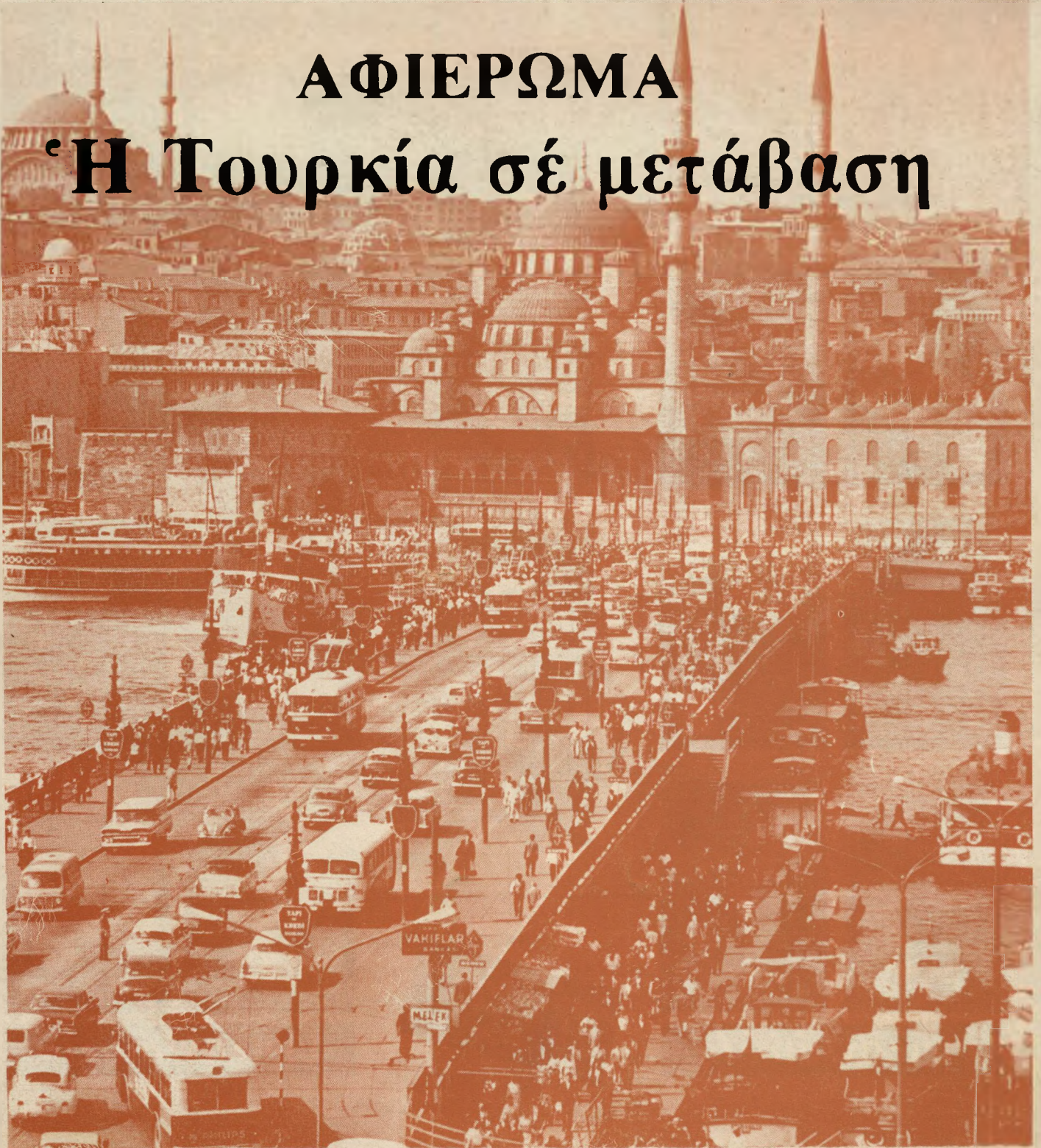

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 92-93, Ιούνιος-Ιούλιος 1988
τιμή τεύχους 350 δραχ.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ἡ Τουρκία σέ μετάβαση

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΤΕΤΑΡΤΗ 13 ΙΟΥΛΙΟΥ 1988
τεύχ. 92-93, 'Ιούν.-'Ιούλ. 1988, δρχ. 350
Κέκροπος 2, 105 78 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.39.645, 32.28.791

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλῆς, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παῦλος Κρέμος, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταῦρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, 'Αριστείδης Μπαλῆς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, 'Ανδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, 'Ελένη Πορτάλιου, Χρῆσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Ἐκδότης, 'Αγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
'Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 καὶ 36.23.877.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ

"Όλα τὰ τεύχη τοῦ ΠΟΛΙΤΗ
ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 72
(Μάιος 1976-'Οκτ. 1986
ΜΟΝΟ ΜΕ 6.000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Ἡ προίκα τῆς ἐξουσίας κι ἡ ἐξουσία τῆς προίκας	7
Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου, Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα	9
'Αγγελου Ἐλεφάντη, Περεστρόικα καὶ ἰδεολογισμοὶ	10
Σπύρου Γεωργάτου, ΚΚΕ ἐς. - Α.Α.: Μαθαίνω νά πετῶ	13
'Αγγελου Ἐλεφάντη, Ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος, ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀθλιότητα τοῦ μέλλοντος	15
Σταύρου Λιβαδά, Ἡ χρυσὴ ὀλυμπιάδα	18
ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΦΩΡΑ	20
Γρ. Ἀμπατζόγλου, Δημ. Πλουμπίδη, Ὁ διασυρμὸς τῆς ψυχιατρικῆς	22
Γιάννη Παπαμιχαήλ, Ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία στὶς ΗΠΑ	25
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ	
Sehmsuz Guzel, Τουρκία, αὐτὴ ἡ ἀγνωστος	33
Σίας Ἀναγνωστοπούλου, Ἐξευρωπαϊσμός καὶ ἐκσυγχρονισμός	36
Ata Cil, Ἡ μεγάλη πορεία πρὸς τὴ δημοκρατία	41
Sehmsuz Guzel, Ἡ ἐργατικὴ τάξη στὴν Τουρκία	45
Altan Gokalp, Ἡ ἀνοδος τοῦ ἰσλαμισμού	50
Μαρίνας Φαλιέρη, Ὁ τύπος στὴν Τουρκία: ἐξουσία καὶ ἐξάρτηση	52
Francois Georgeon, Τουρκικὸς ἐθνικισμός	54
C. Keydler, Ἡ ἀγροτικὴ τάξη	66
Γκουζίν Ντίνο, Ἐξήντα χρόνια τούρκικου μυθιστορήματος	73
Γιασάρ Κεμάλ, Στὴ φλογισμένη Τσουκούροβα	80
Μιχάλη Μοδινού, Ἐμπόριο καὶ διατροφικὴ βοήθεια	91
'Ανδρέα Πανταζόπουλου, Edgar Morin: Ἀφήνοντας τὸν εἰκοστὸ αἰῶνα	95
Γρηγόρη Καραφύλλη, Ὁ οικονομικὸς παράγοντας στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἄ. Ἐλευθερόπουλου	96
'Αννας Καφέτση, Μεταμοντερνισμός καὶ μεταπρωτοπορεία ὡς ἀντιμοντερνικότητα	102

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
ἑξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἐτήσια 3.000 δρχ.
'Άλλες χώρες, ἐτήσια 3.300, ἑξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια 1.500, ἑξάμηνη 800

'Ιδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας καὶ Σία Ο.Ε. Ἐκδότης Ἄγγελος Ἐλεφάντης,
Κέκροπος 2, 105 58 Ἀθήνα τηλ. 32.28.791. Ἐκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣ-
ΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Ἡ προίκα τῆς ἐξουσίας καί ἡ ἐξουσία τῆς προίκα

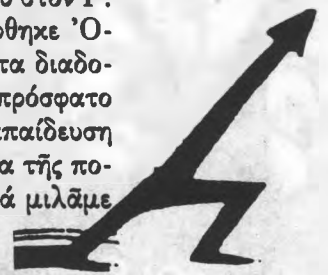
Ηταν νά ἀναλάβει ὑπουργός Προεδρίας. Τὴν τελευταία στιγμή ἐπικράτησαν ἄλλες, ὠριμότερες σκέψεις καί συμβουλές πού προήλθαν ἀπὸ πλευρᾶς, κυρίως, τοῦ Μ. Κουτσόγιωργα. Ἔτσι στὸν Γ. Α. Παπανδρέου δόθηκε μία ἔξτρα προίκα ἀπὸ τὸν κρατικό προϋπολογισμό, τοῦ δόθηκε τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας γιὰ τὴ βραχυπρόθεσμη προβολή του, τοῦ δόθηκε καί ἡ Ὀλυμπιάδα. Πού εἶναι τὸ πρόβλημα;

Καταρχὴν ἡ προίκα. Πρόκειται γιὰ χρήματα τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἂν καταλαβαίνουμε καλά, ὁ ὁποῖος μέχρι καί ὑπουργείας Κακλαμάνη «δὲν ἄντεχε» νά ἱκανοποιήσει τοὺς καθηγητές, χῶρια πού θά ἀνατρεπόταν ἡ εἰσοδηματικὴ πολιτικὴ καί τὸ ἐνιαῖο μισθολόγιο. Ἄντεξε ὅμως γιὰ νά ἱκανοποιήσει τίς πολιτικὲς ἀνάγκες τοῦ Α. Παπανδρέου: ὁ πρωθυπουργός, πού προίκισε τὸν γόνου του μὲ ξένα χρήματα, τὸ ἔκανε ἀπλῶς γιὰ νά χρηματοδοτήσει τὴν ἐκστρατεία τοῦ πολιτικοῦ του ἱματῆ. Διότι ἂν τὰ αἰτήματα τῶν καθηγητῶν ἦταν δίκαια καί ἱκανοποιήσιμα, τότε ἔπρεπε νά ἱκανοποιηθοῦν ἐξαρχῆς ὥστε νά ἀποφευχθεῖ καί ἡ ταλαιπωρία τριακοσίων χιλιάδων μαθητῶν μέσα στὸν καύσωνα. Ἄν ὄχι, τότε (μιλάμε πάντα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς κυβέρνησης) δὲν ἔπρεπε καί δὲν μπορούσαν νά δοθοῦν: τὰ χρήματά (μας) δόθηκαν στὸν υἱὸ καί ὄχι στοὺς καθηγητές.

Ο ἐνλόγω πολιτικός ἔχει δώσει ὡς τώρα τὴν ἐξῆς μία πολιτικὴ μάχη καί ἔχει προβάλει τὴν ἐξῆς μία ἀποψη: ἐλεύθερη ραδιοφωνία - τηλεόραση. Θά ὑπέθετε κανεῖς — ὅσο κι ἂν διαφωνεῖ μαζί του — ὅτι τὴν ἐννοεῖ σοβαρά. Ὡστόσο μέχρι τελευταίας στιγμῆς ὁ Γ. Παπανδρέου ἦταν νά ἀναλάβει τὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποῖου ὑπάγονται τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Τελικὰ ὁ πρωθυπουργός ἔκρινε ὅτι χρειάζεται μεγαλύτερη ὑπαγωγή τῶν ΜΜΕ στὴν κυβέρνηση, τοποθέτησε τὸν κ. Μαρούδα στὴ θέση τοῦ ἀναπληρωτῆ ὑπουργοῦ (τὰ ἀποτελέσματα τὰ βλέπουμε ἤδη) καί, βέβαια, ἔκρινε ὅτι μιὰ τέτοια πολιτικὴ θά χαλοῦσε τὴν εἰκόνα τοῦ γιοῦ του ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐλεύθερη ραδιοφωνία - τηλεόραση. Ἔστω καί σέ ἄλλο Ὑπουργεῖο πάντως, ὁ Γ. Παπανδρέου ἀνέχεται νά παραβιάζονται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν κυβερνητικὴ πολιτικὴ στὰ ΜΜΕ, στωϊκά καί μὲ χαμόγελο. Ἄν κάποιος δὲν παίρνει σοβαρά τίς ἀπόψεις του, πόσο σοβαρά περιμένει νά τὸν πάρουν οἱ ἄλλοι;

Δέν θά σχολιάσουμε ἐδῶ τὴν ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπιάδας, γιὰ τὴν ὑπάρχουν ἄλλες πλευρὲς τοῦ ζητήματος πολὺ πιὸ σημαντικὲς καί ἐπικίνδυνες ἀπὸ τὴν ἀνάθεσή του στὸν Γ. Παπανδρέου. Θά ποῦμε μόνο ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ διάδοχος Κων/νος στέφθηκε Ὀλυμπιονίκης, στὴν Ἑλλάδα οἱ Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες συνδέθηκαν μὲ τὰ ζητήματα διαδοχῆς στὴν ἐξουσία. Ἔτσι τουλάχιστον τὸ βλέπει ὁ πρωθυπουργός, ὁ ὁποῖος στὸν πρόσφατο ἀνασχηματισμὸ ἔκανε δῶρο στὸν ἑαυτὸ του τὴν τηλεόραση στὸν δὲ γιὸ του τὴν ἐκπαίδευση καί τὴν ἄθληση τῆς νέας γενιᾶς. Πρόκειται γιὰ ριζικὸ ἀνασχηματισμὸ στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς διαφήμισης τῆς οἰκογένειας Παπανδρέου, σέ σημεῖο πού νά μπορούμε νά μιλάμε γιὰ νεποτισμὸ.

Ωστόσο τὸ πολίτευμα στὴν Ἑλλάδα εἶναι κοινοβουλευτικὸ καί ἐπομένως οἱ διαθέσεις, οἱ ἐνέργειες καί οἱ βλέψεις τοῦ πρωθυπουργοῦ καί τῶν ἐπιγόνων του τελοῦν ὑπὸ τὴν ἔγκριση, τὴν ἀποδοχή, ἢ ἔστω τὸν ἐντυπωσιασμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Σέ αὐτὸ τὸν ἀνασχηματισμὸ φάνηκε καθαρά ὅτι τὸ μοναδικὸ στοίχημα πού παίζει πιά ὁ κ. Παπανδρέου εἶναι ἡ ὑποτίμηση τῆς νοημοσύνης τοῦ κόσμου. Ἄς μᾶς ἐπιτρέψει νά πιστεύουμε ὅτι τὸ στοίχημα αὐτὸ δὲν κερδίζεται καί μάλιστα μὲ τόσο φτηνὲς μεθόδους.

Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα

(Μετά τὸ τέλος τῆς ἀπεργίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν)

Τὸ πῶς σημαντικό στήν ὅλη ἱστορία τὸ ἐκστόμισε, ἀθελά του, ὁ υἱὸς Παπανδρέου μόλις ἀνέλαβε τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας: ἡ ἀπεργία νὰ λήξει, χωρίς νὰ υπάρξουν νικητές καὶ ἡττημένοι. Καὶ ὄντως, αὐτὸ ἔγινε. Ὑπάρχουν ὁμως ἀγῶνες, ὑπάρχουν ἀπεργίες, στίς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀναδειχθοῦν κάποιοι νικητές καὶ κάποιοι ἄλλοι ἡττημένοι, γιατί ἄλλιῶς τίποτα δέν ξεκαθαρίζει καὶ ὅλα παραμένουν ὅπως ἦταν.

Ἐπικράτησε γιὰ ἄλλη μιά φορά τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς εἰρήνευσης, οἱ ἀνεξιχνίαστες διαθέσεις τῆς σιωπηλῆς πλειοψηφίας, τίς ὁποῖες ὀρισμένοι ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ ἐρμηνεύουν αὐθεντικά, ἐπικράτησε ἡ τάξη ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν κομμάτων τῆς ἀντιπολίτευσης νὰ κάνουν πολιτικό ἀγῶνα χωρίς νὰ θίγουν τὰ κακῶς κείμενα, ἡ δύναμη τῆς ἀποτελεμάτωσης. Θὰ ζήταγε ἴσως κανεὶς πολλὰ ἀπὸ τοὺς καθηγητές νὰ πᾶνε κόντρα σέ ὅλα αὐτά, χωρίς κανένα στήριγμα. Στὸ κάτω-κάτω, τὸ ἐπιχείρησαν, ἐπέβαλαν τὴν ἀπεργία καὶ στήν ἴδια τους τὴ συνδικαλιστικὴ ἡγεσία· ἀντέξαν τὴν ἐντεχνη «γενικὴ» κατακραυγὴ γιὰ πάνω ἀπὸ ἓνα μῆνα, ἦ, ἄλλιῶς, ἐπὶ τρεῖς ὕπουργούς.

«Ἄλλὰ τότε ἐπενέβη ὁ πάνσοφος παπούς μας. Ὡ! Τῆς μεγαθυμίας καὶ τῆς μεγαλοφυΐας του: εὐδόκησε νὰ μᾶς ἀποστείλει τὸν υἱὸν του τὸν ἀγαπητόν, πού οὐσιαστικά εἶναι κομμάτι τοῦ ἑαυτοῦ του, γιὰ νὰ ἐκδιώξει καὶ τιμωρήσει τὸν κακὸν δεῦτερον Κακλαμάνη-πατέρα μας καὶ νὰ σώσει, ἂν αὐτὸ ἦταν ἀκόμα δυνατό, ἐμᾶς τὰ ἀνυπάκουα, ἀνεύθυνα, ἀπληστα καὶ ξεροκέφαλα παιδιά του», γράφει χαρακτηριστικά ὁ Γ. Πυλαρινός στήν *Ἀυγὴ* (1.7).

Στὸν Γ. Παπανδρέου λύγισαν λοιπὸν οἱ καθηγητές: ἡ προσφορά ἦταν κατὰ τι μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κ. Κακλαμάνη. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἀπεργία ἡ ΟΛΜΕ ζητοῦσε κατὰ μέσον ὄρο ἀΐτηση 20.000 δραχμῶν τὸ μῆνα. Σύμφωνα μὲ ὑπολογισμοὺς καθηγητῶν πού δημοσιεύτηκαν στήν *Ἐλευθεροτυπία* (27.6) πέτυχε νὰ ἀποσπάσει πάνω ἀπὸ τὰ μισά (10.800 δρχ. τὸ μῆνα) γιὰ τὸ 1988, ἐνῶ γιὰ τὸ 1989 ἡ ἀΐτηση, σέ σχέση μὲ τίς πρό τῆς ἀπεργίας ἀποδοχές θὰ φτάσει τίς 13.850 δρχ. σέ μηνιαία βάση.

Ὁ συμβιβασμὸς δέν ἦταν ἄσχημος καὶ, τὸ χειρότερο, σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐμοιαζε ὡς ἡ μόνη «ρεαλιστικὴ» λύση. Γιὰ νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικά, ἡ ΟΛΜΕ διαπραγματευόμενη μὲ τὸν υἱὸ τὸν μὴ μονογενὴ πού ἀντιπροσώπευε τὸ πνεῦμα τὸ ἓνα ἐκ τοῦ πατρός ἐκπορευόμενο, ἦταν σάν νὰ διαπραγματεύεται μὲ τὸν ἴδιο τὸν πρωθυπουργὸ προσωπικά. Ἄλλωστε διαπραγματεύσεις καὶ παζάρια εἶχαν προηγηθεῖ καὶ μὲ τὸν προφήτη κ. Κακλαμάνη καὶ στὰ παζάρια ἐπάνω οἱ καθηγητές εἶχαν ἀφήσει νὰ διαφανεῖ ποῖο θὰ ἦταν τὸ (οἰκονομικὸ) σημεῖο ὑποχώρησής τους. Ὁ κ. Κακλαμάνης δέν τοὺς ἔδωσε βέβαια τὰ χρήματα, σημείωσε ὁμως τὰ αἰτήματα, τὰ μετέφερε στὸν κ. Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος ἐξουσιοδότησε τὸ γιό του νὰ τὰ ἱκανοποιήσει.

Λέγεται λοιπὸν ὅτι ἡ συμφωνία ΟΛΜΕ - Γ. Παπανδρέου ἦρθε ἀπὸ τὴν πρώτη τους κιάλας συνάντηση, τὴ δεῦτερη μέρα τῆς ἀνάληψης τοῦ Ὑπουργείου ἀπὸ τὸν τελευταῖο. Οἱ τριήμερες σκληρές καὶ πολὺωρες διαπραγματεύσεις σέ χρόνο οὕτως ἢ ἄλλως νεκρό, δηλαδή μὴ ἐκμεταλλεύσιμο (Σαββατοκύριακο) δέν ἦταν παρά γιὰ τὰ μάτια τοῦ κόσμου — καὶ κυρίως τῶν καθηγητῶν. Γιὰ τὴν ΟΛΜΕ θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ὑπαναχωρήσει καὶ νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν κ. Παπανδρέου περισσότερα ἀπὸ ὅσα ζήταγε ἀπὸ τὸν κ. Κακλαμάνη. Ἄν τὸ ἔκανε θὰ ἦταν σὰ νὰ κοροῖδευε τὸν ἴδιο τὸν πρωθυπουργό, ἀφοῦ μὲ αὐτόν στήν οὐσία διαπραγματεύονταν, ἡ ἀπεργία τῆς ἀπὸ συνδικαλιστικὴ θὰ γινόταν καθαρά πολιτικὴ, ὁ ἀγῶνας θὰ γινόταν ἐπανάσταση. Ἐπανάσταση ἀπὸ τὸ κόμμα τῶν καθηγητῶν ἀφοῦ τὰ συμβατικά κόμματα (Ν.Δ., ΚΚΕ) ἔδωσαν σαφεῖς ἐντολές πρὸς τοὺς καθηγητές ἀπὸ τὸ Σάββατο: τὸ σόου τελείωσε, πήραμε ὅ,τι εἶχαμε νὰ πάρουμε ἀπὸ σᾶς καὶ τὴν ὑπόθεσή σας, γυρίστε στὰ σχολεῖα.

Δια γυμνού σφραγιστού

Καί οι εξετάσεις - κουκούλωμα μιᾶς ἀθλιας σχολικῆς χρονιάς, μιᾶς ἀθλιας παιδείας, γίνονται τούτη τήν ὥρα μέσα στόν καύσωνα, ἀφοῦ ἔτσι τό ἐπέβαλε ἡ διαπραγματευτική τακτική τῆς κυβέρνησης καί οἱ ἀνάγκες προβολῆς τοῦ υἱοῦ Παπανδρέου. Τό Ὑπουργεῖο πέτυχε γιά μιάν ἀκόμα φορά νά κρύψει τήν ἀθλιότητα τοῦ εἶναι πίσω ἀπό ἕνα τακτοποιημένο φαίνεσθαι, νά ἀπεικονίσει ψευδῶς μιάν ἀσφυκτιοῦσα πραγματικότητα στά ἐπίσημα χαρτιά.

Καί οἱ καθηγητές; Ἡ ἀδυναμία, ἡ ἀπόγνωση, ἡ διάθεση πού τούς ἔλεγε νά πολεμήσουν κι ἄλλο καί ἡ λογική πού τούς ἔλεγε νά σταματήσουν ἀπεικονίστηκαν εἰγλωττα στίς συνελεύσεις τῶν ΕΛΜΕ: τῆ συνέχιση τῆς ἀπεργίας, οἱ λίγοι πού τήν ὑποστήριξαν, τῆ στήριξαν διαβάζοντας Καβάφη, μιλώντας περισσότερο λογοτεχνικά καί λιγότερο ὀρθολογικά. «Ὁ ἀγώνας μας δέν σταματᾷ γιά πενταροδεκάρες. Εἴμαστε ἡ Ἰδία ἡ Ἑλλάδα πού ἀντιστέκεται. Ὅταν γυρίσουμε πρέπει νά ἔχουμε τό δικαίωμα νά κοιτᾷμε τούς μαθητές μας ὁλόγισια στά μάτια».

Ἡ Ἑλλάδα πού ἀντιστέκεται: ἀκριβῶς αὐτό ἦταν τό νόημα τῆς συνέχισης τῆς ἀπεργίας. Πού ἀντιστέκεται ὄχι μόνο στή λιτότητα, ὄχι μόνο στίς συνθηκές ἐργασίας, οὔτε κἀν στήν ἀθλιότητα τῆς παιδείας. Ἀλλά στό ψέμα, τήν ἀποτελεμάτωση, τήν ἀποβλάκωση, τήν πολιτική θρασύτητα, τήν κοινωνική παθητικότητα. Πού προσπαθεῖ νά διατηρήσει τή ζωντανή συλλογικότητα τοῦ κλάδου πού οἰκοδομήθηκε μέσα ἀπό τήν ἀπεργία, καθώς ξέρεי ὅτι στίς σημερινές συνθηκές ἡ συλλογικότητα αὐτή θά χαθεῖ μέ τό σταμάτημα τῆς ἀπεργίας, ὅτι ἡ παιδεία θά περιέλθει πάλι στήν ἀποκρουστική ἀρμοδιότητα τοῦ ἀντίστοιχου Ὑπουργεῖου.

Ἀλλά αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ ἀγώνας εἶναι βαρῦς γιά τίς πλάτες τῶν καθηγητῶν, γιά τίς πλάτες τοῦ ὁποιοδήποτε μεμονωμένου κλάδου. Εἶναι ἀγώνας κοινωνικός καί πολιτικός μέ τή γενικότερη ἔννοια. Ὁ συνδικαλισμός δίνει κάθε τόσο, ὅταν οἱ ἄνθρωποι συναντῶνται αὐθόρμητα καί συ-νεργοῦν, τό στίγμα γιά τήν κοινωνική ἐνεργοποίηση, καί, τελικά, γιά τήν κοινωνική ἀνασύνταξη τῆς Ἀριστερᾶς. Ὅταν ἡ κρατούσα πολιτικά Ἀριστερά ἀδιαφορεῖ, δέν πιάνει τό στίγμα, δέν συναλλάσσεται μέ τά ὑπόγεια αἰτήματα τῶν ἀνθρώπων, τότε ὁ συνδικαλισμός δέν ἔχει ἄλλη διέξοδο παρά τήν ἀναδίπλωση στά κατεστημένα, «θεμιτά» αἰτήματα καί τελικά τό συμβιβασμό, τήν ὑποχώρηση.

Ὁ ἀγώνας ἑνός μηνός πληρώθηκε σέ χρῆμα ἀπό τήν κυβέρνηση, τό φῶς ἔσβησε. Σ' αὐτή τήν ἱστορία ὑπάρχουν νικητές καί ἠττημένοι. Δέν ξέρω ἀν ἠττημένοι εἶναι οἱ καθηγητές, σίγουρα πάντως ἠττημένοι εἶμαστε ὅλοι ὅσοι ζοῦμε σ' αὐτό τόν τόπο. Ἀπεργίες σάν κι αὐτή τῶν καθηγητῶν, δείχνουν ὅτι τά πραγματικά αἰτήματα μιᾶς ἀρκετά σημαντικῆς μερίδας ἀνθρώπων δέν εἶναι οικονομικά, ἡ δέν εἶναι μόνον οἰκονομικά, ὅπως μοιρολατρικά σχεδόν νομίζουμε. Οἰκονομική εἶναι ἀπλῶς ἡ κυρίαρχη ἰδεολογική ἔκφραση πού ἔχει ἐπιβληθεῖ στήν κοινωνία, οὕτως ὥστε νά συμβαίνει τό ἐξῆς ἀπλό: ὁποῖος ἔχει τό χρῆμα, νά ἔχει καί τό πάνω χέρι.

Ἀπό αὐτή τήν ἰδεολογία κανεῖς δέν μπορεῖ νά δραπετεύσει μόνος του.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Περεστρόικα καί ἰδεολογισμός

Ἡ περεστρόικα, μέ τίς κοσμογονικές ὅπως λέγεται ἀλλαγές πού προωθεῖ αὐτό τόν καιρό στήν ΕΣΣΔ, δέν εἶναι μιᾶ διαδικασία πού μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιμετωπίσει εἴτε ἀδιάφορα, εἴτε μέ τή γνωστή δημοσιογραφική ἀνεκδοτολογία εἴτε μέ τόν ἐπίσης γνωστό ἐκστατικό θαυμασμό. Δέν μπορεῖ ἐπίσης νά ἐφαρμόσει στήν περίπτωση τῆς ἐννοιολογικῆς κατηγορίας πού προέρχονται ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά πολιτικά συστήματα ὅπως π.χ. ὁ «ἀριστερός» Γέλτσιν ἢ ὁ «δεξιός» Λιγκατσόφ κι ὁ «κεντρώος» Γκορμπατσόφ. Ἄν τά τρία αὐτά ὀνόματα ἐπισημαίνουν τρεῖς διαφορετικές θέσεις ἢ καί κομματικές παρατάξεις στίς συγκρούσεις πού τώρα πιά ξέρουμε ὅτι διεξάγονται στήν ΕΣΣΔ τό πολιτικό τους περιεχόμενο δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἀντίστοιχο μέ ὅσα σέ ἕνα σάν τό δικό μας πολιτικό σύστημα ὑποδηλώνει ἡ ἔννοια «ἀριστερός», «δεξιός», «κεντρώος». Θά καταλήγαμε ἔτσι νά βλέπουμε στόν Λιγκατσόφ τόν Μητσστάκη ἢ τή Θάτσερ καί στόν

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

Γέλτσιν τὸν Ὀκέττο. Ἐν στήν ΕΣΣΔ σήμερα ὑπάρχει, μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ ΚΚΣΕ μιά ἀριστερά θά ἔπρεπε νά τὴν ἀναζητήσῃ κανεὶς ἔξω ἀπ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ τοπογραφία τῆς ἀναλογίας καὶ τῆς ἐδκόλιας καὶ μόνο τότε, κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀριστερά θά ὀρίζαμε τὴ δεξιὰ καὶ τοὺς δεξιούς, μέ τοὺς ὄρους τοῦ Σοβιετικοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

Τὸ γεγονός ὡστόσο, καὶ παρά τὴ διαφάνεια, ἐλάχιστα πράγματα γνωρίζουμε γιὰ τὸ σοβιετικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ —γιατί οἱ ἴδιοι οἱ Σοβιετικοὶ πολῖτες ἐλάχιστα πράγματα γνωρίζουν γιὰ τὴ χώρα τους, τὴ χώρα τῆς πύο πυκνῆς ἀδιαφάνειας, ἐκτός ἀπὸ ὅσα ἐμπειρικά ζοῦνε στό περὶ τους— ἐνῶ, σίγουρα, μᾶς ἐμποδίζει νά κατανοοῦμε μέ σχετικὴ ἔστω ἀκρίβεια τὸ νόημα τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν συγκρούσεων ὡστόσο δέν μᾶς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νά δοκιμάζουμε κάποιες προσεγγίσεις μέ ὄλους τοὺς κινδύνους παρανοήσεων πού ἐνεδρεῦουν. Καλύτερα ὡστόσο νά διακινδυνεύσῃ κανεὶς μιά πιθανόν λανθασμένη ἐκτίμηση παρά νά σηκώνει τοὺς ὤμους ἢ νά δέχεται ἀκριτὰ τὰ τηλεοπτικὰ μηνύματα καὶ ἀλλότριους προπαγανδιστές. Ἔτσι κι ἄλλως, ὅ,τι συνέβαι-

νε ἐκεῖ, καλὸ ἢ κακὸ ἐδῶ καὶ δεκαετίες ἐπηρεάζει βαθύτατα τίς ἀριστερές συνειδήσεις τοῦ κόμμου ὀλόκληρου κι αὐτὸ ὄχι γιατί ὑπῆρχε τέτοια παγκόσμια τύφλωση ἀλλὰ γιατί ἐκεῖ ἔγινε ἡ πρώτη ἀντικαπιταλιστικὴ ἐπανάσταση, ἦταν τὸ πρῶτο μέρος ὅπου οἱ «ἀπὸ κάτω» τόλμησαν νά νικήσουν καὶ νίκησαν τοὺς «ἀπὸ πάνω», καὶ δεύτερο γιατί ἐκεῖ, μέ ἓνα τεράστιο φόρο αἵματος, ἠττήθηκε ἀποφασιστικὰ ἡ φαϊὰ πανούκλα τοῦ ναζισμού: δύο γεγονότα πού ἀποτελέσαν τὰ σημαντικότερα γεγονότα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Τώρα, ἀναγκαστικὰ, ἡ «περεστρόικα», ἂν καὶ δέν ἔχει τὴν ἐκπληκτικὴ λάμψη πού καταύγασε τὸν κόσμον ὀλόκληρον ἡ Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση, ἂν καὶ δέν ἔχει τὴν αἴγλη τῆς ἀντιφατικῆς νίκης καὶ τὴν ἀνακούφιση πού ἐκείνη πρόσφερε, ὡστόσο βρίσκεται ἐδῶ ἀνάμεσά μας, μᾶς ἐγκαλεῖ καὶ μᾶς ὑποχρεώνει νά τοποθετηθοῦμε καὶ νά σκεφτοῦμε γιατί συνδέεται μέ τὸ μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ, πρόβλημα ἐξίσου δικό μας ὄπως καὶ τοῦ σοβιετικοῦ λαοῦ.

Τὰ προηγούμενα θά ἦταν κοινοὶ τόποι ἄνευ σημασίας ἂν οἱ ἀχόρταγες ὀρέξεις τοῦ ἰδεολογισμοῦ ἀκόμη μιά φορά δέν ἔκαναν θραῦση. Στόν ἓνα πόλο τοῦ ἰδεολογισμοῦ στέκονται οἱ ἀρειμάνιοι τῆς καθαρότητος ἀφοῦ τίποτε ἀπ' ὅσα γίνονται ἐκεῖ δέν μοιάζουν μέ ὅσα τσιτάτα ἀποστήθησαν. Σ' αὐτές τίς κατηγορίες θά συναντήσῃ κανεὶς καὶ τοὺς ἐδῶ θεματοφύλακες τοῦ μπρεζνιεφισμού πού ἔχουν καταπιεῖ τὴ γλώσσα τους. Ἐφοῦ τὰ πάντα ὡς τώρα ἦταν θαυμάσια καὶ θαυμαστά στήν ΕΣΣΔ —τί εὐημερία, τί πολιτισμὸς, τί δημοκρατία, τί ἀσφάλεια, τί σοσιαλιστικὸς ἄνθρωπος— τώρα, καὶ ἐξ οἰκείων τὰ βέλη, οἱ ἴδιοι οἱ Σοβιετικοὶ τοὺς λένε ὅτι εἶχαν κι ἔχουν προβλήματα, στασιμότητα, ἀνελευθερία. Ἐβγλωττο παράδειγμα ὁ ἴδιος ὁ Ριζοσπάστης. Στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ ἰδεολογισμοῦ ἡ σύμπτωση ἀριστερῶν ἀνανεωτῶν, κεντρῶν καὶ δεξιῶν —πρῶτος θαυμαστής τῆς περεστρόικα ὁ κ. Ράλλης: τώρα στήν ΕΣΣΔ μπῆκε τὸ νερό στ' αὐλάκι μέ τὴ διαφάνεια, τὴν ἀποκατάσταση τῆς (σοσιαλιστικῆς) νομιμότητος, τὴν ἐλευθεροτυπία, τὸ σεβασμὸ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καὶ ἐν μέρει τῆς ἀγορᾶς, τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιχείρησης, τὸν ὕμνον στὴν παραγωγικότητα. Νά ὄλα «ὄσα λέγαμε ἀπὸ χρόνια» πού γίνονται πραγματικότητα! Τὸ σοβιετικὸ «μοντέλο» μπορεῖ νά μὴν εἶναι τὸ καλύτερο τοῦ κόσμου, μπορεῖ νά μὴν κάνει γιὰ μᾶς, πάντως εἶναι καλὸ γι' αὐτοὺς κι ἐν πάση περιπτώσει εἶναι σοσιαλιστικὸ. Ἐναπτερώνει τὴν ἐλπίδα στό σοσιαλισμὸ. Ὅπως κάποτε ἐκείνη ἡ φοβερὴ ἔννοια τῆς «προσωπολατρίας» ἔδινε τὴν ἀπάντηση σέ ὄλα τὰ προβλήματα κι ἔλιωνε τὰ χιόνια ἔτσι τώρα στοὺς καθ' ἡμᾶς περεστρόϊκούς ἢ «περεστρόϊκα» γίνεται ἡ νέα θεωρητικὴ βάση γιὰ τὴν κατανόηση καὶ μέ ἀκραιφνῶς μαρξικούς ὄρους, γιὰ τὴν ἐπαναστατικοποίηση τοῦ σοβιετικοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἐβγλωττο παράδειγμα κι ἐτούτου τοῦ ἰδεολογισμοῦ ἡ Ἀύγη.

Σέ τοῦτο τὸ σημείωμα, ὡστόσο, δέν θά ἔταν δυνατό νά ἀποπειραθῇ κανεὶς μιά προσέγγιση πού θά πήγαινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιδερμίδα. Πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε μέ τὸ θέμα, μέ ὄλη τὴ σοβαρότητα πού ἔχει. Ἦθελα μόνο νά ἐπισημάνω τοὺς κινδύνους τοῦ ἰδεολογισμοῦ. Ἐνα καὶ μόνο παράδειγμα συγκεκριμένο, πού ἀξίζει μεγάλη ἀνάλυση.

Ὡς γνωστὸν στὴν πρόσφατη Πανερωσιακὴ Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΣΕ ψηφίστηκε μιά σοβαρὴ ἀλλαγή τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ἀκησης τῆς ἐξουσίας πού ὑποχρεώνει στό ἐξῆς ὁ γραμματεὺς τοῦ κόμματος νά εἶναι ὑποχρεωτικὰ ὁ πρόεδρος τῆς ΕΣΣΔ, ἀρχηγὸς τοῦ κράτους καὶ ὑπεύθυνος τῆς Ἐθνικῆς Ἀμυνας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ὁ πρόεδρος θά ἐκλέγεται ὑποχρεωτικὰ ἀ-

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

πό τό ἀντίστοιχο Ἄνωτατο Σοβιέτ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ (ἄς ποῦμε κατ' ἀναλογία τή Βουλή). Ἡ ρύθμιση αὐτή θά ἰσχύει καί γιά ὅλα τά παρακάτω σώματα: ἐπιμέρους Δημοκρατίες κ.λπ. Ἔπονται οἱ συγκεκριμένες νομοθετικές - συνταγματικές ρυθμίσεις.

Οἱ ὁπαδοί τοῦ ἀπολιτικοῦ πλουραλισμοῦ χειροκρότησαν τή ρύθμιση αὐτή ὡς «βαθύ ἐκδημοκρατισμό». Τούς ταίριασε μάλιστα τόσο πολύ πού σχεδόν ἐν μιᾷ νυκτί ξέχασαν τά περί πολυκομματισμοῦ ἢ ἔστω παραδέχτηκαν ὅτι «σέ μᾶς ἐδῶ» ὁ πολυκομματισμός εἶναι ἀπαράβατη ἀρχή ἀλλά γιά τήν ΕΣΣΔ ἀρκεῖ ὁ πλουραλισμός, ἀρκεῖ ὅτι ὁ πρόεδρος θά ἐκλέγεται κι ἄς εἶναι ἀναγκαστικά ὁ γραμματέας τοῦ κόμματος. Μήν τά θέλουμε ὅλα δικά μας.

Ἄλλά κι ἂν, ἄς ποῦμε, τό Σοβιέτ ἀποδοκιμάσει τήν προτεινόμενη ὑποψηφιότητα τοῦ γραμματέα; Ἡ, τί σοί βαθύς ἐκδημοκρατισμός εἶναι αὐτός ὅταν ὑπάρχει μόνο μία ὑποψηφιότητα; Ἡ, ἀφοῦ στήν ἐκλογή τοῦ γραμματέα τοῦ κόμματος παίρνουν μέρος μόνο τά κομματικά μέλη κι ἀφοῦ τά κομματικά μέλη εἶναι μόνο εἴκοσι ἑκατομμύρια περίπου ἐπί διακοσίων ὀγδόντα ἑκατομμυρίων σοβιετικοῦ πληθυσμοῦ, μήπως μίλησε κανεῖς γιά τέλειο σύστημα πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν πολλῶν ἀπό τούς ὀλίγους; Καί γιατί αὐτό τό σύστημα πολιτικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν σοβιετικῶν πολιτῶν εἶναι καλό γι' αὐτούς; Τούς ρώτησε κανεῖς;

* Ἀπλά ἐρωτήματα, πού σίγουρα ἐμπεριέχουν τίς ἀπαντήσεις τους ἀλλά ἡ ἀξία τους συνίσταται, κυρίως, στό ὅτι δείχνουν ὅτι τά τρέχοντα ἰδεολογήματα θά ἦταν ὁ χειρότερος σύμβουλος. Δέν εἶναι ὑποχρεωτικό ὁ κρατικός λόγος, ἡ κρατική λογική καί οἱ κρατικές ἀνάγκες νά ὑπαγορεύουν στούς ἀριστερούς τίς πεποιθήσεις τους.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΚΚΕ ἔσ.-Α.Α.: Μαθαίνω νά πετῶ

Ἐνα χρόνο μετά τή δημιουργία του, τό ΚΚΕ ἔσ.-Α.Α. φαίνεται νά ἔχει καταφέρει ἕνα τουλάχιστον πράγμα: Νά πλησιάσει ἕνα consensus γιά τό τί εἶναι καί πού πάει τό ΠΑΣΟΚ, γιά τό πῶς ἐντάσσεται ἡ πολιτική τοῦ κυβερνῶντος κόμματος στά γενικότερα πλαίσια ἐξουσίας. Δέν πρόκειται βέβαια γιά κανένα ἀναλυτικό ἄθλο, οὔτε γιά καμιά ἐδραιωμένη ὁμοφωνία καί ὁμολαλία πού ἐμφανίζεται *τώρα* στούς κόλπους τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς. Ἀπλῶς τείνει νά ξεπεραστεῖ ἐκείνη ἡ ἀφόρητη κατάσταση ἀμφισβησίας γιά τό τί εἶναι ΠΑΣΟΚ, τί εἶναι Δεξιά, τί εἶναι Ἀριστερά κ.λπ. πού εἶχε ταλανίσει τό ἐνιαῖο ΚΚΕ ἔσ. Αὐτό ἀναμφισβήτητα συμβάλλει στό νά εἰδῶθεϊ ἡ πολιτική συγκυρία μέ πολύ καθαρότερους ὄρους.

Οἱ δειλές ματιές δῶθε - κείθε δέν ἔλειψαν οὔτε λείπουν στό ΚΚΕ ἔσ.-Α.Α. Ἄλλο ὅμως νά συμβαίνει κάτι τέτοιο μέ ἐπίγνωση τῶν τεράστιων ἰδεολογικο-πολιτικῶν ἀποστάσεων πού χωρίζουν τό νέο κόμμα ἀπό τό ΠΑΣΟΚ καί τά ἄλλα κόμματα καί ομάδες, κι ἄλλο ἐκεῖνες οἱ προηγούμενες θέσεις πού δέν διέκριναν κόν τά ὄρια, τίς διαφορές ἀπό τούς «σοσιαλιστές», ζητώντας ἀρσεις σχισμάτων κι ἀνάσταση νεκρῶν. Σέ κάποιο βαθμό ἡ διαύγεια πού προέκυψε μετά τή διάσπαση φέρνει πιά τά πράγματα στίς ἀντικειμενικές τους διαστάσεις καί γι' αὐτό ἡ συνείδηση τῶν ὀριακῶν μεγεθῶν στήν Ἀριστερά γεννάει μιάν ἀγωνία γιά τήν πολιτική συμμαχίαν. Τό νέο

Δια γερμανού κροχασού

δεδομένο και η διαφορά ωστόσο αυτής της αγωνίας από τα γνωστά άγχη του ΚΚΕ έσ. είναι πώς δέν φαίνεται, πρὸς τό παρόν, νά έπισκιάζει και νά διασπά τό δραματικό στίγμα του νέου κόμματος.

Σχετικό μέ τά πιά πάνω είναι κι ένα δεύτερο όμως στοιχείο «συναντίληψης» πού σιγά σιγά διαμορφώνεται μέσα στό ΚΚΕ έσ.-Α.Α.: 'Η πεποίθηση ότι ο σοσιαλισμός είναι επίκαιρος σάν μιά αλλαγή (χωρίς άέναα και συγκεχυμένα ενδιάμεσα στάδια) των καθημερινών συνθηκών της ζωής μας, σάν ένα ξεπέραςμα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής λύσης πού γίνεται πιά άμεσα και έντονα αισθητή. Παράγωγο αυτής ακριβώς της αντίληψης είναι και τό ιδιαίτερο πρίσμα μέσα από τό όποιο άντικρίζει κανείς τήν προσπάθεια εμπέδωσης του δικομματισμού πού επιχειρεί νά εγκαθιδρύσει τό ΠΑΣΟΚ, μέ τή συνέργεια βέβαια της Δεξιās. 'Ο δικομματισμός, πέρα από τίς παράδοξες αριθμητικές και τήν παραβίαση των «χωρικών υδάτων» της 'Αριστεράς, είναι μιά εξαιρετικά επικίνδυνη κατάσταση ιδιαίτερα γιά τούς όπαδούς του «δημοκρατικού δρόμου»: Συνεπάγεται ένα καινούριο είδος «κοινοβουλευτικού» καθεστώτος πού συνδέεται μέ τήν τάξη και τήν ύποβάθμιση της πολιτικής, μέ τόν έξοβελισμό κάθε αντιπροσωπευτικής διαδικασίας, μέ τήν μη-ανάπτυξη πολλαπλών πολιτικών ύποκειμένων. Μ' άλλα λόγια, τό δικομματικό πλαίσιο μπορεί νά άποτελέσει μιά «τελική λύση» γιά τόν άστισμό άφου κάθε πιθανότητα άρθρωσης ενός πολιτικού λόγου μέσα στην κοινωνία εξαφανίζεται μαζί μέ τά οργανωμένα κόμματα της 'Αριστεράς, πού όμογενοποιούνται και ένσωματώνονται «παραγωγικά» στό πιά «προοδευτικό» σκέλος του διπόλου. Είναι εξαιτίας όλων αυτών πού ο δικομματισμός είναι ένας μέγιστος κίνδυνος κι όχι διότι συνεπάγεται μόνο τήν μειωμένη έκπροσώπηση στη Βουλή.

'Υπάρχει όμως κι ένα άλλο στοιχείο, πού πρὸς τό παρόν δέν είναι σιά «κρατούμενα» της άνανεωτικής 'Αριστεράς. Είναι ή «συμπαράταξη» πού προτείνει τό ΚΚΕ ή οι άνάλογες προτάσεις παραγόντων κι ομάδων της εδύτερης 'Αριστεράς. 'Εδῶ ύπάρχει κι εκφράζεται μιά άμηχανία. 'Η άμηχανία αυτή είναι σέ κάποιο μέτρο φυσιολογική. Γιατί αυτοί πού θεωρούν ότι κατενόησαν μιά γιά πάντα τίς διαφορές τους μέ τό ΚΚΕ έχουν συνήθως μιά «ψυχραιμία» ή και κυνισμό πού τούς δίνει τή δυνατότητα νά έφεύρουν τυπικώς λογικά επιχειρήματα ύπέρ της «συμπαράταξης». Πρώτον, δέν συζητείται ή ιδεολογική ένότητα μέ τόν δογματικό χώρο. Τό ΚΚΕ είναι αυτό πού είναι (τώρα), κι ή άνανεωτική 'Αριστερά αυτό πού είναι πάλι. Οι άρετηρίες δέν έχουν σημασία γιατί δέν διαπραγματεύεται κανείς τή συγκρότηση ενιαίου κόμματος, αλλά τή σύμπτυξη σ' έναν συνασπισμό μέ μιά κάποια μίνιμουμ πολιτική ένότητα. Δεύτερον, έπειδή σ' ένα τέτοιο σχήμα είναι τό ΚΚΕ πού έπείγεται (διότι μόνο αυτό έχει συναρτήσει τήν επιβίωσή του μέ τά 17% και άλλα νούμερα, ενώ στην άνανεωτική 'Αριστερά... ο βρεμένος τήν βροχή δέν τή φοβάται) δέν ύπάρχουν σοβαρές πιθανότητες νά περάσει ο ήγεμονισμός του στους άσθενέστερους συμμάχους. Τρίτον, άν τά δύο πιά πάνω σημεία άφορούν τό σήμερα, ύπάρχει και τό θέμα των αλλαγών στην Σοβιετική 'Ενωση πού άργά ή γρήγορα μπορεί νά βάλουν τό ΚΚΕ σέ τροχιές μερικής ή όλικής άποκριτικής κι έπανεκτίμησης. Γιατί λοιπόν νά μή βρίσκεται κοντά ή άνανεωτική 'Αριστερά δταν όντως προκύψει ή προθυμία ουσιαστικότερου διαλόγου;

Αυτή ή λογική δέν έχει, κατά τή γνώμη μου, τίποτε επιλήψιμο, άθέμιτο ή άσύμβατο μέ τό πλαίσιο άναφοράς της άνανεωτικής 'Αριστεράς.

'Ακυρώνεται όμως τελείως γιά έναν άλλο, πολύ σημαντικό, λόγο. Λαμβανομένων ύπ' όψη των σχετικών μεγεθών, μιά συνασπισμένη 'Αριστερά μπορεί μόνο νά ύποβοηθήσει αυτή τή στιγμή τήν εμπέδωση του δικομματισμού, πριμοδοτώντας (έστω και ύπό όρους) τό ΠΑΣΟΚ μετά τίς έκλογές, εϋδοώνοντας ταχυδακτυλουργίες και αίφνιδιασμούς και εκτονώνοντας ένα πολιτικό άδιέξοδο πρὸς τήν κατεύθυνση ένίσχυσης ενός των μεγάλων έταίρων. 'Επειτα, κι εκείνο τό «ύπό όρους» δέν είναι και τόσο δεδομένο άν σκεφθεί κανείς τήν άυτοπαγίδευση του ΚΚΕ στην περίφημη «ρήξη» της 9ης Μαρτίου. Τά πράγματα θά ήταν ριζικώς διαφορετικά άν στις προσεχείς εκλογές, ή έν πάση περιπτώσει άμεσα, ύπήρχε πιθανότητα ή 'Αριστερά νά κερδίσει τήν πλειοψηφία. 'Ομως, άν είχαμε φτάσει εκεί, ούτε τό ΚΚΕ θά ήταν αυτό πού είναι, ούτε ή λοιπή 'Αριστερά θά βρισκόταν εκεί πού βρίσκεται σήμερα. Μ' άλλα λόγια, θά ύπήρχαν ήδη έν ενεργεία προγραμματικές προτάσεις, δοκιμασμένες και συγκροτημένες, πού θά έκαναν έναν διάλογο άπείρας άποτελεσματικότερο και πιά συγκεκριμένο. 'Η άπουσία αυτών των όρων άπλούστατα σημαίνει

Δια γυμνού αφοράμας

δτι συνθήκες γιά τήν μή-μηχανιστική ένότητα τής 'Αριστεράς δέν υπάρχουν σήμερα. Όποιος λοιπόν συμβάλλεται σέ σχήματα «συμπαράταξιακά» δχι μόνο ύπονομεύει τά ίδια του τά όράματα κάνοντας τόν δικομματισμό πιά πιθανό (καί πιά... εϋπεπτο), αλλά καί μπαινεί σέ διαδικασίες πού δέν εϋνοούν τήν αυτόνομη ανάπτυξη του.

Χωρίς λοιπόν «τσαμπουκά» ή πικρόχολα άντανακλαστικά, είναι φανερό δτι τόσο ή άρωγή στήν «'Αλλαγή», ό «διάλογος» μέ τό ΠΑΣΟΚ, ή «συνέκφραση» τής 'Αριστεράς μέ τίς «άλλες δημοκρατικές δυνάμεις» στους μαζικούς χώρους, όσο καί ή «μάξι» ή «μίνι» «συμπαράταξη» είναι άσύμβατες μέ τήν όργανωτική άρχή του χώρου πού φιλοδοξεί νά έκφράσει τό ΚΚΕ έσ.-Α.Α., γιατί δέν έξυπηρετούν στό τέλος τήν προοπτική του «δημοκρατικού δρόμου» ούτε συμβάλλουν στή συνειδητοποίηση τής επικαιρότητας του σοσιαλισμού.

Άς γίνει όμως ένα βήμα πιά πέρα: Πέραν του δικομματισμού καί τής θεωρητικά αντίπαλης άποψης περί «συμπαράταξης», άλλη έναλλακτική τακτική μπροστά στις έκλογές δέν υπάρχει. Μερικοί μπορεί νά νομίζουν δτι αυτό όφείλεται στήν ανεπάρκεια του ΚΚΕ έσ.-Α.Α. ή του συγγενούς του χώρου νά προτείνει μιάν έξαγνισμένη μορφή «συμπαράταξης» όπου όλοι θά είναι φερέγγυοι, δημοκρατικοί, «καλοί». Όστόσο, άπ' όσα ειπώθηκαν προηγουμένως νομίζω πώς καταδειχνεται δτι όσο καί ιδανικό σέ σύσταση άν ήταν ένα τέτοιο μίγμα, δέν θά γινόταν ποτέ έκρηκτικό, διότι πάλι θά ίσχυαν τά όσα ίσχύουν περί συνασπισμού «καλών» καί «κακών». Καλώς λοιπόν έχει πού δέν καταναλώθηκε έργο γιά νά φτιαχτεί, δήθεν, ή «πραγματική συμπαράταξη». Όμως άπ' τήν άλλη, χωρίς δεκανίκια καί αυταπάτες, χωρίς άκόμα άκόμα καί σχηματισμένη πολιτική πρόταση, τό ΚΚΕ έσ.-Α.Α. κατ' ουσίαν δέν παίρνει μέρος στις έκλογές. Γιά νά προλάβω παρεξήγηση δέν έννοώ δτι δέν πρέπει ή δέν μπορεί νά κατέβει πρός καταμέτρηση του έχειν του, ύπαινίσσομαι άπλούστατα δτι τό έκλογικό σωμα (κατηγορία διαφορετική άπό πολλές άπόψεις άπό τά σύνολα των κομματικών μελών) δέν πρόκειται νά άναγνωρίσει στό ΚΚΕ έσ.-Α.Α. δυνατότητα εφαρμογής μιάς όρισμένης πολιτικής τήν ήμέρα των έκλογών, έκτός κι άν γίνει κάποιο θαύμα. Κι έπειδή θαύματα δέν γίνονται παρά μόνο στα ένορατικά παραληρήματα τής ΕΑΡ, καλό θά είναι νά πλουτιστεί ή άυτεπίγνωση του άνανεωτικού χώρου μέ τήν πεποίθηση δτι οί έκλογές δέν άποτελούν άρρησημ στήν πορεία του, δτι δέν είναι κριτήριο γιά νά άποφασιστεί ή ύπαρξη ή μή-ύπαρξη του χώρου. Άσφαλώς, ή παράδοση κι ή 'Ιδεολογία άσκοούν άφόρητες πιέσεις έδώ, κι είναι λογικό ή καταγωγή του ΚΚΕ έσ.-Α.Α. νά έμποδίζει μιά τέτοια κατανόηση του θέματος: "Όταν μιά ζωή τό ΚΚΕ έσ. πάλευε γιά ένα βουλευτή, ή (ας τό πούμε καθαρά) όταν ό ένας βουλευτής του έξασφάλιζε τόσο πολλή δημοσιότητα καί προβολή στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τόσο μεγάλο άλλοθι στα λάθη του, είναι φυσικό νά αισθάνεται κανείς κάπως περιεργα όταν άναγκάζεται νά δει καθαρά τήν πραγματικότητα. Δέν πειράζει τίτλο τό ΚΚΕ έσ.-Α.Α. δέν άλλαξε, άς διαρρήξει κάπως άλλιώς τίς σχέσεις του μέ τό πάλαι ποτέ ΚΚΕ έσ.!

Κακά τά ψέματα. Ό χώρος πού φιλοδοξεί νά έκφράσει τό ΚΚΕ έσ.-Α.Α. περιέχει έναν ριζοσπαστικό πού δέν προκύπτει άπό καμιά «φυσιολογική» ανάπτυξη κάποιου ίστορικά πρωτοπόρου μαζικού κινήματος. Είναι ένας χώρος πού χαρακτηρίζεται άπό άτυπία. Η ανάπτυξη ενός μαζικού συντηρητισμού παράγει σάν παραπροϊόν ένα ριζοσπαστικό ρεύμα πού διαπλέκεται καί διαχέεται σέ πολλά διαφορετικά σημεία τής κοινωνίας. Η πολιτική τής 'Αριστεράς δέν πρέπει έπομένως νά είναι τυφλή ή τυφλά ντετερμινιστική έδώ. Όφείλει νά έπικεντρωθεί πιά πολύ στή νέα διαθεσιμότητα πού έκφράζεται σάν αντίσταση στον «σκληρό» καπιταλισμό μέσα σέ πολλά καί διάφορα είδη κινήματων, ν' άξιοποιήσει (όργανώνοντας) κάθε συνιστώσα μέ κάποια άνατρεπτική προοπτική, όταν βέβαια αύτή δέν αυτοπαγιδεύεται (όπως συμβαίνει μέ τίς τρομοκρατικές ομάδες).

Άν οι λόγοι πού έπέβαλαν τήν διάσπαση είναι πραγματικοί, άν τά λίγα πού κατόρθωσε νά ψελλίσει τό ΚΚΕ έσ.-Α.Α. στον ένα χρόνο ζωής του είναι άθθεντικά, πρέπει νά δοϋμε σύντομα ένα νέο ύφος στήν πολιτική του, ίστορικά ριζοσπαστικό, έπικεντρωμένο στήν κοινωνία, δραστικό κι ένοχλητικό στήν καθημερινή ζωή των γιωταχήδων καί των βουλευτών 'Επικρατείας. Πρέπει νά δοϋμε τόν χώρο τής άνανεωτικής 'Αριστεράς νά σκοντάφτει καί νά τραυματίζεται προσπαθώντας νά πετάξει. Άλλιώτικα...

Σπύρος Γεωργάτος

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΙΣΤΕΡΟΙ

Ἡ ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος ἐγγύηση γιά τήν ἀθλιότητα τοῦ μέλλοντος

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Στό «Σχέδιο γιά τήν ἀριστερά», πού ἡ ΕΑΡ ὑπέβαλε πρό ἡμερῶν στά ἄλλα κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, ὡς βάση γιά τόν μεταξύ τους διάλογο ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐκπληκτική φρασούλα:

«Μιά αυτοκριτική ἀνάπλαση τοῦ παρελθόντος τῆς Ἀριστερᾶς, δηλαδή ὅλων μας εἶναι ἀναπόφευκτη καί ἀπαραίτητη γιά νά ὑπάρξει ἡ δυνατότητα αὐτῆς τῆς νέας ποιότητας καί νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ εὐρύτερη συναίνεση καί ἐμπιστοσύνη.

Οἱ ὑπογραμμίσεις δέν εἶναι δικές μου ἀλλά τῶν συντακτῶν αὐτοῦ τοῦ κειμένου πού σημαίνει ὅτι δέν πρόκειται γιά κάποια παραδρομή (πού καί αὐτή ἄλλωστε θά εἶχε τή σημασία της) οὔτε γιά φραστική ἀδυναμία ἀλλά γιά πραγματική πεποίθηση.

Νά ἀναπλαστεῖ τό παρελθόν. Ὅχι

νά ἐρμηνευτεῖ, ἢ ἔστω νά κριθεῖ ἀλλά νά ἀναπλαστεῖ, νά ξαναφτιαχεῖ. Καί ἐπειδή ὡς γνωστόν τό παρελθόν —ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι παρελθόν— δέν ἀναπλάθεται, δέν ξαναφτιάχνεται, ἐπειδή ὁ γέγονε γέγονε, γι' αὐτό μπορούμε ἐκ τῶν ὑστέρων, μέσα ἀπό διάφορες ἐπιχειρήσεις ἰδεολογικοποίησης τῆς ἱστορίας νά τοῦ ἀλλάξουμε τά φῶτα, κάνονάς το νά μοιάζει μέ τίς σημερινές μας ἀντιλήψεις ἢ, στό βαθμό πού αὐτό εἶναι ἀδύνατο, νά ἀποσιωποῦμε τίς δυσάρεστες ἢ τίς μή ἐναρμονιζόμενες μέ τά σημερινά μας πιστεύω πλευρές του. Ἀναπλάθοντας ἔτσι ἡ ΕΑΡ τό παρελθόν ἔδωσε ἕνα πρῶτο δείγμα ἀποφασίζοντας στήν τελευταία σύνοδο τῆς Κεντρικῆς τῆς Ἐπιτροπῆς νά μήν ἀναφέρεται στό ἐξῆς στή «συνιστώσα τῆς ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ» ἀπό τήν ὁποία προῆλθε, καί ὅταν μιλάει γιά τό παρελθόν τοῦ κινήματος νά μήν ἀναφέρεται στό ἱστορικό κομμουνιστικό κόμμα καί κίνημα ἀπό τό ὁποῖο ἐπίσης προῆλθε ἀλλά νά λέει ἀπλῶς τό «λαϊκό κίνημα». Ὅπως μιλάει τό ΠΑΣΟΚ γιά τό παρελθόν.

**«ΑΝΑΠΛΑΣΗ» – ΟΧΙ
ΣΤΗΝ «ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΛΟΓΙΑ»:
Ο ΑΓΩΝΑΣ ΚΟΙΝΟΣ**

Δέν ἐνδιαφέρει ἐδῶ οὔτε ἡ θεωρητική πλευρά τοῦ ζητήματος πού προφανῶς, ἀκόμη καί γιά ἀδαιεῖς εἶναι μιά χωρίς προηγούμενο χοντροκοπιά οὔτε ἡ ἐπιστημονική ἐγκυρότητα τῆς ἀντίληψης τῆς ΕΑΡ γιά τήν ἱστορία πού ἀπλῶς καταργεῖ τήν ὁποιαδήποτε καλή σχέση θά μπορούσε νά διεκδικήσει μέ τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Οἱ ἄνθρωποι πού ἔγραψαν αὐτά δέν εἶναι ἀγράμματοι. Ἀπλῶς οἱ πολιτικές τους ἀνάγκες εἶναι τόσο θεόρατες πού δέν θά μπορούσαν ν' ἀφήσουν τό παρελθόν νά τοῦς χαλάει κάθε τόσο τόν ὕπνο, νά τοῦς γεμίζει ἀντιφάσεις καί νά τοῦς ὑποχρεώνει ν' ἀπολογούνται. Τό ἀναπλάθουν συνεπῶς, καθώς ἄλλοι, ἐν μιά νυκτί, ἀναδομοῦν τόν ἑαυτόν τους θέλοντας νά ἐμφανιστοῦν μέ μιά νέα εἰκόνα πιά ἑλκυστική ὅταν ἡ προηγούμενη ἔχει φθαρεῖ.

Ἐνδιαφέρει ἐπίσης αὐτή ἡ ἀνάπλα-

ση του παρελθόντος γιατί δείχνει σέ ποιές ιδέες μερικοί θέλουν νά στηρίξουν τὸ διάλογο τῆς ἀριστερᾶς: στίς ἰδέες πού κλείνουν τὰ προβλήματα κι ὄχι ἐκείνες πού μέ παρρησία τὰ ἀνοίγουν, στίς ἰδέες πού ἀποσιωποῦν τοὺς λόγους γιά τοὺς ὁποίους οἱ ἀριστεροὶ χωριστήκαμε, πού καλλιεργοῦν τὴ συλλογικὴ ἀμνησία διότι μόνο ἔτσι μπορεῖ, νομίζουν, νά φτιαχτοῦν στὸ ἄψε σβύσε οἱ ἐνότητες μερικούς μῆνες πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές — γιά νά κρύψουμε τὴ γύμνια μας.

Καθόλου περιέργο βέβαια ὅτι καὶ τὸ ΚΚΕ, διαπρύσιος κήρυκας κι αὐτὸ τῆς ἐνότητας, σέ μιὰν ἀνάλογη ἀντίληψη περὶ παρελθόντος θέλει νά στηρίξει τὶς περὶ διαλόγου προτάσεις του. Πιὸ «ριζοσπαστικό» ὅμως αὐτὸ, ἴσως γιὰτὶ δὲν θέλει νά ἀπαρνηθεῖ τὶς γνωστές ἐνδοξες παραδόσεις τοῦ δικοῦ του ἱστορικοῦ ὕλισμου, τονίζει ὅτι δὲν πρέπει νά παρελθοντολογοῦμε. "Ὅχι λοιπὸν στὴν ἀναμόχλευση τοῦ παρελθόντος, ξεχάστε παιδιὰ ὅ, τι ἔγινε κι ἄς δώσουμε τὰ χέρια, ἄς κοιτάξουμε τὸ μέλλον καὶ τὰ σπουδαῖα πράγματα πού κρύβει μέσα του.

Κι ἐδῶ ἡ ἀποσιώπηση ἔχει τοὺς λόγους τῆς διότι ἄβολο τὸ παρελθόν τὸ παλιὸ ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσφατο. Νά πάρω μόνο μιὰ πτυχή του:

ΜΑ ΥΠΗΡΞΕ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΑΣΠΑΣΗ;

Χρειάστηκαν εἴκοσι δλόκληρα χρόνια γιά νά ἀναγνωρίσει ὁ Χαρίλαος Φλωράκης ὅτι τὸ 1968 εἶχε ὑπάρξει διάσπαση στὸ ΚΚΕ. Ἄπευθυνόσενος στοὺς νέους τῆς ΚΝΕ, στὸ 4ο συνέδριό τῆς, «τόλμησε» νά προφέρει τὴν καταραμένη λέξη «διάσπαση» — ἂν καὶ τὴν κουκούλωσε ἀμέσως τονίζοντας ὅτι «τὸ κεφάλαιο τῆς διάσπασης ἔχει κλείσει ὀριστικά καὶ τελεσίδικα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἐξελίξεις». Εἶπε ὡστόσο τὴ λέξη πού παλιότερα ἢ ἐκφορὰ τῆς καὶ μόνο ἀπειλοῦσε ὄλο τὸ ἰδεολογικὸ οἰκοδόμημα τοῦ ΚΚΕ καὶ τὶς γραμμὲς ἑνωθῆς του ἀπέναντι στὴν ὁποιαδήποτε κριτικὴ καὶ ἀμφισβήτηση. Μέχρι τώρα, τὸ 1968 καὶ ὅσα ἐπακολούθησαν στὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα γιά τὸν Χαρ. Φλωράκη δὲν ἦταν παρά ἡ ἀποχώρηση ἀπὸ τὸ ΚΚΕ μιᾶς ἀντισοβιετικῆς, ἀντικομματικῆς, ἀναθεωρητικῆς ομάδας (ἢ προσφιλῆς στὰ σκώμματα τῆς ΚΝΕ «ΑΟ») καὶ τίποτε περισσότερο.

Τὶ συνέβη λοιπὸν καὶ σήμερα «τολμᾷ» νά μιλά γιά διάσπαση ἔστω καὶ ξεπερασμένη;

Καθωστερημένη συνειδητοποίηση; Ἐπανεξέταση κριτικὴ τοῦ παρελθόντος, ἐκρηξὴ εὐλικρίνειας, ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας; Ἡ μήπως τὸ ΚΚΕ, εἰσερχόμενο κι αὐτὸ στὴν ἐποχὴ τῆς ἀνανέωσης, κάτω ἀπὸ τὴν

πίεση τῶν πραγμάτων, ἀναγκάζεται νά ἀναγνωρίσει τὰ αὐτονόητα ἢ, ὅπως λέει καὶ τὸ ἴδιο μέ τῆ γνώριμῆς του γλώσσα τῆς ἐμπειρικῆς κενολογίας ἀναγκάζεται νά παραδεχθεῖ «ὅσα ἡ ἴδια ἢ ζωὴ ἀπέδειξε»;

Τίποτε ἄπ' ὅλα αὐτά! Ἄν ἔστω καὶ κάποια θραύσματα συνειδητοποίησης πραγματικότητων πού ὀδήγησαν στὴ διάσπαση τοῦ 1968 κι ἐκείνων πού ἔκτοτε ἔζησε διασπασμένο τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα ὑπῆρχαν σ' αὐτὴν τὴν ἀθεράπευτα ἑτεροχρονισμένη ἀνακάλυψη τοῦ Χαρίλαου Φλωράκη τότε τὸ γεγονός θά ἦταν ἀξιοσημεῖο καὶ μέ συνέπειες. Γιὰτὶ αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση θά προϋπέθετε, ἀναγκαστικά, μιὰ συνολικὴ κριτικὴ ἐπανεκτίμηση τῆς πρόσφατης ἀλλὰ καὶ τῆς παλιότερης ἱστορίας τοῦ ΚΚΕ, καὶ θά συνεπαγόταν, ἐπίσης ἀναγκαστικά, μιὰ βαθιὰ ἀνανέωση τοῦ σημερινοῦ του ἰδεολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ του προφίλ, καὶ κυρίως τοῦ ἔσωκομματικοῦ του καθεστώτος.

Οἱ βαριές συνέπειες καὶ οἱ προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς παραδοχῆς δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση. Οἱ πάντες ξέρουν, ἀριστεροὶ, κομμουνιστές καὶ μὴ, ὅτι ἡ διάσπαση τοῦ 1968 ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ κόμματος ἀπὸ τὰ ξένα καθοδηγητικὰ κέντρα, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ ΚΚΣΕ. Μιὰ μακρόχρονη ἱστορία ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἐπέμβασης τῆς Κ.Δ. τὸ 1931 ὡς τὶς μέρες μας δείχνει ὅτι τὸ ΚΚΕ ἦταν ἰδεολογικά, πολιτικά καὶ ὀργανωτικά ὑποχείριον τῶν ἐπιλογῶν τοῦ ὑπουργείου ἑξωτερικοῦ τοῦ ΚΚΣΕ: σταλινισμὸς καὶ ὀργανισμὸς, καὶ ὀργανισμὸς κρουτοσοφικότατο, μπρεζνιεφικότατο, τώρα δὲ ἀρχίζει νά καμώνεται καὶ τὸ περεστροϊκότατο. Ἡ ὀμηρία μάλιστα σημαντικῶν του δυνάμεων μετὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμο στὴν Τασκένδη ὡς τὴ μεταπολίτευση καὶ κυρίως τῆς ἡγεσίας τοῦ στεροῦσε κάθε δυνατότητα ἀνεξάρτητης ὑπαρξῆς καθὼς ἡ ἐξουσία τῆς ἦταν δοτὴ κι ὄχι ἀπόρροια τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν Ἑλλήνων κομμουνιστῶν καὶ ἀποτέλεσμα δημοκρατικῶν ἔσωκομματικῶν διαδικασιῶν. Ἡ μήπως δὲν ἦταν ἔτσι; Ἡ μήπως ἐγὼ τώρα συκοφαντῶ τοὺς ἥρωικούς ἀγῶνες τοῦ κόμματος κ.λπ., κ.λπ. Καλὰ ἐγώ. Ἄλλὰ οἱ χιλιάδες πού εἶτε ἀτομικά εἶτε πολιτικά, εἶτε κομματικά ἔθεσαν κι ἐξακολουθοῦν νά θέτουν τέτοιου τύπου ἐρωτήματα; Ἐρωτήματα, στὰ ὅποια οἱ προκάτοχοι τοῦ Χαρ. Φλωράκη, πῶ σωστά, οἱ προκάτοχοι τῆς σημερινῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ ἔδιναν τὶς γνωστές ἀπαντήσεις πού ἀπέρρεαν ἀπὸ τὸ κομματικὸ ποινολόγιο. Ὅλοι αὐτοὶ ἦταν συκοφάντες;

Κάποτε, ὡστόσο, ἡ ὀργανικὴ κρίση τοῦ ΚΚΕ ἔξοσπε ἀνοιχτά, ἔγινε διάσπαση καὶ διαμόρφωσε δύο σαφῶς διακριτὰ στρατόπεδα πού καὶ οἱ δύο τοὺς πλευρές ἤξεραν πολὺ καλά τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα πού τὶς χωρίζει. Ἡ

δυναμικὴ τῆς ἔκτοτε ἀνέδειξε σωρεῖα ἄλλων προβλημάτων καὶ δημιουργήσε ἰσάριθμες ἀπορρίψεις ὅπως τὸ ἀφόρητα ἔσωτερικὸ ἀντιδημοκρατικὸ καθεστὼς πού καταδικάζει τὴν κομματικὴ βάση σέ πολιτικὴ ἀλαλία, τὴν ἰδεολογικὴ χειραγώγηση τῶν μελῶν, τὴν ἐμμονὴ στὴ στρατηγικὴ τῆς ἀναμονῆς ὡς τὴν ἡμέρα ἐκείνη πού ἡ ἀκτινοβολία τῆς ΕΣΣΔ θά κατισχύσει τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ στρατοπέδου, τὴν καλλιέργεια ἐνός μαρτυρολογικοῦ καὶ ὑπναλέου ἐπαναστατικοῦ ἀκριβῶς γιά νά συντηροῦνται — ὡς τότε; — οἱ ψυχικὲς ἐνέργειες τῆς ἀναμονῆς, ἡ παραδοχὴ τοῦ διπολικοῦ συστήματος τῶν δύο ὑπερδυνάμεων (ἢ «θεωρία» τῶν δύο στρατοπέδων), ὁ ἔκστατικός θαυμασμός ἀπέναντι στὰ καθεστώτα τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ πού δικαιολογοῦσε στρατιωτικὲς εἰσβολές στὴν Τσεχοσλοβακία ἢ τὸ Ἄφγανιστάν, πού σεμνύνονταν γιά τὴν καταπίεση τῆς πολωνικῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ συντριπτικῆς πλειοψηφίας τοῦ πολωνικοῦ λαοῦ, πού ἐκκλίνει τὰ μάτια μπροστὰ στὰ ταξικότατα προνόμια τῶν σοβιετικῶν ἰθυονόντων, τὴν πολιτικὴ ἀντιδημοκρατικὴ τῶν θεσμῶν στὴν ΕΣΣΔ καὶ τὴν κοινωνικὴ συντηρητικότητά τοῦ ὑποτιθέμενου σοσιαλιστικοῦ προτύπου. Ἡ ἴδια ἡ δυναμικὴ τῆς διάσπασης στὴ συνέχεια ἔθεσε ἀκόμη γενικότερα προβλήματα ἀπορρίπτοντας τὴν καθγιασμένη ἀρχὴ τοῦ σοβιετικοῦ «μαρξισμοῦ» γιά τὴν προτεραιότητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων (πού ὑποβάθμιζε συνεχῶς τὶς σχέσεις παραγωγῆς ἄρα καὶ τὴ σημασία τῆς ταξικῆς πάλης), ἀπορρίπτοντας τὴν ἐπίσης καθγιασμένη ἀρχὴ τοῦ κρατισμοῦ καὶ τοῦ συγκεντρωτισμοῦ τοῦ σοβιετικοῦ συστήματος, πηγὴ ὄλων τῶν ἀντιδημοκρατικῶν πρακτικῶν καὶ τῆς ἀπορρόφησης τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν ἀπὸ τὸ κράτος, ἀπορρίπτοντας ἐπίσης τὶς σοβιετικῆς κατασκευῆς καὶ προέλευσης ἀντιλήψεις πού θεωροῦν τὴν πίστη στὴν αὐταξία τῆς δημοκρατίας ὡς σοσιαλδημοκρατισμὸ καὶ μικροαστικὴ ἐκτροπή, ἀπορρίπτοντας τὶς ἐπίσης σοβιετικὲς ἀντιλήψεις — καὶ ἐξίσου ἀστικὲς — γιά τὴν ἐξυπηρέτηση ἐνός τυφλοῦ παραγωγισμοῦ πού στὴν ἄλλη ἄκρη ἐνεδρεῖ ἡ ἐρημοποίηση τῆς γῆς, ἡ μόλυνση, τὰ Τσερνομπίλ, ἡ δῆθεν εἰρηνικὴ χρῆση τῆς πυρηνικῆς ἐνέργειας. Ἄλλὰ, καὶ γιά νά ἐρῶμε στὰ δικά μας μέρη, σέ καταστάσεις πῶ γνώριμες καὶ πῶ οἰκείες, ἡ ἴδια ἡ διάσπαση χωρίζε δύο στρατόπεδα ὄπου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸ ἐνός καὶ μοναδικὸ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης συνάπτονταν μορατόρια μέ τοὺς πασοκικούς πρωτεργάτες τῶν πολιτικῶν λιτότητας, ὑπερψηφίζονταν ὁ «δημοκρατικός» πρόεδρος Σαρτζετάκης, καλλιεργοῦνταν ὁ ἀφόρητος λαϊκισμὸς τοῦ «ΕΟΚ καὶ ΝΑΤΟ τὸ ἴδιο συνδικάτο» — τί ἔγινε τάχα αὐτὸ τὸ σύνθημα πού ἀγλαίεζε τὸν ἐπαναστατισμὸ

της ΚΝΕ;— έκτρέφονταν ό ήγεμονισμός και ή χειραγώγηση του μαζικού κινήματος, αναγγέλλονταν εκείνα τά ανεπανάληπτα «17%», και κυρίως καταδικάζε τις κοινωνικές δυνάμεις που ακολουθούσαν τό ΚΚΕ στην πολιτική του άπολιτικού διεκδικητισμού.

Μπορούμε νά μακρύνουμε όσο θέλουμε τόν κατάλογο. Ένα είναι σίγουρο: Από τή μιά μεριά υπήρχαν και υπάρχουν οί παραπάνω παραδοχές που καταδικάζαν τήν εκφραζόμενη από τό ΚΚΕ άριστερά σέ πολιτικό αναχρονισμό και τήν ταύτιζαν μέ αντίληψεις και ιδεολογίες που δυσφημούν τό σοσιαλισμό και τή σοσιαλιστική προοπτική. Τήν κατέστρεφαν. Άς ψάξει όσο θέλει, όποιος θέλει, νά βρεί στην επί εικοσαετία πρακτική του ΚΚΕ κάτι που νά μοιάζει μέ τις κριτικές και τή άπορρίψεις που ή δυναμική της διάσπασης έφερε στην επιφάνεια. Δέν θά βρεί παρά τή λατρεία σέ μιά παράδοση εύκολα λεία του επίσης παραδοσιακού άντικομμουνισμού και πρόσχημα στό νεόκοπο σοσιαλδημοκρατισμό.

ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΕΡΜΑ - ΖΗΤΩ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Άπό τήν άλλη μεριά, του χάσματος που δημιουργούσε ή διάσπαση, στην παράταξη που ονομάστηκε μέ τόν καιρό ανανεωτική κομμουνιστική άριστερά, δέν άνθιζαν βέβαια λειμώνες παραδείσιοι. Και μεις πλατσουρίσαμε όχι λίγες φορές σέ λασπόνερα και χαθήκαμε σέ κακοτοπιές: και μεις της κομμουνιστικής ανανέωσης κενολογήσαμε τότε μέ τις ΕΑΔΕ και τότε μέ τις πράσινες ΕΑΔΕ, και μεις ταλαιπωρηθήκαμε και ταλαιπωρήσαμε τόν κόσμο τότε μέ τήν πολιτική του έθνικού άκροατηρίου και τότε μέ τόν ΑΣΔΗΣ, τότε μέ τήν προεδρολογία και τότε μέ τις μετεξελιξεις προς τό πουθενά. Τά είπαμε άλλωστε και τά κατακρίναμε χίλιες φορές τά χάλια μας. Μάλιστα μερικοί τά θεώρησαν τόσο άθεράπευτα, «έγγενη», είπαν, «της κομμουνιστικής φυσιολογίας του ΚΚΕ έσωτ.» που εμπόδιζε τις μάζες νά προσεγγίσουν τό κόμμα της κομμουνιστικής ανανέωσης, ώστε βάλθηκαν νά διαλύσουν τό μόνο οργανωμένο τμήμα κομμουνιστών και άριστερών τή μόνη έστία αντίστασης στην καταστατική άφρεγγυότητα του ΚΚΕ. Και κατασκέυασαν τήν ΕΑΡ.

Και αυτή ή κατασκευή προϋπέθετε και συνεπαγόταν όρισμένα πράγματα. Προϋπέθετε όλα τά λάθη που διαπράχθηκαν στό χώρο της κομμουνιστικής ανανέωσης, τήν άβελτηρία των ιστορικών ήγετών της ανανέωσης που στάθηκαν άπροσπέλαστοι μπροστά σέ όσα και ό,τι, μέ αντιφάσεις και δυσκολίες, αναδεικνυε ή δυναμική της

διάσπασης. Στο ενεργητικό τους, όσο και νά ψάξει κανείς, δέν θά βρεί παρά λάθη, πράγμα που σημαίνει ότι, τελικά, ή συνολική τους πορεία και ή κατάληξή τους δέν ήταν λάθος αλλά διαφορετικού τύπου ιδεολογικός προσανατολισμός που τώρα επιβεβαιώθηκε μέ τόν «άριστερό εκσυγχρονισμό» της ΕΑΡ. Ούτε αυτοί, τελικά, πίστευαν στην κομμουνιστική ανανέωση, πέταξαν τό «κομμουνιστική» κράτησαν τό άσομο «ανανέωση», επιτέλους άποχρωματίστηκαν από τό ιστορικό μύσσημα. Παράξενη συστοιχία! Του Φλωράκη ή ανανέωση του προξενούσε άνατριχίλα —του Κύρκου ή κομμουνιστική ιδεολογία του μυρίζει παλαιομερολογιτισμό και προσήλωσή σέ ξεπερασμένα δόγματα. Και οί δύο συμφώνησαν ότι, επιτέλους, ξεπεράστηκε ή ιστορική άνωμαλία. Και έδωσαν τά χέρια, έφτασφραγίζοντας τό παρελθόν και ζητωκραυγάζοντας για τό μέλλον, τό αύριο, τήν άνατολή της Μεγάλης Άριστερας.

Νά λοιπόν, γιατί ό Χ. Φλωράκης τόλμησε νά προφέρει τή λέξη διάσπαση: γιατί νομίζει ότι «ξεπεράστηκε», γιατί νομίζει ότι οί ιδέες που έφερε στον κόσμο της Άριστερας ανήκουν στό παρελθόν τελεσιδικα άφου κανείς πιά δέν τις διεκδικεί. Έτσι τό ΚΚΕ άναγνωρίζει τή διάσπαση άκριβώς τή στιγμή που τήν παραγνωρίζει περισσότερο από κάθε φορά, τή στιγμή που αισθάνεται ότι βρίσκεται στό άπρόβλητο, τή στιγμή άκριβώς που τήν έβασαν, προσφέροντάς του τις καλές τους υπηρεσίες, οί ιστορικοί ανανεωτές. Και νά γιατί οί της ΕΑΡ γράφουν σήμερα μέ χοντρά γράμματα τή φρασούλα για «ανάπλαση του παρελθόντος».

ΔΙΑΛΟΓΟΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Άπαλλαγμένοι, λοιπόν, και οί δύο συνεταιίροι της ένότητας από πιθανές ένοχλήσεις και τους νυχτερινούς επιάλτες ενός παρελθόντος τό όποιο γέμισαν μέ συντρίμια, αφήνοντας στην άκρη αυτά άκριβώς που θά 'πρεπε νά κουβεντιάσουν προσπαθούν νά πείσουν ότι προτείνουν έναλλακτικές προτάσεις για τά πάντα και τό όλον, για νά βγούμε από τήν άκυβερνησία στην όποία μς έχει ρίξει τό ΠΑΣΟΚ και ή Ν.Δ.

Τόσο ή «πρόταση διαλόγου» της ΕΑΡ όσο και οί αντίστοιχες και από καιρό προτάσεις του ΚΚΕ συνοψίζονται σέ τούτο τό απλό και κοινά άποδεκτό κι από τους δύο: νά κόψουν τήν αυτοδυναμία του ΠΑΣΟΚ (έννοείται και της Ν.Δ.). Άν τό ΠΑΣΟΚ δέν βγει μέ αυτοδύναμη πλειοψηφία από τις εκλογές τότε άνοίγει ό δρόμος για τις

κυβερνήσεις ευρύτερης δημοκρατικής συνεργασίας (έννοείται μέ τό ΠΑΣΟΚ). Αυτή τή γραμμή ή ΕΑΡ δέν κουράστηκε νά τήν υποστηρίξει από τήν πρώτη στιγμή που φτιάχτηκε ως κόμμα. Άλλά και τό ΚΚΕ διακηρύσσει επίσης ότι ή συνασπισμένη Άριστερά, ή Μεγάλη Άριστερά καλείται νά συμβάλει στη «διαμόρφωση κυβερνητικών προγραμμάτων». Άν οί λέξεις δέν έχουν χάσει τό νόημά τους, κυβερνητικά προγράμματα γίνονται άπ' αυτούς που κατέχουν ή στηρίζουν τήν κυβερνητική έξουσία και δέν πιστεύουμε ότι τό ΚΚΕ όνειροπολεί τόσο πολύ ώστε νά βλέπει μιά μετεκλογική πλειοψηφία της άριστερας που θά είχε τήν ευθύνη των «κυβερνητικών προγραμμάτων».

Στην περίπτωση της ΕΑΡ τά πράγματα είναι πιο καθαρά. Άν για τήν ώρα άπορρίπτει τήν εκλογική συνεργασία μέ τό ΚΚΕ είναι γιατί κάποιος στό έσωτερικό της θά ήθελεν μιάν ευθεία συνεργασία μέ τό ΠΑΣΟΚ και, κυρίως γιατί πολλοί δέν ξεχασαν άκόμη τελείως τά όσα επί τόσα χρόνια τους χώριζαν από τό ένα και μοναδικό κόμμα της εργατικής τάξης. Και αντιδρούν. Χρειάζεται ά βλέπεις νά λειτουργήσει στις μήμες ή «ανάπλαση του παρελθόντος». Άλλά κι αν τό ΠΑΣΟΚ τήν τελευταία στιγμή, προκειμένου νά κόψει τήν αυτοδυναμία της Ν.Δ., αλλάξει τόν εκλογικό νόμο αθέτοντας έτσι τις πιθανότητες εκλογικής επιτυχίας των μικρών κομμάτων; Ποία ή χρεια τότε της εκλογικής συνεργασίας μέ τό ΚΚΕ άφου, σέ μιά τέτοια περίπτωση, αυτοδύναμα εκλέγεται ό βουλευτής —ίσως και κάτι παραπάνω; Όψόμεθα. Άς πείσουμε για τήν ώρα ότι είμαστε σοβαροί, υπεύθυνοι. Έτσι και «ή πρόταση διαλόγου» είναι ένα κανονικό κυβερνητικό πρόγραμμα που δίνει άπαντήσεις στα πάντα: στα θέματα της ανάπτυξης, της ρύπανσης, των διεθνών σχέσεων, της ΕΟΚ, της εκπαίδευσης, της ιδιωτικής οικονομίας, των θεσμών, της αγοράς, του πιστωτικού συστήματος, του δημόσιου τομέα, του φορολογικού συστήματος. Ό,τι τέλος πάντων πρέπει νά θέλει και νά ξέρει όποιος μετέχει, άμεσα ή έμμεσα, σε κυβερνητικές - κρατικές ευθύνες. Έδω και τώρα: σέ λίγους μήνες. Τά ίδια και τό ΚΚΕ από τή μεριά του.

Μά είναι κακό αυτό; Όχι άναγκαστικά. Άλλά κάπου δλόκληρο τό σενάριο σκαλώνει. Όλες έτούτες οί «άπαντήσεις» και οί περι διαλόγου «θέσεις» προϋποθέτουν και συνεπάγονται κι άλλους έταίρους; Εκείνους που σήμερα κυβερνούν. Έτσι όλα θ' αλλάξουν για νά μείνουμε στό ίδιο σημείο. Κι άπ' τήν ανάπλαση του παρελθόντος θά περάσουμε στην άνάπλαση του μέλλοντος της άθλιότητας μιάς «Μεγάλης Άριστερας» μέ μικρές, μικρότατες ιδέες.

Η ΧΡΥΣΗ ΟΛΥΜΠΙΑΔΑ

Έγγυηση για τό ολοκληρωτικό τέλμα

του Σταύρου Λιβαδά

Διαστάσεις πανεθνικού αϊτήματος τείνει νά πάρει ή επίσημη πλέον (διατυπώθηκε από τόν πρωθυπουργό μας προφορικώς και έγγράφως πρós τόν πρόεδρο τής Διεθνούς Όλυμπιακής Έπιτροπής) ύποψηφιότητά μας γιά τούς Όλυμπιακούς Άγώνες του 1996.

Ό τύπος και τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας πληθαίνουν τίς άναφορές τους, οί δηλώσεις και οί σχετικές ένέργειες κυβερνητικών, πολιτικών και άθλητικών άρμοδιών πυκνώνουν όπως και τό πηγαιλέλα τών διεθνών άθλητικών παραγόντων, τό άλισβερίσι μέ τούς διεθνείς πάτρονες του όλυμπισμού άναπτύσσεται ποικιλοτρόπως. Άθλητικά έργα, λίγα, ξεκίνησαν νά κατασκευάζονται και πολύ περισσότερα εξαγγέλλονται, προγράμματα άθλητικής ανάπτυξης, πανελλήνιας έμβέλειας και ριζικής άνάπλασης τής Άθήνας καταστρώνονται στό όνομα και έν όψει τών άγώνων. Οί άθλητικοί χώροι (και όχι μόνο) στην Άθήνα και τήν έπαρχία άρχίζουν νά κοσμοούνται μέ άφίσεσ, πινακίδες και πανό από σχετικά συνθήματα —τέτοιοσ συντονισμός και όμοιομορφία είχε νά ύπάρξει από τήν έποχή τής δικτατορίας— και οί παραδοσιακοί φορείς του άνά τήν ύψηλιο έλληνισμό, άφουγκράζονται τόν πάτριο αϊτήμα και κινητοποιούνται νά συμβάλουν στόν κοινό στόχο.

Τό σκηικό πού στήνεται και τό κλίμα γενικής ευφορίας πού καλλιεργείται, θέλουν τό έθνος νά ξαναβρίσκει τήν ιδέα πού θά τό συνεγείρει, τή χώρα νά εισέρχεται σέ περίοδο άναδημιουργίας.

Γιά μās τούς άνάδελφους, ή προοπτική του 2000 δείχνει νά διαγράφεται θριαμβική, έπενδυμένη από τά όνειρικά κλέη του 1996 και όχι από τόν έφιάλτη του 1992.

ΑΘΛΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΟΛΥΜΠΙΑΚΟ ΠΝΕΥΜΑ

Χωρίς άμφιβολία, οί όλυμπιακοί άγώνες άποτελούν γεγονός παγκόσμιο ένδιαφέροντος. Κάθε τέσσερα χρόνια, άρκετούσ μήνες πριν και μετά τή διεξαγωγή τους, άπασχολούν, όχι μόνον όσους μέ όποιο τρόπο σχετίζονται μέ τόν άθλητισμό, αλλά πολύ εύρύτερα στρώματα άπανταχού τής γής και όλων τών τάξεων. Μόνο πού αυτό τό ένδιαφέρον, δέν έχει καμιά σχέση μέ τά ιδεολογήματα, πού έπιστρατεύονται από άλλοδαπούσ και έγχώριουσ, περι άθλητικού πνεύματος, ειρηνικής συνύπαρξης, άδελφοσύνης και άμιλλας τών λαών, κοινού προσκνήματος στην ιστορία του πολιτισμού και του άνθρώπινου γένους, και άλλα ήχηρά παρόμοια. Άπ' τό άρχαίο πνεύμα άθάνατο του μεγάλου, του ώραιού και τ' άληθινού δέν έχει άπομείνει, σήμερα, τίποτε όρθιο. Δέν ύφίσταται τίποτε πού νά θυμίζει ύλικά, πνευματικά, πολιτικά, ήθικά όσα συνέθεσαν αυτό πού όνομάζουμε όλυμπιακή ιδέα, όχι αυτή τών προγόνων μας (θά 'ταν άλλωστε ιστορική διαστροφή νά ψάξει κανείς εκεί γιά όμοιότητες), αλλά αυτή του τέλους του περασμένου και τών άρχών του σημερινού αϊώνα μας.

Σήμερα άθλητισμός, άθλητές, φίλαθλοι, θεατές βρίσκουν πλέον τή μορφή και περιεχόμενό τους μέσα από τό θέμα και τό έμπόριό του. Τά πάντα ύποτάσσονται και διαμορφώνονται άπ' αυτή τήν τεράστια και δίχως σύνορα βιομηχανία παραγωγής θεάματος, στην όποία πληρώνονται τρομακτικά ποσά

και ή όποία άπαιτεί τήν εδστοχή τους άγορά, αυτούσ πού θά καταναλώσουν τά πάσης φύσεως (όχι μόνο άμεσα άθλητικής) προϊόντα της. Τό θέμα δέν είναι μόνο θέαση τηλεοπτική, κινηματογραφική, άφηγηματική, τών ύπεραθλητών - πρωταγωνιστών, μέσα στό φαντασμαγορικό σκηικό πού περιλαμβάνει τά πάντα, από στάδια έως άθλητικά παπούτσια και διαφημίσεις παντοειδών προϊόντων, είναι και διαμόρφωση προτύπων, μιάσ κουλτούρας πού ύπερβαίνει στά γήπεδα ή τήν τηλεόραση, διαμορφώνει κοινωνικές συμπεριφορές, αυτό πού όνομάζουμε άνθρωπο - καταναλωτή.

Σήμερα ό πετυχημένος άθλητής, ό πρωταθλητής, πρέπει νά είναι υπεράνθρωπος, τό κνήγι τών ρεκόρ είναι ό στόχος αλλά και ό όρος ύπαρξης του και ή ύπαρξή του έξαντλείται, γά τούς παραγωγούς του θεάματος, στους ύπερ-αναπτυγμένους, συγχρονισμένους μύς, σ' ένα άνθρωπόμορφο επαγγελματικά άπασχολούμενο κομμάτι κρέας.

Στήν ύπηρεσία παραγωγής αυτών τών άνθρωποειδών έπιστρατεύονται έπιστήμες και τεχνικές άπίθανες, όσες δέν μπορεί νά βάλει ό νοός του άνθρώπου. Άς μήν ξεχνάμε πώς στίς χώρες του κεντρικά προγραμματισμένου πρωταθλητισμού, ή έπιλογή όσων προορίζονται γιά ύπεραθλητές ξεκινά από τά πρώτα χρόνια του δημοτικού και σ' αυτή τήν ηλικία άρχίζει και αυτός ό μακράς δράσεως φραγκεσταίνισμός, μέ τή χρήση φαρμάκων κ.λπ. ουσιών και έπιλεκτικής άνάπτυξης τμημάτων του σώματος, άνάλογα μέ τίς άνάγκες.

Σ' αυτή τή σύγχρονη εικόνα του θεάματος - άθλητισμού, οί όλυμπιακοί άγώνες είναι ή πιό μεγάλη έμποροπνήγυρη, και ό πιό μεγάλος τζόγος, έ-

Θετικές εξελίξεις στην ισότητα των δύο φύλων

Μεγάλες φουρτούνες περνάει η ιδιωτική και κατ'έπекταση η πολιτική ζωή του πρωθυπουργού τελευταία. Η απόφασή του είναι αυτή τη φορά οριστική, αφού δέν τήν άντέχει άλλο, τό ανακοίνωσε και ό καινούριος κυβερνητικός τους εκπρόσωπος. Άλλά κι αυτή είναι πεισματάρα, περήφανη και έκδικητική. Άπειλεί ότι άν αυτός δέν κρατήσει τους τύπους, τότε κι αυτή δέν θά δεσμευεται από τους τύπους και θά ανοίξει τό στόμα της. Καί για νά μή φανεί ότι άπλως γαβγίζει, άρχισε κιόλας τά προκαταρκτικά δαγκώματα, μέ τήν όργιλη ανακοίνωση της δεκαπενταμελούς ΕΓΕ.

Τό κίνημα άπάντησε σπασμωδικά μέ τήν επαναδραστηριοποίηση του Τομέα Ίσότητας των δύο φύλων. Άναμένεται νέα έξαρση του φεμινισμού στή μεσογειακή λεκάνη καθώς οδεύουμε προς τό 2000 και τήν Εύρώπη χωρίς σύνορα του 1992.

Νοϋς υγιής εν σώματι υγιεί

Και νά πού τούτη τή βδομάδα ό Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατάφερε νά πέσουν επάνω του οι προβολείς της δημοσιότητας. Τούτη τη φορά άρνείται νά υπογράψει τό Προεδρικό Διάταγμα για τήν ίδρυση του έρευνητικού Ίδρυματος Σάκη Καράγιωργα επικαλούμενος συνταγματικούς λόγους. Συστήνει δέ στά ιδρυτικά μέλη, προκειμένου νά έναρμονίσουν τους σκοπούς του ιδρυματος μέ τό «πνεύμα του άρθρου 16 του Συντάγματος», όπως τό άντιλαμβάνεται ό κ. Σαρτζετάκης, νά τό μετατρέψουν σε ίδρυμα χορήγησης βραβείων, ύποτροφιών και προικών σε άπορες κορασίδες.

Δέν θά συνταγματολογήσουμε εδώ άφου ή ύπόθεση στερεΐται καταρχήν σοβαρότητας (παρόλα πού τά πράγματα μπορεί νά σοβαρέψουν στή συνέχεια). 'Ο ίδιος ό κ. Σαρτζετάκης πάντως δέν χωρατεύει: «Κύριε πρωθυπουργέ, φροντίζω τόν έαυτό μου και ιατρικά και σωματικά, ώστε νά είμαι στήν καλύτερη κατάσταση, για νά συνεχίσω τό δύσκολο έργο μου και τήν επόμενη πενταετία...» φέρεται

(άπό τόν Σ. Καρατζαφέρη, *Έλευθεροτυπία* 9.7) νά δηλώνει στον Α. Παπανδρέου.

"Ετη πολλά κύριε Πρόεδρε. Και πάντα στις επάλξεις.

Ύπουργοί εναντίον γραφειοκρατίας

Τί είναι πάλι αυτοί οι «χιλιοι γραφειοκρατικοί λόγοι» πού σύμφωνα μέ δηλώσεις του ύπουργού Ύγείας κ. Φλώρου και του Γ.Γ. του ίδιου ύπουργείου κ. Φαρμάκη έμποδίζουν επί τρία χρόνια τήν παραλαβή άσθενοφόρων μέ κλιματισμό;

Γνωρίζοντας πώς πληρώνει τό δημόσιο και ειδικότερα τό Ύπουργείο Ύγείας (σε σημείο πού διάφορες εταιρείες έχουν πάψει νά έφοδιάζουν τά νοσοκομεία μέ ύλικά και μηχανήματα, άν δέν προπληρωθούν) ύποψιαζόμαστε ποιοί είχαν οι χιλιοι γραφειοκρατικοί λόγοι. Τό Ύπουργείο Ύγείας χωρίς βούληση, κάνει παραγγελίες δεξιά και άριστερά — από τήν πλευρά του έχει εκτελέσει τό καθήκον του. Καί βέβαια ανακοινώνει στον τύπο ότι έχει γίνει ή παραγγελία αλλά ή παράδοση καθυστερεί. "Όσο και ή παράδοση των χρημάτων.

EPT A.E. 1

"Η επαναφορά του κ. Μαρούδα στήν κυβέρνηση κατά τόν πρόσφατο άνασηματισμό σήμανε και τήν έναρξη της προεκλογικής περιόδου στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα και τήν κυβερνητική εκπροσώπηση. Λίγες μέρες μετά μέ άφορμή τή μετάδοση του γράμματος αλλά τή διαστρέβλωση του πνεύματος άντιεοικτικής όμιλίας του πρωθυπουργού πού όμως είχε φιλοσοφικό προσανατολισμό (συμβαίνουν αυτά) ό κ. Παπανδρέου δήλωσε όργανισμένος στον κ. Μαρούδα, ό κ. Μαρούδας δήλωσε παραιτήση για λογαριασμό των κ.κ. Σιφουνάκη, Κορόβηλα εκ μέρους του Δ.Σ. της EPT-A.E., τό δέ Δ.Σ. της EPT-A.E. μέ τόση όργη και τόσες παραιτήσεις πού όμως γύρω του, είπε νά έναρμονιστεί κι αυτό μέ τό πνεύμα της εποχής και δήλωσε τήν χλιαρή του όργη και τήν ακόμα χλιαρότερη παραιτήση.

Για νά μήν πάνε χαμένοι οι άνθρωποι, ό κ. Χριστοδουλίδης διορίστηκε άμέσως στο ίεραρχικά άνώτερο πόστο της Ειδικής Γραμματείας πού έποπτεύει τήν EPT-A.E. από τήν όποία μόλις είχε παραιτηθεί.

"Όλα αυτά έμās βέβαια μās νοιάζουν μόνο στο μέτρο πού για νά άκούσουμε π.χ. τόν καιρό από τήν ET-2 πρέπει νά παρακολουθήσουμε ένα όριαίο δελτάριο ειδήσεων, ή στο μέτρο πού οι δημοσιογράφοι και τά συνεργεία της ET-1 θέλοντας έμπρακτα νά δηλώσουν τή νομιμοφροσύνη και τή μεταμέλεια τους για τό άτυχές συμβάν σκάνδαλο στήν άλλη μέρα ένα βιντεοκλίπ για τήν ελληνική προεδρεία και ύπέρ της ελληνικής προεδρείας: Έλλάς - Προεδρεία '88, όπως λέμε ΑΕΚ - κύπελο, ΠΑΟ - πρόκριση, και νά πού ή Έλλάς μεγαλώνει εις βάρος των έντεκα ύπολοιπων κρατών, σκουραίνει τό χρώμα των άλλων και λαμπυρίζει κιτρινόχρυσα ή Έλλάς και νά οι έντεκα σημαίες σε έναν κύκλο και νά μεγαλώνει ή ελληνική φεύγοντας προς τά δεξιά επάνω σχηματίζοντας τό σύμβολο του άνδρισμού μας.

Αυτά συμβαίνουν όταν ή ET γυρίζει σε βιντεοκλίπ τά έσωτερικά της.

EPT A.E. 2

Δέν είναι όμως μόνον ή EPT A.E. πού προβάλλει πολύ τά έσωτερικά της τελευταία, είναι και ό τύπος. Τό *ΒΗΜΑ* για παράδειγμα της Κυριακής είχε για μέν πρώτο τίτλο τή διαμάχη του εκδότη του μέ τόν κ. Κοσκωτά ενώ στις έσωτερικές του σελίδες φιλοξενούσε βαρυσήμαντο άρθρο του κ. Εύθυμίου, πού διεκτραγουδούσε τά χάλια και τίς κρατικές παρεμβάσεις στα κρατικά ΜΜΕ. Καί καταλήγει ό άρθρογράφος πού ως γνωστόν έχει αναλάβει τόν ΤΟΠ FM ιδιοκτησίας του εργοδότη του:

«*Ίσως λοιπόν ή μεγαλύτερη προσφορά των κυβερνήσεων στον έκσυγχρονισμό (Σ.Σ. των μέσων επικοινωνίας), εφόσον δέν μπορούν οι ίδιες νά τόν αναλάβουν, είναι νά ανοίξουν τό παιγνίδι στον άνταγωνισμό του ιδιωτικού τομέα. Καί τότε (...) μπορεί νά διεκδικήσει ή Έλλάδα μία θέση στήν Εύρώπη (...) συμβάλλοντας στή διαμόρφωση των εξελίξεων...*» κ.λπ., κ.λπ.

"Ίσως, λέμε κι έμείς, τό μεγαλύτερο κακό στα μέσα επικοινωνίας, είναι ότι έχουν πέσει πιά οι μάσκες, ότι μπορεί ό καθένας είτε κυβέρνηση, είτε ιδιώτης, νά προβάλλει άπροκάλυπτα και νά διεκδικεί ένενδοίαστα τά συμφέροντά του, πολιτικά ή οικονομικά, χωρίς φόβο νά παρεξηγηθεί από κανέναν. Πού είναι εκείνες οι παλιές εποχές πού ντύναμε τά πάντα μέ λίγη ιδεολογία, πράγμα πού, όσο ύποκριτικό κι άγ ήταν, κάποιον φρένο έβαζε στις όρέξεις μας (τους).

Η υπεύθυνη ΕΥΔΑΠ

«Είχαμε προβλέψει ότι θα δημιουργηθούν προβλήματα στη διανομή νερού, αν το θερμομέτρο ξεπερνούσε κάποιο όριο, αλλά δεν προειδοποιήσαμε τους πολίτες για ευνόητους λόγους», δήλωσε ο πρόεδρος της ΕΥΔΑΠ κ. Κουσουρής: «Ο κόσμος θά ανησυχούσε, θά νόμιζαν όλοι ότι θά ξέμεναν από νερό, θά κατανάλωναν υπερβολικά και θά έτρεχαν νά αγοράσουν δοχεία νά αποθηκεύσουν. Θά υπήρχε μεγαλύτερο πρόβλημα τότε».

Τό κακό είναι ότι ο κ. πρόεδρος έχει δίκιο. Όλα τά προβλέπει αυτή η ΕΥΔΑΠ, στό νερό μās κάνει λίγα νερά μόνο.

Η πρόταση της ΕΑΡ για διάλογο έξουσίας χωρίς τήν έξουσία

Στήν πρόταση πού έστειλε η ΕΑΡ στό άλλα κόμματα της Άριστερας, γιά τό διάλογο, τό μεγαλύτερο μέρος της ασχολείται μέ τά ζητήματα της οικονομικής ανάπτυξης: «Βασική επιλογή και θέση μας είναι ο έκσυγχρονισμός και η ταχύρρυθμη ανάπτυξη υπό συνθήκες ανοιχτής οικονομίας (...) ο προγραμματισμός των επενδύσεων μέ βάση προγραμματικό συμβάσεις και συγγραφές υποχρεώσεων (...) ο ιδιωτικός τομέας πρέπει νά λειτουργεί άπαλλαγμένος από τίς γραφειοκρατικές περιπτώσεις (...) η κρατική πολιτική άπέναντι στόν ιδιωτικό τομέα πρέπει νά έχει διαφάνεια και νά ενισχύει επιλεκτικά τή δημιουργικότητα και τή φαντασία (...) ιδιαίτερη σημασία έχει η φορολογική πολιτική (...) προτείνουμε νά διερευνήσουμε τό πώς θά εισαχθούν φόροι μέ αναπτυξιακό χαρακτήρα» κ.λπ.

Άπ' ότι εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς οι προτάσεις της ΕΑΡ δέν συνιστούν πρόγραμμα πάλης αλλά κυβερνητικό πρόγραμμα. Όποτε προκύπτει εύλογα τό ερώτημα, μέ ποιούς προσδοκούν νά συγκυβερνήσουν όταν μάλιστα στό ίδιο κείμενο η ΕΑΡ αναγνωρίζει ότι τό ΠΑΣΟΚ «άρνείται νά δεχτεί οποιαδήποτε αναφορά στή δυνατότητα νά υπάρξει σύγκλιση των δυνάμεων αυτών και διαμόρφωση κυβερνητικών προγραμμάτων και σχημάτων (...)». Η έμμονη στήν αυτοδυναμία του ΠΑΣΟΚ ως στόχο (...) αντιστρατεύεται τήν επίδιωξη αυτή, κλείνει τίς προοπτικές του διαλόγου μιά και ύπονοει ότι η κατάληξη του είναι δεδομένη».

Όμως χρειάζεται πείσμα γιά τήν οικοδόμηση της «Μεγάλης

Άριστερας» και η ΕΑΡ επιμένει.

Koskotas Enterprises

Τελικά τό μόνο ανεξήγητο στήν όλη ιστορία Κοσκωτά είναι πού βρέθηκαν τά λεφτά γιά τήν αγορά της πλειοψηφίας των μετοχών της Τράπεζας Κρήτης. Γιατί από κει και πέρα ο έnlόγω κύριος έχει εφαρμόσει άψογα, μεθοδικά, σίγουρα και σέ άνύποπτο χρόνο τό περίφημο άεροπλάνο, πού έπαιζε γιά ένα φεγγάρι όλη η Έλλάδα γύρω στό περασμένα Χριστούγεννα: τό ζήτημα είναι όσο περισσότερα έξοδα γίνονται τόσο περισσότεροι καταθέτες νά έλκονται στή Τράπεζα Κρήτης.

Μιά μικρή διαφήμιση - υπενθύμιση της Τράπεζας στήν τηλεόραση άρκει η ουσιαστική διαφήμιση, πού πείθει, είναι η μεταγραφή του Ντέταρ στήν ΠΑΕ Όλυμπιακός. Η μεταγραφή έπρεπε νά είναι άκριβη, όχι μόνο γιά νά είναι καλός ο παίκτης, αλλά γιά νά φανερί η οικονομική εύρωστία της επιχείρησης, η εύρωστία της Τράπεζας Κρήτης. Έτσι και οι καταθέτες προσελκύνονται αλλά και τά χρήματα της διαφήμισης δέν σκορπίζονται δεξιά κι άριστερά, αλλά μένουν στήν ιδιοκτησία του κ. Κοσκωτά, στό ποδοσφαιρικό κεφάλαιο της ΠΑΕ Όλυμπιακός.

Τά πράγματα θά πήγαιναν ρολόι αν δέν υπήρχε η Γραμμή Α.Ε., πού εκδίδονται στό μεταξύ τρεις καθημερινές εφημερίδες, λογικό είναι νά μπαίνει στό μάτι των υπολοίπων εκδοτών. Και αρχίζουν τίς άποκαλύψεις στοχεύοντας στήν καρδιά της όλης επιχείρησης, στήν Τράπεζα Κρήτης: αν αυτή δυσφημιστεί, ο «όμιλος επιχειρήσεων Κοσκωτά» θά καταρρευσει. Άλλά ποιά κυβέρνηση θά έπεδίωκε τήν κατάρρευση της Τράπεζας Κρήτης, πώς θά άποζημιώνονταν οι καταθέτες, πώς θά άντεχε τό κράχ, η οικονομία; Ο κ. Κοσκωτάς έχει θωρακίσει καλά τίς επιμέρους δραστηριότητές του, τόσο ώστε νά μπορεί νά άπειλει: αν μέ χτυπήσετε θά πονέστε όλοι.

Μάταια οι υπόλοιποι εκδότες προσπαθούν νά πείσουν τους άρθροφύλους άρμόδιους νά προχωρήσουν γράφοντας ότι από τον ουσιαστικό έλεγχο και τό διορισμό Έπιτρόπου δέν θά κινδυνεύσει ούτε η Τράπεζα Κρήτης (πού άπλως θά περιέλθει στόν έλεγχο του δημοσίου), ούτε η ΠΑΕ Όλυμπιακός (πού θά περιέλθει στήν Τράπεζα Κρήτης), αλλά μόνον τό άτομο Κοσκωτάς (για τή Γραμμή Α.Ε. δέν λέγεται

κουβέντα). Η κυβέρνηση γνωρίζει ότι αν οι καταθέτες ζητήσουν τά λεφτά τους πίσω κάποιος θά πρέπει νά πληρώσει: είτε σέ χρήμα, είτε σέ πολιτικό κόστος.

Βέβαια όλα αυτά δέν καθιστούν τον πόλεμο των εκδοτών προς τον Κοσκωτά μάταιο: η άμφιβολία πού ένσπείρεται λειτουργεί ως αντίδιαφήμιση, φρενάρει τήν άνθιση των επιχειρήσεων και κυρίως του κινητήριου μοχλού, της Τράπεζας Κρήτης. Πάντως οι όλες δραστηριότητες του όμιλου παρουσιάζουν παρά τό φαινομενικό τους κατακερματισμό και άναντιστοιχία μιά μνημειώδη συνέπεια. Πρόκειται γιά επιχειρήσεις πού άσχολούνται όχι βέβαια μέ τήν παραγωγή, αλλά μέ τή μεσολάβηση, τή διαχείριση: τή διαχείριση των χρημάτων του κόσμου (τράπεζα), τή διαχείριση και διακίνηση των ιδεών του (τύπος, ΜΜΕ), τή διαχείριση της πιά μαζικής «Ίδέας» (Όλυμπιακός). Κατά τά άλλα, η πολιτική άφήνεται γιά τους πολιτικούς.

Τούτη η άλληλοσυμπληρούμενη συγκέντρωση οικονομικών και ιδεολογικών δραστηριοτήτων σέ μια ουσιαστικά επιχείρηση, δείχνει ότι ο κ. Κοσκωτάς είναι έξαιρετικά έξυπνο άτομο και άκόμα περισσότερο φιλόδοξο. Και σίγουρα οι φιλοδοξίες του, θά εκπληρώνονται όσο υπάρχουν επιβάτες πρόθυμοι νά μπουν στό άεροπλάνο του κ. Κοσκωτά, νά καταθέσουν τά λεφτά τους, γιά νά πετάξει ο τελευταίος σαν πιλότος και νά άσκει έξουσία από ψηλά.

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ

ΝΙΚΗΦΩΡΟΣ ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ: Η αναχώρηση, ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΝΟΣ: Έναν τόπο πατριάς και έθους ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΥΡΚΟΣ: Ένας άλλος κόσμος άντίθε ΓΙΑΓΚΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ: Έναντι της φοβίας και απάθειας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ: Άπό τήν έκπόση	ΜΑΡΙΟΣ ΠΑΡΡΙΤΗΣ: Αύτοεταρσία σπασμο	ΠΑΤΑΔΕ ΖΑΝΝΑΣ: Μισοτόρση	ΡΟΖΕ ΜΠΑΛΙΣΕ: Ημερολόγιο	Τ. Γ.Κ. ΜΠΑΛΙΣΕ: Χρονιά	Τ. ΜΑΝ: Έκιστολή
ΑΝΤΡΕΑΣ ΦΡΑΓΚΙΑΣ: Σελήτη	ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ: Ο αιώνας τέλει...	Κ. ΚΥΡΙΑΟΥΦΑΚΟΣ: Ποίημα	ΒΙΚΤ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ: Μεσοτόρα	ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΗΡΩΝΤΕΚΙ: Περι έθους	

Κείμενα της έξουσίας

ΑΛΦ. ΝΤΑΙΜΠΑΪΝ: Έκιστολή. ΕΛΙΑΣ ΚΑΝΕΤΤΙ: Η γλώσσα στήν έξουσία. ΝΕΥ ΥΟΡΚ ΤΙΜΕΣ: Αναπαύσιος. Θ. ΒΑΣΙΛΑΚΙΟΠΟΥ: Άπό τή ζωή των Ρώσων. ΣΑΜ ΠΡΟΦΕΤΑ: Ομοσπονδία. Άσθετής. ΤΕΡΖΑΡΕ ΠΑΒΕΖΕ: Έκιστολή. ΑΘΗΝΑ ΣΧΙΝΑ: Στόν έρωτα. ΑΝΤΡΕΙ ΑΜΑΡΡΙΚ: Ποιή δέν θάλα. ΒΙΕΝΤΕ ΦΕΡΝΑΝΤΕ: Ταξίδη. ΑΒΟΝΧΑΡΝΤ ΦΡΑΝΚ: Άριστερά. ΚΑΡΑ ΤΣΟΥΚΜΑΤΕΡ: Σά νά τανε. ΠΕΡ ΙΝΙΚ: Ποίημα. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Π.: Έκιστολή από τήν έξουσία. ΑΛΦΕΡΤ ΠΟΛΓΚΑΡ: Ο έρωτας γιά τήν έξουσία. ΟΤΑ ΦΙΑΠ: Έξοριστος. ΔΙΟΝ. ΜΕΝΙΔΗΣ: Η «Επιθεώρηση». ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ: Τά της έξουσίας μου. ΧΙΑΤ. ΠΑΝΒΙΕ Σχεδόν έτσι. ΟΡ ΝΤΕΑ ΜΙΟΥΟΝΟ: Έκιστολή μου. γούτλια. Μ ΣΠΕΡΜΠΕΡ: Καθ' όσον. ΤΙΟΖΕ ΡΟΤ: Έκιστολή

37-38

Ο διασυρμός της ψυχιατρικής

τά δικαιώματα
του ανθρώπου
τά δικαιώματα
του ασθενούς

Γρ. Άμπατζόγλου
Δημ. Πλουμπίδης

Με άφορμή την υπόθεση
της Τζένης Γκάλη και
Νάζιουτσικ: η ιατρική
δεοντολογία, και οι θεσμοί,
σέ κρίση.

Εχει καταντήσει άνιάρό νά διαπιστώνουμε τή βαθύτατη κρίση τής κοινωνίας μας σέ κάθε τομέα.

Θά παρατηρούσαμε μαζί μέ τόν Ε. Τζαβάρα τήν ύποτυπώδη λειτουργία τών κωδίκων κοινωνικής συμπεριφοράς και δεοντολογίας γιά ό,τι δέν άφορά τήν οικογένεια ή ένα στενό κύκλο φίλων. Έπακόλουθο είναι ή συντεχνιακή ή παρεακή νοοτροπία και ή *μειωμένη δημοκρατική ευαισθησία*.

Ή δυσαρμονία άνάμεσα σ' αυτά πού λέει ό νόμος ή τά καταστατικά κι αυτά πού πραγματικά γίνονται στους περισσότερους κοινωνικούς χώρους είναι τέτοια, ώστε μία όμαλότερη λειτουργία, *του πολιτεύματος τελικά* θά είναι τό άποτέλεσμα πολιτικής μάχης.

Οί γράφοντες έχουμε διαλέξει ως έπάγγελμα τήν ψυχιατρική. Έδω και δύο μήνες ζούμε τόν δημόσιο διασυρμό της σέ ύποθέσεις πού τήν εκθέτουν πολύπλευρα, ως επιστήμη, ως επαγγελματική δεοντολογία και ήθική, ως θεραπευτική πρακτική. Θά ήταν εύκολο νά μιλήσουμε γιά τήν ψυχιατρική «τους» (κακή) και τήν ψυχιατρική «μας» (καλή) αλλά *τελικά ή διευρυμένη δυσλειτουργία άφορά όλόκληρο τόν επαγγελματικό χώρο*.

Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ

Ή ψυχιατρική έχει μία πολλαπλή ύπόσταση τόσο στό επίπεδο του θεωρητικού - επιστημονικού της λόγου όσο και στό επίπεδο της πρακτικής της (ή τών πρακτικών της). Ιστορικά γεννιέται μέσα στά πλαίσια της Ιατρικής, συγχρόνως όμως άπομακρύνεται άπ' αυτήν. Βρίσκεται έτσι σέ μία διπλή σχέση ταυτότητας - διαφοροποίησης άπό τήν υπόλοιπη Ιατρική. Είναι μία Ιατρική ειδικότητα αλλά όχι σάν τίς άλλες και άσχολείται μέ άτομα πού είναι άσθενείς, ισότιμοι, αλλά όχι σάν τους άλλους. Ή Ιατρική ταυτότητα της ψυχιατρικής δέν σημαίνει τυφλή συμμόρφωση μέ επιστημονικά μοντέλα πού παράγει ή Ιατρική. Ή ίδια ή ψυχιατρική παράγει μοντέλα πού έρχονται σέ αντίστιξη μ' αυτές της Ιατρικής, *μπορώντας δυνάμει ν' ανανεώσουν τήν Ιατρική πράξη*. Δηλαδή ή ενσωμάτωση της ψυχιατρικής στην Ιατρική δέν οφείλεται παρά έν μέρει σέ κάποια κοινή επιστημονικότητα, ενώ κύριο ρόλο παίζουν επίσης μία κοινή κλινική και ήθική - δεοντολογική παράδοση. Ο ψυχίατρος κατέχει μία *ιατρική θέση* άπέναντι στον άσθενή του (σέ επίπεδο επιστήμης αλλά και εθύνης, δεοντολογίας, άφοσίωσης, συνοδείας του πόνου κ.λπ.). Άπ' τήν στιγμή

μή πού αυτή ή ένότητα θά διαταραχτεί τότε και ή θέση του ψυχιάτρου παύει νά διαφοροποιείται άπ' αυτήν άλλων θεραπευτών (χωρίς ή μέ εισαγωγικά), τεχνικών ή και μάγων.

Ή ψυχιατρική λόγω της ιδιαιτερότητας του άντικειμένου της (δηλαδή εκδηλώσεις του ανθρώπινου ψυχισμού ή άν θέλουμε ή «παθολογία της ανθρώπινης ελευθερίας» - Ηenri Eu) «άνοίγεται» πέραν τών βασικών επιστημών, τών νευροεπιστημών κ.λπ. στίς επιστήμες πού μελετούν τήν ανθρώπινη συμπεριφορά και τήν όργάνωση τών κοινωνιών.

Ή ψυχιατρική επειδή άφορά, ακριβώς, τό άτομο και τό περιβάλλον του δέν μπορεί νά μείνει άνέγγιχτη τόσο άπό τίς κρατούσες άντιλήψεις γιά τήν θέση - ύπόσταση του ατόμου, τήν οικογένεια, γενικότερα τήν όργάνωση τών κοινωνικών ομάδων, όσο και άπό τίς άντιλήψεις γιά τήν άποκλίνουσα συμπεριφορά. Οί πολιτικές μάλιστα πιέσεις επάνω στην ψυχιατρική άφορούν ακριβώς τήν κοινωνική «ομαλότητα» και τήν «ομαλοποίηση» τών καταστάσεων. Οί τέτοιες πιέσεις και οί εκπρόσωποί τους άδιαφορούν γιά τόν θεραπευτικό ρόλο της ψυχιατρικής. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο ή ψυχιατρική έρχεται σ' έπαφή, σέ τριβή ή και σέ προστριβή μέ τή διοικητική ή και τή δικαστική έξουσία. Σ' αυτό του είδους τίς «έπαφές» μπορεί ή ψυχιατρική νά έπαληθεύσει τόν θεραπευτικό της χαρακτήρα (και τότε μπορούμε νά μιλήσουμε όπως και γιά τήν υπόλοιπη Ιατρική γιά ένα είδος θεραπευτικής *τέχνης*) ή μπορεί ακόμα και νά τόν θυσιάσει σέ όφελος κάποιας «τάξης πραγμάτων» ή ήθικολογίας και ν' αυτοακυρωθεί έτσι ως Ιατρική πράξη.

Παρά τήν πολυπλοκότητα του επιστημονικού της πεδίου, ή ψυχιατρική μέχρι σήμερα, έξω άπό κάποιες περιθωριακές τάσεις, έπέμεινε στην Ιατρική της ταυτότητα, ή όποία ίσως νά της εξασφαλίζει καλύτερα ένα θεραπευτικό ρόλο άπέναντι σέ πιέσεις πού δέχεται γιά νά λειτουργήσει ως πρακτική διατήρησης της κοινωνικής όμοιόστασης. Ή άρνηση της Ιατρικής της ταυτότητας θά σήμαινε ίσως γιά τήν ψυχιατρική τήν παράδοση της σέ κάθε είδους ιδεολογικές χρήσεις, δηλαδή και σέ τελευταία άνάλυση, σέ μία λογική χειρισμών ή χειραγώγησης ανθρώπων.

Ή ψυχιατρική πράξη σημαδεύεται άπό τή «συνύπαρξη» σέ διαφορετικούς βαθμούς δύο ουσιαστικά άντινομικών τάσεων: θεραπεία του ατόμου - διατήρηση μιάς ίσορροπίας πραγμάτων στό πλαίσιο μιάς οικογένειας, μιάς κοινωνικής ομάδας κ.λπ. Αυτό του είδους τά διλήμματα είναι κατά κάποιο τρόπο μέσα στή φύση της και

δέν βλέπουμε πὼς θὰ μπορούσε νὰ τὰ ἐξαλείψει ὀριστικά. Οἱ κυριότερες σχολές πάντα τόνιζαν τὴν θεραπευτική προτεραιότητα, ἀλλὰ οἱ «σιωπές» στὴ θεωρία καὶ οἱ «παραλείψεις» ἢ ὁ «ζήλος» τῶν «καθημερινῶν» πρακτικῶν κάποτε εὐνοοῦν τὶς ὀμαλοποιητικές τάσεις, τὴ συμμόρφωση, σὲ βάρος τῆς θεραπείας τοῦ πάσχοντος ἀτόμου.

Τὸ πρόβλημα τῆς «ἐξομάλυνσης» ἢ ψυχιατρικῆ δέν μπορεῖ νὰ τὸ ξεφύγει τόσο εὐκολὰ εἰδικὰ στὶς καταστάσεις κρίσης. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πρέπει νὰ δοθεῖ ἡ μάχη γιὰ νὰ μπορέσει τὸ πάσχον ἄτομο νὰ σηματοδοτήσει καὶ νὰ ὀριοθετήσει τὶς πράξεις του ἢ τὴν παραφορά του. Κάτι τέτοιο δέν εἶναι θεραπευτικό στὴν κυριολεξία ἀλλὰ ἀνοίγει τὸν δρόμο γιὰ τὴν περαιτέρω θεραπευτική δουλειά, ἀποτελεῖ μία *θεραπευτική στάση* μὲ μακροπρόθεσμοις στόχους, ἐνῶ ἀντίθετα κάθε πρακτικὴ πού ξεγελάει τὸν πάσχοντα («ἤρθε ὁ γιατρός γιὰ νὰ σοῦ πάρει τὴν πίεση», «πᾶμε μία βολτίτσα γιὰ παγωτό» καὶ καταλήγουμε σὲ ἀπαγωγή σὲ ψυχιατρεῖο) ἢ ἀρκεῖται στὴν καταστολὴ τῶν συμπτωμάτων, τροφοδοτεῖ τὴν ἀνασφάλεια, τὸν πανικό, μία νέα ἐπιπρόσθετη συμπτωματολογία κ.ο.κ., δηλαδή τελικὰ τὸν φαῦλο κύκλο.

Ἡ ψυχιατρικὴ δέν εἶναι ἀπλὰ μία «ἐπιστήμη», μία τεχνικὴ.

Γιατὶ νὰ μὴν ἰσχύει γιὰ τὴν ψυχιατρικὴ αὐτὸ πού ἔλεγε ὁ Κανγκιλέμ, γιὰ τὴν ἱατρικὴ ὅτι δηλαδή εἶναι μία τεχνικὴ στὸ σταυροδρόμι ἐπιστημῶν; Εἶναι ἀρχικὰ μία στάση, μία ἀντοχή, μία ὑπομονή, ἕνας σεβασμός, μία διάθεση γιὰ σκέψη πρὸς ὄφελος τοῦ ἀρρώστου, πού γονιμοποιοῦν τὰ ἐπιστημονικὰ δεδομένα (ἄρα τὸν πειραματισμό) καὶ τὶς τεχνικές. Δέν εἶναι μία ἄλλη μορφή ὄρου τῆς ἀλήθειας, ἕνα βυθοσκοπιο τῶν ἀδύτων τῆς ψυχῆς, πού μπορεῖ νὰ ψαρέψει μυστικά, ν' ἀποσπάσει ὁμολογίες καὶ ν' ἀποκαλύψει ἀδιάφυστα τὴν «πραγματικὴ» φύση τοῦ ἐξεταζομένου. Εἶναι συχνὰ μία μακροχρόνια διαδικασία, ὅπου οἱ «ἀλήθειες» μποροῦν ν' ἀναιρεθοῦν, ὅσο κερδίζεται ἡ ἐμπιστοσύνη, οἱ διαγνώσεις νὰ ἐπανεκτιμηθοῦν, οἱ ἐκπλήξεις καὶ ἡ φαντασία νὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο.

Τὰ αὐστηρά διαγνωστικά καὶ θεραπευτικά πρωτόκολλα ἔχουν μόνο ἐκπαιδευτικὴ χρῆση κι αὐτὸ τὸ ξέρεῖ ὁ κάθε εἰδικευόμενος πού θὰ θελήσει ν' ἀντιμετωπίσει μία κρίση κι ὄχι νὰ ξεμπερδέψει μ' αὐτήν.

Ἡ ΠΡΑΓΜΑΤΟΓΝΩΜΟΣΥΝΗ

Ἡ ψυχιατρικὴ βρίσκεται ἐκ τῶν πραγμάτων σὲ δύσκολη θέση στὸ δικαστήριό, γιατί μποροῦν, κατὰ βάθος νὰ τῆς ζητηθοῦν τὰ πάντα (ἄρα τελικὰ

νὰ μὴν τίς ζητιέται τίποτα τὸ οὐσιαστικό, πού νὰ ἔχει σχέση μὲ τὶς ἀρμοδιότητές τῆς). Ὅλοι μποροῦν νὰ τὴν εἰρωνευτοῦν (καθὼς δέν ἀπαντᾶ στὰ «ξεκάθαρα» ἀναπάντητα ἐρωτήματα). Ὅλοι μποροῦν νὰ τὴν παρερμηνεύσουν (γιατὶ μιᾶ μία ἄλλη γλώσσα ἀπ' αὐτὴν τῶν νομικῶν). Ἐπιπλέον ὁ ψυχίατρος πραγματογνώμων ποιῆς συνθήκες ἐμπιστοσύνης (ἀλλὰ καὶ στοιχειώδους ἐξέτασης) ἔχει ἐξασφαλίζει ἀπὸ κάποιον πού δέν εἶναι ἀσθενῆς τῆς;

Τί εἶδους ἐκμυστερεύσεις θὰ τοῦ προσφέρει αὐτός ὁ κάποιος; (πού θὰ πνιγοῦν μέσα στὸν ἀφθονο ἰδεολογικό λόγο τοῦ πορίσματος).

Τὰ ἐρωτήματα στὰ ὁποῖα μπορεῖ ὁ ψυχίατρος ν' ἀπαντήσει (εὐθύνη - ἀνευθυνότητα, ἐπίγνωση ἢ ὄχι τῶν πράξεων) εἶναι περιορισμένα.

Οἱ «ἀπαντήσεις» ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης ἀπὸ κάποιους ψυχιάτρος δέν ἀποτελοῦν παρά τὴν εἰκονογράφηση θεωριῶν — ὄχι ἀναγκαστικά σχετικῶν μὲ τὴν ψυχιατρικὴ, ἰδεολογικό λόγο πού μικρὴ σχέση ἔχει μὲ τὸ συγκεκριμένο ἄτομο.

ΔΙΑΣΥΡΜΟΙ ΤΟΥ «ΣΥΡΜΟΥ»

Τὴν ὥρα πού γράφουμε αὐτές τὶς γραμμές φαίνεται νὰ κοπάζει ἡ δημοσιογραφικὴ ἀναταραχὴ γύρω ἀπὸ τὰ ζῦο σήριαλ πού ἀπασχόλησαν τὸν τελευταῖο καιρὸ τὴν κοινὴ γνώμη. Τὴν ὑπόθεση Νάσιουτζικ καὶ τὴν ὑπόθεση τῆς Τζέννης Γκάλη.

Τὰ πρωτοσέλιδα καὶ τὰ πολὺσθηλα ἄρθρα μᾶς ἄφησαν μία γεύση διασυρμού, καθὼς τίς πὶο πολλές φορές οἱ ψυχίατροι δείχτηκαν ἀνίκανοι νὰ ὑπερασπίσουν μία πρακτικὴ πού ν' ἀξίζει τὸν κόπο καὶ κατὰ μείζονα λόγῳ τὰ ἄτομα πού ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μαζί τους ὡς «πάσχοντες» ἢ «ἐξεταζόμενοι».

Χωρὶς νὰ σταθοῦμε στὴν ἔλλειψη δεοντολογίας καὶ διακριτικότητας πού χαρακτηρίζουν τὴ δημόσια ζωὴ μας, τίς βυθικές ἐξάρσεις, τὴν τρομολαγνία γύρω ἀπὸ τὰ προσωπικὰ δράματα, θὰ ἐπιμείνουμε σ' ἕνα καίριο σημείο, αὐτὸ πού ἐγκαθιδρύει στὴν οὐσία τὴν ἱατρικὴ πράξη, ἀπὸ ἠθικὴ-δεοντολογικὴ ἄποψη: τὸ ἱατρικὸ ἀπόρρητο.

Τὸ ἱατρικὸ ἀπόρρητο ὑποφέρει τὰ πάνδεινα αὐτὸ τὸν καιρὸ. Γεμάτες οἱ ἐφημερίδες «στοιχεῖα», ἀποκαλύψεις, πού δέν σέβονται τίποτα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ζωὴ τοῦ κάθε ἀτόμου - ἀρρώστου. Πόσο μᾶλλον ὅταν πρόκειται περὶ ψυχασθενούς. Π.χ. στὰ *Νέα* (9.11.87) διαβάζουμε σὲ δισέλιδο ἄρθρο τὴ δήλωση τοῦ γιατροῦ τοῦ «θεραπευτηρίου»: «Εἶναι σχιζοφρενής κι ἐπικίνδυνος»!... καμία ἀντίδραση κι ὁ λαός ν' ἀκούει.

Μερικοὺς μῆνες νωρίτερα σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ φάκελος ἀσθενούς ἰδιωτι-

κῆς κλινικῆς εἶχε δημοσιευθεῖ στὴν *Ἐλευθεροτυπία* (25.4.87) χωρὶς καμία ἀντίδραση. Βέβαια τ' ἄτομα αὐτὰ δέν ἦταν ἐπώνυμοι πολίτες γιὰ νὰ τύχουν μῆς σχετικὰ καλύτερης μεταχείριση ἢ ἀντίθετα νὰ συμφωνήσουν κι οἱ ἴδιοι στὴ μερικὴ ἄρση τοῦ ἱατρικοῦ ἀπόρρητου γιὰ λόγους πού τοὺς ἀφοροῦν.

Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς δεοντολογίας δέν λύνεται διὰ νόμου. Νομοθεσία καὶ δεοντολογία δέν ἐξισώνονται, καθὼς ἡ δεοντολογία λειτουργεῖ μὲ σχετικὴ ἀνεξαρτησία μέσα στὸ νομικὸ πλαίσιο.

Μ' ἐκπληξὴ διαβάσαμε στὸ *Βῆμα* (5.6.88) τὴν δήλωσι ψυχιάτρου μὲ πολυετὴ πείρα (ἄρα καὶ μὲ μία σειρά ἐγκλεισμῶν στὴν καριέρα του) ὅτι ἀγνοεῖ τὴν ἀνάγκη εἰσαγγελικῆς ἐντολῆς γιὰ μία ἀκούσια νοσηλεία, δηλαδή μία θεμελιώδη διάταξη τῆς νομοθεσίας. Δέν μένουν λοιπὸν σάν ἐγγύηση παρά οἱ καλές του προθέσεις, ὁ «ἄρκος τοῦ Ἴπποκράτη», ἐνῶ οἱ φιλικές καὶ συγγενικές σχέσεις, πηγὴ κάθε ἐξουσίας καὶ ἀναγνώρισης, μποροῦν νὰ λειτουργήσουν διφορούμενα ὡς πρὸς τὸ ἐξεταζόμενο ἄτομο.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Τζέννης Γκάλη τοποθετεῖται στὰ μεθεόρτια τοῦ ἔθνικοῦ συναγερμού πού ἀκολούθησε τὴν νίκη στὸ μάσκετ. Σύζυγος ἔθνικοῦ ἥρωα, τὸ προσωπικὸ τῆς δράμα εἶχε γίνει σκάνδαλο καὶ εἶδηση ἥδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ ἐγκλεισμοῦ τῆς. Σίγουρα ἡ διαδικασία πού ἀκολούθηθηκε βάζει καίρια ἐρωτήματα ἀλλὰ ἡ ἴδια δέν θέλησε ἢ δέν μπόρεσε (βλέπε κεφάλαιο γιὰ τὴ νομοθεσία) νὰ διαμαρτυρηθεῖ γιὰ «αὐθαίρετο ἐγκλεισμό». Σήμερα ἀποτελεῖ τὸ τέλειο ἀντικείμενο καθὼς δέν μπορεῖ νὰ μιλήσει καὶ μποροῦν ὄλοι, ψυχίατροι, ἀντιψυχίατροι, ὁ τύπος, ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἡ οἰκογένειά τῆς νὰ μιλοῦν στὸ ὄνομά τῆς. Μαζὶ μὲ τὸν θεράποντα ἱατρό τῆς, πού ἀρνήθηκε κάθε δήλωση, θ' ἀρνηθοῦμε κι ἐμεῖς τὴν κάθε ὑπόθεση γύρω ἀπὸ τὰ ψυχολογικά τῆς προβλήματα.

Ὁ τρόπος πού «βρέθηκε» ἐγκλειστη στὴν ἰδιωτικὴ κλινικὴ εἶναι ἀπαράδεκτος ἀπὸ νομικὴ καὶ θεραπευτικὴ ἄποψη. Δέν χρειάζεται περισσότερη συζήτηση, καθὼς οἱ περισσότερες μαρτυρίες φαίνονται νὰ διασταυρῶνουν τὰ γεγονότα.

Θὰ εἶχαμε ὅμως νὰ διατυπώσουμε μερικὰ ἐρωτήματα σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντιψυχιατρικὴ θέση, πού ἔλαιε συνπρωταγωνιστικὸ ρόλο σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Δέν μποροῦμε παρά νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὴν χρῆση τῆς νομικῆς ἀκυρότητας τοῦ ἐγκλεισμοῦ γιὰ ν' ἀπαιτηθεῖ ἡ ἄμεση ἐξοδος ἀπὸ τὴν κλινικὴ ἢ ἡ ἴδια ἢ πάσχουσα (;) τὸ ζητοῦσε. Οἱ ἀντιρρήσεις μας ἀφοροῦν τὴ διοχέτευση μίας ἀντιδιάνωξης στὸν τύπο καὶ ἡ ἀντίφαση μίας νέας εἰσαγωγῆς γιὰ 11 μέρες στὸ Δημόσιο Ψυχιατρεῖο (γιατὶ

ή εισαγωγή; και γιατί για 11 μέρες;) για ν' αποφανθεί δημόσια, κάποιος άλλος ψυχίατρος ότι η Τζένη Γκάλη ήταν απόλυτα ύγιης.

Ἀναρωτιόμαστε αν σέ συνθήκες ἀγρίας ἐμπορευματοποίησης τοῦ ἀθλητισμοῦ, σέ συνθήκες κοινωνικοῦ σκανδάλου, ἀνάμεσα σέ μία «καταδικαστική» και μία «ἀθωωτική» ἰατρική διάγνωση, ἡ ἐνδιαφερόμενη μπόρεσε νά βρεῖ σταθερή βοήθεια, στό βαθμό βέβαια πού πραγματικά ὑπέφερε και ἄν τήν ἀναζήτησε.

Ἀρνούμεστε τόν ὀλοκληρωτικό, ἰδεολογικό λόγο, συχνά ἐρήμην τοῦ ἀτόμου και τῶν προβλημάτων του και μάλιστα στό ὄνομα τῆς προοδευτικότητας. Κάτι τέτοιο δίνει τήν γεύση θανάτου τῆς σκέψης γύρω ἀπό τά συγκεκριμένα πράγματα πού εἶναι και ἡ μόνη πηγή γιά τή διαμόρφωση τῆς θεωρίας και προτάσεων γιά τούς θεσμούς.

Στήν δίκη τοῦ Α. Νάσιουτζικ ἡ ψυχιατρική καλεῖται νά διαδραματίσει ἕνα ἄλλο ρόλο. Ἡ ἀνάκριση και ἡ ἀκροατική διαδικασία δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδείξουν τήν ἐνοχή, ὅποτε ζητοῦνται οἱ ἀποδείξεις ἀπό τήν ψυχιατρική. Ἀλλά ἀποδείξεις ποιοῦ πράγματος; Τῆς ἐγκληματικῆς ἢ μή φύσης ἐνός ἀνθρώπου; Ἐνός μυστηριώδους ἰσοδύναμου τῆς ὁμολογίας; Μιάς ἐνοχῆς; Ἀλλά γιά ποιά ἐνοχή μιλά ἡ ψυχιατρική και γιά ποιά ἡ Δικαιοσύνη;

Καλεῖται ἡ ψυχιατρική νά δείξει μία παντοδυναμία πού δέν ἔχει (ἄσχετα ἄν μερικοί ψυχίατροι πιστεύουν τό ἀντίθετο) και στήν συνέχεια χλευάζεται και κρίνεται ἀχρηστη. Σέ λάθος ἐρωτήματα λάθος ἀπαντήσεις, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ ψυχιατρική καλεῖται μόνο ἐπειδή ἡ δικαιοσύνη βρίσκεται σ' ἀδιέξοδο και προσπαθεῖ νά πιαστεῖ ἀπό κάπου γιά ν' ἀποφασίσει.

Ἀπό τά παραπάνω γεγονότα προβάλλει μία εἰκόνα μειωμένης ἀξιοπιστίας, σχεδόν ἔλλειψης σοβαρότητας, πού δυστυχῶς δέν ἔκανε ἀκόμα ἐπικαιρο τό πρόβλημα τῆς θεσμικῆς λειτουργίας τῆς ψυχιατρικῆς στόν τόπο μας, τώρα πού εἶναι κάπως τῆς μόδας και πολλαπλασιάζονται οἱ εἰσαγόμενες τεχνικές.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

Καθημερινό πρόβλημα τῶν ψυχιάτρων εἶναι τό πῶς θά κατοχυρώσουμε μία πρακτική παρά τήν ἀντιφατική νομοθεσία και μία περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα ἀδιαφορίας γιά ὀτιδήποτε τό δεοντολογικό. Ὅσοι ἀπό μᾶς ἐφημερεύουμε σέ μεγάλα κέντρα πρέπει συχνά νά διαπληκτιζόμαστε μέ τίς οἰκογένειες πού μᾶς καλοῦν νά παρανομήσουμε «γιά τό καλό» και τό βόλεμα ὀ-

λων.

Εἶδαμε ὅτι και τό ὑπάρχον νομικό πλαίσιο γύρω ἀπό τούς ἀκούσιους ἐγκλεισμούς δέν τηρεῖται ὅπως πρέπει. Ἡ συζήτηση στόν τύπο τόνισε μέν τήν ἀνάγκη κατοχύρωσης κάποιων στοιχειωδῶν δικαιωμάτων ἀλλά και πάλι ὑπῆρξε κοντόφθαλμη.

Οἱ πάντες ἐπιμένουν γιά τήν «χουντική» νομοθεσία (βλέπε τούς «βαναρέζικους» δικαστικούς κώδικες) λές και ἡ χούντα νά πρόλαβε νά φτιάξει δικιά τήν νομική σκέψη ἀποκομμένη ἀπό τήν προηγούμενη και τήν ἐπόμενη.

Ἡ δικιά μας θέση εἶναι ὅτι σέ αὐτή τήν «χουντική» νομοθεσία ἐκφράζονται οἱ πιό «πραγματιστικές» κι εὐθυνόφρονες τάσεις τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας ἰατρικῆς. Ἄξονας αὐτῆς τῆς νομοθεσίας εἶναι ὁ ἀκούσιος ἐγκλεισμός και ἡ «ἐπικινδυνότητα» τῶν ἀσθενῶν ἐνῶ ὑποβαθμίζονται τόσο ὁ θεραπευτικός σκοπός τῶν ἰδρυμάτων ὅσο και οἱ φορεῖς του, δηλαδή οἱ ψυχιατρικές θεραπευτικές ὁμάδες.

Τό νομοθετικό διάταγμα 104/1973 ἀναγνωρίζει γιά πρώτη φορά τήν ἐλεύθερη, μή ἀναγκαστική νοσηλεία ἀλλά συγχρόνως δέν προβλέπει τίποτα γιά τίς μορφές στήριξης και θεραπείας ἐκτός νοσοκομείων, πού ἀναπτύσσονται τά τελευταία χρόνια.

Σωρεῖ ἑλλείψεων και ἀντιφάσεων ἄν ὅμως οἱ θεραπευτές περιμένουν νά τούς «προσφερθεῖ» ἕνας «καλός» νόμος χωρίς νά δώσουν καμία μάχη γιά νά περάσουν τίς θέσεις τους, θά βρίσκονται πάντα οὐραγοί τῆς διοικητικῆς κι εὐθυνόφρονος νοστορίας.

Ὁ νόμος περιέχει μερικές καίριες ἀντιφάσεις:

— Μιλάει γιά «παραλαβή» ὅσων εἶχαν ὑποστει ἀναγκαστική νοσηλεία κατά τήν ἐξοδὸ τους, ἀπό τούς «ἔχοντες δικαίωμα ἢ ὑποχρέωση». Αὐτή ἡ ἐννοια τῆς «παραλαβῆς» εἶναι ἀπάραικτη ἀπό πολλές ἀπόψεις. Ὑποβαθμίζει θεμελιώδεις συνταγματικοῦ δικαίωμα τοῦ ἀτόμου, ἀπ' τήν στιγμή πού δέν εἶναι οὔτε ἀνήλικο οὔτε κηδεμονεύομενο (σκεφτεῖτε τί θά γινόταν ἄν θά ἔπρεπε νά «παραλαμβάνονται» οἱ ἀποφυλακίζόμενοι). Ὑποβαθμίζει παράλληλα τήν ἀπόφαση τῶν γιαιτρῶν πού ὑπέγραψαν ὅτι μπορεῖ νά ἐγκαταλείψῃ τό ἴδρυμα.

Τό Ν.Δ. 104/73 προβλέπει ποινές γι' αὐτούς πού ἀρνοῦνται νά «παραλάβουν» τόν ἀσθενή τους. Ὁ ἀρθρογράφος Γ. Λακόπουλος στό *Βῆμα* (19.6.88) πέφτει στήν παγίδα και ζητᾶ ἐφαρμογή τοῦ νόμου. Οἱ οἰκογένειες μποροῦν ν' ἀπαντήσουν ὅτι κανεῖς δέν μπορεῖ νά τίς ὑποχρεῶναι νά παραλάβουν ἕνα ἐνήλικο. Ἀπό δῶ και πέρα ὅμως ἀρχίζει τό μπαλάκι τῆς εὐθυνοφοβίας. Ἄν οἱ γιαιτροί ἀφήσουν ἐλεύθερο τόν ἀρρωστο ποιός θά ἔχει τήν εὐθύνη ἄν κά- νει κάτι;

Δέν εἶναι βεβαῖα λύση και συνταγματικά ἄκρως συζητήσιμη, ἡ ἀπαίτηση τοῦ νόμου ἀπό τίς οἰκογένειες πού δέχτηκαν τήν «παραλαβή» νά ὑπογράφουν κάποιον χαρτί πού τούς φορτώνει τήν ἀστική εὐθύνη γιά τόν ἐξερχόμενο καθῶς και τήν εὐθύνη γιά τήν θεραπευτική συνέχεια.

Ἡ ποινικοποίηση τῆς ἐγκατάλειψης εἶναι κουτοπόνηρο μέτρο πού προσπαθεῖ νά ρίξει στίς οἰκογένειες τό βάρος και ν' ἀναβάλει ἐπ' ἀόριστο τή δημιουργία δικτύου θεραπευτικῶν και κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν πού ὄχι μόνο θά στηρίζουν αὐτούς πού ἐγκαταλείπουν τά ἰδρύματα ἀλλά κυρίως θά ἐμποδίζουν τούς ἀσθενεῖς και τίς οἰκογένειες τους νά φτάσουν στήν ἐσχατη ρῆξη πού εἶναι ἡ ἀναγκαστική νοσηλεία.

Μόνο ἔτσι θά δίναμε πραγματικές δυνατότητες ἐξόδου στοὺς 500 ἀσθενεῖς, πού μποροῦν, σύμφωνα μέ τόν ἀρθρογράφο, νά ἐγκαταλείψουν ἄμεσα τό Δαφνί και ὄχι μέ εἰσαγγελικές πιέσεις πού θά ἐξαστούν μέσα σέ λίγες ἐβδομάδες.

Τέλος τονίζουμε τήν ἰδιαίτερα μειωμένη δυνατότητα προσφυγῆς στή δικαιοσύνη ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀσθενή γιά νά διαμαρτυρηθεῖ κατά τοῦ ἐγκλεισμοῦ του. Κάτι τέτοιο προβλεπόταν ξεκάθαρα ἀπό τόν νόμο ΨΜΒ/1862 πού κατάργησε ἡ χούντα.

Τό Ν.Δ. 104/73 δέν προέβλεπε δυνατότητα προσφυγῆς παρά μόνο γιά τήν οἰκογένεια ἐνῶ τό Ν.Δ. τοῦ 1978 πού συμπλήρωσε τήν νομοθεσία γιά τόν ἀκούσιο ἐγκλεισμό, προβλέπει τή δυνατότητα αὐτή γιά τόν ἐγκλειστο μόνο ἄν κάποιος ψυχίατρος ἀποφανθεῖ ὅτι ὁ ἐγκλεισμός του ἦταν ἀναίτιος, δηλαδή περιορίζει τό δικαίωμα μόνο σ' αὐτούς πού εἶναι ἱκανοί νά κινήσουν μία ἀρκετά περίπλοκη διαδικασία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιά μᾶς θά ἦταν τεράστια ἐπιτυχία ἄν αὐτές οἱ ἱστορίες ἐπέτρεπαν νά σκεφτοῦμε σοβαρά μερικά βασικά πράγματα, ὅπως ἡ δεοντολογία ἐνός ἐπαγγέλματος, τό ἰατρικό ἀπόρρητο, τή νομοθεσία πού νά δίνει μερικές οὐσιαστικές δυνατότητες προστασίας τοῦ ἀσθενοῦς και μία αὐστηρή ἀξιολόγηση τοῦ θεραπευτικοῦ μας ρόλου.

Τά παραπάνω εἶναι ἀρκετά «συντηρητικά» καθῶς δέν ἀφοροῦν παρά μόνο μία ἀνεκτή λειτουργία αὐτοῦ πού περίπου ὑπάρχει.

Τό τί ὀραματιζόμαστε και τό τί προσπαθοῦμε ἤδη νά βάλουμε σέ πράξη στή δουλειά μας θά μπορούσε ν' ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο ἐνός ἄλλου κειμένου.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΗΠΑ

Αιτίες και συνέπειες

του Γιάννη Παπαμιχαήλ

Μεγάλο δημοσιογραφικό θόρυβο προκάλεσαν τά περιβόητα «ψυχολογικά πειράματα» στο στρατό που διενέργησε τό τμήμα τής καθηγήτριας κας Μ. Φατούρου, ενώ παράλληλα, κάποιοι φοιτητικοί κύκλοι βιάστηκαν νά καταγγείλουν τό γεγονός. Καί στή μιά καί στήν άλλη περίπτωση, τό πραγματικό αντικείμενο, «ή κοινωνική ψυχολογία», έμεινε απέξω ή αντιμετώπιστηκε μέ τούς τρέχοντες ιδεολογικούς όρους. "Όπως πάντα ή σχεδόν. Καί τό έρώτημα παραμένει: τί είναι ή κοινωνική ψυχολογία;

Η άρθρογραφία κατά τών «πειραμάτων στό στρατό» καί ή επίθεση κατά τού γραφείου τής καθηγήτριας κας Φατούρου από όρισμένους φοιτητές τού τμήματος φιλοσοφίας - ψυχολογίας - παιδαγωγικής τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, δείχνουν κατά πρώτο λόγο δύο βασικά φαινόμενα τής νεοελληνικής πανεπιστημιακής πραγματικότητας:

Πρώτον, τήν ένταξη τού επιστημονικού λόγου στους μηχανισμούς τής δημοσιογραφικής έκφρασης, τήν είσβολή τής δημοσιογραφικής λογικής στους «έσωτερικούς διαδρόμους» τής επιστημονικής σκέψης, ιδιαίτερα όσον άφορά τίς κοινωνικές επιστήμες: ό κάθε δημοσιογράφος θεωρεί τόν έαυτό του άρμόδιο νά άρθρώσει ένα λόγο γιά τίς ανθρώπινες συμπεριφορές, άμφισβητώντας έτσι έμμεσα τόν ίδιο τόν επιστημονικό χαρακτήρα κάθε προσέγγισης τού κοινωνικού αντικειμένου: άν ούδέεις διανοείται νά ζητήσει από ένα μαθηματικό μιά πιά «άπλή» καί «λαϊκή» έκδοχή τής μαθηματικής απόδειξης, στίς κοινωνικές αντίθετα

έπιστήμες, ή συναίνεση σέ κάθε καταχρηστική άπλούστευση τών έννοιών καί τών μεθόδων φαίνεται έκ τών προτέρων έξασφαλισμένη. Σ' ατή τήν κατάσταση έχουν συμβάλει αποφασιστικά καί οί ίδιοι οί έκφραστές τής κοινωνικής επιστήμης στήν Έλλάδα, ιδίως οί ψυχολόγοι οί όποιοι συχνά δέν διστάζουν νά «τεθούν στήν ύπηρεσία τού κοινωνικού συνόλου», άραδιάζοντας στερεότυπα καί κοινούς τόπους καί τοποθετώντας τό κοινό τών έντύπων αυτών σέ θέση κριτή καί κριτικού τού επιστημονικού λόγου. Ατή ή κατάσταση είναι ιδιαίτερα έμφανής στό χώρο τής κοινωνικής ψυχολογίας τής επιστήμης πού μελετά τίς συμπεριφορές τού άτόμου μέσα στά κοινωνικά πλαίσια, τίς συνθήκες δηλαδή τής «καθημερινής» ζωής. Έτσι οί δημοσιογράφοι δέν έχουν κανένα ιδιαίτερο λόγο νά άνησυχούν: θά υπάρχουν πάντα κάποιοι «κοινωνικοί επιστήμονες» πού θά επιμένουν νά τούς θεωρούν κριτές άπόλυτα έγκυρους...

Δεύτερον — καί ως προέκταση τής άπλόικης λογικής πού πρυτανεύει σέ

κάθε αποδοχή ή απόρριψη της ψυχολογίας αυτής— ή σκοταδιστική επίθεση κάποιων «άριστων (!!!) φοιτητών κατά των έρευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, δείχνει ξεκάθαρα πόσο ή καταστατική έπιστημολογική ασάφεια αυτών των φιλοσοφικο-ψυχολογικο-παιδαγωγικών τμημάτων έχει συμβάλει στην άπουσία ενός έστω και στοιχειώδους έπιστημονικού τρόπου σκέψης στους φοιτητές τους. Σ' αυτό τό σημείο —ίσως τό πλιό άνησυχητικό, άφου μαρτυρεί τήν έλλειψη έφοδίων άπαραίτητων γιά τήν ανάπτυξη τής κριτικής σκέψης— θά έπιθυμούσαμε νά σταθούμε ιδιαίτερα σ' αυτό τό άρθρο.

ΜΠΙΧΑΒΙΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Κατά τήν άποψη μας, ό αντίλογος στό πείραμα του Μίλιγκραμ, δέν μπορεί νά περιοριστεί, ούτε κατά μείζονα λόγο νά προέλθει από αντίρρήσεις δεοντολογικής βασικά φύσης. Άν οι έρευνητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης άνιχνεύουν ή όχι όρισμένες στάσεις στό άτομα πού συμμετέχουν στό πείραμα, τό πρώτο έρώτημα πού τίθεται, από έπιστημονική άποψη, άφορά τήν έμβέλεια των έρευνητικών άπαντήσεων και τά όρια των έρμηνειών πού στηρίζονται σ' αυτές. Άν λόγου χάρη διαπιστώνεται μιά τάση των ύποκειμένων νά ύπακούουν τήν έξου-

σία, ιδίως όταν ή έξουσία αυτή χαρακτηρίζεται από τήν σχέση της με τήν έπιστημονική γνώση, τό πρόβλημα αυτό είναι *πραγματικό* και τά έρωτήματα πού δημιουργεί στην κοινωνική και πολιτική σκέψη είναι σημαντικά και άξιόλογα. Άπό πολιτικο-κοινωνική άποψη, ή σκοπιμότητα τής έπιστημονικής διερεύνησης αυτών των προβλημάτων δέν μπορεί λοιπόν νά άμφισβητηθεί σοβαρά. Άντίθετα, τόσο στό μεθοδολογικό, όσο κυρίως στό θεωρητικό επίπεδο, τό πείραμα του Μίλιγκραμ και γενικότερα, ό μιχαβιοριστικός προσανατολισμός τής κοινωνικής ψυχολογίας, δημιουργούν σοβαρές άμφιβολίες, οι όποιες άφορούν όμως τά πλαίσια άνίχνευσης αυτών των κοινωνικών συμπεριφορών και πλιό ιδιαίτερα, τά πλαίσια έρμηνείας των άποτελεσμάτων, τόν έπιστημονικό δηλαδή χαρακτήρα τής άπόδοσης ενός ψυχοκοινωνικού νοήματος στό δεδομένα.

Άπ' αυτή τήν άποψη, πιστεύουμε ότι θά ήταν σφάλμα νά περιορίσουμε τήν κριτική στόν ίδιο τόν Μίλιγκραμ, τά πειράματα του όποίου θεωρούνται ήδη «έπιστημονικά έξαντλημένα». Όφείλουμε αντίθετα νά άνιχνεύσουμε πλιό συστηματικά τις θεωρητικές και ιστορικές προϋποθέσεις του μιχαβιορισμού, ή σύνδεση του όποίου με τις καταβολές τής κοινωνικής ψυχολογίας, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, είναι τόσο στενή πού μιχαβιορισμός και κοινωνική ψυχολογία κοντεύουν νά γίνουν ταυτόσημες έννοιες...

Τά άποτελέσματα αυτής τής περιοριστικής και καταχρηστικής σύνδεσης είναι επίσης φανερά στην Έλλάδα: καθόλου τυχαίο, αν λάβουμε ύπόψη μας τόν πρακτικισμό και τις μειωμένες γνώσεις πού παρέχουν τά «υπερπόντια εκπαιδευτικά προγράμματα των εν Έλλάδι άμερικανικών πανεπιστημιακών παραρτημάτων στους Έλληνες άποφοίτους πού αυτοαποκαλούνται (με τό άζημίωτο) «ψυχολόγοι». Καθόλου τυχαίο, αν θυμηθούμε ότι οι ψυχολόγοι πού προέρχονται από εύρωπαϊκά πανεπιστήμια, βρέθηκαν εκεί στη βάση μιάς περιέργης «ισοτιμίας» ανάμεσα σ' ένα *τίτλο σπουδών* και μιά *βεβαίωση* παρακολούθησης μαθημάτων ενός ελληνικού κέντρου «έλευθέρων σπουδών» όπου συνήθως πραγματοποιήσαν τις «βασικές σπουδές» τους..., καθόλου περίεργο τέλος αν σκεφτούμε ότι μέχρι χθές δέν υπήρχε ούτε ένα πανεπιστημιακό τμήμα ψυχολογίας στην Έλλάδα κι ότι οι λιγοστοί πραγματικοί Έλληνες ψυχολόγοι έχουν σπουδάσει τις περισσότερες φορές σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ.

Άπαιτείται λοιπόν, τήν στιγμή πού οργανώνεται τό πρώτο πανεπιστημιακό τμήμα ψυχολογίας στην Κρήτη, μιά ιστορική και πολιτική προσπάθεια άνίχνευσης των κοινωνικο-ιστορικών σημείων διασύνδεσης ανάμεσα σε ένα έπιστημονικό ρεύμα σκέψης όπως ό μιχαβιορισμός και τόν έμπειριστικό προσανατολισμό τής κοινωνικής έρευνας στις ΗΠΑ. Άνάμεσα στη «θε-

ωρία της συμπεριφοράς» και την «αμερικανική ιδεολογία».

Τί είναι όμως ο μιχαβιορισμός;

Ο μιχαβιορισμός, ή θεωρία της συμπεριφοράς, χαρακτηρίζεται πρώτ' απ' όλα από την αξιωματική παραδοχή μιας *συνέχειας* των νόμων που διαμορφώνουν τις συμπεριφορές των οργανισμών - ζώων ή ανθρώπων. Η συμπεριφορά των τελευταίων δεν διαφέρει παρά «ποσοτικά», στο μέτρο και μόνο που χαρακτηρίζεται από μία μεγαλύτερη συνθετότητα που της προσδίδει ή γλωσσική έκφραση και ή συμβολική λειτουργία. Αυτό το αξίωμα οδηγεί τον μιχαβιορισμό στο να άρνηθεί κάθε ειδικό ρόλο στη γλωσσική έκφραση, τό υποσυνείδητο και την παραγωγή στά ειδικά δηλαδή γνωρίσματα της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Μία τέτοια αναγωγική αντίληψη του ανθρώπινου υποκειμένου στηρίζει και ταυτόχρονα στηρίζεται σε μία απλοϊκή έκδοχή του «περιβάλλοντος», του οποίου ή επίδραση θεωρείται αποφασιστική στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς. Για τόν Σκίννερ, «τό άτομο δεν δρᾷ επί του κόσμου, είναι ό κόσμος που δρᾷ πάνω στο άτομο». ¹ Η αντίληψη αυτή, προέκταση των διαμορφωτικών θεωριών της βιολογίας (Λαμάρκ κ.λπ.), συνοδεύει λοιπόν την μηχανιστική αναγωγή του ανθρώπινου, κοινωνικού (και ψυχολογικού) υποκειμένου στη βιολογική έκδοχή του ατόμου και του οργανισμού. Ο μιχαβιοριστικός υπερτονισμός του ρόλου του «περιβάλλοντος», αυτού του μή ιστορικού περιβάλλοντος διπολικής φύσης (ευνόϊκού ή αντίξοου), είναι έντελώς φαινομενικός: ό μιχαβιορισμός είναι μία θεωρία *έπικεντρωμένη στο υποκείμενο*: αυτό που εξηγεί την προσαρμογή και τις έκδηλώσεις της συμπεριφοράς είναι ή *ανάγκη* του οργανισμού. Αν τό περιβάλλον κατέχει αυτό τόν διαμορφωτικό επί της συμπεριφοράς ρόλο, είναι επειδή οι *ανάγκες* του υποκειμένου επιτρέπουν στο περιβάλλον να διαδραματίζει τόν ρόλο αυτό. Οι (φυσικές) *ανάγκες* στην μιχαβιοριστική προσέγγιση στηρίζουν τά (ψυχολογικά) *κίνητρα*. Κίνητρο κι ανάγκη είναι οι δύο μηχανισμοί της συμπεριφοράς. Όμως, στη βάση του οικοδομήματος, ή μή ιστορική έκδοχή της ανάγκης γίνεται αντιληπτή από τούς μιχαβιοριστές σάν ένας *φυσιολογικός μηχανισμός* δραστηριοποίησης του οργανισμού για την κανονποίησή του: πρόκειται ουσιαστικά για μία *εμφυτη τάση* του οργανισμού να αποφεύγει ότι τό αντίξοο και να προσεγγίζει ότι τό ευνόϊκο. βρίσκει στις συνθήκες του περιβάλλοντος.

Οι κοινωνικές συμπεριφορές δεν αποτελούν απ' αυτήν την άποψη παρά μία ειδική περίπτωση, όπου τό περι-

βάλλον συγκροτείται από άλλους ανθρώπινους οργανισμούς. Η μελέτη της ατομικής κοινωνικής συμπεριφοράς έπικεντρώνεται τότε στην ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στον οργανισμό και τούς όμοιους του. Θεωρούμενο ως προέκταση του «φυσικού» περιβάλλοντος, τό κοινωνικό περιβάλλον αναλύεται έτσι με τούς ίδιους ποιοτικά όρους.

Κατά συνέπεια, ύποκαθιστώντας ένα κυκλικό, διαλεκτικό σχήμα προσέγγισης της ανθρώπινης δραστηριότητας από ένα γραμμικό σχήμα που τοποθετεί στην «άρχή» την ανάγκη (ανάγκη —δραστηριότητα— ανάγκη δηλαδή, αντί δραστηριότητα —ανάγκη ιστορικά διαμορφωμένη από τη δραστηριότητα— ανανέωση της δραστηριότητας υπό άνασυγκροτημένους όρους), ό μιχαβιορισμός εντάσσεται καθ' ολοκληρία σε μία πραγματική και ώφελμιστική φιλοσοφία, ή κοινή πράγματι άρχή τόσο του ώφελισμού όσο και του μιχαβιορισμού είναι ότι κάθε οργανισμός (μεταξύ των οποίων και ό άνθρωπος), τείνει πάντα στην πληρέστερη δυνατή ικανοποίηση των αναγκών του. Αυτή ή άρχή επιτρέπει την ανάλυση της κοινωνικής άλληλεπίδρασης πάνω στη βάση του κλασικού οικονομικού μοντέλου της άπλης ανταλλαγής αξιών: ή κοινωνική άλληλεπίδραση περιορίζεται συνεπώς σε μίαν ανταλλαγή ένισχύσεων ανάμεσα σε ανθρώπινους οργανισμούς. Όπως σαφώς τό διατυπώνει ό Χαούλ, «κάθε εμπρόθετη κοινωνική άλληλεπίδραση ώφείλει, για να συνεχίσει να επαναλαμβάνεται, να καταλήγει σε μία σημαντική ένίσχυση της δραστηριότητας του κάθε μέλους που εμπλέκεται στη συναλλαγή». ² Η ώφελμιστική καταβολή του μιχαβιορισμού είναι άλλωστε φανερή στον ίδιο τόν νόμο του *άποτελέσματος*, που άποτελεί τόν άκρογωνιαίο λίθο της μιχαβιοριστικής ανάλυσης της συμπεριφοράς. Σύμφωνα μ' αυτό τόν νόμο πράγματι, τό άποτελεσμα ενός έρεθίσματος επί του οργανισμού εμφανίζεται ως συμπεριφορά, δηλαδή *άπάντηση* αυτού του οργανισμού στο δεδομένο έρεθίσμα. Η συχνότητα και ή ένταση της άπάντησης αυτής είναι άνάλογες με την ένταση της *ικανοποίησης* (ή *ένίσχυσης*) που συνοδεύει ή συνδέεται με την άπάντηση του οργανισμού.

Χωρίς να σχολιάσουμε σε βάθος τις άπόψεις αυτές, θά άρκεστούμε να ύπογραμμίσουμε ότι ή μεταφορά τους στην κοινωνική ψυχολογία δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από μία *καταχρηστική* —και τυπικά μιχαβιοριστική— *υπεραπλούστευση* της κοινωνικής σχέσης, των πλαισίων δηλαδή μέσα στα όποια παρατηρείται, περιγράφεται και έρμηνεύεται ή ατομική κοινωνική συμπεριφορά.

Πράγματι, ό άνικανοποίητος από τις άπαντήσεις της κοινωνικής ψυχο-

λογίας φοιτητής ή έρευνητής, που θά έπιθυμούσε ώστόσο να άσχοληθεί με τη διερεύνηση των άντικειμένων της κοινωνικής ψυχολογίας (κοινωνική έπιρροή, έπικοινωνία, συμμόρφωση, ύπακοή κ.λπ.), ώφείλει κατά την άποψη μας να άκολουθήσει ένα δρόμο που αναγκαστικά, τόν οδηγεί στη θεωρητική ρήξη με τόν έμπειρισμό και κατά συνέπεια, με τό ιδρυτικό της κοινωνικής ψυχολογίας ρεύμα σκέψης: τόν μιχαβιορισμό. Μία τέτοια ρήξη άπαιτεί έντούτοις την άνίχνευση των ιδεολογικών προϋποθέσεων του ρεύματος αυτού στην ίδια την ιστορική άφετηρία της κοινωνικής ψυχολογίας.

Είναι πιθανό ότι ή κοινωνική ψυχολογία αυτού του προσανατολισμού δίνει λανθασμένες άπαντήσεις (άπαντήσεις που *περιγράφουν* τά πορίσματα μιάς πειραματικής κατάστασης, *έπιχειρώντας ταυτόχρονα μιά έρμηνεία τους* στη βάση ενός άσαφέστατου θεωρητικού μοντέλου της συμπεριφοράς — ενός μοντέλου ριζικά ύποκειμενικού). Δίνει όμως λανθασμένες άπαντήσεις σε *πραγματικά προβλήματα* που παρουσιάζονται στην κοινωνική ζωή — προβλήματα που ή έπιστημονική σκέψη και ή θεωρητική έργασία, ώφείλουν να άντιμετωπίσουν. Ο μιχαβιοριστικός προσανατολισμός στην κοινωνική ψυχολογία άποτυγχάνει θά λέγαμε να τοποθετήσει αυτά τά προβλήματα και τις άπαντήσεις στο συγκεκριμένο, ιστορικά διαμορφωμένο κοινωνικό τους πλαίσιο - εκείνο που χαρακτηρίζεται από τις συγκεκριμένες κοινωνικές αντιθέσεις. Πώς όμως διαμορφώθηκε αυτό τό ρεύμα σκέψης και κυρίως γιατί σημάδεψε τόσο βαθιά την κοινωνική ψυχολογία; Αυτή είναι, κατά την άποψη μας, ή πρώτη έρώτηση που ώφείλει να διατυπώσει ό έρευνητής για να προσανατολίσει κριτικά τη δραστηριότητά του και να άποδώσει ένα πλαίσιο έρμηνείας στις έρμηνείες της συμπεριφοράς που προτείνει ό κοινωνικός μιχαβιορισμός.

Αφήνοντας κατά μέρος λοιπόν τά βασικά φιλοσοφικά έρωτήματα που άφορούν την σχέση του σοφιστικού, προσωκρατικού έμπειρισμού με τόν ύποκειμενισμό και την άγγλο-σαξωνική ιδίως έκδοχή του θετικισμού, θά έπικεντρωθούμε σε όρισμένες παρατηρήσεις που άφορούν τις οικονομικοπολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες ανάπτυξης του μιχαβιορισμού στην κοινωνική ψυχολογία.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΒΙΟΡΙΣΜΟΥ

Ένα μόνο βλέμμα στη βιβλιογραφία που συνοδεύει τά άρθρα της κοινωνικής ψυχολογίας άρκει για να πείσει:

όντως, η κοινωνική ψυχολογία κατάγεται από την Αμερική, παρατήρηση που ο καθένας με τον τρόπο του, βεβαιώνουν οι Άλπορτ (Allport) και Λάζαρσφελντ (Lajarsfeld). Πράγματι, ο πρώτος γράφει: «ακόμα κι αν η κοινωνική ψυχολογία βρίσκεται ριζωμένη σ' ένα τύπο σκέψης που χαρακτηρίζεται όλη την δυτική παράδοση (;), τά σύγχρονα χαρακτηριστικά της της προσδίδουν την οντότητα ενός καθαυτό αμερικανικού φαινομένου»³ και ο δεύτερος επισφραγίζει: «σάν αμερικάνικο μέλος μιας διεθνούς επιτροπής, είμαι ευτυχής με την διατύπωση ότι μέσω του σχεδίου Μάρσαλ, η κοινωνική ψυχολογία έδωσε στην Εύρωπη κάτι τό πολύτιμο».⁴

Πρίν εξετάσουμε λοιπόν τις ρίζες της ψυχοκοινωνικής σκέψης, είναι απαραίτητο, εάν θέλουμε να καταλάβουμε τη μορφή και τό περιεχόμενο αυτής της προσέγγισης, να ασχοληθούμε με τις συνθήκες που τη δημιούργησαν και την ανέπτυξαν. Τίς συνθήκες δηλαδή που χαρακτηρίζουν τον αμερικάνικο κοινωνικό σχηματισμό. Άπ' αυτή την άποψη, ο Άλπορτ εκφράζει πολύ καλά την αντίληψη που έχει ή ίδια ή κοινωνική ψυχολογία για τις συνθήκες της ιστορικής ανάπτυξης:

«Ένας από τούς λόγους της ιδιαίτερης ανάπτυξης της κοινωνικής ψυχολογίας στις ΗΠΑ πρέπει να άνιχνευθεί μέσα στην πραγματιστική παράδοση αυτής της χώρα. Οι έθνικές συγκυρίες και οι συνθήκες πραγμάτωσης των κοινωνικών αλλαγών άποτελοΰσαν τά ιδιαίτερα κίνητρα για την ανακάλυψη καινούργιων τεχνικών, για τη θαραλέα διερεύνηση λύσεων στά πρακτικά κοινωνικά προβλήματα.

Η κοινωνική ψυχολογία άρχισε να αναπτύσσεται μετά τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Αυτό τό γεγονός και τά έπακόλουθα (ή ανάπτυξη του κομμουνισμού, ή μεγάλη κρίση του 1930, ή άνοδος του Χίτλερ, ή γενοκτονία των Έβραίων, οι φυλετικές έξεγέρσεις, ο Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και ή άτομική άπειλή) κέντρισαν όλους τούς κλάδους των κοινωνικών έπιστημών. Άπετέλεσαν μιά ιδιαίτερη όμως πρόκληση για την κοινωνική ψυχολογία. Τό κεντρικό πρόβλημα είχε τεθεί: πώς είναι δυνατόν να διατηρηθούν οι άξίες της έλευθερίας, τό άτομικό δίκαιο μέσα στις συνθήκες που επιβάλλουν τά ισχυρά καθεστώτα και τούς όλοένα αυξανόμενους κοινωνικούς καταναγκασμούς; Η έπιστήμη μπορεί να δώσει μιά άπάντηση σ' αυτό τό ερώτημα; Αυτή ή πρόκληση όδήγησε σε μιά δημιουργική προσπάθεια ή όποία συνετέλεσε στον εμπλουτισμό της γνώσης των φαινομένων της ήγεσίας, της δημόσιας γνώμης, του ψιθύρου, της προπαγάνδας, της πρόληψης, της αλλαγής της στάσης ενός ά-

τόμου, ή μιάς ομάδας ατόμων, της ηθικής, της επικοινωνίας, της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων, των κοινωνικών σχέσεων και της πάλης των άξιών».⁵

Θά 'πρεπε όμως να ξεπεράσουμε αυτό τό περιγραφικό στάδιο για να προσπαθήσουμε να άναγνωρίσουμε μέσα από την άνάλυση της ιστορίας των ΗΠΑ τούς βαθύτερους λόγους της άρμονικής ανάπτυξης ενός έπιστημονικού διαβήματος του όποιου τό βασικό άξίωμα δέν είναι άλλο παρά ή ιδέα σύμφωνα με την όποία ό άνθρωπος άποτελεί τη βάση και την πεμπτουσία των κοινωνικών σχέσεων.

Εάν είναι άλήθεια ότι ή κοινωνική ψυχολογία άρχίζει να αναπτύσσεται μετά τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, πρέπει ακόμα να άναφέρουμε τη συγκεκριμένη μορφή που πήρε αυτή ή ανάπτυξη άπ' την μιά, και άπ' την άλλη να μην άφήσουμε να έννοηθεί ότι ή κοινωνική ψυχολογία άναπήδησε ex abrupto και έκ του μηδενός.

ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑ ΜΑΓΙΟ

Η πρώτη πραγματική εμφάνιση της ψυχο-κοινωνιολογικής προοπτικής και τεχνικής είναι τό διάσημο πείραμα του Μάγιο στην Western Electric, πείραμα του όποιου ό στόχος, μόλις και μετά βίας καλυμένος, ήταν να πετύχει από τον ίδιο τον έργάτη την αυτοαυστηνόμεσή του και την αύξηση της παραγωγικότητας της ίδιας του της έργασίας.

Τό πείραμα του Μάγιο, που σημαδεύει την άρχή της βιομηχανικής ψυχολογίας (της εφαρμογής δηλαδή του μιχαβιοριστικού προσανατολισμού της κοινωνικής ψυχολογίας στις εργασιακές σχέσεις των βιομηχανικών μονάδων παραγωγής), διαρκεί από τό 1927 ως τό 1933. Στόχος της παρέμβασης - διερεύνησης των ψυχολόγων ήταν ή ίκανοποίηση του αίτηματος του πελάτη τους, της διεύθυνσης δηλαδή του Western Electric, ή όποία άνησυχούσε για τίς άναταραχές, τίς άπουσίες και την πτώση της παραγωγικότητας των 40.000 εργατών της επιχείρησης.

Τό πείραμα συνίσταται στην εισαγωγή ορισμένων αλλαγών στις συνθήκες και τούς ρυθμούς έργασίας της πειραματικής ομάδας, ή όποία άποτελείται από 6 άτομα που εργάζονται άπομωνομένα, σ' ένα ξεχωριστό δωμάτιο (text-room). Οι αλλαγές αυτές (περισσότερα διαλείμματα, μείωση του συνολικού χρόνου έργασίας κ.λπ.), δέν συνοδεύονται, όπως παρατηρεί ό Μάγιο από μιά θεαματική αύξηση της παραγωγικότητας. Άντίθετα, ή συνοχή της ομάδας (κοινές δραστηριότητες

και έξω από τη δουλειά, ανταλλαγές άπόψεων, διατύπωση κοινών στόχων που άποσκοπούν στη βελτίωση της παραγωγικότητας), τείνει στην διαμόρφωση μιάς θετικής στάσης άπέναντι στην έργασία, την έργοδοσία και την επιχείρηση στό σύνολό της - στάση που διαδραματίζει ένα άποφασιστικό ρόλο στην αύξηση της παραγωγικότητας. Τά στοιχεία αυτής της θετικής στάσης άλλωστε είναι φανερά στην άποδοχή από τά μέλη της ομάδας τόσο της έξωτερικής, όσο και της έσωτερικής ιεραρχίας: οι μέν σχέσεις των εργατριών της ομάδας με τίς άρχές της επιχείρησης βελτιώνονται, άκόμα κι όταν ή διεύθυνση παραμένει άυταρχική, οι δέ σχέσεις των μελών της πειραματικής ομάδας μεταξύ τους χαρακτηρίζονται από την αύθόρμητη» συλλογική δημιουργία ιεραρχικών σχέσεων, όπου μιά έργατρια διαδραματίζει ένα ήγετικό ρόλο μέσα στην ομάδα.

Η έρευνα του Μάγιο έχει λοιπόν ένα έντελώς έμπειρικό χαρακτήρα. Παρεμβαίνει ώστόσο συμβουλευτικά: «θεραπεύει» δυσλειτουργίες των σχέσεων στό επίπεδο της οικονομικής λειτουργίας, όπως άλλοι κοινωνικοί ψυχολόγοι αυτού του προσανατολισμού «θεραπεύουν» δυσλειτουργίες στό επίπεδο της οικογενείας ή της άθλητικής ομάδας. Διερευνά τίς σχέσεις επικοινωνίας έντός της ομάδας χωρίς συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο άναφοράς, χωρίς σαφώς διατυπωμένες ύποθέσεις. Δέν είναι τυχαίο βέβαια ότι ό Μάγιο «ξεχνά» να αναλύσει τον ρόλο δύο συστηματικών ανεξέλεγκτων μεταβλητών, οι όποιες πιθανόν έξηγούν επίσης την αλλαγή στάσης της πειραματικής ομάδας άπέναντι στην έργασία της: α) οι έργατριες της πειραματικής ομάδας, συμμετέχοντας έπώνυμα στό πείραμα, έχουν κάθε λόγο να κάνουν «έπιδειξη» καλής συμπεριφοράς στους ψυχολόγους της εταιρείας, ιδίως στην ιστορική περίοδο του «Κράχ» του 1929 και της άνεργίας που τό συνόδευε... β) ή συμμετοχή στό «έπιστημονικό πείραμα» προσδίδει αυτόματα κύρος στην προσωπικότητα των ατόμων που συμμετέχουν σ' αυτό, κύρος που κατά συνέπεια, φαίνεται όριστικά άποσυνδεδεμένο με την ίδια την παραγωγική έργασία του εργαζόμενου στην επιχείρηση...

Έντούτοις, αν ή «άπάντηση» αυτής της ψυχοκοινωνιολογίας στό πρόβλημα των εργατικών άντιστάσεων στην έκμετάλλευση είναι «λανθασμένη» άπό έπιστημονικής άποψης τουλάχιστον, τό πρόβλημα δέν παύει να παραμένει πραγματικό: ή τεύλορική και μετα-τεύλορική σχολή δέν μπορεί να άντιτάξει στις άντιστάσεις αυτές παρά τον άυταρχισμό της (καταστολή, άπειλές κ.λπ.) — όμως αυτός ό άυταρχισμός δέν είναι άποτελεσματικός

ἀπέναντι στη συλλογική εργατική ἀμφισβήτηση τῶν συνθηκῶν εργασίας.

Ὁ Μάγιο καθρεφτίζει λοιπόν τὴν πρώτη ἀπόπειρα νὰ βρεθῆ μιὰ ἄλλη λύση — μιὰ λύση πού νά τείνει στήν ἰδεολογική ἐνωμάτωση τοῦ ἐργαζόμενου στό σύστημα τῶν σχέσεων τῆς ἐπιχείρησης. Ἀπό τότε ἔχουν προταθεῖ κι ἄλλες «λύσεις», πῶς ἀποτελεσματικές πιθανόν, ὅπως λόγου χάρη ἡ συμμετοχή στά κέρδη καί στή διοίκηση τῆς ἐπιχείρησης: μιὰ ἐπιστροφή δηλαδή στήν ἰδέα τοῦ ὕλικου κίνητρου τῆς παραγωγικῆς συμπεριφοράς. Ἡ ἰδέα τῆς συμμετοχῆς, πού ἀναπτύχθηκε γύρω στό 1950 στίς ΗΠΑ μέ τό ὄνομα «σχέδιο Scanlon», ἐγγράφεται ἀπευθείας στήν προσπάθεια ἐνωμάτωσης τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου στή θεωρία τῆς βιομηχανικῆς ὀργάνωσης πού ἀναπτύσσεται στίς ΗΠΑ ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ New Deal. Ἡ συμβολή τοῦ πειράματος τοῦ Μάγιο στήν ἐπεξεργασία καί τήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἰδέας ἦταν ἀποφασιστική: τό «human relation movement» διαμορφώθηκε ἀρχικά ὡς ἀντίδραση στήν κλασική ἀντίληψη τῆς διοίκησης (ἐκείνη τῶν Taylor, Fayol κ.λπ.), μέ τήν ὑποστήριξη τῆς δημοκρατικῆς — ἀμερικανικῆς πτέρυγας. Στήν ἀρχή αὐτῆς τῆς κίνησης βρίσκεται ἡ παρέμβαση τοῦ Μάγιο στή Western Electric, ἡ ὁποία «ἐδείξε τήν σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα στή βιομηχανία». Ὁ Σ' ἐκείνη τήν ἐποχή ἀκριβῶς σχηματίζεται ἄλλωστε καί τό διάσημο φιλελεύθερο Harvard Business School.

Μ' ἕνα λόγο, οἱ σκοποὶ τῆς ψυχοκοινωνιολογικῆς ἀπορροῆς ἦταν καί παραμένουν κατ' ἀρχήν «πρακτικοί». Οἱ προσπάθειες θεωρητικῆς, «ἐκ τῶν ὑστέρων», κάλυψη, δειχνοῦν ἐγγλωττα ὄχι μόνο τήν «ἀξιοπερίεργη» ἀπό ἐπιχειρηματική ἀποψη, ἀντίληψη τῆς σχέσις θεωρίας πρὸς πρακτική πού διέπει αὐτό τό ρεύμα σκέψης, ἀλλά ἴσως κί τόν βαθιά ἰδεολογικό χαρακτήρα τῆς ἐφαρμοσμένης ψυχοκοινωνικῆς ἱεραρχίας τοῦ τύπου αὐτοῦ.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΑΙΥΛΟΡΙΣΜΟΣ

Μιά σύντομη ματιά στόν ἐτερόκλητο χαρακτήρα τῶν θεωρητικῶν ἀναφορῶν στή βάση τῶν ὁποίων ἐπιχειρεῖται ἡ σύγκλιση κοινωνικῆς ψυχολογίας καί θεωριῶν τῆς διοίκησης κι ὀργάνωσης τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀρκεῖ γιά νά μᾶς πείσει γιά ὀρισμένους κοινωνικούς ψυχολόγους (ὅπως λόγου χάρη ὁ Χέρσμπεργκ), ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐργασία μπορεῖ νά ἀποτελέσει «τό πλαίσιο τῆς ἀρμονικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας» στίς σημερινές παραγωγικές σχέσεις (Jobenrichment), στηρίζεται σέ ἀναφορές στόν

Γιούνγκ, τόν Ἄντλερ, τόν Ρότζερς, τήν ἀνθρωπιστική δηλαδή πτέρυγα τῶν Ἀμερικανῶν ψυχολόγων καί παιδαγωγῶν. Ἄλλοι ἀντίθετα δέν ἀναφέρονται σέ καμιά ἀνθρωπολογική ἀποψη. Ὁ Λίκερτ λόγου χάρη, μελετᾷ τήν ὀργάνωση καί τίς μορφές τῆς διοίκησης καί τῆς ἡγεσίας στήν ὁμάδα. Ὁπως καί ὁ Μίλγκραμ ἢ ὁ Ἄς, ὁ Λίκερτ ἐντάσσεται σ' ἕνα ρεῦμα τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας πού σημαδεύεται ἀπό τόν Κούρτ Λιούιν. Ἡ μεθοδολογική κι ἐννοιολογική ἐξάρτηση τοῦ Λίκερτ ἀπό τόν Λιούιν ἐκφράζεται ἄλλωστε καί θεσμικά: τό Institute of Social Research, πού ὁ Λίκερτ διευθύνει ἀπό τό 1948, ἀποτελεῖ προϊόν τῆς συνένωσης τοῦ Survey Research Center τοῦ Μίτσιγκαν καί τοῦ Research Center of Group Dynamics, Ἰδρυτῆς καί διευθυντῆς τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λιούιν μέχρι τό θανάτοῦ του. Οἱ ἐρευνες τοῦ Λιούιν πάνω στά εἶδη ἡγεσίας «ἐπιτρέπουν τήν ἐξήγηση τῶν διαφορῶν τῶν συμπεριφορῶν πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα σέ ὁμάδες πού ἔχουν ἕνα αὐταρχικό κι ἕνα δημοκρατικό στυλ ἡγεσίας. Αὐτές οἱ διαφορές βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος πού ἐκδήλωνε ὁ Λιούιν γιά τήν μελέτη τῶν φαινομένων τῆς ἡγεσίας καί τῶν ὁμαδικῶν διαδικασιῶν... (οἱ ἐρευνες αὐτές) εἶχαν ἐπιτρέψει νά καταλάβουμε γιατί οἱ ἐργάτες εἶναι γενικῶς πῶς εὐτυχεῖς καί παραγωγικοί ὅταν μοροῦν νά συμμετέχουν στίς ἀποφάσεις πού ἀφοροῦν τήν ἐργασία τους... οἱ ἐργασίες τοῦ Λιούιν συνέβαλαν στήν μεταβολή τοῦ τρόπου ἡγεσίας τῶν βιομηχανικῶν, ἐκπαιδευτικῶν, στρατιωτικῶν ὁμάδων» (Deutch καί Krauss).

Ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις τοῦ σύγχρονου management καί τούς πρακτικούς προσανατολισμούς τοῦ Λιούιν, ἡ σχέση εἶναι ἄμεση. Ἡ μόνη θεωρητική διαμεσολάβηση προέρχεται ἀπό τήν Gestalt (ψυχολογία τῆς μορφῆς), ἡ ἐπίδραση τῆς ὁποίας εἶναι καθοριστική ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ὁμάδας ὡς βασικό ἐρευνητικό ἀντικείμενο τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, ἀλλά ἀκόμα καί στό ἐπίπεδο τῆς ἴδιας τῆς παρέμβασης τοῦ ψυχολόγου καί τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν πρὸς μελέτη μεταβλητῶν: ἔτσι λόγου χάρη, ὅτιδήποτε εἶναι δυνατόν νά ἐπιδράσει πάνω στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ ἐργαζόμενος προσλαμβάνει κι ἀναλύει τά δεδομένα πού ἀφοροῦν τήν ἐργασία του — πάνω στοῦς μηχανισμούς διαμόρφωσης τῶν ἀτομικῶν καί συλλογικῶν παραστάσεων κατά συνέπεια — ἀποτελοῦν ἐπιμέρους ἀντικείμενα μελέτης. Τό σύστημα ἐπικοινωνίας καί πληροφόρησης μέσα στίς ὁμάδες εἶναι ὁπωσδήποτε λοιπόν ἕνα ἀπό αὐτά τά ἀντικείμενα...

Οἱ ὄροι τῆς ἐπικοινωνίας καί τῆς πληροφόρησης στό πλαίσιο τῆς ὁμάδας (ἡ

ὁποία προσδιορίζεται ἀπό τόν κοινό στόχο τῶν μελῶν τῆς), εἶναι τῆς μόδας στήν κοινωνική ψυχολογία πολύ πρὶν βρεθοῦν στό ἐπίκεντρο τῶν προβληματισμῶν πού ἀναπτύσσονται στή σκιά τοῦ ηλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ καί τῆς μυθολογίας πού κατά τόν συνοδεύει στό ἐπίπεδο τῶν human relations... Τό ἱστορικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς πρώτης ψυχοκοινωνικῆς ἐπέμβασης τοῦ Μάγιο στοῦς χώρους τῆς ἐργασίας (στοῦς χώρους δηλαδή τῶν ἄμεσων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων καί συγκρούσεων), εἶναι τό πλαίσιο ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ ἀμερικάνικος καπιταλισμός μέ τήν μονοπωλιακή του μορφή. Εἶναι λοιπόν σημαντικό νά καθορίσουμε ποιά εἶναι τά βασικά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς περιόδου, ἔτσι ὥστε νά ἀνατρέψουμε τήν ἀκόμα καί σήμερα διαδεδομένη ἰδέα σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό τεχνολογικό προβάδισμα πού ἔχει ὁ ἀμερικάνικος καπιταλισμός ἀπέναντι στίς ὑπόλοιπες δυτικές οἰκονομίες ἐξηγεῖται μέ τήν πῶ πρόωρη ἐμφάνισή του.

Ἡ ἸΔΡΥΣΗ ΕΝΟΣ ΕΘΝΟΥΣ

Ἀπό τό 1787, ἡμερομηνία «ἰδρύσεως» καί νομοκοινοπολιτικῆς ἐγκατάστασης τοῦ ἀμερικανικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, μέχρι τόν ἐμφύλιο Ἀμερικανικό πόλεμο (1861-1865) οἱ ΗΠΑ εἶναι βασικά μιὰ χώρα ἀνεξάρτητων μικροπαραγωγῶν. Κατά τό διάστημα αὐτῆς τῆς περιόδου ἡ Ἀμερική ἀποτελεῖ λοιπόν μιὰ χώρα τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία εἶναι βασικά ἀγροτική. Σ' αὐτή τήν οἰκονομική βάση ἀναπτύσσεται ὅπως εἶναι φυσικό: α) μιὰ ἀτομικιστική ἰδεολογία τοῦ μικρο-ιδιοκτήτη, πού συνοδεύεται, β) ἀπό μιὰ νομική ἰδεολογία «πλαισίωσης τῶν συναλλαγῶν» ἀνάμεσα σέ ἀνεξάρτητα πρόσωπα. Αὐτές οἱ ἀντιλήψεις τροφοδοτήθηκαν ἀρχικά καί διατηρήθηκαν στή ζωὴ ἀπό τήν παράλληλη ἐγκατάσταση μιᾶς «πλουραλιστικῆς» θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, τῆς ὁποίας ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά (πλὴν τῶν πουριτανισμοῦ), εἶναι ἡ πολλαπλότητα τῆς πρακτικῆς ἐκδήλωσης τῆς πίστεως: πολλαπλασιασμός τῶν αἵρέσεων, τῶν ἐκκλησιῶν κ.λπ. καί παράλληλα ἀπουσία ἑνός ἐνιαίου θρησκευτικοπολιτικοῦ μηχανισμοῦ (ὅπως στήν περίπτωση τῆς καθολικῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἢ τῆς λειτουργίας τοῦ Ὁρθόδοξου Πατριαρχείου γιά τόν ὑπόδουλο ἑλληνισμό κ.λπ.).

Ἄλλο σημαντικό στοιχεῖο πού οφείλουμε νά λάβουμε ὑπόψη μας εἶναι τό ὅτι, ἡ ὑπό δημιουργία Ἀμερική, δέν ἀναπτύσσεται συνακόλουθα μέ τήν καταστροφή μιᾶς προηγούμενης μορφῆς οἰκονομικο-πολιτικῆς λειτουργίας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων (ὅπως στήν ὑπόλοιπη Δύση, ὅπου ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐρ-

χεται να υποκαταστήσει, εκθρονίζοντας την, τη φεουδαρχία), αλλά εμφανίζεται ως σταδιακή οικόδομηση των αστικών, καπιταλιστικών σχέσεων, οικόδομηση που γίνεται μέσω του *συνεταιρισμού*, της συσπειρώσεως δηλαδή μιας κοινότητας ελευθέρων ατόμων (παραγωγών). Η διαδικασία αυτής της οικόδομησεως είναι στην πραγματικότητα πολύ πιο σύνθετη από ό,τι παρουσιάζεται στον αμερικανικό μύθο της «κατάκτησης της Δύσης». Από τον μύθο όμως αυτό, απ' όπου αναβλύζουν τα κεντρικά θέματα της αμερικανικής ιδεολογίας, όπως εκείνα του «συνόρου» που όλο ξεπερνιέται, της διαρκούς αναγέννησης του αμερικανικού έθνους, των έπιμονων, «ξεροκέφαλων» πιονιέρων, του «νικητή» των αντιξοοτήτων, της θέσεως που έχει η ατομική πρωτοβουλία, «ίκανη να δαμάσει τις δυσκολίες της φύσης» κ.λπ., ξεπηδούν τα στερεότυπα που συμβάλλουν στην ένιχση της εικόνας του κοινοβιακού χαρακτήρα που τόσο άρέσκει να προβάλλει το επίσημο αμερικανικό έθνος όταν μιλάει για τον εαυτό του.⁶

Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο κοινωνιολόγος Β. Μούρ:⁷ «οι μεγάλες διαφορές ανάμεσα στον αμερικανικό δρόμο προς την καπιταλιστική δημοκρατία και τους δρόμους που ακολούθησαν η Γαλλία ή η Αγγλία προέρχονται όλες από την άργιοποιημένη αφετηρία της Αμερικής. Οι ΗΠΑ δεν είχαν παλιά αγροτική κοινωνία να καταστρέψουν, ούτε με γραφειοκρατική, ούτε με φεουδαρχική μορφή».

Αυτή η «καθυστέρηση» στην καπιταλιστική ανάπτυξη, σχετική με την απουσία κάθε άναστατικης διαδικασίας, παίζει ένα καθοριστικό ρόλο στο γεγονός ότι η *πολιτική διάσταση στις ΗΠΑ δεν αφορά σχεδόν ποτέ το υπόβαθρο της αμερικανικής κοινωνίας, αλλά μόνο τη διαχείριση και την οργάνωσή της*. Το πρόβλημα της εξουσίας δεν θα τεθεί έτσι ποτέ με ταξικούς δρους ή με δρους ταξικών συμμαχιών (πράγμα που δεν σημαίνει καθόλου ότι δεν υπάρχουν κοινωνικές τάξεις) αλλά υπό δρους ομάδων ή τομέων παραγωγής (λόγου χάρη στη θέση της κατανομής με δρους σαν «εργάτης», «υπάλληλος», «στέλεχος επιχείρησης» κ.λπ. χρησιμοποιούνται οι δροι «άπασχολούμενοι», «καταναλωτές», «αυτοκινητοβιομηχανία» κ.λπ.).

Η κατάργηση της δουλοκτησίας, άποτελούσε ένα αίτημα που αντιστοιχεί όχι μόνο στα ανθρωπιστικά συναισθήματα, αλλά επίσης και κυρίως στις απαιτήσεις της εγκαθίδρυσεως μιας καπιταλιστικής οικονομίας. Ο πόλεμος Βορείων - Νοτίων άποτελεί μια σύντομη παράταση για τους μικροϊδιοκτήτες της Κεντρικής και Δυτικής Αμερικής. Με το τέλος του πολέμου μια μερίδα των πρώην Βορείων

συμμάχων, οι πιο άσθενείς οικονομικά μικροπαραγωγοί, θα καταστραφεί οικονομικά και θα μεταβληθεί σε εργατικά χέρια: η ταχύτητα της εγκατάστασης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εμφανίζεται έτσι στην ίδια τη σύνθεση της εργατικής τάξεως που συγκροτείται κατά την εποχή αυτή, και η οποία δεν έπαψε ακόμα ως σήμερα να ψάχνει για τη συνοχή της. Άλλά με την προλεταροποίησή τους, οι ανεξάρτητοι μικροϊδιοκτήτες του χτές, δεν έχασαν την ατομιστική τους ιδεολογία, το συναίσθημό του ότι είναι «άμερικανοί», πρώτ' απ' όλα — χαρακτηρισμός που διατηρούνται έξυπνα από την αστική, καπιταλιστική τάξη και από την άφιξη διαδοχικών κυμάτων από μετανάστες. Στις γλωσσικές δυσκολίες που βρίσκουν αυτοί οι τελευταίοι προστίθενται οι δυσκολίες της ιεραρχίας, βασιμμένης στην «άρχειότητα»: οι πρώτοι άφιχθέντες αισθάνονται πιο «άμερικανοί» από τους καινούργιους και τους αντιμετώπιζουν ως χειρόνακτες, πιο υπάκουους, με τους οποίους άπεχθάνονται να συμμαχήσουν. Τέλος, ως μήν ξεχνάμε ότι, όποιες και να είναι οι συνθήκες ζωής και έργασίας του Άμερικάνου εργατή της εποχής, παραμένουν πολύ καλύτερες απ' αυτές του Άγγλου ή Γάλλου εργατή. Αυτά τα δεδομένα έξηγούν την εγκαθίδρυση των μεταρρυθμιστικών πρακτικών ταξικής συνεργασίας, της άνόδου και της εξέλιξης ενός συντεχνιακού και άπολιτικού συνδικαλισμού (γέννηση της American Federation of Labor, A.F.L.) και συγχρόνως την άποτυχία στην συγκρότηση μιας ισχυρής αντιπολιτευτικής οργάνωσης της εργατικής τάξεως - σημεία τά όποια επιβεβαιώνει ξεκάθαρα ο αμερικανικός ιστορικός Η. Φώλκνερ (Faulkner).

Και όμως, στις παραμονές της εισόδου των Ήνωμένων Πολιτειών στον πόλεμο, παρ' όλη την πατερναλιστική ιδεολογία της «ισότητας» που άνθει υπό την προεδρία Ουίλσον, ο άπολογισμός από την άποψη των εργαζόμενων είναι μάλλον σκοτεινός: «κανένα άποτέλεσμα δεν παρουσιάστηκε στον τομέα της διανομής των αγαθών —γράφει ο C. Fohlen— άπλως με τον άγώνα ενάντια στα τράστ έγινε μια προσπάθεια για τον περιορισμό των υπερβολών. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός μόλις που άμβλύθηκε».

Το πέραςμα του αμερικανικού καπιταλισμού στο μονοπωλιακό στάδιο συντελείται και συμπληρώνεται μετά τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Εάν άποτελεί μια σκοτεινή περίοδο για τον συντηρητισμό συνδικαλισμό, άποτελεί αντίθετα μια φωτεινή για τον καπιταλισμό: οι τεχνολογικές καινοτομίες —οι ιδέες του Ταϊνλορ μπαίνουν σ' εφαρμογή— οι όποιες θα μεγαλώσουν τά κέρδη, τη σχετική υπεραξία δηλα-

δή, θα ακολουθηθούν από «ψυχολογικά» μέτρα, για την αύξηση της παραγωγικότητας, εργατική συμμετοχή με την ανάπτυξη του μετοχικού κεφαλαίου, κίτρινα συνδικάτα κ.λπ. τά όποια προετοιμάζουν την είσοδο της κοινωνικής ψυχολογίας με τό πείραμα του Μάγιο. Όλα αυτά πραγματώνονται στα πλαίσια της ανάπτυξης αντιδραστικών ιδεολογιών: γέννηση του θεσμικού, επίσημου αντικομμουνισμού, αναγέννηση του Κού-Κλούξ-Κλάν, δολοφονία των Σάκο και Βανζέτι, πολλαπλασιασμός του γκαγκστερισμού κ.λπ. Θα χρειάζοταν μια ισχυρή παράδοση κοινωνικών αγώνων και συγκρούσεων, μια βαθιά ριζωμένη ταξική, εργατική ιδεολογία, μια στέρα θεμελιωμένη πολιτική νοοτροπία των μαζών για να εκδηλωθεί μια μεγαλύτερη αντίσταση στην ίσοπεδική κυρίαρχη ιδεολογία της αμερικανικής αστικής τάξεως. Άλλά τέτοιες παραδόσεις όπως είδαμε, δεν πρόλαβαν να ριζώσουν στην Αμερική. Έτσι, η τεχνολογική ανάπτυξη προσίδει στην κυρίαρχη αυτή ιδεολογία τά έρείσματα και την εμπειρική βάση, χωρίς να άμφισβητείται σοβαρά από σχεδόν καμία κοινωνική δύναμη.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ '29 ΚΑΙ ΤΟ NEW DEAL

Το New Deal (1932) που εμφανίζεται στο τέλος της οικονομικής κρίσεως του 1930 σημαδεύει τό πέραςμα σε μια «κρατικομονοπωλιακή» μορφή καπιταλισμού. Αυτή η περίοδος, (ή όποια θα φθάσει σ' ένα άπόγειο κατά τη δεκαετία που άκολουθεί τον Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο για να εισέλθει στη συνέχεια σε μια βαθιά κρίση), χαρακτηρίζεται από μια πολυδάπανη οικονομικά παρέμβαση του αμερικανικού κράτους στην παραγωγική διαδικασία. Αντίθετα, στο πολιτικό επίπεδο ή παρέμβαση αυτή δεν αντιμετώπιζει σοβαρά έμπόδια. Η άπουσία πολιτικών οργάνωσεων των εργαζομένων, ή άπουσία δηλαδή της πιθανότητας μιας πολιτικής συμμαχίας ανάμεσα στην εργατική και τις μεσοίεες τάξεις, σκληρά χτυπημένες από την οικονομική κρίση, ή άπουσία μ' ένα λόγο μιας πολιτικής έκφρασης των κοινωνικών συγκρούσεων στη βάση μιας αντικαπιταλιστικής προοπτικής, άποδεσμεύει την αστική τάξη που βρίσκεται στην έξουσία από την εθύνη να άπολογηθεί για την κρίση που ή ίδια δημιούργησε και να δικαιολογηθεί πολιτικά. Αντίθετα μάλιστα, ή περίοδος χαρακτηρίζεται από την επιστροφή της όμόφωνης, ενιαίας ιδεολογίας, την έκκληση για ένα «νέο ξεκίνημα», για μια αμερικανική αναγέννηση. Δεν πρόκειται για μια άλλαγή δομών του

καθεστώς, πρόκειται μόνο για μία «άνακατανομή» (New Deal), ένα νέο μοίρασμα της «τράπουλας», χωρίς να άνωρωτηθεί κανείς μήπως και πώς τα «χαρτιά» ήταν σημαδεμένα...

Αυτή η άπουσία της πολιτικής διάστασης δέν σημαίνει άπουσία οικονομικών αγώνων. Άντίθετα αυτή η περίοδος θά άποτελέσει τό πλαίσιο μίας σκληρήνσης του συνδικαλιστικού κινήματος, πού σημαδεύεται άπό τήν διάσπαση της A.F.L., τή δημιουργία του C.I.O. (Comitee for Industrial Organisation) πάνω σε βάσεις πολύ λιγότερο συντεχνιακές. Μιά σειρά άπό μακρόχρονης άπεργίες μέ καταλήψεις εργοστασίων, είναι οι έκδηλώσεις πού συνοδεύουν μία σχετική άμβλυνση των αντισυνδικαλιστικών νόμων μέσα στά πλαίσια του New Deal. Άλλά τά θρια αυτών των καθαρά οικονομικών αγώνων, των όποιων η ένταση θά φτάσει στο άπόγειό της τό '35-'37, φάνηκαν καθαρά τόν Ιούνιο του '37, τήν μέρα όπου τό Σικάγο η άστυνομία πυροβολεί μία ομάδα άπεργών. Ο Ρούσβελτ θά μπορέσει χωρίς άντιρρήσεις, νά άποδώσει τις εθύνες του μακαλιού έξίσου στην άστυνομία και... στά συνδικάτα!

Άκόμα και στις χειρότερες στιγμές, η άστική τάξη στην έξουσία κάταφερε νά κάνει παραδεχτό ότι όλα μπορούν νά διορθωθούν. Είναι μέσα σ' αυτή τήν προοπτική και σ' αυτή τήν περίοδο πού εμφανίζονται οι human relations τεχνικές πού άποτελούν τήν πρόεκταση του πειράματος του Μάγιο: η κοινωνική ψυχολογία θά γνωρίσει στο διάστημα αυτής της περιόδου τήν πανεπιστημιακή και έξω-πανεπιστημιακή της επέκταση (στις ΗΠΑ οι δύο τομείς αυτοί δέν είναι τόσο διαφορισμένοι όπως σε πολλά δυτικά Εύρωπαικά κράτη, για λόγους πού θά άναφέρουμε πιο κάτω).

Αυτή η κοινωνική ψυχολογία, «επιστήμη» των κοινωνικών σχέσεων στο εργοστάσιο, στο έμποριο κ.λπ. άποδεικνύεται γρήγορα άξιοσημείωτα άποτελεσματική. Αυτή η άποτελεσματικότητα δέν είναι πραγματική παρά στο μέτρο πού τό κριτήριο διαλέχτηκε για τή μέτρησή της είναι αυτό του κέρδους — πράγμα πού επιβεβαιώνει η έξης δήλωση ενός διευθυντή της Western Electric πάνω στην ύπηρεσία «human relations» της επιχείρησης: «μήν φανταστείτε ότι είμαστε μία κοινωνική ύπηρεσία. Όλα αυτά υπάρχουν για νά υπάρξουν μεγαλύτερα κέρδη» (in «Human relations: Progrès ou mystification?» Esprit 1953, 5, σσ. 783-803). Αυτή η άποτελεσματικότητα, είναι λοιπόν στενά συνδεδεμένη μέ τό γεγονός ότι η κοινωνική ψυχολογία τοποθετείται κι έγκαθίσταται σ' ένα χώρο όπου «κανονικά» (άν δηλαδή οι ΗΠΑ δέν είχαν αυτή τή μορφή ιστορικής συγκρότησης), θά έπρεπε νά συναντήσει μίαν αντίσταση βγαλμένη άπό τήν ύπαρξη

πολιτικών οργανώσεων της εργατικής τάξης και κατ' επέκταση, της μαρξιστικής θεωρίας και πρακτικής. Όμως αυτή η έγκατάσταση πραγματοποιείται σχεδόν χωρίς καμία αντίσταση: δεδομένης της πολιτικής και ιδεολογικής άνυπαρξίας της σχεδόν, η εργατική τάξη όχι μόνο δέν είναι ικανή νά άποτελέσει τόν άκρογωνιαίο λίθο αυτής της αντίστασης, αλλά άκόμα έγκαταλείπει τόν έαυτό της σ' αυτό τό πείραμα, στο μέτρο πού δέν είχε τήν δυνατότητα νά κρατήσει τις άποστάσεις της άπό τήν κυρίαρχη ιδεολογία (για τους ιστορικούς λόγους πού άναφέρσαμε).

Όπως παρατηρούν οι Φρές (P. Fraisse) και Γκίλμπουργκ (Y. Guilbourg):

«Τά ίδια τά αξιώματα των human relations προέρχονται άπό τις βασικές πεποιθήσεις της χώρας... σε μία χώρα, της οποίας η δύναμη γεννήθηκε άπό τόν καπιταλισμό και για τήν οποία η άπειλή της επανάστασης συγχέεται μέ τόν κίνδυνο για τήν πατρίδα, η ιδέα ότι ένας καλόπιστος άνθρωπος δέν μπορεί ποτέ νά είναι επαναστάτης, είναι λογική... τά ίδια τά άμερικάνικα ήθη προτρέπουν στην θεώρηση των human relations ύποθάλλονται στην Άμερική άπό πολύ καιρό ήδη — η εργοδοσία και τό πανεπιστήμιο δέν έκαναν τίποτ' άλλο άπό τό νά έπεξεργαστούν συστηματικά αυτό πού βρισκότανε συγκεχυμένα στις πεποιθήσεις και τά ήθη. Άλλά όμως αυτή η άποκρυστάλωση επιμένει πάνω στις επιστημονικές της βάσεις. Τά συμπεράσματα της κοινωνικής ψυχολογίας ξεπερνούν θά λέγαμε κατά πολύ τά προοίμια της!!!»

Σ' όποια ιστορικά πλαίσια κι αν τήν δούμε, του Δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου η του ψυχρού πολέμου, η κοινωνική ψυχολογία θά προχωρήσει, κερδίζοντας στις παραμονές του Δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου και τήν προσφορά μεταναστών Γερμανών διανοούμενων πού δραπετεύουν άπό τόν ναζισμό (ό Κ. Λιούν είναι ο πιο γνωστός) οι όποιοι και θά έμφυσησουν μία επιφανειακή θεωρητική πνοή στην κοινωνική ψυχολογία.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Τά πρώτα συμπτώματα της οικονομικής κρίσης, η καινούργια και διστακτική άνασύσταση της πολιτικής διάστασης στις Ήνωμένες Πολιτείες πού παίρνουν μορφές φυλετικών αγώνων, έκστρατείας για τά πολιτικά δικαιώματα, διαδηλώσεων ενάντια στον πόλεμο στο Βιετνάμ, θά έχουν φυσικά αντίκτυπο πάνω σ' αυτόν τόν τομέα της ψυχολογίας ο όποιος δέν άναπτύσσεται παρά στο μέτρο πού η πολιτική διάσταση (η πολιτική σκέψη δη-

λαδή) ύποχωρεί. Η πρόσφατη κρίση της άμερικάνικης κοινωνικής ψυχολογίας πού παρουσιάζεται μέ διάφορους τρόπους, δέν μπορεί νά γίνει λοιπόν άντιληπτή παρά μέ τήν άναφορά στις συνθήκες πού τή δημιούργησαν.

Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι οι ΗΠΑ πραγματώσαν ύλικά αυτό πού άποτελεί τήν ειδική αυταπάτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή τόν μύθο της γένεσης και άνάπτυξης του μέσω του συνεταιρισμού έλευθέρων ατόμων (η κατάργηση του θεσμού της δουλείας άποτελεί μία άπό τις ιδρυτικές πράξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας). Ο συνεταιρισμός άνεξάρτητων παραγωγών, πού άποτελεί βασικά μία ιδεολογική μόνο διακήρυξη στην δυτική Εύρωπη, άποτελεί στην προκαπιταλιστική Άμερική μία πραγματική κατάσταση, πάνω στην οποία έδραιώνεται ο καπιταλισμός. Άπ' αυτή τήν άποψη, μπορούμε νά πούμε ότι όλα, άκόμα και τό σχολείο και η θρησκεία στο ιδεολογικό τους επίπεδο, βρέθηκαν στην Άμερική έτοιμα για νά στηρίξουν τήν άνάπτυξη αυτή χωρίς κλυδωνισμούς. Οι κοινωνικές σχέσεις πού άποτελούν τά ιδεολογικά πλαίσια της εμφάνισης της κοινωνικής ψυχολογίας δέν πέρασαν ποτέ άπό τις βαθιές κρίσεις πού γνώρισαν στην ύπόλοιπη δυτική Εύρωπη. Πώς έξηγείται αυτό, όσον άφορά ιδιαίτερα τό εκπαιδευτικό σύστημα;

Είδαμε πιο πάνω ότι οι πολιτικές σχέσεις της ύπο δημιουργία Άμερικής πραγματώνουν επιφανειακά τις άρχές της Γαλλικής Έπανάστασης του 1789 («έλευθερία, ισότητα άδελφότητα») χωρίς τά έμπόδια του κληρικαλισμού και του φανατισμού πού γνώρισε η διακήρυξη των άρχών αυτών στην ίδια τήν «γηραιά ήπειρο», τήν Εύρωπη. Τό άμερικανικό σχολείο λόγου χάρη δέν γνώρισε τις Εύρωπαϊκές διαμάχες πού άντιπαραθέτουν τόν ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα, ούτε κατά μείζονα λόγο τά θλιβερά άποτελέσματα της καθυστέρησης στον διαχωρισμό του κράτους άπό τήν εκκλησία και τή σύνδεση της εκπαίδευσης μέ τήν κατήχηση, της παιδαγωγικής μέ τή θρησκεία. Έτσι, τό άμερικανικό σχολείο, σύμφωνα μέ μία γνωστή και διφορούμενη έκφραση πού θά άπαιτούσε άπό μόνη της μία μικροσκελέστατη άνάλυση, «δέν διαχωρίζει τό παιδί άπό τόν πραγματικό κόσμο»: η φράση αυτή σημαδεύει ταυτόχρονα τις άγγλοσαξωνικές παιδαγωγικές μεθόδους (όμαδική ζωή, φυσική άγωγή, οργανωση συζητήσεων, άμοιβαία διδασκαλία κ.λπ.) και τόν δεσμό πού πραγματώθηκε προοδευτικά άνάμεσα στην εκπαίδευση και τόν άμερικανικό καπιταλισμό: ο «πραγματικός κόσμος» έχει μία τέτοια διπλή και διφορούμενη σημασία. (Άξίζει νά σημειωθεί ότι άπό τό 1880 ως τό 1900 άναπτύσσεται στην Άμερική μία πολεμική πάνω

στό πρόβλημά του αν πρέπει ή όχι να δίνεται μιά επιστημονική μόρφωση στους τεχνικούς και εάν οι διευθυντές των επιχειρήσεων έχουν πράγματι ανάγκη από μιά τέτοια μόρφωση).

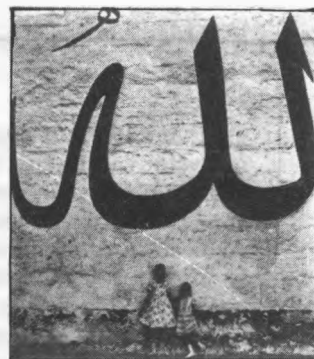
Μέχρι τότε ο πραγματισμός βασιλευε απόλυτα στον τομέα της παραγωγής. Αυτά τα προβλήματα αρχίζουν να υποχωρούν τη στιγμή που ο εργοδότης παύει να είναι ο ίδιος οργανωτής της διαδικασίας της εργασίας και προσλαμβάνει στην υπηρεσία του στελέχη που έχουν τό καθήκον από τη μιά να οργανώσουν την παραγωγή κι από την άλλη, ταυτόχρονα να πραγματοποιήσουν κέρδη για λογαριασμό του εργοδότη ή της επιχείρησης, ανώνυμα. Η ιδεολογική προετοιμασία αυτών των στελεχών (και γενικότερα όλων των εργαζομένων) πραγματοποιείται με τους όρους της Αμερικάνικης ιδεολογίας της «κατάκτησης της δύσης». Παράλληλα με την επέκταση του σχολείου και χωρίς μεγάλες συγκρούσεις μεταξύ τους, η ειδική, προσωπική ανάπτυξη της θρησκευτικής ζωής οδηγεί τον «πολίτη» και «πιστό» στο να αναγνωρίσει την αποστολή του ή όποια είναι να αλλάξει τον κόσμο, δηλαδή να αναπτύξει τον καπιταλισμό, «πιονιέρης» ταυτόχρονα και «ιεραπόστολος» (συμπτώματα άλλωστε πολύ κοινά σήμερα ακόμη στους Αμερικάνους ψυχοπαθείς...). Ακόμα κι αν η αποκάλυψη αυτή της «αποστολής» γειτονεύει με τον σκοταδισμό και τον μυστικισμό, στο επίπεδο των καθημερινών, πρακτικών ιδεολογιών, ο «μέσος» λεγόμενος Αμερικανός, αναγνωρίζει αυθόρμητα τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού (ισότητα μεταξύ των πολιτών, ελευθερία του άτόμου κ.λπ.) και τη θεωρεί συνθήκη της δημοκρατικής ζωής στις ΗΠΑ. Αυτή η συμβίωση του μυστικισμού με τον διαφωτισμό μπορεί να φαίνεται κατά πρώτη άποψη παράδοξη, κυρίως όταν θυμηθεί κανείς ότι οι στοχαστές του Διαφωτισμού είχαν ρίξει όλες τους τις δυνάμεις στον πολιτικό αγώνα ενάντια στις προλήψεις και πάσχίζαν για την *μεταβολή* (κι όχι τη συντήρηση) της κοινωνίας τους δηλαδή για την καταστροφή των φεουδαρχικών κοινωνικών σχέσεων.

Για να εξηγήσουμε αυτό τό παράδοξο, θά πρέπει πιθανόν να εξετάσουμε πιο προσεκτικά την ίδια τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού: ή «αμερικανική ιδεολογία», αν μās επιτραπεί ο όρος, διαδραματίζει απ' αυτή την άποψη ένα ρόλο... διαφωτιστικό, γιατί μās δείχνει ξεκάθαρα τόν σύνθετο και άσταθι συνάμα ρόλο του ιδεολογικού αυτού σχηματισμού που λέγεται «διαφωτισμός» και που αποτελείται από δύο σκέλη: ένα *εμπειριστικό* (με αναφορά στους Λόκ, Χιούμ, Κάντιλακ κ.λπ.) κι έναν *ύλιστικό* (έγκυκλοπαιδιστές, ιδεολόγοι): γενικά μπορούμε

νά πούμε ότι *δταν αυτός ο «ύλισμός» προσδιορίζεται και κατευθύνεται από τόν εμπειρισμό, τείνει συνήθως στον πνευματισμό και τόν ιδεαλισμό.* Όμως στην ιδεολογία που επικρατεί πάνω στην σύγχρονη αμερικάνικη κοινωνία, ο εμπειρισμός δέν έπαψε να «δεσμεύει» τόν ύλισμό, απορροφώντας τον όλο και περισσότερο, ως τή σχεδόν πλήρη τους ταύτιση. Όλα αυτά επέφεραν αναπόφευκτα κάποια αποτελέσματα πάνω στή θεωρητική παραγωγή και στην ίδια τή μορφή που πήρε ή θεωρητική έπεξεργασία κάτω από τήν ήγεμονία του εμπειρισμού. Η απορρόφηση — παραμόρφωση του δαρβινικού ύλισμού (φυσική έπιλογή των ειδών μέσα από τόν αγώνα τους για τήν ύπαρξη, έπιβίωση του πιο προσαρμοσμένου κ.λπ.) από αυτή τήν τυπικά αμερικανική παραλλαγή του εμπειρισμού, οδηγεί από τόν πραγματισμό του Τζαίμς και του Ντιούι, στην «μπιχαβιοριστική επανάσταση», που ξεπετάγεται τό 1913 με τόν Ουάτσον. Θά ήταν έντελώς ανεπαρκείς να εξηγήσουμε τήν γρήγορη ανάπτυξη του μπιχαβιορισμού στις ΗΠΑ με τήν γνωστή ιδέα της νίκης της πειραματικής ψυχολογίας πάνω στην «ψυχολογία της συνείδησης», της επικράτησης του «εργαστηρίου» μέσα στο χώρο της ψυχολογίας: αν και ή θεωρία «ερέθιμα - άπάντηση» δέν είναι ιδιαίτερα αμερικάνικης προέλευσης, τό έκπληκτικό στοιχείο της «μπιχαβιοριστικής επανάστασης» στις ΗΠΑ, έγκειται στο ότι σέ διάστημα μικρότερο της δεκαετίας, επέκτεινε τήν κυριαρχία της *χωρίς έμπόδια και χωρίς αγώνες* πάνω στο σύνολο σχεδόν των αμερικάνικων Πανεπιστημίων, όπου κι έγινε δεκτή σάν «στό σπίτι της». Και πράγματι, μπορούμε να πούμε ότι μέσω της παραμόρφωσης του δαρβινισμού, ο μπιχαβιορισμός ρίζωσε στην ώφελμιστική ιδεολογία του ανεξάρτητου μικροπαραγωγού: σάν «φυσικό», άμεσο, και πραγματικό περιβάλλον της αμερικάνικης κοινωνίας, ή προσαρμοστικότητα αποτελεί τό κριτήριο — τό μόνο δρατό, αισθητό, λειτουργικό — της ευφύιας — και «επιβιώνουν» μόνο οι «ευφύεις...». Πότε «περνάει» αυτή ή μπιχαβιοριστική ιδεολογία; Ακριβώς τή στιγμή όπου ή ύλική, οικονομική βάση του αμερικανικού κοινωνικού σχηματισμού είχε πάψει όριστικά να λειτουργεί στή βάση αυτής της παραγωγικής σχέσης —, τήν στιγμή δηλαδή που ή άληθοφανής στις ΗΠΑ αυταπάτη του «ελεύθερου συνεταιρισμού πολιτών» εξαφανίζονταν οικονομικά για να αφήσει τή θέση της, όριστικά, στην άδυσώπητη ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τότε ακριβώς, αυτή ή αυταπάτη επανεμφανίζεται με τήν μορφή «έπιστήμης» και επιστημονικής πρακτικής, με αξιώσεις όργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Όπως τό λέει ο

Τίλκιν στήν «ίστορία του μπιχαβιορισμού» αυτή ή ψυχολογική σχολή βρήκε πολύ σύντομα εφαρμογές στην παιδαγωγική, ψυχοπαθολογία, κοινωνιολογία, κοινωνική ψυχολογία, οικονομική άνθρωπολογία, που έρχεται να αντικαταστήσει και να προεκτείνει τήν ώφελμιστική φιλοσοφία. Ο πρακτικός και θεωρητικός ρόλος του μπιχαβιορισμού παρουσιάζεται λοιπόν ως στρατηγικός, μέσα στο ιδεολογικό περιβάλλον της ανάπτυξης του αμερικάνικου καπιταλισμού, κι αυτό σ' όλα τά επίπεδα: τόσο στο επίπεδο της οικονομικής όργάνωσης της διαδικασίας της εργασίας (Τεϋλορισμός), όσο και τήν συνεργασία των στελεχών της παραγωγής (πειραμα Μάγιο και συνέχεια αυτού του περάματος), όπως τέλος και άμεσα στο πολιτικό επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή κυριαρχία της μπιχαβιοριστικής ιδεολογίας δέν άμφισβητήθηκε ποτέ ριζικά στην ίδια τήν Αμερική. (Αν και κλυδωνίστηκε κάποιες φορές (στιγμές των μεγάλων πολιτικών δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι ΗΠΑ στην δεκαετία 1970-1980), οι βασικοί αμερικανικοί προσανατολισμοί της έρευνας στην ψυχολογία της μάθησης, ιδιαίτερα δέ ή προοπτική που προσφέρει στή γνωστική ψυχολογία ή ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης, προδικάζουν για τόν εμπειρισμό μιά δεύτερη άνοιξη, παρ' όλο τό άναμφισβήτητο πιά θεωρητικό ναυάγιο του μπιχαβιορισμού.

1. Par dela la liberte et la dignite, Lafont, 1972, σ. 255.
2. A. Behavior system, N. York, Willey Science Editions, 1964, σ. 337.
3. G. W. Allport: The historial background of modern social psychology — στο handbook of social psychology των Lindzey και Aronson, δεύτερη έκδοση, Addison Wesley Tub Comp, 1968, τόμος 2, σ. 2.
4. P. Lazarsfeld: La Sociologie στο Tendances principales de la recherche dans les sciences sociales et humaines, Παρίσι, Mouton Unesco, 1970, 69-197.
5. G. W. Allport (σημείωση 1), σ. 2.
6. Είναι αυτή ή αντίφατική διαδικασία - οικδομηση της ένότητας του έθνους απ' τή μιά, και διατήρηση της απόλυτης ανεξαρτησίας των υποκειμένων που τό αποτελούν απ' τήν άλλη, που κάνει προβληματική άκόμα και τήν ύπαρξη αυτού του έθνους. Είναι απ' αυτή τήν άποψη που πρέπει να γίνει κατανοητή ή υπόθεση του J. Arnault σύμφωνα με τήν όποια ο σχηματισμός του αμερικάνικου έθνους δέν έχει άκόμη περατωθεί. J. Arnault: Les ouvriets Americains, Ed. sociales, Coll. Notre Temps, 1972.
7. B. Moore: Les origines sociales de la dictature et de la democratie, Παρίσι, Maspero, σ. 99.
8. E. Mayo, Human problems of an industrial civilisation, 1933.
9. Théories en psychologie sociale, Mouton, 1972.

Τουρκία, αυτή ή άγνωστος

Τούρκος, τουρκιά, άγαρηνός, Νταβός, τουρκικός έπεκτατισμός, παραβιάσεις του έναέριου χώρου, τουρκικός έπεκτατισμός, Άττίλας, ύφαλοκρηπίδα, Σισμίκ, Φάντομ και άγορά του αιώνα, 7 προς 10, νά οί λέξεις - κλειδιά, ή περίπου, μέ τίς όποιες οί "Έλληνες «βλέπουμε» τή χώρα και τό λαό πού βρίσκεται στην άλλη όχθη του Αιγαίου. Τελευταία, μέ τήν ανάπτυξη του τουρισμού, προστέθηκαν και τά πέτσινα σακάκια, φθηνά άπ' ό,τι φαίνεται σέ κείνα τά μέρη. Υπάρχει και τό ιστορικό φόντο τής έλληνοτουρκικής «γνωριμιάς». "Όσο νά 'ναι κάτι μάθαμε άπό ιστορία: ή "Άλωση, οί γενίτσαροι, τά γιαταγάνια, οί σφαγές τής Σμύρνης, τό ξερρίζωμα του έλληνισμού άπό τίς προαιώνιες κοιτίδες του, ή Παναγία ή Σουμελά, οί πρόσφυγες, τό Πατριαρχείο.

"Έτσι οί περίπλοκες και έκρηκτικές έλληνοτουρκικές σχέσεις διαμορφώνονται μέσα σ' ένα πλαίσιο πλήρους άγνοιας και παραγνώρισης τών ιστορικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών πραγματικοτήτων τής αντίπερα όχθης. Δέν άμφιβάλουμε ότι κι οί άπέναντι μās «βλέπουν» επίσης μέσα άπό τόν παραμορφωτικό καθρέφτη τής δικής τους άγνοιας γιά τούς "Έλληνες και τό ρωμείο, τό παλιότερο και τό σημερινό.

Δέν θά ήταν υπερβολικό νά λέγαμε ότι ή όπτική γωνία μέσα άπό τήν όποία αντιμετώπιζεται ή γειτονική χώρα είναι ή σέ βάρος μας άδικία, τό λάθος τής ιστορίας, μιās ιστορίας πού απέδωσε τή συνέχεια τής βυζαντινής Αυτοκρατορίας στή νομή και κατοχή τών βάρβαρων νομάδων του Τουρκεστάν πού έπέδραμαν σά λαίλαπα στά μέρη τής Χριστιανοσύνης και του μικρασιατικού έλληνισμού. Αυτή ή «παράλογη» παραδρομή τής ιστορίας, άκόμη κι όταν μέ τήν κατάλυση τής 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τή γένεση του νέου τουρκικού κράτους, διαμορφώθηκαν καταστάσεις άνέκλητες, παρέμεινε στο συλλογικό άσυνείδητο ύπαγορευοντας άντίστοιχα τή συλλογική παραγνώριση. "Η, παρά τήν «ρεαλοπολιτική» τής ειρηνικής συνύπαρξης 'Ελλάδας - Τουρκίας πού άντικατέστησε τούς έθνικιστικούς μελοδραματισμούς τής Μεγάλης 'Ιδέας άπό τά χρόνια του πολέμου, διατήρησε πεισματικά εκείνο τό πρίσμα πού ξεχωρίζει άπό έδω τήν πολιτισμική Δύση κι άπό εκεί τήν άνεξέλικτη καθυστέρηση τής 'Ανατολής. "Η προσέγγιση, όταν και όπου πραγματοποιήθηκε άνάμεσα στίς δύο χώρες — δέν θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε γιά τήν προσέγγιση τών δύο λαών ή, άκόμη περισσότερο, δύο πολιτισμών— ειδώθηκε πάντα μέσα άπό τό πρίσμα του πολιτισμικού και πολιτικού εκδυτικισμού τής Τουρκίας. Πράγματι, οί μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ 'Ατατούρκ έφτιαχναν ένα κράτος και μιá κοινωνία «σάν τήν δικιά μας», δυτική και πολιτισμένη, κι έτσι μόνο ύπηρχε έδαφος γιά τήν «έλληνοτουρκική φιλία». "Η πάλι, τό γεγονός ότι και οί δύο χώρες, άνήκοντας στον «έλεύθερο κόσμο», άποτελούσαν τήν άσπίδα τής Δύσης (βλέπε του NATO) στή Νοτιοανατολική Εύρώπη κατά τών δυνάμεων του κομμουνιστικού στρατοπέδου άναγόρευε τά έπίσημα ιδεολογήματα τής «Συμμαχίας» σέ γέφυρες μιās μετέωρης ειρηνικής συμβίωσης. Μετέωρης διότι τό έδαφος είναι ύπονομευμένο όχι μόνο άπό τήν σαθρότητα τών νατοϊκών ιδεολογημάτων και τών ύπαγορευμένων έξωθεν στρατηγικών σκοπιμοτήτων αλλά και γιατί στίς σχέσεις μεταξύ τών δύο γειτονικών χωρών παρεμβάλλονταν ιστορικές εκκρεμότητες μεγάλης σημασίας όπως τό Κυπριακό ή έπιγενόμενες οικονομικοπολιτικές και στρατηγικές διαφορές όπως ή ύφαλοκρηπίδα κι ό έλεγχος του έναέριου χώρου στο Αιγαίο. Τόσο λοιπόν ή έξαναγκασμένη «έλληνοτουρκική φιλία» πενήντα χρόνων όσο και ή ένταση στίς σχέσεις μεταξύ τών δύο χωρών τών τελευταίων, κυρίως, δεκαετιών, όχι μόνο δέν πρόσφεραν στοιχία άλληλογνωριμίας και άλληλοκατανόησης αλλά άντίθετα, καθώς εξελίχθηκαν μέσα σέ ένα κλίμα πλήρους άπομονωτισμού, μεγάλωσαν τό ιστορικό χάσμα, τήν παραγνώριση, τήν άνεπικοινωνία, τό χάσμα.

Ένα και μόνο παράδειγμα που εικονογραφεί με πληρότητα αυτή την συνειδητή και άσυνείδητη συνάμα παραγνώριση: στο ελληνικό Πανεπιστήμιο δεν υπάρχουν τουρκικές σπουδές για τη σύγχρονη Τουρκία, τη γλώσσα, τον πολιτισμό, την τουρκική κοινωνία, την οικονομία, τη ζωή με δύο λόγια στη γείτονα χώρα. Ίσως οι μόνοι που ασχολούνται με την τουρκική γλώσσα είναι Έλληνες αξιωματικοί της σχολής ξένων γλωσσών του ελληνικού στρατού...

Δεν γνωρίζουμε αν μπορεί να υπάρξει πραγματική φιλία ανάμεσα στους δύο λαούς όσο βασιλεύει ανάμεσά μας αυτή η θεμελιακή παραγνώριση ή όσο πρυτανεύει η ποιότητα πολιτικής και στις δύο χώρες που τη μιά μέρα κατασκευάζει 'Αττίλες, την άλλη προστάζει «βυθίσατε τό Χόρα» την τρίτη ανακαλύπτει τό έφυολόγημα του «μή πόλεμος». Δεν τό γνωρίζουμε γιατί, επιπλέον, δεν ξέρουμε πού θά μπορούσε νά στηριχθεί αυτή ή φιλία όταν στό βάθος παραμονεύει ή νοσταλγία του εύκλειους παρελθόντος και από τίς δύο πλευρές: της Μεγάλης 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τη μιά, του τρισηλιετούς έλληνισμού από την άλλη. Ξέρουμε βέβαια ότι αυτό τό νοσταλγικό υπόστρωμα δεν παύει νά τροφοδοτεί τυφλά κι ύπόγεια ρεύματα σοβινισμού πού θέλγουν τίς λαϊκές φαντασιώσεις και διεγείρουν τίς θερμοκέφαλες ύστερίες. Έκτός κι αν, και τούτο τό έργο, θά τό διεκπεραιώσουν τά γραφεία τουριστικών επιχειρήσεων. Κι απ' αυτή την άποψη την επιθυμία μας, όπως και την επιθυμία, πιστεύουμε, όλων των άριστερών για μιά πραγματική φιλία ανάμεσα στους δύο λαούς, δεν θά μπορούσαμε νά την πάρουμε για πραγματικότητα...

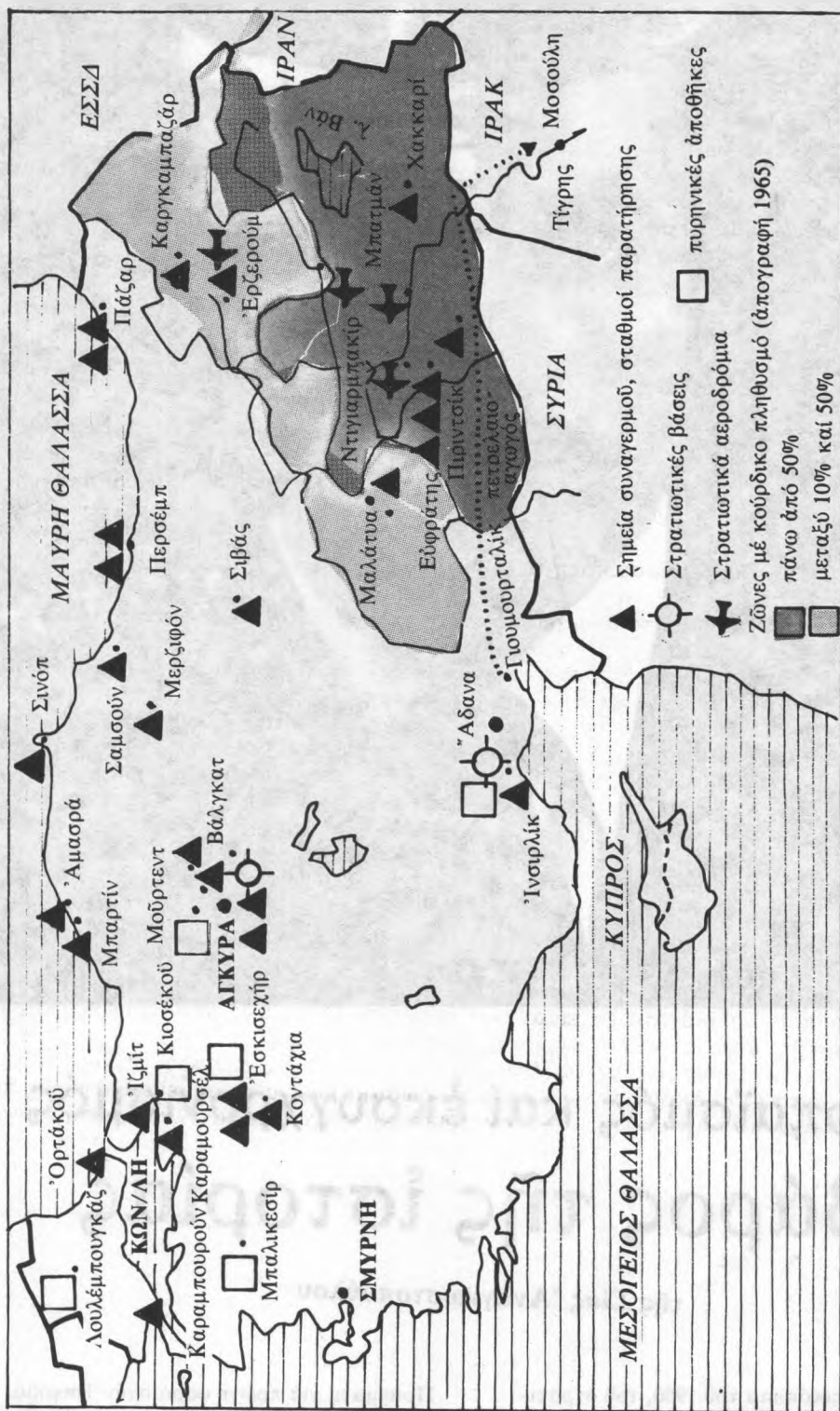
Θελήσαμε, λοιπόν, μέ τό άνα χείρας τεύχος του *Πολίτη*, νά επιχειρήσουμε ένα ξεπέραςμα: νά ρίξουμε μιά ματιά σ' αυτό τό πράγμα πού είναι ή Τουρκία. Άλλά, όμολογούμε, δεν βρήκαμε στη γλώσσα μας τίποτε καλύτερο, εύγλωττότερο κι αυθεντικότερο από τό *Κοπάδι* του Γκιουνέι. Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε τίς σπαρταριστικές ιστορίες του 'Αζίζ Νεσίν, τούς *Ρομαντικούς* του Χικμέτ, τό άνεύρετο έργο και κλασικό του μακαρίτη του Μιρμίλογλου για τούς Δερβίσηδες. Άπό κεί και πέρα ελάχιστα δημοσιεύματα* μέ κάποια σοβαρότητα μπόλικη δημοσιογραφική φλυαρία και άκόμη περισσότερη άκαδημαϊκή πολυπραγμοσύνη περί ύφαλοκρηπίδας, συνθήκης της Λωζάννης και τουριστικών βλέψεων. Κι ωστόσο ή Τουρκία μέ τά 52 εκατομμύρια πληθυσμό (άπό τά όποια τό 45% είναι κάτω των 15 έτών), την άφυπνιζόμενη οικονομική της δύναμη, τίς θρησκευτικοπολιτικές της έντάσεις, τό υπερβατικό της κράτος, την έξευρωπαϊσμένη Δύση της και την ανατολική της Άνατολή, τό κράμα των έθνοθηρησκευτικών μειονοτήτων, τίς έντονες κοινωνικές της άνισότητες, την άγωνία της για την άνεύρεση μιάς ταυτότητας, τη γεωπολιτική της θέση, τούς πολιτικούς της κρατούμενους και τά πραξικοπήματά της, αυτή ή χώρα μέ τά οικεία χρώματα και την άγνωστη πραγματικότητά της είναι μιά πρόκληση. Είπαμε νά σπάσουμε την παράδοση της σιωπής, κυρίως για λόγους δικής μας αυτογνωσίας.

Δέν διατεινόμαστε ότι μέ τά λίγα κείμενα πού ακολουθούν προσφέραμε κάποιο έργο σημαντικό, κι άκόμη περισσότερο ότι δώσαμε εκείνα τά σημεία αναφοράς πού θά ήταν αναγκαία για τη γνωριμία μέ την τουρκική κοινωνία: κάτι λίγα για την σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας, την πολιτική της κατάσταση, πτυχές της πολιτιστικής της ζωής, της οικονομίας της, του πολιτικού της συστήματος, ενώ άπειρα άλλα σημεία έμειναν απέξω γιατί μέχρις εκεί έφταναν οι δυνατότητές μας, ως εκεί μάς φωτίζαν οι πηγές μας — κι αυτές σχεδόν όλες άλλοδαπές. Θελήσαμε νά αποφύγουμε την τρέχουσα επικαιρότητα και τά ζητήματα της συγκυρίας όσο κι αν αυτή ή συγκυρία είναι δραματική κι έκρηκτική. Σταθήκαμε περισσότερο σε γενικές θεωρήσεις — κι έλπίζουμε όχι γενικόλογες—: νά δώσουμε ορισμένα γενικότερα γνωρίσματα πού θά επιτρέψουν σε άλλους νά φιλοτεχνήσουν μιάν εικόνα για την Τουρκία πειστική και μετά λόγου γνώσεως. 'Ο άναγνώστης θά κρίνει αν καταφέραμε ν' αποφύγουμε τούς παραμορφωτικούς καθρέφτες ή έστω αν καταφέραμε νά ύποδείξουμε ότι κάποτε αυτοί οι καθρέφτες πρέπει νά σπάσουν.

A.E.

* Άς παινέσουμε λίγο τό σπίτι μας. Στόν *Πολίτη* έχουν δημοσιευτεί ή μελέτη του Τάσου 'Ιωαννίδη, «Για την ιστορία της εργατικής τάξης στην Τουρκία», τεύχ. 2 και 3-4, 'Ιούνιος - Αύγουστος 1976, του Ο.Κ. (ψευδώνυμο Τούρκου δημοσιογράφου), «Τουρκία, παράδεισος για τίς τρομοκρατίες, τεύχ. 37 Αύγ. 1989 και Semih Vannar και Hülya Tufan, «Στρατιωτικά κόμματα και νέα (ά)πολιτική τάξη στην Τουρκία» τ. 64-65 Νοεμ. 1983. Έπίσης René Dumont, «'Η 'Οθωμανική εργατική τάξη, παραμονές της επανάστασης των Νεοτούρκων», τεύχ. 2 'Ιούνιος 1976.

ΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΗΡΙΓΜΑΤΑ ΤΩΝ ΗΠΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΑΤΟ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

Έπιφάνεια: 781.000 τ.χ. Πληθυσμός: 52 εκατομμύρια (1987&, ΛΕΠ (κατά κεφαλή) 1.080 δολ. (Ισπανία 4.290, Ελλάδα 3.550, Συρία 1.570), έξωτερικό χρέος 31.5 δισ. δολ. (1986). Έξαγωγές: 7.958 δισ. δολ. (1985), από τα όποια 1.685 δισ. αγροτικά προϊόντα και 5.995 δισ. βιομηχανικά. Εισαγωγές: 11.344 δισ. δολ. (1985). Κύριες χώρες εμπορικών συναλλαγών: ΗΠΑ, Ίράν, Ίράκ, Δυτική Γερμανία. Παιδική θνησιμότητα: 84 ανά χιλ. κατοίκους (1985). Προσδοκία ζωής: 63 έτη (1985). Μετανάστες: 1.071.000, (έπισήμως 1985) μαζί με τις οικογένειες και τους παράνομους ο αριθμός ανεβαίνει περίπου στα τρία εκατομμύρια. Οι μισοί απ' αυτούς στη Δυτική Γερμανία 66.000 στη Γαλλία, 78.000 Κάτω Χώρες, 280.000 Περσικός Κόλπος. Τουρισμός: 2.615.000 επισκέπτες τό 1985.

Δημοσιεύθηκε στον Monde Diplomatique τεύχ. Νοεμβρίου 1987.

Ἐξευρωπαϊσμός καί ἐκσυγχρονισμός τό βάρος τῆς ἱστορίας

τῆς Σίας Ἀναγνωστοπούλου

Τό στρατιωτικό πραξικόπημα τοῦ 1980, τοῦ στρατηγοῦ Ἐβρέν ἔφερε στήν ἐξουσία τόν πρωθυπουργό Ὀζάλ καί φάνηκε νά σηματοδοτεῖ μία καινούρια ἐποχή στήν Τουρκία. Ὁ ἀπλός παρατηρητής τῶν ἐξελίξεων, πολιτικῶν καί οικονομικῶν, πού ἀκολούθησαν τή διακυβέρνηση τῆς χώρας ἀπό τόν Ὀζάλ, θά μπορούσε νά πιστέψει ὅτι ἡ Τουρκία βρίσκεται σέ μία καμπή τῆς ἱστορίας τῆς. Αὐτή ἡ καμπή πού μεταφράζεται σέ οικονομικές καί πολιτικές ἀλλαγές φέρνουν στό προσκήνιο μία χώρα, πού μετά ἀπό 60 χρόνια ἔντονου κρατισμοῦ (τουλάχιστον στήν οικονομία, ἂν ἐξαιρέσουμε τήν περίοδο '60-'65 πού ἔχουμε κάπως ἐλεύθερη οικονομία), στρέφεται ὀριστικά πρὸς τή Δύση καί ἀπαλλάσσεται ἀπό τήν πολιτική τοῦ Κεμάλ.

Πράγματι, γιά πρώτη φορά στήν Τουρκία, ἡ οικονομία ἀποδεσμεύεται ἀπό τήν κρατική παρέμβαση καί ὁ Ὀζάλ δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά μία φιλελεύθερη οικονομία. Στό πολιτικό ἐπίπεδο, γίνεται μία προσπάθεια μετάβασης τῆς χώρας στή δημοκρατία καί ἀποδέσμευσῆς τῆς ἀπό τό στρατό. Ἰδιαίτερα, ἡ τελευταία ἐνέργεια τοῦ Ὀζάλ, νά ὀνομάσει αὐτὸς τόν ἀρχηγό τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων, δείχνει ὅτι ἡ πολιτεία γιά πρώτη φορά ὄχι μόνο λειτουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό τό στρατό, ἀλλά καί τόν ἐλέγχει. Ἡ Τουρκία, ἐπίσης διαλέγει μία ἐξωτερική πολιτική πού ἐντάσσεται στό πνεῦμα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί ἐξευρωπαϊσμοῦ. Ὁ Ὀζάλ στίς προγραμματικές του δηλώσεις τό 1981, τονίζει ὅτι ὁ ἄξονας τῆς πολιτικῆς του θά εἶναι, ἡ εἴσοδος τῆς χώρας στήν ΕΟΚ καί ἡ

αναθέμανση των σχέσεων της με τον αραβικό κόσμο. Η Τουρκία θέλει να παίξει το ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στην Ευρώπη και τον αραβικό κόσμο. Στην πράξη αυτό γίνεται όταν η Γαλλία τον Ιούλιο του '87 είναι έτοιμη να κόψει τις διπλωματικές της σχέσεις με το Ιράν και ο Όζάλ παίζει το ρόλο του μεσολαβητή μεταφέροντας μηνύματα από την Τεχεράνη στο Παρίσι και αντίστροφα. Επίσης τον ίδιο ρόλο παίζει και μέσα στο μουσουλμανικό κόσμο. Όταν το καλοκαίρι του '86 οι σχέσεις της Σαουδικής Αραβίας με το Ιράν είναι στο έπακρο τεταμένες, μετά το γνωστό έπεισόδιο στη Μέκκα, πάλι η κυβέρνηση του Όζάλ θα προσπαθήσει να παίξει το ρόλο του ειρηνευτή.

Στό πολιτικό επίπεδο το πρόβλημα παρουσιάζεται πιο σύνθετο. Για τις χώρες του Δυτικού κόσμου, ιδιαίτερα για τους αριστερούς, η Τουρκία θεωρείται χώρα που δεν έχει δημοκρατία αλλά στρατιωτικό καθεστώς και μάλιστα χούντα. Κι αυτή η διαπίστωση δεν βρίσκεται μακριά από την αλήθεια. Απ' την άλλη μεριά όμως, βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα πολιτικό σύστημα που οι ίδιοι οι Τούρκοι ονομάζουν «δρόμο προς τη δημοκρατία». Και πράγματι, μετά τις τελευταίες εκλογές και ιδιαίτερα το δημοψήφισμα, με το οποίο επιτράπηκε στους άρχηγους κομμάτων να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή της χώρας, μετά την απαγόρευση που τους είχε επιβληθεί το 1980, γιατί θεωρήθηκαν υπεύθυνοι της άναρχης και της πολιτικής κρίσης του 1979, η Τουρκία φαίνεται ότι προχωράει σε μία μορφή εκδημοκρατισμού. Και όμως το κομμουνιστικό κόμμα είναι ακόμα απαγορευμένο και όπως είναι πολύ γνωστό, οι ηγέτες του στη φυλακή. Επίσης ο στρατιωτικός νόμος είναι ακόμη σε ισχύ σε πολλές περιοχές της χώρας. Παρ' όλα αυτά, αν εξαιρέσουμε τους Τούρκους κομμουνιστές, οι αριστεροί Τούρκοι δεν φαίνονται να ενοχλούνται από το πολιτικό σύστημα που επικρατεί σήμερα στη χώρα τους. Και όμως η λογοκρισία είναι το κυριότερο μέτρο ελέγχου της διανόησης και της διακίνησης ιδεών. Ο Ναζίμ Χικμέτ είναι απαγορευμένος στα σχολεία και παρά τις επίπονες προσπάθειες των διανοομένων, η αποκατάστασή του φαίνεται να είναι ακόμη μακρινή.

Εκεί όμως που το πρόβλημα γίνεται πιο περίπλοκο είναι στο κοινωνικό επίπεδο. Το πρόβλημα είναι αν υπάρχουν εσωτερικές κοινωνικές τάσεις που να εξωθούν προς τον εξευρωπαϊσμό. Το μεγάλο ζητούμενο είναι αν η κοινωνία παρουσιάζει τέτοια δυναμική, ώστε να επιτρέψει αυτή την αισιόδοξη κρατική πολιτική. Η τουρκική κοινωνία είναι ένα φαινόμενο σύνθετο. Είναι μία κοινωνία που ο δυτικός τρόπος ζωής συνυπάρχει με τη μαντήλα, ο μουσουλμάνος και ο Ευρωπαίος συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο. Η ίδια κοινωνία της Τουρκίας είναι ένα συνονθύλευμα. Το ισλαμικό κίνημα για πρώτη φορά, από το 1980 και μετά παρουσιάζει μία τεράστια άνοδο. Τα βιβλιοπωλεία στο κέντρο της Ισταμπούλ, στις βιτρίνες τους, έχουν μεταφράσεις του Κορανίου και άλλα θρησκευτικά βιβλία. Είναι μεγάλη η έκπληξη του ταξιδιώτη στην Τουρκία, που το 1983 για παράδειγμα, έβρισκε στις προθήκες των βιβλιοπωλείων διάφορα βιβλία, ενώ σήμερα κυριαρχούν τα ισλαμικά. Επίσης είναι μεγάλη η έκπληξη να βλέν κανείς τις νέες κοπέλες μοντέρνα ντυμένες με μαντήλι όμως στο κεφάλι. Επιπλέον η κοινωνία αυτής της χώρας είναι διχασμένη και γεωγραφικά. Οι μεγάλες πόλεις ακολουθούν το ρυθμό που έχει επιβάλλει η κρατική πολιτική, πράγμα που δεν συμβαίνει με την υπόλοιπη Μ. Ασία. Παρά τις επίμονες προσπάθειες του κράτους να αναβαθμίσει την Ανατολή, δημιουργώντας συνθήκες εύκολης επικοινωνίας με τα αστικά κέντρα τα αποτελέσματα είναι πενιχρά. Το κυριότερο όμως είναι ότι η κοινωνία των αστικών κέντρων δεν θέλει να γνωρίζει την ύπαιξη της Ανατολίας. Αν σ' όλα αυτά προστεθεί το πρόβλημα των Κούρδων, ένα στοιχείο που παίζει σημαντικότατο ρόλο στην «ανάπτυξη» της Ανατολής, καταλαβαίνουμε εύκολα πόσο αντιφατική είναι η τουρκική κοινωνία.

Μέσα σ' όλες αυτές τις αντιφάσεις, έχει ιδιαίτερη σημασία να δούμε την προσπάθεια του κράτους να φτάσει στον επιδιωκόμενο στόχο προς τον εκσυγχρονισμό που έχει χαράξει.

Θά ήταν ίσως λάθος να θεωρήσουμε ότι αυτός ο εκσυγχρονισμός περνάει μόνο μέσα από την οικονομία. Βέβαια προκειμένου το κράτος να δημιουργήσει μία ελεύθερη αγορά «ανάλογη μ' αυτή των Ευρωπαϊκών χωρών», εφαρμόζει το «νεοφιλελεύθερο» σύστημα στην οικονομία, με το οποίο ελπίζει να επηρεάσει την κοινωνική εξέλιξη. Το πρόβλημα είναι αν υπάρχει τέτοια δυναμική κοινωνική που να επιτρέπει αλλαγές στο οικονομικό μοντέλο, η το κράτος επιβάλλει το μοντέλο του, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό ανεξάρτητα από τη δυναμική της κοινωνίας.

Ο κρατικός παρεμβατισμός και η παράδοση του εκσυγχρονισμού: ο συνδυαστικός ιστός στην ιστορία της τουρκικής κοινωνίας

Οι αλλαγές που σημειώνονται σε όλους τους τομείς τη δεκαετία του '80 οδήγησαν πολλούς να σκεφτούν ότι η Τουρκία για πρώτη φορά χαράζει διαφορετικό δρόμο απ' αυτόν που χάραξε ο Κεμάλ Ατατούρκ πριν 60 χρόνια. Και θά μπορούσε να είναι έτσι, κυρίως στην οικονομία, αν δεν παίρναμε υπ' όψη την ιστορία της Τουρκίας. Δηλαδή το κράτος ως απόλυτου αντιπροσώπου του λαού, όχι με την έννοια του εκφραστή ενός πραγματικού γίνεσθαι, αλλά εκφραστή του οράματος που δημιουργεί ή δικιά του θέληση. Και η δικιά του θέληση είναι ο εξευρωπαϊσμός και ο εκσυγχρονισμός. Ο εκσυγχρονισμός είναι η κρατική θέληση που αποτελεί παράδοση στην Τουρκία. Δεν θά αναφερθώ στον 19ο αι. (περίοδο Tanzimat κ.λπ.), αλλά θά παρακολουθήσω αυτή την παράδοση από τη δημιουργία της τουρκικής Δημοκρατίας (1923) και μετά. Αυτό το φιλόδοξο έγχείρημα που ονομάστηκε από τους προπαγανδιστές του «πολιτισμός» ή ακόμα «εκσυγχρονισμός», είχε στόχο, σχηματικά, τον πρώτο καιρό της εμφάνισής του να εξαλείψει τις διάφορες κοινότητες που ζούσαν στο καινούριο κράτος και να δημιουργήσει ένα έθνος «πολιτισμένο» και γι' αυτό θά επέβαλε σ' αυτές τις κοινότητες καινούργιες κοινωνικές νόρμες. «Η επανάσταση που πετύχουμε και θά πετύχουμε ακόμα, έχει σκοπό να κάνει τον τουρκικό λαό μία κοινωνία εντελώς πολιτισμένη και μοντέρνα» διακηρύσσει ο Κεμάλ.

Η θέληση του κράτους είναι να δημιουργήσει μία κοινωνία πολιτισμένη και μοντέρνα, επομένως όλες οι ενέργειές του που οδηγούν σ' αυτό είναι νομιμοποιημένες. Η παράδοση της τουρκικής ιστορίας θέλει τον εκμοντερνισμό ως μέσον που νομιμοποιεί τις πράξεις του. Αυτό ο εκσυγχρονισμός ποτέ δεν ξηγήθηκε από μία κοινωνική δυναμική, αλλά υπαγορευόταν πάντα από τη θέληση του κράτους.

Στό δρόμο εκσυγχρονισμού, το κράτος είναι αυτό που δημιουργεί τα πάντα. Μιά έλιτ που έχει στα χέρια της την εξουσία, ξεκομμένη από την κοινωνία, δημιουργεί μόνη της εκείνες τις προϋποθέσεις που επιτρέπουν να υλοποιησει το δράμα που έχει. Τα αποτελέσματα της δημιουργίας ενός έθνους ξεκομμένου από κάθε κοινωνική πραγματικότητα αρχίζουν και φαίνονται σήμερα. Δηλαδή, ένα ισλαμικό κίνημα σε άνοδο, το ξέσπασμα της Κουρδικής κοινότητας είναι από τα κυριότερα μηνύματα μιάς κοινωνίας που πνίγηκε από τον υπερπροστατευτισμό του κράτους της. Το κράτος δημιουργεί το έθνος και όχι το έθνος το κράτος. Η απόσταση του κράτους από την κοινωνία του ξεκινάει ακριβώς από αυτό το γεγονός. Το 1923, όταν ο Κεμάλ ανακηρύσσει την τουρκική Δημοκρατία του χρειάζεται ένα έθνος. Αυτό το έθνος πρέπει οπωσδήποτε να είναι τύπου δυτικού χωρίς να έχει ιδιαίτερη σημασία αν η κοινωνία στην οποία άπευθύνεται του προσφέρει αυτά τα κίνητρα. Για τη σχέση των έννοιων «κράτος - έθνος» θά χρησιμοποιήσω τα λόγια του τουρκου Τζαγγκίς Ακτάρ από το βιβλίο του *Ο εκδυτικισμός της Τουρκίας*:

«... Η ανάδειξη ενός εθνικού αισθήματος σαν κοινωνικό κίνητρο παγκόσμια είναι μονίμως ανεκπλήρωτη, εξαιτίας του ότι ο όρισμός του έθνους δόθηκε από το κράτος. Το κράτος προϋπάρχει του έθνους... και το πιο

σημαντικό, δέν είναι τό έθνος πού νομιμοποιεί τό κράτος, αλλά τό κράτος τό έθνος... Μ' αυτή τήν έννοια, δέν έχουμε ένα έθνικό κράτος, αλλά ένα κρατικό έθνος... Τό τουρκικό έθνος είναι απογυμνωμένο από κάθε πραγματικότητα».

Η ιστορία πού δημιουργεί τό κράτος καί τήν επιβάλλει σάν έθνική ιστορία τής Τουρκίας αποκόβεται από τίς παραδοσιακές νόρμες καί τό συνδετικό ιστό του τουρκικού λαού. Ο Κεμάλ τό 1931 σ' ένα συλλογικό έργο, διευθυνόμενο από τόν ίδιο μέ τίτλο *Οί κυριότεροι άξονες τής τουρκικής ιστορίας* από τίς 605 σελίδες του βιβλίου, αφιερώνει μόλις 5 στή θρησκεία. Αποκόβει έτσι τό λαό από τό Ισλάμ. Αν προσθέσουμε σ' αυτό τήν εισαγωγή τής λατινικής άλφαβήτου, όπως καί τήν κατάργηση λέξεων (άραβικών καί περσικών), επίσης μία σειρά άλλων μέτρων πού έχουν σκοπό τή δημιουργία ενός έθνους δυτικού, βλέπουμε καθαρά ότι ό εκσυγχρονισμός υπαγορεύτηκε άνωθεν.

Ένα από τά πιό σημαντικά μέτρα του Κεμάλ είναι νά εξαφανίσει οποιαδήποτε άλλη έθνότητα. Έτσι, αφού μέ τόν πόλεμο τής ανεξαρτησίας του 1922 εκδιώκεται ή ελληνική κοινότητα, γιά τήν άρμενική είχαν φροντίσει οι Νεότουρκοι, ή κουρδική κοινότητα ίσοπεδώνεται καί εξισώνεται μέ τήν τουρκική. Ο Κεμάλ λέει:

«... ό σκοπός τής εξέλιξης είναι, νά κάνει νά μοιάζουν οι άνθρωποι μεταξύ τους· ό κόσμος προχωράει πρós τήν ένωση· μεταξύ τών ανθρώπων αρχίζουν καί εκλείπουν οι διαφορές πού όφείλονται στην τάξη, στην ήθική, στην ένδυμασία, στη γλώσσα, στις άξίες».

Έτσι γεννιέται τό τουρκικό έθνος, στερημένο από τή θρησκεία του, τίς ιδιαιτερότητες τής γλώσσας του καί βέβαια τίς κοινοτικές του διαφορές. Τά άποτελέσματα τής γέννησης αυτού του έξωπραγματικού έθνους δέν άργούν νά φανούν.

Η έθνική ταυτότητα του λαού πού δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή θρησκεία του, αρχίζει δειλά-δειλά νά ξαναεμφανίζεται. Μόλις από τό 1950, πού τίς εκλογές κερδίζει τό Δημοκρατικό Κόμμα καί αφήνει τή θρησκεία πιό έλεύθερη, τά άποτελέσματα είναι γρήγορα καί έντυπωσιακά.

Παραθέτω έναν πίνακα τών θρησκευτικών όργανώσεων μέσα στό σύνολο άλλων όργανώσεων από τό 1946 (άρχή τής έλευθερίας) μέχρι τό 1968*.

Χρόνος	Γιά ίδρυση τζαμιών	Σύνολο θρησκ. όργ.	Άλλες	Σύνολο	%
1946	8	11	3	841	1,3
1950	142	154	12	2.023	7,1
1968	8.419	10.730	2.311	27.075	28,4

* Α. Γιουτζεκόν, *Η κοινωνικοοικονομική βάση τής όργανωμένης θρησκείας στην Τουρκία*, σελ. 133 (στά τουρκικά)

Σήμερα ή ανάπτυξη αυτών τών όργανώσεων έντυπωσιάζει καί συγχρόνως, ή ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος έχει άλλου τύπου επιπτώσεις. Οί Τούρκοι έχουν έθνική συνείδηση θρησκευτική. Όσον άφορά αυτό τό έθνικό αίσθημα ό Β. Λιούις σημείωνε στο άρθρο του «Η επάνοδος του Ισλάμ» στό *Debat* 14, 1981 σ.σ. 18-36, ότι άκόμη καί τώρα ή συλλογική συνείδηση πηγάζει από θρησκευτικές άξίες. Καί τόνιζε ιδιαίτερα, τήν επέμβαση στην Κύπρο κατά τήν όποία ό μουσουλμάνος πολεμούσε έναντίον του άπιστου καί όχι ό Τούρκος έναντίον του Έλληνα καί αυτό παρ' όλη τή σχέση «φοβίας» (Έλληνας - Τούρκος) πού είναι πολύ πιό εμφανής.

Γιά πρώτη φορά, γιά παράδειγμα έχουμε *φεμινιστικό κίνημα, τών Γυναικών μέ τουρμπάνι*, όπως ονομάστηκαν. Δίπλα στό φεμινιστικά κινήματα, τό Σοσιαλιστικό καί τό Ριζοσπαστικό, έχουμε τό παραπάνω κίνημα, πού ακολουθείται από πάρα πολλές γυναίκες. Η κοινωνία ζητάει εκσυγχρονισμό αλλά, μέσα από τή δικιά της μήμη και πολιτισμό.

Η άλλη κοινωνική δυναμική, πού ο Κεμάλ προσπάθησε νά καταπνίξει, φαίνεται ότι προσπάθει νά βρει κι αυτή τό

δρόμο έκφρασης τής. Οί Κούρδοι, παρ' όλες τίς ενέργειες του Κεμάλ, είναι τό κυριώτερο πρόβλημα τής Τουρκίας σήμερα, πού όδηγεί τό κράτος σέ άδιέξοδο. Όλοι οι διανοούμενοι Τούρκοι συγκλίνουν στην άποψη, ότι τό τεράστιο έθνικό πρόβλημα πού τό κράτος πιστευε ότι έλεγχε καί θά άφομοίωνε, βρίσκεται σήμερα σέ άναβρασμό.

Η κυβέρνηση Όζάλ πιστή στην κρατικιστική παράδοση δέν βρίσκει τούς τρόπους νά άναδομήσει τίς κοινωνικές ιδιαιτερότητες τής χώρας καί προχωρεί στον εκσυγχρονισμό στηριζόμενο όπως πάντα στη θέληση μίας έλίτ πού συνθέτει τό κράτος. Ο ίδιος ό Όζάλ προέρχεται από τό κόμμα του Έρμπακάν (ισλαμικό), αλλά από τή στιγμή πού παίρνει τήν έξουσία, αν καί τό χρησιμοποιεί έκλογικά ως ένα βαθμό, στην άσκηση τής πολιτικής του τό ξεχνάει.

Όσον άφορά τούς Κούρδους, όχι μόνο θέλει νά δείχνει ότι τούς άγνοεί σάν έθνικό πρόβλημα, αλλά συγχρόνως άσκει πολιτική καταστολής μίας τρομοκρατίας πού δέν έχει καμία δυναμική κοινωνικο-έθνική. Καί γιά τήν κυβέρνηση Όζάλ δέν υπάρχει έθνικό πρόβλημα Κούρδων· άλλωστε οι κρατούμενοι Κούρδοι στίς φυλακές είναι κατηγορούμενοι γιά τρομοκρατία.

Τό κράτος δημιουργεί τήν οικονομία

Ο Κεμάλ στά πλαίσια τής ίδρυσης του τουρκικού έθνους, θά φτιάξει καί μία έθνική οικονομία. Η οικονομία αυτή πρέπει νά ακολουθεί τό δυτικό μοντέλο, αλλά πρέπει επίσης νά δημιουργεί οικονομική αυτάρκεια στό κράτος. Σ' αυτό τό πλαίσιο, ή έθνική οικονομία δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεί καί νά νομιμοποιηθεί αν δέν πάρει τή μορφή μιάς οικονομίας κατευθυνόμενης, πλαισιωμένης καί από πολύ κοντά διοικούμενης από τό κράτος. Οί οικονομικές θεσμοθετήσεις, κυρίως γιά τίς επιχειρήσεις, προσφέρουν σ' αυτό τά μέσα γιά μιά παρουσία έσωτερική στην οικονομία. Η δημιουργία μιάς άστικής τάξης συνδεδεμένης άμεσα μέ τό κράτος γιά τήν επιβίωσή της («κρατική άστική τάξη»), ή ύποστήριξη στίς βιομηχανίες του κράτους ή ύπαρξη μιάς εργατικής τάξης του κράτους, πού κυριαρχεί έντονα άνάμεσα στους εργαζόμενους τής βιομηχανίας μέχρι τό 1950, είναι οι άποφασιστικοί τρόποι έσωτερικού έλέγχου τής οικονομίας από τό κράτος. Δημιουργώντας κρατικούς θεμούς από τούς όποιους εξαρτάται καί στους όποιους «άκουμπάει» ή οικονομία, τό κράτος έχει ένα διπλό στόχο: νά εξασφαλίσει αυτάρκεια μέ τήν όποία θά προστατευθεί ή πολιτική σταθερότητα του κράτους καί νά σταθεροποιήσει μία οικονομική ζωή μέ μεσολαβητές, πού ή ύπαρξή τους εξαρτάται από τό κράτος. Έτσι εξασφαλίζεται στό κράτος ό ρόλος του μοναδικού έμψυχωτή τής οικονομίας καί του επιτρέπεται νά πραγματοποιήσει τή θέλησή του, δηλαδή νά συγκεντρωθεί ή οικονομία άποκλειστικά στό χέρι του. Η οικονομία ακολουθεί τίς συγκυριακές απαιτήσεις τής πολιτικής: γιά παράδειγμα, στον άγροτικό κόσμο, οι φόροι σέ είδος διατηρούνται σ' ένα μέρος (παρ' όλο τόν εκσυγχρονισμό τής οικονομίας) μέχρι τά τέλη του Β' παγκόσμιου πολέμου· οι στρατιωτικές εκτιμήσεις παραμένουν άποφασιστικές γιά τήν έκλογή τών επενδύσεων καί του χώρου τους· ή έξουσία προσπαθεί μέχρι τά χρόνια του '50 νά μήν άποκόψει τούς εργάτες από τίς άγροτικές τους προσβάσεις.

Τό ίδιο συμβαίνει καί τίς περιόδους τίς λεγόμενες «φιλελεύθερες» όπως τή δεκαετία του '50 καί μετά τό '65. Ο «φιλελευθερισμός» δέν ξεπερνάει τά όρια ενός «κρατικού φιλελευθερισμού», πού χωρίς νά ανατρέπει τό βάρος τής παρουσίας του κράτους, προσπαθεί μόνο νά τό εξασθενήσει στό βαθμό πού μπορεί. Ένα σημείο χαρακτηριστικό αυτού του πνεύματος αντικατοπτρίζεται στην άρνηση του έπίσημου λόγου, κρατικού ή «φιλελεύθερου», νά χαρακτηρίσει τήν τουρκική οικονομία «καπιταλιστική». Ο όρος πού χαρακτηρίζει τήν οικονομία στό Σύνταγμα του 1961 είναι «οικονομία μεικτή» κι αυτό μέχρι καί σήμερα.

Τό «νεοφιλελεύθερο» σχέδιο στην οικονομία της κυβέρνησης Όζάλ πού άρχισε στη δεκαετία του '80 δέν ξεπερνάει τά ιστορικά προκαθορισμένα όρια. Τά όρια όμως της ανάπτυξης της οικονομίας δέν βρίσκουν μόνο εμπόδια στην κρατική παρέμβαση. Η κοινωνία δέν έχει στοιχεία ενός δυτικού τύπου πού θά έδιναν μορφή και ύπαρξη στις οικονομικές αξίες της αγοράς. Αυτό άλλωστε επιτρέπει στό κράτος νά έχει μεγάλη εύκολια στη διαχείριση της άποτυχίας. Για παράδειγμα, ή Τουρκία αριθμεί σήμερα πάνω από 8.000.000 άνεργους και όμως έκδηλώσεις του κόσμου εναντίον της ανεργίας, δέν ύπήρξαν ποτέ. Αυτό δείχνει πόσο ή εργασία ως κοινωνική αξία δέν ύπάρχει. Αντίθετα είναι στενά συνδεδεμένη μέ τή δύναμη των παραδοσιακών δικτύων άλληλεγγύης πού στηρίζουν τόν άνεργο μέσα σέ μία οικογενειακή κοινότητα.

Από τήν άλλη μεριά και οι βιομήχανοι δέν αισθάνονται άνεξάρτητοι από τίς πολιτικές συγκυρίες και τή θέληση του κράτους. Σέ μία συνέντευξη πού παραχώρησε στό οικονομικό περιοδικό (*Ίκισάτ Ντεργκισί*, Όκτ. - Νοέμβριος, 1981, Ίσταμπούλ, σ. 11), ό Άλή Κοσμάν, πρόεδρος της πανίσχυρης οργάνωσης των Τούρκων βιομηχάνων («*Τουσιάντ*») δήλωνε:

«Όλοι οι βιομήχανοι στην Τουρκία ακόμη κι όταν δέν κατηγορούνται για κάτι, φοβούνται τό κράτος, γιατί σκέφτονται ότι άν τό κράτος θέλει είναι ικανό νά τούς εκμηδενίσει και νά τούς διαλύσει».

Τό κράτος και τό πολίτευμα: τό πρόβλημα της δημοκρατίας στην Τουρκία

Η λέξη *δημοκρατία* στην Τουρκία εμφανίζεται αρκετά άργά στον έπίσημο λόγο. Ανάμεσα στις συνταγματικές αρχές του 1937 ύπάρχουν οι όροι «*republica*» και «*populisme*» όχι όμως δημοκρατία. Μιλώντας ό Μουσταφά Κεμάλ για τή δημοκρατία λέει: «Από τή δικιά μας σκοπιά, ό αγρότης, ό βοσκός, ό τεχνίτης, ό έμπορος, ό γιατρός, τελικά κάθε συμπατριώτης πού έχει μία κοινωνική δραστηριότητα, έχει τά ίδια δικαιώματα, έλευθερίες και συμφέροντα» και συνεχίζει «ή αρχή του κράτους είναι, ό,τι δέν πρέπει νά αντικαθιστά τό άτομο, αλλά παίρνοντας ύπ' όψη τις γενικές συνθήκες νά συμβάλει στην ανάπτυξη του»*.

Αυτές οι δύο φράσεις δίνουν μία ιδέα της αντίληψης περι δημοκρατίας του κεμαλικού κράτους, κυρίως για τήν ιδέα της *ισότητας* και του *διδασκισμού*. Η πρώτη αρχή (ισότητα) πραγματώνεται μέ τήν εφαρμογή του νόμου μέ τρόπο άδέκαστο, από τή στιγμή της υιοθέτησης των δυτικών κειμένων. Μέ τή δεύτερη όμως αρχή έρμηνεύεται ή λογική της δικτατορίας της εκπαιδευτικής και ύπονοεί *μελλοντική έλευθερία* πού μία κοινωνία ώριμη πιά και διαπαιδαγωγημένη από τό κράτος της θά μπορεί νά απολαμβάνει.

Στην Τουρκία, παρ' όλη τήν ύπαρξη και παρουσία ορίων αντικειμενικά λογικών και του νόμου, ή άσκηση της τρομοκρατικής εξουσίας, δικαιολογείται στό όνομα της μελλοντικής δημοκρατίας. Και από αυτό πηγάζει ή νομιμοποίησή της. Τά στρατιωτικά πραξικοπήματα στην Τουρκία νομιμοποιήθηκαν πάντα γιατί φρόντιζαν νά σώσουν τό σύνολο από τήν αναρχία. Ό λαός έχει ανάγκη από προστατί, γιατί μόνος του δέν ξέρει πώς νά προστατευθεί. Τό έκπληκτικό είναι, ότι νόμιμος προστάτης του έθνους σέ στιγμές έσωτερικής κρίσης, είναι ό Στρατός. Αν προσέξει δέ κανείς, τήν κανονικότητα μέ τήν όποια επαναλαμβάνονται τά στρατιωτικά πραξικοπήματα, πρέπει σίγουρα νά προσπαθήσει νά αναλύσει τό φαινόμενο και νά μήν τό θεωρήσει απλά και μόνο μία δικτατορία πού ανατρέπει τό πολίτευμα.

* Aferinan, M. Κεμάλ Άτατουρκτέν γιαζντικλαρίμ (Αυτά πού έγραφα για τό Μουσταφά Κεμάλ), Ντεβλέτ Κιταπλάρι, Ίσταμπούλ 1971, σ. 63 και 71.

Ό Στατός είναι ό *έμπνευστής* του πολιτικού και πολιειακού συστήματος της Τουρκίας. Ό Κεμάλ ξεπηδάει από τίς τάξεις του Στρατού και οι στενοί του συνεργάτες είναι στρατιωτικοί. Αυτός και μέσα από αυτόν ό Στρατός είναι ό έμπνευστής της δημιουργίας του σύγχρονου τουρκικού κράτους. Εκείνη τήν εποχή έχει όλη τή νομιμοποίηση πού του χρειάζεται για νά άσκήσει άπόλυτη εξουσία. Είναι ό σωτήρας του *τουρκικού έθνους*. Αυτός είναι πού δημιουργεί κόμματα. Δίνει έντολή στους πιο στενούς συνεργάτες του νά φτιάξουν κόμματα για νά δείξει (σύμφωνα πάντα μέ τά δυτικά πρότυπα) ότι ή Τουρκία έχει δημοκρατία. Αυτά τά κόμματα στην αρχή δέν έχουν λαϊκό έρεισμα, όταν όμως αποκτήσουν, θά τά καταργήσει και θά προχωρήσει χωρίς καμιά αντίσταση στό σύστημα του μοναδικού κόμματος (1928). Τό παιχνίδι αυτό επαναλαμβάνεται χωρίς διακοπή στην πολιτική ζωή της Τουρκίας. Τό κράτος άποκομμένο από τήν κοινωνία, της επιβάλλει τό σύστημα πού θέλει, όποτε θέλει, στό όνομα πάντα της μελλοντικής δημοκρατίας. Τό 1950 για πρώτη φορά τό Δημοκρατικό Κόμμα παίρνει τήν εξουσία μετά από εκλογές και όμως στην ούσία είναι σαν νά του παραχωρήθηκε ή εξουσία στό όνομα της πολιτικής φιλελευθεροποίησης.

Σ' ένα κύκλο παρανοϊκό μέσα στον όποιο κινείται ή τούρκικη πολιτική, ό μόνος πού είναι άπάν είναι ό λαός. Τό πραξικόπημα του 1980 έγγράφεται στον ίδιο κύκλο. Μόλις οι στρατιωτικοί θεώρησαν ότι άποκαταστάθηκε ή «τάξη» άρχισαν νά επιτρέπουν στους πολιτικούς νά άσκήσουν εξουσία. Αυτά τά μικρά προσεκτικά βήματα της χώρας προς τή δημοκρατία ύπαγορεύτηκαν και πάλι από τή θέληση του κράτους νά προσφέρει τή δημοκρατία.

Ό λαός σ' όλα αυτά παραμένει θεατής. Ό «δρόμος προς τή δημοκρατία» δέν άνοίγει μετά από κάποιους λαϊκούς αγώνες και λαϊκή αντίσταση. Τά πολιτικά κόμματα, μέ εξαίρεση τό κομμουνιστικό πού δέν είναι νόμιμο, περίμεναν ήσυχα μέχρι νά τούς επιτραπεί και πάλι ή λειτουργία τους. Χωρίς νά ύποτιμάμε τόν αγώνα του τούρκικου λαού, (ιδίως μετά τό πραξικόπημα του '71, όπου πολλοί Τούρκοι αγωνιστές εξορίζονται, φυλακίζονται και βασανίζονται), δέν είναι αυτός πού δημιουργεί πιέσεις για τήν επάνοδο της δημοκρατίας στη χώρα. Άλλωστε αυτός ό αγώνας ποτέ δέν ξεπέρασε κάποια περιορισμένα όρια και σίγουρα δέν άπασχόλησε τό σύνολο της κοινωνίας.

Εύλογα αναρωτιέται κανείς, ποιος είναι ό ιστός αυτής της κοινωνίας και επιτέλους πού αναγνωρίζεται. Στο κράτος βέβαια σά θεσμό και, σά μόνιμο στοιχείο λειτουργίας, στό στρατό. Είναι τά συνδεδεμένα στοιχεία του κοινωνικού σχηματισμού. Αν τό τούρκικο έθνος έχει ιστορικότητα και ιστορική συνέχεια, ή μόνη *αναγνωρισμένη* και *αναγνωρίσιμη* είναι ή συνέχεια του κράτους και ή μόνιμη ύπαρξη του στρατού. Θα τονίσω βέβαια ότι ή ιστορικότητα του τούρκικου λαού και ή συνέχειά του δέν είναι αυτή (δέν πρέπει νά ξεχνάμε τή θρησκεία του και τή «λαϊκή» λογοτεχνία), αλλά είναι ή μόνη αναγνωρίσιμη. Παράλληλα μέ τήν ιστορικότητα και συνέχεια του τούρκικου έθνους, πού δέν εκφράζεται όμως σέ πολιτικό επίπεδο, ύπάρχει αυτή του *κράτους* και του *στρατού*. Η δεύτερη κατόρθωσε νά πνίξει τήν πρώτη, χωρίς όμως νά μπορέσει νά τήν καταργήσει.

Έπίλογος: «Παράδοση» της εξουσίας και του στρατού, από τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι σήμερα

Τό μόνιμο στοιχείο, ό *στρατός* και τό κράτος, έτσι όπως επιβλήθηκαν από τόν Κεμάλ δέν είναι χωρίς ιστορικά προηγούμενα και δέν είναι «νεωτερισμοί» ενός ήγέτη πού όραματίστηκε τό Έθνος όπως αυτός ήθελε. Αυτά τά στοιχεία έχουν παράδοση και συνέχεια. Έρχεται από τήν Όθωμανική Αυτοκρατορία. Γιατί θά ήταν παράδοξο νά μήν αναρωτηθούμε, από πού προέρχεται αυτή ή τεράστια θέληση του κράτους νά διαγράψει ό,τιδήποτε θεωρείται «παραδοσιακή κοινωνία».

από πού πηγάζει τό δραμα τών ανθρώπων τής εξουσίας, ή νομιμοποίηση νά ταράζουν εκ βάθους τήν κοινωνία, τήν όποία ύποτίθεται ότι εκφράζουν; Οί άπαντήσεις σ' αυτά τά ερωτήματα είναι τεράστιας σημασίας γιά νά μπορέσει κανείς νά βρει τό κλειδί εξήγησης τής σύγχρονης τούρκικης ιστορίας. Καί οι άπαντήσεις ύπάρχουν μόνο μέσα στην ιστορία τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δέν θά αναλύσω τόν τρόπο άσκησης τής εξουσίας στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και σχηματικά θά αναφερθώ σε δύο, τρία σημεία.

Η εξουσία στην Όθωμανική Αυτοκρατορία άσκειται από τόν Σουλτάνο, πρόσωπο πανίσχυρο πού οι πράξεις του νομιμοποιούνται από τήν προέλευσή του: είναι αντιπρόσωπος του Άλάχ στη γή. Παράλληλα ή ασφάλεια τής Αυτοκρατορίας εξασφαλίζεται από τό στρατό. Άλλά όχι και ή έσωτερική. Ό στρατός νομιμοποιείται από τό Σουλτάνο και από τήν ίδια τή φύση του ρόλου του εξασφαλίζει τήν ήρεμία και τήν καλή λειτουργία τής Αυτοκρατορίας. Η έπιμέρους πολιτική εξουσία άσκειται και πάλι από τό στρατό. Οί *Νομάρχες* κ.λπ. διορίζονται από τόν Σουλτάνο και προέρχεται από τις τάξεις του στρατού. Ό *συγκεντρωτισμός* τής εξουσίας είναι ή σταθερά σε όλη τή διάρκεια τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ποιούς εκφράζει αυτή ή εξουσία και από ποιά κοινωνική δυναμική φορτίζεται; Δέν εκφράζει απολύτως καμία δυναμική τής κοινωνίας και δέν άπορρεί από καμία κοινωνική δομή. Τής επιβάλλεται μέσα σε μία τέλεια σχέση εξωτερικότητας. Όπως και στη σύγχρονη ιστορία τής Τουρκίας, έτσι και τότε, ή εξουσία, μέ μόνο όπλο της τό στρατό, είναι άποκομμένη από τις *κοινωνίες* της (και όχι τήν κοινωνία της). Πάνω από αυτό τό συνονθύλευμα πληθυσμών και διαφορετικών θρησκειών ύπάρχει μία εξουσία πού δέν αντιπροσωπεύει κανέναν. Όχι μόνο οι χριστιανοί δέν αναγνωρίζονται σε αυτήν τήν εξουσία αλλά ούτε και οι Μουσουλμάνοι. Δέν ύπάρχει άλλο κοινό στοιχείο εκτός από τή θρησκεία, άν και οι

κοιότητες τής Ανατολίας στην πραγματικότητα δέν αναγνωρίζονται ούτε στην έπίσημη θρησκεία. Οί διάφορες *θρησκευτικές μυστικιστικές οργανώσεις* εκφράζουν τό αίσθημα τών μουσουλμανικών κοινοτήτων και ή *γλώσσα* είναι διαφορετική (ό λαός μιλάει τούρκικα, ή εξουσία χρησιμοποιεί τά όθωμανικά, συνονθύλευμα τούρκικων, άραβικών και περσικών λέξεων). Οί διαφορετικές κοιότητες ζουν ή μία δίπλα στην άλλη και ό μόνος συνδετικός τους ιστός είναι ή κοινή τους ύπαγωγή στην ίδια εξουσία: στό Σουλτάνο και τό στρατό.

Η μεγάλη διαφορά τής άσκησης εξουσίας στην Όθωμανική Αυτοκρατορία και τή σύγχρονη Τουρκία είναι ότι στη μέν πρώτη ό Σουλτάνος δέν κάνει καμία προσπάθεια νά εξομοιώσει τά διαφορετικά στοιχεία, πού συνθέτουν τήν Αυτοκρατορία του. Η ίσοπέδωση πού επιδιώκει τό σύγχρονο τούρκικο κράτος είναι *«νεωτερισμός»* του 19ου αϊ. (*Tanzimat*) πού πληρώνεται μέ τή διάλυση τής Αυτοκρατορίας. «Ό νεωτερισμός» αυτός νομιμοποιείται στο πλαίσιο του *έκσυγχρονισμού* και *έκδυτικισμού* τής χώρας.

Τό τούρκικο κράτος άποτυγχάνει στην προσπάθειά του νά κατευθύνει και νά όρίσει μία σύγχρονη δυναμική. Ξεκομμένο από τήν κοινωνία του, αυξάνει τήν «πανταχού» παρουσία του και προχωρεί στο δρόμο τής ίσοπέδωσης τής κοινωνίας του, ή όποια όμως του διαφεύγει μονίμως.

Μ' αυτή τήν έννοια τά στρατιωτικά πραξικοπήματα δέν εγγράφονται σαν τυχαία γεγονότα στην πορεία προς τόν έκσυγχρονισμό, αλλά τονίζουν αυτό τόν κύκλο μέσα στον όποιο κλείνεται τό κράτος πιστεύοντας ότι του έχει άνατεθεί ή άποστολή του έκσυγχρονισμού τής Τουρκίας. Έναν έκσυγχρονισμό όμως πού δέν κατόρθωσε νά τόν φανταστεί έξω από τήν κληρονομιά πού του άφησε ή Όθωμανική Αυτοκρατορία.

Ἡ μεγάλη πορεία πρὸς τὴ δημοκρατία

τοῦ Ata Cil

M

εἰς τὴς ἐκλογές τῆς 29ης Νοεμβρίου 1987 ὀλοκληρώνεται μιά δύσκολη περίοδος στη Τουρκία πού ἄρχισε μέ τὸ στρατιωτικό πραξικόπημα τῆς 12ης Σεπτεμβρίου 1980 καί ἀκολουθήθηκε μετὰ τὸ 1983 ἀπό μιά φάση σταδιακοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Ἡ πορεία πρὸς τὴ δημοκρατία φαίνεται ὅτι ξεκίνησε γιὰ τὰ καλά. Ἄλλωστε τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἐπικυρώνει τὸ γεγονός, ἀφοῦ ἡ Τουρκία βρίσκεται σήμερα στη προεδρία αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ πού δέν συμβιβάζεται στὰ θέματα τὰ σχετικά μέ τὴ δημοκρατία καί τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα.

Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ σελίδα γύρισε ὀριστικά; Σημαντικὰ πρὸδοι ἔχουν πραγματοποιηθεῖ. Ἡ χώρα ἀποδέχτηκε τὸ δικαίωμα τῶν πολιτῶν νά προσφεύγουν στήν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ τὰ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐκφρασης, καί ἰδιαίτερα ἡ ἐλευθερία τοῦ Τύπου ἔχει ἐν μέρει ἐξασφαλιστεῖ. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης τόσο τῆς εὐρωπαϊκῆς ὅσο καί τῆς τουρκικῆς, τὰ βασανιστήρια ὑποχωροῦν καί οἱ βασανιστὲς συνεχίζουν νά περνᾶνε ἀπὸ δίκες. Ὡστόσο, ἂν καί ἡ γενικὴ τάση εἶναι σίγουρα ὁ ἐκδημοκρατισμός, παραμένουν ἀκόμη ἀρκετὲς σκιές στήν εἰκόνα: κατ' ἄρχην, τὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα περιλαμβάνει πολλὰ ἀντιδημοκρατικὰ ἄρθρα, πού περιορίζουν κυρίως τὸ δικαίωμα στήν ἀπεργία. Ἡ ποινικοποίηση τῶν ιδεῶν ὑπάρχει ἀκόμη καί δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες, διανοούμενοι διώκονται γιὰ τὰ γραπτά τους ἢ τὰ ἔργα τους. Στήν ἀνατολικὴ Ἀνατολία, οἱ κούρδικοὶ πληθυσμοὶ ὑπόκεινται πάντα στίς πιέσεις τοῦ στρατοῦ, καί, σέ αὐτὲς τὶς ἀπομακρυσμένες περιοχές τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα εἶναι λιγότερο σεβαστά ἀπ' ὅ,τι ἄλλοῦ. Ἡ ἀναζωπύρωση τῆς ἐνοπλης δράσης τῶν Κούρδων ἀνταρτῶν καί ὁ πληθυσμὸς ἔχει πιστεῖ στή μέγγενη ἀνάμεσα στήν κρατικὴ βία τῶν Τούρκων καί στίς τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τῶν Κούρδων.

Τὸ λαϊκὸ δημοψήφισμα τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1987 ἦταν ἓνα τέστ γιὰ τὴς δημοκρατικὲς ἐξελίξεις. Οἱ ψηφοφό-

ροὶ ἐκφράστηκαν μέ πλειοψηφία 50,16% ἐναντι 49,84% (δηλαδή μέ διαφορά 75.000 ψήφων στὰ 25 ἑκατομμύρια) ὑπὲρ τῆς ἄρσης τῶν πολιτικῶν ἀπαγορεύσεων πού ἔθιγαν 241 ἡγέτες πολιτικῶν κομμάτων, μεταξὺ τῶν ὀποίων καί τούς δύο «τενόρους» τῆς δεκαετίας τοῦ '70, τόν Σουλεϋμάν Ντεμιρέλ καί τόν Μπουλέντ Ἐτσεβίτ. Αὐτὴ ἡ μικρὴ διαφορά στὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα δείχνει ὅτι ὁ τουρκικὸς λαός, χωρὶς νά ἐπιθυμεῖ τὴν ἐπιστροφή τῶν προσωπικοτήτων καί τῶν πολιτικῶν ἡθῶν πού μοιράζονται τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ πολιτικὸ χάος πού ἐπικρατοῦσε στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὡστόσο θέλει πάνω ἀπὸ ὅλα νά ἀποκτήσει ἡ χώρα ἓνα δημοκρατικὸ καθεστῶς.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ἐξυηρητοῦσε πολὺ καλά τόν Τοῦρκο πρῶθυπουργό Τουργκούτ Ὀζάλ. Ἀπέναντι στή δυτικὴ κοινὴ γνώμη ἔφερνε τὴν ἀπόδειξη ὅτι ἡ δημοκρατία λειτουργεῖ στήν Τουρκία. Στὸ ἐσωτερικὸ, ὁ μεγάλος του ἀντίπαλος στὰ πλαίσια τῆς δεξιάς, ὁ Ντεμιρέλ, δέν μπορούσε πιά νά

τὸν ἀπειλήσει, ἀφοῦ δέν κατάφερε νά μετατρέψει σέ πολιτικὸ θρίαμβο τὴν ἐπιστροφή του στήν πολιτικὴ σκηνή. Ὡσο γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἐτσεβίτ, συνέεισέφερε στήν παραπέρα διαίρεση τῆς ἀριστερᾶς, ἡδὴ σέ κατάσταση ἀσυναρμίας. Ἐτσι, ἀπεφάσισε νά ὀρίσει τὴς ἐκλογές στὸ κοντινότερο διάστημα, γιὰ νά ἐκμεταλλευτεῖ μιά συγκυρία εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ κόμμα του τῆς Μητέρας Πατρίδας (ANAP), χωρὶς νά ἀφήσει στὸν Ντεμιρέλ, πού ξαναπῆρε τὴν ἡγεσία τοῦ κόμματος τῆς Ὀρθῆς Ὀδοῦ (DUP), τὸ χρόνο νά ἀναπτύξει τὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία του, καί τὴν ἀριστερὰ νά πραγματοποιήσει τὴν ἐνότητά της μέ μιά πιθανὴ συγχώνευση τοῦ Λαϊκοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ Κόμματος (SHP) τοῦ Ἐρντάλ Ἰνονου καί τοῦ Κόμματος τῆς Δημοκρατικῆς Ἀριστερᾶς (DSP), πού τὴν ἡγεσία του ἀνέλαβε ὁ Ἐτσεβίτ. Στήν ἀκρὰ δεξιὰ, τὸ Κόμμα τῆς Εὐδαιμονίας (RP), ἰσλαμιστικῆς τάσης, καί τὸ Κόμμα Ἐθνικῆς Ἐργασίας, φασιστικὸ — πού ἐπικεφαλῆς τους βρίσκονται δύο ἐπιστρέφοντες ἀντίστοιχα ὁ Νεκμεντίν Ἐρμπακάν καί ὁ Ἄλμπαρσλάν Τουρκές — δέν θά ἔχουν οὔτε αὐτὰ τὴ δυνατότητα νά διευρύνουν τὸ ἀκροατήριό τους πού παραμένει πολὺ περιορισμένο.

Οἱ προεκλογικὲς δημοσκοπήσεις ἔδιναν στὸν Ὀζάλ καί στὸ κόμμα του ἓνα ἀνετὸ προβάδισμα πού θά μπορούσε νά μετατραπεῖ σέ μιά πολὺ σημαντικὴ κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία (πράγμα πού ἔγινε Σ.τ.Μ.). Καί αὐτὸ χάρις σέ ἓνα ἐκλογικὸ σύστημα ἐνισχυμένης ἀναλογικῆς πού βάζει ὀριο ἀποκλεισμοῦ σέ ἔθνικὸ ἐπίπεδο τὸ 10%, καί πού σέ ἐπίπεδο ἐκλογικῆς περιφέρειας προβλέπει ἐπιπλέον ἓνα σύστημα κατανομῆς τῶν ψήφων πού ἐνισχύει τὸ κόμμα πού ἔρχεται ἐπικεφαλῆς. Ἡ ἀντιπολίτευση εἶδε στὸ σύστημα αὐτὸ μιά παραβίαση τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος. Ἀκόμη καί στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ πρῶθυπουργοῦ, ὀρισμένοι σύμβουλοι ἐξέφρασαν φόβους ὅτι μιά συντριπτικὴ πλειοψηφία στίς ἔδρες πού θά εἶχε ἀποκτηθεῖ μέ ἓνα τέτοιο ἐκλογικὸ σύστημα μπορούσε νά σκιασε τὴ νομιμότητα τῆς νέας

έξουσίας. Μιά άλλη αδεξιότητα που διέπραξε ο Όζάλ στη βιασύνη του να οργανώσει τις εκλογές έχει σχέση με την ακύρωση ενός άρθρου του εκλογικού νόμου από το Συμβούλιο της Επικρατείας και συνέβαλε στο να δημιουργηθεί μία απρόσμενη συνταγματική κρίση. Το άρθρο αυτό παραβίαζε τον όρο του Συντάγματος που υποχρεώνει τις ηγεσίες των κομμάτων να συμβουλευούνται τη βάση τους πριν προχωρήσουν στη συγκρότηση της λίστας των υποψηφίων τους. Τελικά το αξιοθρήνητο αυτό επεισόδιο, που έδειξε ότι τα πολιτικά ήθη που επικρατούσαν πριν από το 1980 ήταν έτοιμα να ξαναζωντανέψουν με την πρώτη ευκαιρία, προκάλεσε τη μετάθεση των πρόωγων εκλογών από την πρώτη στις 29 Νοεμβρίου.

Πέρα από αυτή την κρίση, τόση σιαστικό γεγονός είναι ότι οι εκλογείς έδωσαν στον Όζάλ, που βρίσκεται στην εξουσία από το 1983, την εμπιστοσύνη τους για μία νέα εντολή με διάρκεια 5 χρόνων. Γιατί ο συνδιασμός ενός καλπάζοντος πληθωρισμού και της συνεχιζόμενης πτώσης των πραγματικών εισοδημάτων πολυάριθμων κατηγοριών του πληθυσμού θα μπορούσε να απειλήσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η εξήγηση βρίσκεται πιθανόν στην επιθυμία της κοινής γνώμης να διατηρηθεί η πολιτική σταθερότητα έστω και με οικονομικές θυσίες. Πράγματι στη σημερινή συγκυρία το ANAP είναι ο μόνος πολιτικός σχηματισμός που μπορεί να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ενώ κάθε κατάτμηση των ψήφων θα οδηγούσε αναπόφευκτα στις ασταθείς συμμαχίες της δεκαετίας του '70. Από δω και πέρα αυτό που ενδιαφέρει είναι πώς θα χρησιμοποιήσει τη νέα εντολή ο πρωθυπουργός, που του άρσει να παρομοιάζει τον εαυτό του

με την κ. Θάτσερ, τόσο για τη φιλελεύθερη πολιτική του, όσο και για τη μακρόχρονη πολιτική του στην εξουσία. Η μεγάλη φιλοδοξία του Όζάλ είναι να δημιουργήσει μία οικονομία και μία κοινωνία, ανοικτές, ανταγωνιστικές και ένταγμένες στη διεθνή οικονομία. Η αίτηση ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, που κατατέθηκε στις Βρυξέλλες στις 14 Απριλίου 1987, είναι προφανώς ένας πολύ σημαντικός σταθμός σ' αυτή την πορεία.

Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΜΙΑΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, με την οποία η Τουρκία είναι συνδεδεμένη από το 1964, παρουσιάζεται σαν επιλογή της κοινωνίας, σαν ολοκλήρωση της μεγάλης ιδέας της Τουρκικής Δημοκρατίας: Να γίνει ένα έθνος ευρωπαϊκό, δημοκρατικό και οικονομικό αναπτυγμένο. Η πρωτοβουλία αυτή συγκεντρώνει μία ευρεία συναίνεση μέσα σε όλες τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, την εργοδοσία (92% υποστηρίζουν την ένταξη σύμφωνα με μία έρευνα), τα συνδικάτα, το στρατό και τα πολιτικά κόμματα. Μόνη εξαίρεση είναι οι ισλαμιστές, που το βάρος τους στην κοινωνία είναι περιορισμένο και οι οποίοι ζητούν μία κοινή αγορά με τις ισλαμικές χώρες χωρίς να την πολυπιστεύουν. Έτσι, αντίθετα απ' ό,τι στη δεκαετία του '60 όταν η σύνδεση με την ΕΟΚ δέν ενδιέφερε παρά μόνο την κυβέρνηση και μερικούς ύψηλόβαθμους ύπαλλήλους, σήμερα μεγάλα τμήματα της κοινωνίας νοιώθουν να τους αφορά το σχέδιο αυτό.

Σύμφωνα με τους οπαδούς της, η ένταξη στην ΕΟΚ θα προσφέρει στην

Τουρκία πολιτικά, διπλωματικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα. Θα σταθεροποιήσει τη δημοκρατία και θα ενισχύσει το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η Τουρκία θα βρεθεί σε ισότιμη θέση με την Ελλάδα σε ό,τι αφορά τις σχέσεις με την Ευρώπη. Η οικονομία θα επωφεληθεί από την πλούσια φλέβα της κοινοτικής χρηματοδότησης, από την άφιξη ευρωπαϊκών επενδύσεων και προηγμένων τεχνολογιών, και από την κατάργηση των προστατευτικών φραγμών που εμποδίζουν τις τουρκικές εξαγωγές στην ΕΟΚ και οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 43% του συνόλου των εξαγωγών της χώρας. Τέλος, η ευρωπαϊκή αγορά εργασίας (που παραμένει κλειστή παρά την πρόβλεψη στη συμφωνία σύνδεσης για ελεύθερη μετακίνηση των Τούρκων εργατών στην Κοινότητα από τη 1η Δεκεμβρίου 1986) θα ανοίξει σε ένα πληθυσμό νέο και σε πλήρη αύξηση που αναζητά άπασχοληση: Από τα 52 εκατομμύρια Τούρκους πολίτες το 45% είναι μικρότεροι από 15 χρονών, ενώ το ετήσιο ποσοστό δημογραφικής αύξησης του πληθυσμού ξεπερνά το 2% και υπολογίζεται να δώσει ένα πληθυσμό 70 εκατομ. το έτος 2000.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΚΡΗΞΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΔΥΝΑΜΙΣΜΟΣ

Η επιχειρηματολογία της Κυβέρνησης επιμένει κυρίως στο δυναμισμό της οικονομίας, που θα επιτρέψει στην Τουρκία να φτάσει εγκαίρως στο επίπεδο των ευρωπαϊκών οικονομιών. Ο δυναμισμός αυτός είναι άναμφισβήτητος. Η αύξηση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (ΑΕΠ) είναι η υψηλότερη στον ΟΟΣΑ: 8% το 1986, υπολογίζεται ότι φθάνει το 6,7% το 1987. Ιστορικά η τάση αυτή δέ σταμάτησε να επιταχύνεται από την ίδρυση της Δημοκρατίας το 1923. Για να διπλασιαστεί το επίπεδο της οικονομίας, χρειάστηκαν στην αρχή 27 χρόνια (1923-1950), έπειτα 18 χρόνια (1950-1968), μετά 12 χρόνια (1968-1980) και τέλος 6 χρόνια (1980-1986). Οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 300% σε 10 χρόνια για να φτάσουν τα 7,9 δισ. δολάρια το 1986 και τα 9 δισ. το 1987. Το ακαθάριστο εσωτερικό προϊόν (ΑΕΣΠ) είναι 152 δισ. δολάρια, πράγμα που τοποθετεί τη χώρα στην 9η θέση του ΟΟΣΑ. Το κατά κεφαλή όμως ΑΕΣΠ παραμένει το χαμηλότερο του ΟΟΣΑ με 1.060 δολάρια το 1986, έναντι 2.030 της Πορτογαλίας και 3.295 της Ελλάδας. Άλλα αν λάβει κανείς υπ' όψη τις ισοδυναμίες της αγοραστικής δύναμης — άλλος δείκτης που χρησιμοποιείται από τον ΟΟΣΑ — τότε φτάνουμε σε ένα κατά κεφαλή ΑΕΣΠ

4.000 δολ. τό 1986, έναντι 5.200 δολ. της Πορτογαλίας και 5.900 δολ. της Ελλάδας.

Πολύ σημαντικά έργα υποδομής πραγματοποιούνται. Χάρη στα θερμοηλεκτρικά εργοστάσια και σε μία σειρά φράγματα που κατασκευάζονται στον Εύφρατη, η παραγωγή ενέργειας αυξάνεται γρήγορα. Υπολογίζεται ότι θα φτάσει τα 100 δισ. κwh τό 1988 και τα 150 δισ. τό 2010, πράγμα που θα επέτρεπε τον τετραπλασιασμό της βιομηχανικής παραγωγής και τό διπλασιασμό της αγροτικής από σήμερα έως τό 2000. Οί δημογραφικές και οικονομικές δομές μεταβάλλονται επίσης γρήγορα. Χάρη σε ένα ύψηλο ρυθμό αστικοποίησης ο αστικός πληθυσμός ξεπέρασε πρόσφατα σε σημασία εκείνο των αγροτικών περιοχών, και πιά μόνο τό 45% του ενεργού πληθυσμού απασχολείται στη γεωργία. Ήδη, οί υπηρεσίες και η βιομηχανία αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα τό 46% και τό 37% του ΑΕΠ, ενώ η γεωργία μόνο τό 16%.

ΠΑΗΘΩΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΙΤΟΤΗΤΑ

Υπάρχει όμως και ή άλλη όψη του νομίσματος. Τά τελευταία 10 χρόνια ο πληθωρισμός καλπάζει στην Τουρκία και ο Όζάλ, παρά τίς υποσχέσεις του, δέν κατάφερε νά τόν μειώσει κάτω από 40%. Γιά πρώτη φορά έδώ και πολύ καιρό ή ανεργία μειώθηκε λίγο, αλλά θίγει ακόμη τό 16% του ενεργού πληθυσμού, παρά τή μετανάστευση εργατών προς τίς χώρες της ΕΟΚ (1,8 εκατ. μαζί με τίς οικογένειές τους) ή τίς χώρες του Κόλπου (250.000). Οί βιομηχανικές επενδύσεις παραμένουν στάσιμες ενώ τά ξένα κεφάλαια δέν φτάνουν τόν προβλεπόμενο όγκο. Όλα αυτά αποτελούν κακούς οίανους γιά τή δυνατότητα παραπέρα αύξησης των εξαγωγών με τούς ρυθμούς που είχαν τά προηγούμενα χρόνια, όταν αποτελούσαν τή κινητήρια δύναμη της οικονομίας. Από τό 1980 τό έξωτερικό χρέος διπλασιάστηκε γιά νά φτάσει τά 31,5 δισ. δολάρια τό 1986. Τό έτήσιο ποσό που απαιτεί ή εξόφληση του χρέους αντιπροσωπεύει τό 10% του ΑΕΠ και τό 1986 απορρόφησε περισσότερο από τό 50% των έσόδων των εξαγωγών. "Αν σ' αυτό προστεθεί και ή αναμενόμενη επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης των πωλήσεων στό έξωτερικό, τότε υπάρχει κίνδυνος νά δημιουργηθούν προβλήματα στό ίσοζύγιο πληρωμών.

Στό κοινωνικό επίπεδο, ή εικόνα είναι ακόμη λιγότερο ένθαρρυντική. Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική του Όζάλ που αύξάνει τά κέρδη του κεφαλαίου και τήν ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, έχει κι αυτή τήν τιμή της:

ή τουρκική λίρα υποτιμάται συνεχώς, και ή αύξηση των μισθών είναι σταθερά μικρότερη από τήν αύξηση του πληθωρισμού, μέ συνέπεια έδώ και πολλά χρόνια νά μειώνονται τά πραγματικά εισοδήματα των εργαζομένων. Δίπλα στις τεράστιες περιουσίες που φτιάχτηκαν μέσα σε λίγα χρόνια, όλο και ευρύτερο στρώματα του πληθυσμού φτωχαίνουν. Ένώ τό 1980, ένας μισθωτός μπορούσε νά αγοράσει τό ψωμί της ημέρας με έργασια 14 λεπτών, σήμερα του χρειάζονται 42 λεπτά. Η κατανομή των εισοδημάτων είναι από τίς πιό άνισες στον κόσμο: 20% του πληθυσμού οικειοποιούνται τό 45% του εθνικού εισοδήματος. Η εκπαίδευση, γενική και επαγγελματική, ή έρευνα, καθαρά επιστημονική ή εφαρμοσμένη, όλα αυτά που σήμερα θεωρούνται παράγοντες - κλειδιά γιά τήν οικονομική ανάπτυξη, στην Τουρκία δέν συγκεντρώνουν τήν προσοχή που τούς αξίζει. Αντίθετα ή κατάσταση χειροτέρευσε μετά τό 1980 και τά σκληρά χτυπήματα που δέχτηκαν τά πανεπιστήμια από τούς στρατιωτικούς.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΟΚ

Η ΕΟΚ από τή μεριά της, δέν χωρά άμφιβολία ότι θά επιμένει στην καθυστέρηση και στις δυσκολίες της τουρκικής οικονομίας, γιά νά αναβάλει όσο τό δυνατόν τή στιγμή που ή Έπιτροπή θά πρέπει νά δώσει τή γνώμη της προς τό Συμβούλιο των Υπουργών σχετικά με τό άνοιγμα των διαπραγματεύσεων γιά τήν ένταξη. Η άμνηνία της Κοινότητας είναι προφανής. Η αίτηση ένταξης έρχεται σε μία στιγμή, κατά τήν όποια οί σχέσεις σύνδεσης, που πάγωσαν μετά τό πραξικόπημα του 1980 στό επίπεδο των θεσμών και της οικονομικής βοήθειας, έχουν αρχίσει νά έξομαλύνονται αλλά απέχουν πολύ από τούς κανονικούς ρυθμούς. Οί δισταγμοί πολλών από τά κράτη μέλη της ΕΟΚ δέν όφείλονται μόνο στην οικονομική κατάσταση της Τουρκίας. Θεωρούν ότι αυτή ή τελευταία δέν είναι ευρωπαϊκή χώρα και ότι ο πολιτισμός της, ή θρησκεία της και ο τρόπος ζωής του λαού της είναι πολύ διαφορετικά από εκείνα των Δώδεκα. Η απόφαση που ψήφισε τό Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στό Στρασβούργο τόν περασμένο Μάιο είναι χαρακτηριστική εκδήλωση αυτών των δισταγμών: ή εξέταση μιας πιθανής ένταξης στην ΕΟΚ συνδέεται με τήν αναγνώριση από τήν Τουρκία της γενοκτονίας των Αρμενίων και των δικαιωμάτων των μειονοτήτων. Όσο γιά τήν Ελλάδα, δέν κρύβει τήν πρόθεσή της νά κάνει τά πάντα γιά νά κλείσει στην Τουρκία τήν πόρτα της

Ευρώπης, όσο τό Κυπριακό και ή άμφισβήτηση των δικαιωμάτων της στο Αιγαίο παραμένουν άνοιχτά. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς νά προβλέψει, χωρίς μεγάλο κίνδυνο νά πέσει έξω, ότι ή Τουρκία δέν θά γίνει δεκτή στην ΕΟΚ πριν από τό 2000. "Ας σημειωθεί σαν μέτρο σύγκρισης, ότι τό ρεκόρ στην διάρκεια των διαπραγματεύσεων τό κατέχει ή Πορτογαλία με όκτώ χρόνια και δέκα μήνες, χωρίς νά υπολογίζεται ή προθεσμία γιά τή διατύπωση της άποψης της Έπιτροπής.

Τό πραγματικό έρώτημα που θά καθορίσει τή στάση της ΕΟΚ θά μπορούσε νά περιγραφεί ως έξής: Δεδομένων των διαστάσεων και της γεωγραφικής θέσης της χώρας, καθώς και της στρατηγικής της σημασίας, του δημογραφικού και οικονομικού της δυναμισμού, μπορεί κανείς νά διακινδυνεύσει τήν άρνηση; Οί άρνητικές έπιπτώσεις της ένταξης της θά είναι τόσο σημαντικές ώστε νά αξίζουν τό τίμημα μιας άρνησης, τίμημα που μπορεί νά φτάσει μέχρι τήν άπώλεια της Τουρκίας γιά τή Δύση, όπως έγινε κάποτε, σε άλλες περιστάσεις με τό Ίράν;

Από τή μεριά τους οί Τούρκοι έχουν φυσικά συνείδηση των ζητημάτων ταυτότητας, πολιτισμού και θρησκείας που δημιουργούν πρόβλημα στους Ευρωπαίους, αλλά προσποιούνται ότι δέν τούς δίνουν μεγάλη σημασία. Δηλώνουν ότι υπολογίζουν στην δυναμική και στα φαινόμενα συνεργίας που θά προκαλέσουν οί διαπραγματεύσεις, γιά νά προετοιμάσουν τόσο τήν οικονομία όσο και τούς ανθρώπους στό νά ένσωματωθούν στην Ευρώπη. Αυτή ή στάση, δέν μπορεί νά κρύψει μία σειρά προβλημάτων που ή εξέλιξή τους είναι δυνατόν νά επηρεάσει τίς σχέσεις με τήν ΕΟΚ.

Κατ' άρχήν τό πρόβλημα των Κούρδων. Από τή χωροθέτηση και τίς διαστάσεις του αποτελεί πιθανόν τόν σοβαρότερο κίνδυνο. "Αν τό τουρκικό κράτος δέν έχει τήν έξυδέρκεια νά άναζητήσει μία πολιτική λύση, άναγνωρίζοντας τά πολιτισμικά δικαιώματα του κουρδικού λαού και καταβάλλοντας τίς ιδιαίτερες προσπάθειες που έξασφαλίζουν τήν οικονομική ανάπτυξη του τουρκικού Κουρδιστάν, αν συνεχίσει νά επιμένει στην καταστολή, τότε κινδυνεύει νά πληρώσει ένα πολύ ύψηλο τίμημα σε ανθρώπινες ζωές και οικονομικούς πόρους. "Ένας παρατεταμένος πόλεμος στις όρεινες περιοχές της ανατολικής Ανατολίας θά έξαντλούσε τήν οικονομία και θά έβαζε τέλος στό πείραμα του εκδημοκρατισμού.

Μία δεύτερη δυσκολία άπορρέει από τό ρόλο του χωροφύλακα στην περιοχή του Κόλπου που οί ΗΠΑ προτείνουν επίμονα στην Τουρκία. Τοποθετημένοι στην πρώτη γραμμή οί Τούρκοι έχουν συνείδηση ότι θά ήταν γι'

αυτούς καθαρή αυτοκτονία να συρθούν στη μεσανατολική έμπλοκή. Τό αποτέλεσμα θά ήταν ή αποσταθεροποίηση τής χώρας τους καί μία πιθανή άνοδος του ίντεγκρισμού.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ ΤΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΙΡΩΝ

Καί, τελευταίο αλλά όχι ελάσσον, τό ζήτημα του 'Ισλαμισμού. 'Η Τουρκία, μέ τό 99% του πληθυσμού τής μουσουλμάνους, άπειλείται πραγματικά από μία πλημμυρίδα του ίσλαμισμού που θά τήν απομάκρυνε από τήν Εύρώπη; Στο βαθμό μάλιστα που τό γεωτομικό 'Ιράν του Χομεϊνί επιδίδεται στον προσηλυτισμό στην περιοχή τής 'Ανατόλιας μέ τή συνεργασία του ύπερσυντηρητικού βασιλείου τής Σαουδικής 'Αραβίας. Οί δύο αυτές χώρες ύποστηρίζουν οικονομικά διάφορες θρησκευτικές ομάδες καί εταιρείες που εκδίδουν βιβλία, περιοδικά, έφημερίδες, δίσκους καί κασσέτες που προπαγανδίζουν τίς ιδέες τους. 'Από τή δεκαετία του 1970 ή Τουρκία άκολουθεί μία πολιτική προσέγγιση των μουσουλμανικών χωρών. Είναι μέλος τής 'Ισλαμικής Συνδιάσκεψης, καί ό κεμαλιστής πρόεδρος τής τουρκικής δημοκρατίας στρατηγός 'Εβρέν είναι επικεφαλής τής έπιτροπής οικονομικής συνεργασίας τής ίδιας όργάνωσης. Τό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οί χώρες αυτές για τήν 'Αγκυρα είναι έν μέρει διπλωματικό (άναζήτηση ύποστήριξης στό κυπριακό), αλλά κυρίως οικονομικό: 35% των εξαγωγών γίνονται πρός τίς χώρες αυτές, κυρίως τό 'Ιράν καί τό 'Ιράκ. Στίς χώρες του Κόλπου, οί τουρκικές εταιρείες δημοσίων έργων έχουν κλείσει συμφωνίες 15 δισεκατομμυρίων δολλαρίων, ένώ 250.000 Τούρκοι εργάτες δουλεύουν στην περιοχή αυτή, από τήν όποία έπίσης ή Τουρκία δέχτηκε τό 1986 περίπου ένα εκατομμύριο τουρίστες.

"Όσο για τό 'Ισλάμ τό πολιτικό βάρος του παραμένει περιορισμένο. Στίς δύο έκλογικές άναμετρήσεις στίς όποιες συμμετείχε, τό 1973 καί τό 1977, τό Κόμμα 'Εθνικής Σωτηρίας πήρε αντίστοιχα τό 11% καί τό 8% των ψήφων. Για τίς προσεχείς έκλογές, ό διάδοχος του, τό Κόμμα τής Εύδαιμονίας, ύπολογίζεται ότι θά πάρει μερικές μονάδες παραπάνω. Τά τρία τέταρτα τής κοινής γνώμης αντιτίθενται στην εισαγωγή τής sharia (του ίσλαμικού νόμου). 'Αλλά, σε ένα άλλο επίπεδο, τό ισλάμ έχει έξελιχθεί σε ένα ίσχυρό κοινωνικό κίνημα καί σε ένα δημοφιλή τρόπο πολιτικής δράσης παράλληλα μέ τούς θεσμούς καί τά πολιτικά κόμματα. Τό ισλάμ ως δίκτυο βασικής καί στοιχειώδους άλληλεγγύης έπωφελήθηκε από τό κενό

που δημιούργησε τό πραξικόπημα του 1980 μέ τήν άπαγόρευση των συνδικάτων καί των συλλόγων. 'Ο πνευματικός καί πολιτιστικός δυναμισμός των ίσλαμιστών αντιπροσωπεύει μία βέβαιη άπειλή για τίς άρχές του λαϊκού κράτους, πολύ περισσότερο που άπέναντί τους οί καθαροί κεμαλιστές (ούσιαστικά στρατιωτικοί) καί φιλελεύθεροι συντηρητικοί διαπρέπουν μέ τή διανοητική (πνευματική) φτώχεια τους καί τήν άδυναμία τους να διατυπώσουν ένα κοινωνικό σχέδιο.

'Αλλά ή τουρκική κοινωνία διαθέτει μερικά καλά χαρτιά. 'Η ένίσχυση τής δημοκρατίας καί ή σταδιακή άνασυγκρότηση των ενδιάμεσων δομών θά μπορούσε να όδηγήσει σε μία συστολή του κοινωνικο-πολιτιστικού χώρου που για ένα διάστημα είχε εγκαταληφθεί στον ίσλαμισμό, ξστο καί αν αυτός ό τελευταίος συνεχίσει να διατηρεί τήν ύπεροχή του στίς άτομικές συνειδήσεις. 'Η έπιτυχία του έκδημοκρατισμού άποτελεί λοιπόν έναν όρο εκ των ούκ άνευ για τήν έπιβίωση τής Δημοκρατίας στην Τουρκία. Δέν είναι βέβαιο ότι ή πολιτική τάξη καί οί στρατιωτικοί, τόσο προσκολλημένοι στίς άρχές του λαϊκού κράτους, έχουν καταλάβει αυτό τό προφανές σημείο. 'Η 'Αριστερά μένει συχνά μόνη της στον άγώνα καί, σήμερα, είναι πολύ άδύναμη. "Όσο για τή Δεξιά, τόσο φιλελεύθερη στό οικονομικό επίπεδο, έτοιμη να δεχτεί όλες τίς προσβολές τής ηθικής από μέρος αυτών που πλουτίζουν, ώστόσο παρουσιάζεται πολύ πίο άδιάλλακτη στό επίπεδο των ιδεών καί των ήθών, προασπίζει τίς παραδοσιακές άξίες, τήν πατριαρχική οικογένεια, τήν υποταγή τής γυναίκας, τον πατερναλισμό άπέναντι στους νέους καί τον άποκλεισμό κάθε στοιχείου που ξεφεύγει από τή «νόρμα».

Η ένταξη στην Εύρώπη θά βοηθήσει σίγουρα τήν Τουρκία να γίνει γρηγορότερα μία κοινωνία περισσότερο έλεύθερη, δημοκρατική καί άνεκτική, άνεξίθρησκη. 'Αλλά ή ίδια ή Εύρώπη διαθέτει άκόμη τό όραμα καί τήν ένέργεια που χρειάζονται για να δεχτεί αυτό τό είδος του στοιχήματος για τό μέλλον; 'Ωστόσο τό παιχνίδι δέν είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο.

'Η σημερινή Τουρκία, μέ τή μεγάλη κοινωνική κινητικότητα, διευθύνεται από άνθρώπους μέ άγροτική καταγωγή καί βαθιά θρησκευόμενους, αλλά συγχρόως άνοικτούς στα μηνύματα των καιρών καί των μεγάλων όριζόντων. Είναι ένδεικτικό ότι είναι ή σημερινή κυβέρνηση, τής όποιας ό άρχηγός καί οί ύπουργοί δέν έκρυσαν ποτέ τήν προσήλωσή τους στίς άξίες του ισλάμ, που ζήτησε τήν ένταξη στην ΕΟΚ — τήν ίδια στιγμή που οί Εύρωπαίοι είναι άνίκανοι να προχωρήσουν σε μία διαγωγή άνάλυση του ίσλαμικού φαινομένου.

Μέ ή χωρίς τήν Εύρώπη, τά έπόμενα χρόνια κινδυνεύουν να είναι δύσκολα, γιατί, αν τό φιλελεύθερο μοντέλο του 'Οζάλ δείχνει σημάδια δύσπνοιας, ή άδιαφορία για τά ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης κινδυνεύει να γεννήσει νέες ταραχές καί να γίνει έτσι τό λίκνο ενός άλλου άυταρχικού καθεστώτος, π.χ. ίσλαμικού.

Θυμᾶσαι τὴν Πρωτομαγιά τοῦ 1976;

Ἡ ἐργατική τάξη στὴν Τουρκία ἐκβιομηχάνιση καὶ ἀνάπτυξη μιᾶς τάξης

τοῦ Sehmus Guzel

Τὴ στιγμή πού οἱ δυτικές χώρες ἐκβιομηχανίζονται, ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, χώρα κατ' ἐξοχήν ἀγροτική, διέθετε μία βιοτεχνική οἰκονομία, ἡμιφεουδαλική καὶ ἡμιπατριαρχική. Γιὰ ἀπροσδιόριστους ἀκόμη λόγους, ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, μὴ μπορώντας ν' ἀναπτύξει τὴ βιομηχανία της ἀπευθύνθηκε σέ ξένα κεφάλαια.

Οἱ Γάλλοι, οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Βέλγοι καπιταλιστές στὴν ἀρχή, καὶ ἀργότερα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ Γερμανοὶ, ἔρχονται νὰ ἐπενδύσουν στίς πλησιέστερες περιοχές τῆς Εὐρώπης, τονίζοντας τὸν οικονομικό διαχωρισμό ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή καὶ τὴ Δύση. Ἔτσι θὰ γεννηθοῦν οἱ πρῶτοι

πυρῆνες τῆς ἐργατικῆς τάξης μέσα στὴν Αὐτοκρατορία γύρω ἀπὸ τὰ ναυπηγεῖα, τοὺς σιδηροδρόμους, τίς μεταφορές, τὰ δημόσια ἔργα, τὰ ὄρυχεῖα, τὰ ἐργοστάσια ὑφασμάτων καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων πού προορίζονται γιὰ ἐξαγωγή.

Ἡ ἐργατική τάξη ἀποτελεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχή ἀπὸ παλιούς βιοτέχνες καὶ φτωχοὺς ἀγρότες. Ἄνοργάνωτοι, ἐλάχιστα συνειδητοποιημένοι, στερούμενοι κάθε νομικῆς προστασίας, οἱ ἐργάτες γίνονται ἀντικείμενο σκληρῆς ἐκμετάλλευσης.

Τὸ 1907, ἡ «Ἐπιθεώρηση τῆς Ἀνατολῆς» ὑπολόγιζε τὸν ἀριθμὸ τῶν βιοτεχνικῶν ἐργατῶν περίπου σέ 100.000. Ἦταν

συγκεντρωμένοι κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη, την Άδριανούπολη και τις άλλες βαλκανικές και μακεδονικές πόλεις.

Αν προσθέσουμε σ' αυτό τον αριθμό εκείνους τους εργάτες που εργάζονται σε υποδηματοποιεία, στην κατασκευή ένδυμάτων, τα όρυχία, τους φορτοεκφορτωτές στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης κ.λπ., τους εμποροπλάλληλους, τους υπαλλήλους των ταχυδρομείων και των τηλεγραφείων, τους σιδηροδρομικούς και τους εργάτες γής, φτάνουμε σε ένα σύνολο πάνω από 250.000 εργατών. Τούρκοι, Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι, Βούλγαροι, Βόσνιοι, Κούρδοι και Άραβες είναι οι κύριες εθνότητες αυτής της μάζας.

Τά τελευταία χρόνια της Αυτοκρατορίας διαμορφώνεται μία εμπορική και κοσμοπολιτική αστική τάξη που συνδέεται με τα ξένα κεφάλαια και αποτελείται από Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους. Οι Νεότουρκοι, όντας εθνικιστές, επιχειρούν να εφαρμόσουν μία λεγόμενη «έθνικη οικονομική» πολιτική. Χάρη σε αυτή την πολιτική και μέσα από τη διαφθορά και την κερδοσκοπία κατά τη διάρκεια του Πρώτου παγκόσμιου πολέμου ένα μέρος «Τούρκων και μουσουλμάνων» εμπόρων πλουτίζουν, χωρίς ωστόσο να κατορθώσουν να πάρουν τη θέση των μειονοτήτων. Η οικονομική πολιτική των Νεοτούρκων, προορισμένη να δημιουργήσει «μία αστική τάξη εθνικού τύπου» επαναλαμβάνεται από τους Κεμαλικούς. Πίστευαν ότι με αυτό τον τρόπο θα πραγματοποιηθεί η οικονομική ανάπτυξη. Ο ίδιος ο Κεμάλ δέν έλεγε ότι «πρέπει να έχουμε περισσότερους εκατομμυριούχους και να τους βοηθάμε»;

Γι' αυτό κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο προστατευτισμός και ο συγκεντρωτικός έλεγχος είναι στην ημερήσια διάταξη. Τό κάθε μέτρο συντέινε στην ένδυνάμωση του τούρκικου και εθνικού ιδιωτικού τομέα. Τό ίδιο τό εργατικό κίνημα χρησιμοποιείται για την «έθνικοποίηση της οικονομίας». Οι Κεμαλικοί, που θεωρούσαν τον «τουρκικό λαό» διαλυμένο εξαιτίας της οθωμανικής στρατιωτικής πολιτικής, θέλουν να τον ανασυγκροτήσουν: με τους εργάτες του, τους αγρότες του, τους επιχειρηματίες του κ.λπ. Έδω έγκαιρα και η επιθυμία τους να αποκλείσουν τις μειονότητες ή να αγνοήσουν τις διαφορές. Έτσι θά προβούν σε μία διαδικασία ανταλλαγής πληθυσμών και θά εξαγοράσουν τις επιχειρήσεις που βρίσκονται στα χέρια των ξένων και των μειονοτήτων.

Με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης έναμυς εκατομμύριο Έλληνες θά εγκαταλείψουν την Τουρκία ενώ ένας σημαντικός αριθμός Τούρκων που ζούσε στην Ελλάδα θά επιστρέψει στην Τουρκία: τό ίδιο συνέβη και με τους Τούρκους που ζούσαν στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία. Τό γεγονός αυτό αλλάζει θεαματικά τη φυσιογνωμία της τουρκικής εργατικής τάξης. Επίσης, έξω από τό πλαίσιο των ανταλλαγών, ένα σημαντικό μέρος Έλλήνων της Κωνσταντινούπολης, κυρίως ειδικευμένοι εργάτες, εγκαταλείπουν την Τουρκία¹. Έτσι ή Τουρκία προς τά τέλη του 1923 βρίσκεται με μία εργατική μάζα άνειδίκευτη και άσταθή. Η ανάγκη μίας πλήρους εργασιακής άπασχόλησης είναι προφανής. Αυτό τό άναλαμβάνει τό κράτος. Χάρη στις κρατικές προσπάθειες και στις πολύχρονες θυσίες της εργατικής και άγροτικής τάξης, οι βιομηχανίες ύφασμάτων, τσιμέντων, ζάχαρης, όρυχειών, χάρτου, σιδηρουργίας και κεραμικής σημειώνουν μία άισθητή πρόοδο. Η γεωργία, οι μεταφορές και οι έπικοινωνίες δίνουν ικανοποιητικά άποτελέσματα. Μία κάποια έκβιομηχάνιση άρχίζει να πραγματοποιείται και μέσα από αυτή τη διαδικασία άναδύονται διευθυντικά στελέχη, μηχανικοί, τεχνικοί και ειδικευμένοι εργάτες. Άποτελεσμα άπτης της έκβιομηχάνισης είναι ή διαμόρφωση μίας εργατικής τάξης άρκετά σταθερής και ικανής, κυρίως στις κρατικές βιομηχανικές επιχειρήσεις. (Τά πρώτα κρατικά συνδικάτα του 1947 δημιουργούνται σ' αυτές άκριβώς τις επιχειρήσεις). Ο αριθμός των βιομηχανικών εργατών υπολογίζεται περίπου σε 125.000 στό τέλος του 1923, σε 274.277 τό 1943 και σε 328.463 τό 1948.

Η κεμαλική οικονομική πολιτική κερδίζει σε πρώτη φάση τους φεουδάρχες της άνατολικής και νοτιοανατολικής περιοχής, τους πλούσιους κτηματίες της Δύσης και την εμπορική αστική τάξη. Ταυτόχρονα αυτή ή οικονομική πολιτική συμβάλλει στη γέννηση μίας βιομηχανικής αστικής τάξης. Έκτός των άλλων, κατά τη διάρκεια του Δευτέρου παγκόσμιου πολέμου στην περίοδο των περιορισμών εμφανίζεται μία νέα τάξη επιχειρηματιών². Έχοντας πλουτίσει με αυτό τον τρόπο, οι κυρίαρχες τάξεις επιδιώκουν την άμεση κατάληψη της πολιτικής εξουσίας και την άπομόνωση της πολιτικής και στρατιωτικής γραφειοκρατίας που βρισκόταν στην εξουσία από τό 1923. Ο πολιτικός τους όργανισμός, τό Δημοκρατικό Κόμμα (P.D.) κατακτά την εξουσία τό 1950. Έτσι, τό κεμαλικό καθεστώς θέλοντας να παίξει τό ρόλο τό κοινωνικού διαιτητή έκδιώχτηκε από την εξουσία από εκείνες τις κυρίαρχες τάξεις των όποιων είχε εξασφαλίσει την άνάπτυξη.

Τή δεκαετία του 1950 παρατηρείται κάποια κινητικότητα στην κοινωνική ζωή της χώρας. Άρχίζει μία κάποια άστικοποίηση, όπως και ή μηχανοποίηση του άγροτικού χώρου. Οι φτωχοί καθώς και οι μεροκαματιάρηδες αγρότες μεταναστεύουν στις μεγάλες πόλεις όπου έλπίζουν να βρουν εργασία. Για τους ίδιους λόγους οι Κούρδοι και συνοδικά οι «άνθρωποι της Άνατολής» εγκαταλείπουν την οικονομικά και κοινωνικά ύποβαθμισμένη περιοχή τους και πορεύονται προς τά δυτικά³. Πόλοι έλξης αυτής της κίνησης είναι οι τρεις πιο σημαντικές βιομηχανικές πόλεις, ή Κωνσταντινούπολη, ή Σμύρνη και ή Άγκυρα. Ο άστικός πληθυσμός πού τό 1950 άνέρχεται στό 18,5%, τό 1960 φτάνει στό 25,1% (τό 1927 ήταν της τάξης του 16,4%).

Αυτή ή γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα είχε μία άναπόφευκτη επίδραση στην «κοινωνικότητα» και στην «πολιτικοποίηση» των εργατών. Οι τενεκεδουπόλεις που δημιουργούνται γύρω από τά μεγάλα βιομηχανικά κέντρα γίνονται σημαντικές έστιες συγκέντρωσης εργατών.

Την ίδια περίοδο σημειώνεται μία προοδευτική μείωση του αριθμού των άναλαβήτων. Η κυκλοφορία των έφημερίδων και των περιοδικών αυξάνει ενώ τά μέσα μαζικής ενημέρωσης φτάνουν όλο και περισσότερο στις μικρές πόλεις και στην ύπαιθρο.

Με την κατάληψη της εξουσίας, τό Δ.Κ. θέτει σε εφαρμογή μία φιλελεύθερη οικονομική πολιτική, κατά τό πρότυπο των Ήνωμένων Πολιτειών. Οι κυβερνήτες της χώρας πίστευαν ότι τριάντα χρόνια άργότερα, με τά πενήντα εκατομμύρια των κατοίκων της, ή Τουρκία θά γινόταν «μία μικρή Άμερική». Αυτό τό όνειρο δέν πραγματοποιήθηκε: αλλά, χάρη σε μία σημαντική άμερικάνικη οικονομική βοήθεια, παρατηρείται κάποια άνάπτυξη στις επιχειρήσεις οικοδομικών κατασκευών, διατροφής, εξόρυξης μεταλλευμάτων και δημόσιων έργων, ενώ εξελίσσεται ραγδαία ή βιομηχανία ύφασμάτων. Έτσι ή βιομηχανική αστική τάξη σταθεροποιείται. Όσον άφορά τά ξένα κεφάλαια, διστακτικά στην άρχή, αλλά με μπορώντας να άντισταθούν για πολύ καιρό στις καλές συνθήκες ύποδοχής, επενδύουν κυρίως σε τομείς όπως στό καουτσούκ, στη χημεία, στό ηλεκτρικό νοικοκυριό, στη διατροφή, στό πετρέλαιο και στό αυτοκίνητο, τομείς πού οι περισσότεροι ήταν άνύπαρκοι ως τότε στην Τουρκία και έπομένως ικανοί να άποκομίσουν πολλά κέρδη. Όστόσο, αυτή ή οικονομική πολιτική ήταν άθθος σχεδιασμένη και άποπροσανατολισμένη. Η άπρογραμματίστη οικονομική άνάπτυξη με την πάροδο του χρόνου καταδειχνει έπαρκώς τά λάθη του φιλελευθερισμού του Δημοκρατικού Κόμματος. Η αύξηση των τιμών σε ποσοστό 61,3% μέσα σε δέκα χρόνια, ό έρπων πληθωρισμός από τό 1951 μέχρι τό 1954, πού άργότερα αυξάνεται άλματωδώς, πλήττουν κυρίως τις εργαζόμενες τάξεις. Οι άχρηστες και οι κακώς κατανεμημένες επενδύσεις συνιστούν ένα επιπλέον λόγο της οικονομικής άποτυχίας του Δ.Κ. Αυτή ή πτώχευση πού μεταφράζεται τό 1958 σε μία ύποτίμηση της τάξης του 322% άποτελεί ένα από τους καθοριστικούς παράγοντες του πραξικοπήματος στις 27 Μαΐου 1960.

Μετά τό πραξικόπημα ή οικονομία αναδιοργανώνεται και άνασυγκροτείται. Τό 1961 συγκροτείται ένα Γραφείο Έθνικου Προγραμματισμού τό όποιο επιφορτίζεται μέ τόν οικονομικό σχεδιασμό και άπό τό 1963 εφαρμόζονται πενταετή προγράμματα μέ κύριο στόχο τήν εκβιομηχάνιση τής χώρας. Χάρη σ' αυτά τά προγράμματα επέρχεται μία οικονομική άπογείωση. Σέ μία πρώτη φάση έπωφελούνται μερικές μεγάλες οικογένειες όπως οι «Koc», «Ecracibası», «Sabancı», «Yasar» κ.ά. Διαμορφώνεται μία βιομηχανική όλιγαρχία πού ψάχνει τρόπους γιά νά επιβάλλει τήν ιδεολογική και πολιτική της άποψη' άπό έδώ προέρχονται τά στρατιωτικά καθεστώτα τής «12ης Μαρτίου» και τής «12ης Σεπτεμβρίου».

Συνέπεια αυτής τής σχετικής εκβιομηχάνισης: ό αριθμός τών εργατών αυξάνει σύμφωνα μέ τούς αριθμούς πού δίνει τό ύπουργείο Έργασίας σέ 2.317.016 τό 1984 (*Έφημερίδα τής Κυβερνήσεως* τής 17ης Φεβρουαρίου 1984). Σύμφωνα μέ τούς άσφαλιστικούς όργανισμούς, ό αριθμός τών άσφαλισμένων εργατών άνέρχεται σέ 2.264.788 τό 1982 (2.204.807 τό 1980). Κατά συνέπεια τή δεκαετία τού 1980, ή εργατική τάξη τής Τουρκίας, πού άριθμεί πάνω άπό δύο εκατομμύρια, καθίσταται ποσοτικά ύπολογίσιμη, άν και ή θέση της στό σύνολο τού ένεργου πληθυσμού (τών 19.026.885 τό 1980) παραμένει άκόμη άρκετά άδύνατη.

Τό ύπουργείο Έργασίας δίνει τούς παρακάτω αριθμούς κατά κλάδο έπαγγελματικής δραστηριότητας: 72.218 εργάτες γής, 107.446 άνθρακωρύχοι και 1.110.823 βιομηχανικοί εργάτες (έκ τών όποιών γύρω στίς 300.000 μεταλλουργοί). Οί οικονομικές έπιχειρήσεις άπασχολούν 290.392 άτομα.

Ό καταμερισμός τών οικονομικών δραστηριοτήτων άνάμεσα στό κράτος, τίς πολυεθνικές έταιρείες και τόν ιδιωτικό τομέα είναι ό άκόλουθος: Τό κράτος καλύπτει ένα μέρος τής άγροτικής παραγωγής, τής δασοκομίας (μέ τά πρότυπα άγροκτήματα), τών όρυχειών (ήμιμονοπόλιο), τής βιομηχανίας ζάχαρης, τής μεταλλουργίας, τής σιδηρουργίας, τής τσιμεντοβιομηχανίας και τών οικονομικών ύλικών (πεδίο στό όποιο ό ιδιωτικός τομέας αυξάνει μέ τήν πάροδο τού χρόνου τή συμμετοχή του), τής βιομηχανίας όπλων («έθνική άμυνα»), τών εργοστασίων παραγωγής ένέργειας, τών σιδηροδρομικών, άεροπορικών και ναυτικών μεταφορών, τής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, τών δημόσιων έργων (οικονομίες), τής βιομηχανίας χάρτου, τών έπικοινωνιών (τηλέφωνο, τηλεόραση, ραδιόφωνο, κρατικά μονοπόλια) όπως έπίσης ένα μέρος τής βιομηχανίας ύφασμάτων και πετρελαίου. Οί πολυεθνικές έταιρείες δραστηριοποιούνται κυρίως στή βιομηχανία καουτσούκ, φυσικού άεριου, διατροφής, αυτοκινήτου, σιδηρουργίας, χημείας, ηλεκτρικών συσκευών, πετρελαίου και στίς τράπεζες. Ό τουρκικός ιδιωτικός τομέας έπενδύει κυρίως στή γεωργία, στήν άλιεία και στό κνήγη, στή βιομηχανία ύφασμάτων, στους αυτοκινητόδρομους, στό αυτοκίνητο, στήν έπεξεργασία δερμάτων, στήν τυπογραφία, στόν Τύπο, στό έμπόριο, στίς οικονομικές κατασκευές, ξενοδοχεία, έστιατόρια κ.λπ., όπως έπίσης στίς τράπεζες και στίς ασφάλειες. Συμπερασματικά μπορούμε νά πούμε ότι χοντρικά ό ιδιωτικός τομέας κατέχει τήν πρώτη θέση στήν έπιχειρηματική δραστηριότητα έπικουρούμενος άπό τό κράτος. Έντούτοις ό δημόσιος και έθνικοποιημένος τομέας καλύπτει τίς μεγάλες έπιχειρήσεις και συγκροτεί τόν πραγματικό πόλο έλξης τού εργατικού κινήματος. Άς σημειωθεί ότι ή Türk-Is, ή έπίσημη εργατική συνμοσπονδία οργανώνεται κυρίως (γιά νά μήν πούμε σχεδόν άποκλειστικά) μέσα σέ αυτόν τόν τομέα.

Άν και έγιναν πολλές προσπάθειες, άλλεπάλληλες κυβερνήσεις δέν μπόρεσαν νά υπερβούν τόν οικονομικό διαχωρισμό, όυτε νά άποτρέψουν τήν εργατική συγκέντρωση στήν Κωνσταντινούπολη, στήν περιοχή τού Αιγαίου και στά όρυχεία τού Ζουγκουλντάκ⁴. Ό Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και κάποιες μεμονωμένες πρωτοβουλίες κατά τή διάρκεια τού πολέμου ένδυνάμωσαν αυτό τό διαχωρισμό. Η βιομηχανική και εργατική συγκέντρωση αναπτύχθηκε γύρω άπό τίς πέντε πιό βιομηχανικές πόλεις τής χώρας, δηλαδή: τήν Κωνσταντινούπολη, τή Σμύρνη, τήν Άγκυρα, Προύσα και Ζουγκουλντάκ. Χάρη σέ μία πιό ισότιμη κατανομή τών έπενδύσε-

ων άπό τή δεκαετία τού 1930 παρατηρείται μία έλαφρά μείωση τής εργατικής συγκέντρωσης πού πλήττει κυρίως τήν Κωνσταντινούπολη, τή Σμύρνη και τόν Ζουγκουλντάκ (τό 1932 συγκέντρωναν τό 55,90% τών μισθωτών πού τό 1943 μειώθηκε σέ 52,40%). Αυτή ή άλλαγή ώστόσο ήταν εφήμερη και ή κυριαρχία αυτών τριών πόλεων θά παραμείνει καθοριστική. Πράγματι τό τρίγωνο Άγκυρας, Σμύρνης, Κωνσταντινούπολης διαθέτει τίς μεγαλύτερες βιομηχανίες και τούς περισσότερους εργάτες. Σιγά-σιγά θά αναπτυχθούν κι άλλα βιομηχανικά κέντρα στίς δεκαετίες 1960 και 1970: στό Μπατάν με τήν ανακάλυψη και εκμετάλλευση τού πετρελαίου, στό Ίσκέντερουμ μέ τήν εκκατάσταση μιάς μεγάλης σιδηρουργίας στό Νότο και στό Σεϊντισεχίρ στό κέντρο τής χώρας έλκουν γιά τόν ίδιο λόγο τίς μάζες τών άγροτών και τών εργατών γής. Όσο γιά τά Άδανα, κέντρο βαμβακοπαραγωγικό και άγροτικό τής Μεσογειακής άκτής, διατηρούν τόν παραδοσιακό χαρακτήρα τους αλλά γίνονται συγχρόνως και ένα βιομηχανικό κέντρο μέ τίς επενδύσεις τών μεγάλων οικογενειών όπως οι «Σαμπανσά», παραδοσιακή οικογένεια τής περιοχής πού τήν ξαναβρίσκουμε στήν Κωνσταντινούπολη τή δεκαετία τού 1970. Τό Σαμσούν στή Μαύρη Θάλασσα, μεγάλο κέντρο καπνού άπό τήν όθωμανική έποχή, γνώρισε αξιόλογη ανάπτυξη, κοντά στήν Τραπεζούντα.

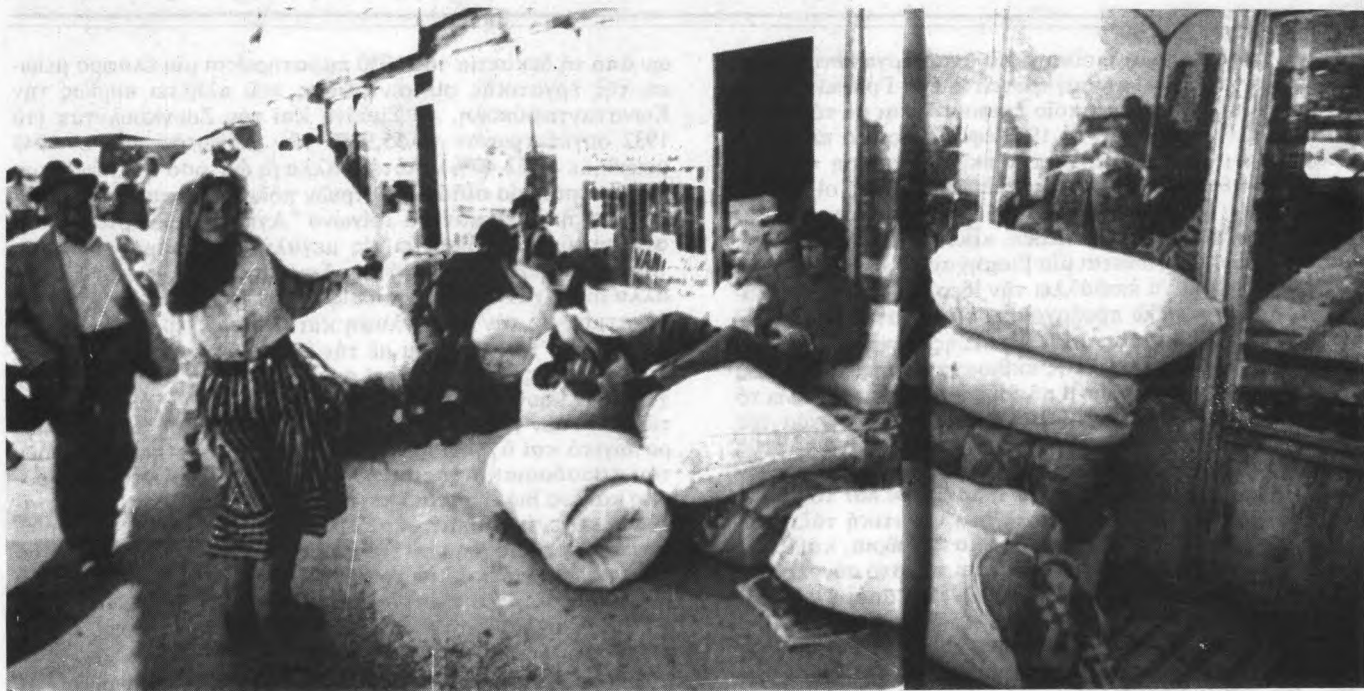
Όσον άφορά τή συμμετοχή τών γυναικών στήν οικονομική ζωή και στό εργατικό κίνημα μπορούμε νά πούμε ότι έχει μία εξέχουσα σημασία. Η γυναικεία εργασία ήταν σχετικά διαδεδομένη ήδη άπό τήν όθωμανική έποχή' τή δεκαετία τού 1910 αντιπροσωπεύει τό 50% στή βιομηχανία καπνού και τό 95% στή βιομηχανία ύφασμάτων. «Η Άνατολική Βιομηχανία Χαλών» άπασχολούσε τήν ίδια έποχή 15.000 γυναίκες. Κατά τή διάρκεια τού Πρώτου παγκόσμιου πολέμου γιά νά άντικατασταθούν οι άντρες πού έπιστρατεύτηκαν και νά λυθεί τό πρόβλημα τής έλλειψης εργατικών χεριών, δημιουργούνται έταιρείες όπως ή Ίσλαμική Έταιρεία γυναικείας εργασίας. Συχνά διαχειριστές αυτών τών έταιρειών ήταν μουσουλμάνοι θρησκευόμενοι, οι όποιοι προέτρεπαν τίς χήρες και τά όρφανά νά δουλέψουν στή βιομηχανία.

Μετά τόν πόλεμο τής Άνεξαρτησίας και κατά τή διάρκεια τού Δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ξανάγινε εκκλιση στίς γυναίκες' έτσι αυξήθηκε ό αριθμός τους στή βιομηχανία, πού άπό 50.131 τό 1937 (15,07% τών εργατών πού καλύπτει ό Έργατικός Κώδικας) έφτασε στόν αριθμό τού 56.131 τό 1943 (20,46%).

Άνάμεσα στίς εργάτριες σημαντική θέση κατείχαν οι έπαναπατρισμένες γυναίκες⁵.

Σήμερα οι γυναίκες, ένώ διατηρούν πάντοτε τό ύψηλότερο ποσοστό στίς κλωστούφαντουργίες και στά καπνά, άπασχολούνται μαζικά στους παρακάτω κλάδους παραγωγής: τών τροφίμων, τής ζάχαρης, τών τραπεζών και ασφαλίσεων, στό έμπόριο, τή διοίκηση (γραφεία), τήν εκπαίδευση, τίς ιατρικές και ύγειονομικές υπηρεσίες και τίς έπικοινωνίες. Δέν διαθέτουμε στοιχεία γιά τήν κατανομή τών εργατριών κατά κλάδο. Έντούτοις, άν βασιστούμε στους αριθμούς τής Κοινωνικής Ασφάλισης, μπορούμε νά δούμε τήν εξέλιξη τής γυναικείας εργασίας: ό αριθμός τών άσφαλισμένων πού τό 1965 είναι 104.278, τό 1971 γίνεται 116.449 και άπό τή χρονιά αυτή άνεβαίνει κατακόρυφα: 135.663 τό 1972, 172.035 τό 1976 και 198.640 τό 1982.

Γιά πάμπολλα χρόνια αλλά ιδιαίτερα μετά τό πραξικόπημα τής 27ης Μαΐου 1960 άρκετοί άριστεροί διανοούμενοι θεωρούν τό στρατό ως τήν «πρωτοπορία τής προόδου». Μετά τήν 27η Μαΐου 1960 δέν πραγματοποιήθηκε καμία άλλαγή όυτε ταξική όυτε στήν κοινωνική δομή' άκόμη και ή σύνθεση τού Κοινοβουλίου έμεινε άπαράλλακτη. Βέβαια, τό 1960, ή αντιπολιτευόμενη στρατιωτική και πολιτική έλίτ ξεσηκώθηκαν έναντίον τής βιομηχανικής αστικής τάξης, αλλά αυτό δέν συνέβη πλέον όυτε τό 1971 όυτε τό 1980. Διότι, μέ τή μεσολάβηση τού ΟΥΑΚ (Ταμείο Άλληλοβοήθειας τού Στρατού), οι στρατιωτικοί ήγέτες διείδυσαν στό καπιταλιστικό

σύστημα και στάθηκαν οι καλύτεροι υπερασπιστές του και τό 1971 και τό 1980. «Οί στρατιωτικοί ένιωθαν πιό κοντά» στή βιομηχανική αστική τάξη «της οποίας τό σύστημα αξιών είναι συγγενές μέ τό δικό τους». Έτσι, σήμερα είναι προφανές ότι ο στρατός δέν μπορεί νά παίξει τό ρόλο του «άνανεωτή». Η εθθώνη γιά τή ριζική αλλαγή στήν Τουρκία δέν ανήκει στήν εργατική τάξη, μόνη δύναμη άνανέωσης;

Τόν τελευταίο καιρό ένα σημαντικό τμήμα τών αστικών έλιτ ύποκύπτει επίσης στή βιομηχανική όλιγαρχία. Η τελευταία, διαθέτοντας οικονομική δύναμη, εξουσιάζει σήμερα τήν πολιτική και κοινωνική σκηνή. Τούτου δεδομένου, ή περίφημη κεμαλική φαντασίωση, δηλαδή τό κράτος-προστάτης δέν έχασε άραγε τό νόημά του; Τέλος, δέν είναι ένδιαφέρον άραγε νά ύπογραμμίσουμε ότι ό σημερινός πρωθυπουργός Τ. Οζάλ ήταν πριν λίγα χρόνια πρόεδρος του συνδικάτου τών ύπαλλήλων στή μεταλλουργία; Έπιπλέον, περισσότεροι ύπουργοί του ύπήρξαν στελέχη ή σύμβουλοι σέ ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Οί στρατιωτικοί εξακολουθούν νά θεωρούν τόν έαυτό τους ως τούς αυθεντικούς κληρονόμους του κεμαλισμού· όμως σήμερα, στό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, βρισκόμαστε πολύ μακριά από τόν κεμαλικό κρατισμό και πατερναλισμό· τό κράτος δέν είναι πιά προστάτης, αλλά ύποστηρίζει άνοιχτά τή βιομηχανική όλιγαρχία ένάντια στήν εργατική τάξη. Ένώ σ' όλα τά επίπεδα τής οικονομίας κυριαρχεί ό φιλελευθερισμός, οι στρατιωτικές ή οι πολιτικές κυβερνήσεις εφαρμόζουν ένα αυταρχικό σύστημα στις επαγγελματικές σχέσεις. Πριν από τό πραξικόπημα τής 12ης Σεπτεμβρίου 1980 ύπήρχε ένα πιό φιλελεύθερο σύστημα στήν κοινωνική ζωή. Θα προσπαθήσουμε νά εξηγήσουμε σύντομα τά χαρακτηριστικά του τουρκικού συστήματος τών επαγγελματικών σχέσεων πριν από τό 1980:

α) Τό πλαίσιο δράσης ήταν συνήθως μιά επιχείρηση και όρισμένες φορές μιά ομάδα επιχειρήσεων. Οί διαπραγματεύσεις καθώς και οι άπεργίες, σχεδόν στό σύνολό τους, γίνονταν μέσα σ' αυτό τό περιορισμένο πλαίσιο. Πολύ σπάνια πραγματοποιούνταν συλλογικές συμβάσεις ενός κλάδου δραστηριότητας. Η κοινωνική συμφωνία άνάμεσα στή σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση και τήν Türk-Is τό 1978 παρέμεινε νεκρό γράμμα.

β) Τό νομικό πλαίσιο τών επαγγελματικών σχέσεων είχε καθοριστεί από τούς νόμους Έργασίας (μέ διαφοροποίηση γιά τή Βιομηχανία Στόλου και τόν Τύπο), καθώς και από

τούς νόμους τό 1963 που άφορούσαν τά συνδικάτα, τήν άπεργία, τις συλλογικές συμβάσεις και τό λόκ-άουτ. Ο Άστικός Κώδικας, ό Κώδικας ύποχρεώσεων, ό νόμος γιά τούς συλλόγους και εκείνος γιά τις διαδηλώσεις και τις δημόσιες συναθροίσεις, συμπλήρωναν τά κενά τών ειδικών νόμων. Είναι άπαραίτητο νά ύπογραμμίσουμε τή διάσταση άνάμεσα στή νομοθεσία και τήν πρακτική, όπως και τήν άνεπάρκεια τής Έπιθεώρησης Έργασίας. Νά προσθέσουμε άκόμα ότι τό Κράτος παρενέβαινε μέ πολλές μεθόδους, είτε γιά νά καθορίσει τόν κατώτερο βασικό μισθό, είτε γιά ν' άναστείλει άπεργίες, είτε, τέλος, γιά ν' άπαγορεύσει ή διαλύσει συνδικάτα.

γ) Ο νόμος του 1963 περί άπεργίας, συλλογικών συμβάσεων και λόκ-άουτ, ήταν (και είναι πάντοτε) διατυπωμένος μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά ξεπούν άντιθέσεις σχεδόν πάντοτε τή στιγμή που συζητιέται μιά νέα συλλογική σύμβαση· όπως συμβαίνει στις Ένωμένες Πολιτείες και στή Γερμανία. Αυτό δείχνει τήν επίδραση αυτών τών δύο χωρών στήν κοινωνική νομοθεσία τής Τουρκίας, ύπο-προϊόν τής οικονομικής κυριαρχίας.

δ) Σημαντικό τμήμα τής εργοδοσίας άρνούταν (και πάντοτε άρνείται) νά άνεχτεί ένα συνδικάτο και προσπαθούσε νά εξασφαλίσει μή συνδικαλισμένα και πειθήνια εργατικά χέρια. Η ίδια ή άπεργία δέν ήταν καλοδεχούμενη, έξου ή ήμαπαγόρευσή της από τούς νέους νόμους του 1983. Από τό 1970 ή εργοδοσία άσκησε μιά σκληρή πολιτική μέ στόχο τήν εξάλειψη τής DISK. Ειδικότερα τό MESS (συνδικάτο άπασχολούμενων στή μεταλλουργία) έκανε έναν άνελέητο άγώνα ένάντιον του συνδικάτου Maden-Is, κλαδικής τής DISK. Υπάλληλοι οργανωμένοι σέ μιά όμοσπονδία, μπορούν ν' άκουστούν και μέσα από άλλες εργοδοτικές οργανώσεις, όπως ή TUSIANT (Σύλλογος βιομηχάνων και επιχειρηματιών τής Τουρκίας), καθώς και από τό Έμπορικό και Βιομηχανικό Έπιμελητήριο.

ε) Ο δημόσιος και έθνικοποιημένος τομέας, στόν όποιο επιχειρήσεις μέ ισχυρή εργατική συγκέντρωση είναι πολυάριθμες, συγκροτούσε τό σκληρό πυρήνα του συστήματος επαγγελματικών σχέσεων. Αυτές οι επιχειρήσεις, που άνήκαν στις πολυεθνικές και στις τουρκικές στή δεκαετία του 1970 εξέλιχτηκαν επίσης σέ πόλους εργατικής δράσης. Τέλος, ό ιδιωτικός τομέας είναι ό πρώτος που δέχτηκε τις επιπτώσεις τών κινημάτων άπεργίας.

στ) Οί συνδικαλισμένοι εργάτες είναι χωρισμένοι σέ περισσότερες όμοσπονδίες, από τις όποιες ή πιό μεγάλη υπερασπίζεται έναν «πραγματιστικό συνδικαλισμό» και συγκεν-

τρώνει τους εργατές του δημόσιου τομέα, ενώ η δεύτερη σέ μέγεθος όμοσπονδία άσκει μία συνδικαλιστική πολιτική πύο ριζοσπαστική και σοσιαλιστική. Ο συνδικαλιστικός συναγωνισμός δραστηριοποιούσε αυτές τις οργανώσεις και ή πολιτική ιδεολογία είχε σ' αυτές ιδιαίτερο βάρος.

Τό ποσοστό των συνδικαλισμένων τό 1980 (σ' έναν ένεργό πληθυσμό 19.000.000 περίπου συνδικαλισμένοι ήταν περίπου 1.500.000 εργαζόμενοι), βρίσκεται περίπου στό επίπεδο του 10%.

Σήμερα ή εργατική τάξη της Τουρκίας, ζει γιά άλλη μία φορα περίοδο δικτατορίας. Έχουν καταπνίξει τά στοιχειώδη

δικαιώματα της, τά αληθινά συνδικατά της είναι απαγορευμένα... Έπιπλέον, οι κυριάρχες τάξεις κάνουν τό πάν γιά νά ξεχάσει τό πρόσφατο παρελθόν της πλούσιο σέ εμπειρίες. Τό ίδιο είχε κάνει γιά νά εξαλείψει τά ίχνη των εργατικών άγώνων της περιόδου 1908-1913 και 1919-1936. Άλλά ποιός μπορεί νά ξεχάσει τή μεγάλη αντίσταση στις 15 και 16 Ιουνίου 1970, τις Πρωτομαγίες της δεκαετίας του 1970;

Ήδη άφουγκραζόμαστε τόν ψίθυρο των εργατών της Κωνσταντινούπολης: «Θυμάσαι τήν Πρωτομαγιά του 1976;».

1. Η άνταλλαγή πληθυσμών και ό ρόλος πού έπαιξαν οι «έπαναπατριζόμενοι» (κπιηασί) στό εργατικά και σοσιαλιστικά κινήματα των δύο χωρών άξίζει μία πύο έμπεριστατωμένη μελέτη. Έχουμε διαπιστώσει ότι οι Τούρκοι έπαναπατρισμένοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στό κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα της Τουρκίας ανάμεσα στό χρόνια 1930 και 1945. Άξίζει έπίσης νά ύπενθυμίσουμε ότι περισσότεροι συνδικαλιστές με ισχυρή έπιρροή μετά τόν πόλεμο ήταν έπίσης έπαναπατρισμένοι. Γιά παράδειγμα οι Σ. Ντεμιρσάι, Σ. Γιλντίτς και Μ. Ίνχανλί, έπαναπατρισμένοι άπό τήν Ελλάδα, ύπήρξαν μέλη του πρώτου προσωρινού έκτελεστικού συμβουλίου της Türk-Is Συνομοσπονδίας Έργατικών Συνδικάτων της Τουρκίας τό 1952 και στή συνέχεια έπαιξαν σημαντικούς ρόλους, στό εργατικό κίνημα. Ο Ντεμιρσάι ύπήρξε πρόεδρος της Türk-Is άπό τό 1960 ως τό θάνατό του τό 1974. Έπίσης, οι πρώτοι ήγέτες του έλληνικού συνδικαλιστικού και κομμουνιστικού κινήματος, ό Ζαχαριάδης, ό Μάξιμος κ.ά. κατάγονται άπό τήν Τουρκία.

2. Ο αριθμός εκείνων πού «έπωφελήθηκαν» άπό τόν πόλεμο φτάνει στό 30.000 ή 40.000 άτομα. Ήταν κυρίως οι προμηθευτές του στρατού σέ συνεννόηση με δρισμένους αξιωματικούς της τροφοδοσίας, οι εισαγωγείς, οι εξαγωγείς και οι μεγαλοβιομήχανοι. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι οι πρώτες ιδιωτικές κινήσεις συσσωρεύσεις κεφαλαίου έχουν άφετηρία αυτή τήν ήμερομηνία.

3. Παλιότερα οι Κούρδοι κατέβαιναν στήν εύφορη περιοχή της Τσοκούροβα (Κιλικία) γιά νά δουλέψουν ως άγρότες μεροκαματιάρηδες, αλλά μετά τά άυστηρά διοικητικά μέτρα του μονοκομματικού καθεστώτος δέν τολμούσαν πιά νά δοκιμάσουν τήν τύχη τους πύο μακριά. Άπό τό 1950 και κυρίως άπό το 1960 μετανάστευαν ιδιαίτερα στή Σμύρνη και τήν Ίνσταμπούλ. Σήμερα σ' αυτές τις δύο πόλεις ύπάρχουν ισχυρές κουρδικές κοινότητες. Στή Σμύρνη άπασχολούνται στήν οικοδομή και τά καπνά, στήν Κωνσταντινούπολη

στό έργοστάσια. Έχουμε διαπιστώσει ότι έπαιξαν έξαιρετικά θετικό ρόλο στήν όργάνωση των Κούρδων σέ ριζοσπαστικά κόμματα και συνδικατά, γεγονός πού έπέτρεψε στους τελευταίους νά ριζώσουν πύο εύκολα και πύο σταθερά στό άνατολικά και νοτιοανατολικά της χώρας.

4. Οι «κεμαλικές» κυβερνήσεις των έτών 1923-1950 προσπάθησαν νά διανήμουν τις έπενδύσεις με ισότιμο τρόπο. Τό πρώτο κεμαλικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε με μία αντίληψη ισότητας. Στήν Άνατολή δημιουργήθηκαν πόλοι άνάπτυξης: στό νοτιοανατολικά στό Ντιαρμπακίρ, στό βοριοανατολικά στό Έρμουρούμ και στό κέντρο στό Σίβα. Οι άρχικές αξιοσημείωτες έπιτεύξεις έμειναν άνεπαρκείς. Έν συνέχεια αυτή ή πολιτική έκβιομηχάνισης άπέτυχε ολοκληρωτικά. Ο Δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος άπορρόφησε τό μεγαλύτερο τμήμα των κρατικών έσόδων κι έτσι είχε άρνητικές έπιπτώσεις στήν έκβιομηχάνιση γενικά και εκείνη της Άνατολής ιδιαίτερα. Άπό τήν άλλη, οι ιδιωτικές έπιχειρήσεις πάντοτε προτιμούσαν νά έπενδύουν στό δυτικά της χώρας, γιά νά είναι πύο κοντά στό δυτικά λιμάνια και μία άπαραίτητη ύποδομή. Στά άνατολικά της χώρας δέν ύπήρχαν ιδιωτικές πρωτοβουλίες λόγω της φεουδαλικής της δομής: οι φεουδάρχες έπίσης, όταν ήθελαν νά έπενδύσουν, προτιμούσαν τή Δύση.

5. Ο Κεμάλ στό έργο του μιλάει συχνά γιά τους Βοσνίους εργατές των κλωστούφαντουργείων στό Άδανα. Στους έπαναπατρισμένους συγκαταλέγουμε όχι μόνο εκείνους πού προέκυψαν άπό τήν άνταλλαγή πληθυσμών της δεκαετίας του 1920, αλλά έπίσης όσους έφυγαν άπό τις μακεδονικές και βαλκανικές πόλεις άπό τήν άρχή της δεκαετίας 1900 και μετά τούς Βαλκανικούς πολέμους. Δεκάδες χιλιάδες Τούρκοι μετανάστευσαν στήν Άνατολική Θράκη και τήν περιοχή του Αιγαίου έξαιτίας των αιματηρών γεγονότων πρίν τόν Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.

Ἡ ἄνοδος τοῦ ἰσλαμισμού

τοῦ Altan Gokalp

A

πό τις ἀρχές τοῦ 1987, τὸ θρησκευτικὸ ζήτημα συγκλονίζει τὴ δημόσια ζωὴ στὴν Τουρκία μὲ πρωτοφανή ἔνταση. Οἱ ἐπιθέσεις αὐξάνονται ἐνάντια στὶς κοσμικὲς ἀρχές, ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς Τουρκικῆς δημοκρατίας. Γιὰ τοὺς ἰσλαμιστές, πού ὁ ἀριθμὸς τους συνέχεται μεγαλώνει, ἡ ἀρνηση τοῦ συστήματος τῶν ἀξιών τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀποκρυσταλλώνεται γύρω ἀπὸ τὴ θέση τῆς γυναίκας καὶ τῆς οἰκογένειας. Ἐνῶ τὸ «ἰσλαμικὸ μαντῆλι» ἀπαγορεύεται στὸ Πανεπιστήμιο ἢ στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, νὰ τὸ φορᾶς ἀποτελεῖ σημάδι ἔνταξης. Ἐξαιρετικὰ δραστήριοι, οἱ μαχητὲς τῆς ἰσλαμικῆς πίστεως πολλαπλασιάζουν τὶς καμπάνιες τους στὸν τύπο, τὶς ἀπεργίες πείνας καὶ τὶς δημόσιες πρυσευχὲς πού ἐξελλίσσονται σὲ διαδηλώσεις. Ἡ ζύμωση πολλαπλασιάζεται καὶ διογκώνεται ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης —πολύ ἰσχυρὰ καὶ μὲ μεγάλη κυκλοφορία— τῆς τουρκικῆς διασποράς (περισσότερο ἀπὸ δύο ἑκατομμύρια ἄτομα στὶς χώρες τῆς ΕΟΚ), πού ἀπολαμβάνουν εὐρείες ἐλευθερίες ἔκφρασης καὶ ὀργάνωσης πού δὲν ὑπάρχουν στὴν μητέρα πατρίδα.

Ὡστόσο ἡ θρησκευτικὴ κατάσταση δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στοὺς λαϊκοὺς καὶ τοὺς ἰσλαμιστές. Ὑπάρχει κι ἓνας τρίτος πόλος: οἱ Ἀλεβίτες, πού μὲ 12 ἑκατομμύρια πιστοὺς, ἀντιπροσωπεύουν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ αἵρεση τῶν Ἀλεβιτῶν, πού ἡ ἐμφάνισή της τοποθετεῖται στὶς ἀρχές τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἔχει τὴν καταγωγή της στὴν σιιτικὴ αἵρεση. Ἐξελίχθηκε ὁμως μὲ τελειῶς διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τὰ ἄλλα παρακλάδια τῶν σιιτῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Στους Ἀλεβίτες, ἡ λατρεία, τὸ τυπικὸ καὶ ἡ ἱερὴ γλώσσα, ἐγγράφονται σὲ παραδόσεις ἀποκλειστικὰ τουρκικῆς. Ἀσκοῦν μυστικὰ τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα ἀποφεύγοντας τὸν προσηλυτισμὸ καὶ τὴν στρατολόγηση. Ἡ σουνίτικη ὀρθοδο-

ξία τοὺς χαρακτηρίζει ἀκόμη καὶ σήμερα αἰρετικούς. Γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἦταν τὰ ἐξίλαστήρια θύματα σὲ διάφορα πογκρόμ καὶ θρησκευτικούς διωγμούς. Βρῆκαν, ὠστόσο, στὸν κεμαλισμὸ ἓναν ἐκλεκτὸ σύμμαχο: ὁ Ἀτατούρκ περιορίζοντας τὴ θρησκεία στὴ σφαῖρα τοῦ ἰδιωτικοῦ, κατάφερε νὰ ἀναχαιτίσει τοὺς διώκτες τους. Οἱ Ἀλεβίτες κλείνουν περισσότερο πρὸς τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς. Ἀπὸ τὸ 1924, λοιπόν, ὁ θρησκευτικὸς πόλεμος διεξάγεται στὴν Τουρκία ἀνάμεσα σὲ τρεῖς δυνάμεις: σουνισμό, ἀλεβισμό καὶ κεμαλισμὸ.

ΤΟΥΡΚΟΣ Ἡ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΣ

Πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς συγχρόνως Τοῦρκος καὶ μουσουλμάνος; Στὸ γύρισμα τοῦ περασμένου αἰῶνα δύο ἀνταγωνιστικὲς ἐκδοχὲς παρουσιάζονται ὡς ἀπάντηση στὸ ζωτικὸ αὐτὸ ἐρώτημα: ὁ παντουρκισμὸς καὶ ὁ κεμαλισμὸς. Ὁ παντουρκισμὸς ἔβαζε στόχο νὰ ἐνώσει ὅλες τὶς ἐθνότητες τουρκικῆς φυλῆς καὶ γλώσσας ἀπαλλασσόμενος ἀπὸ ὅλες τὶς βαλκανικὲς καὶ ἀραβικὲς ἐπιρροές· ἐνῶ ἡ θέση πού ἐπικράτησε τελικὰ μὲ τὸν κεμαλισμὸ ἦταν ἐπικεντρωμένη στὴν οἰκονομία τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ στὸν διαχωρισμὸ τῶν ἰδιαίτερων τουρκικῶν πολιτιστικῶν χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὶς μουσουλμανικὲς ἐπιρροές, πού θεωρήθηκαν δευτερεύουσες. Ὁ παντουρκισμὸς παραμένει ἡ ἰδεολογία τῆς ἀκρας δεξιᾶς, τοῦ κόμματος τοῦ συναγματοῦρχου Τουρκῆς καὶ τῶν ὁμάδων δράσης (τῶν «γκρίζων λύκων»). Ἀπὸ παλιά ἀντιισλαμικὸ, τὸ ρεύμα αὐτὸ μεταχειρίζεται σήμερα τὴ θρησκευτικὴ ἀναταραχὴ, χρησιμοποιώντας ὡς ἐνδιάμεσο τὴν ἀδελφότητα τῶν Σουλεῦμανσι.

Ἀπὸ τὴ μεριά του, τὸ ἰσλαμικὸ στρατόπεδο προσπαθεῖ νὰ ξεπεράσει τὶς ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὴ θρησκευ-

τικὴ ταυτότητα καὶ στὸ ἐθνικὸ αἶσθημα χάρις σὲ μιὰ συνθετικὴ ἐπιλογή πού ἀποκαλεῖται Turk - Islam sentezi (τουρκοἰσλαμικὴ σύνθεση). Ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀκραιφνεῖς ἰσλαμιστές τὸ ρεύμα αὐτὸ δὲν ἀρνείται τὸ ἐθνικὸ πλαίσιο ἀλλὰ συνδέει τὴν πρόοδο τῆς Τουρκίας μὲ τὴν ἐπαναδραστηριοποίηση τῆς ὀθωμανικῆς κληρονομιάς.

ΤΑΓΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙΡΕΣΕΙΣ

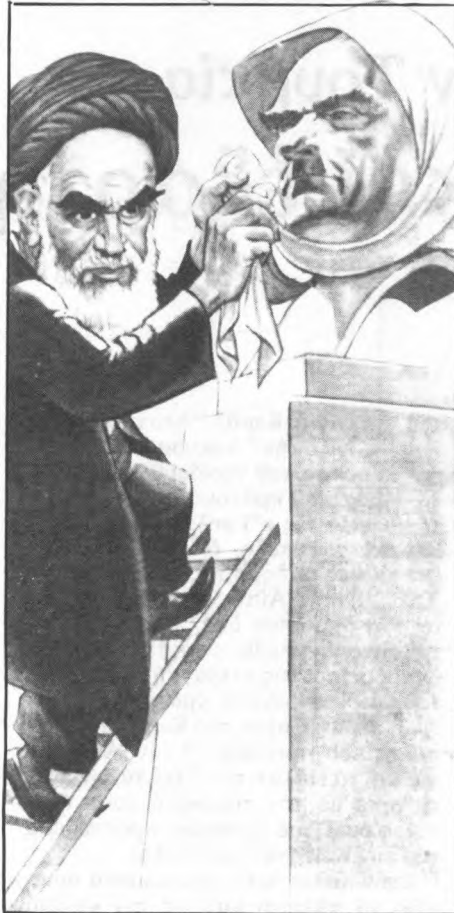
Οἱ συζητήσεις αὐτές γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ταυτότητας δὲν ἐμποδίζουν ὠστόσο ἰσχυρὰ καὶ ὀργανωμένα πολιτικοθρησκευτικὰ κινήματα, πού διαθέτουν ἀξιόλογους πόρους καὶ γερὴ δομὴ, νὰ ἐξαπλώνονται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας καὶ στὴ διασπορά: εἴτε μὲ τὴ μορφή πολιτικῶν κομμάτων εἴτε μὲ τὴ μορφή θρησκευτικῶν ταγμάτων. Τὰ θρησκευτικὰ κόμματα εἶναι ἀπαγορευμένα. Ἀλλὰ, ἀπὸ τὸ 1950, τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα τοῦ Μεντερές καὶ τὰ συντηρητικὰ πολιτικὰ σχήματα ἔχουν καλὰ δικτυωθεῖ καὶ ἀποκτήσει σημαντικὰ ἐρείσματα στὸ χώρο τῶν κληρικῶν. Στὴ δεκαετία τοῦ '70, μὲ τὸ Κόμμα Ἐθνικῆς Σωτηρίας (Milli Selamet Partisi, MSP), τὰ ἰσλαμικὰ συνθήματα ἐμφανίζονται ἀνοιχτά. Ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ καθηγητῆ Ἐρμπακάν, τὸ MSP ἀντικαθίσταται στὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὸ κίνημα Milli Görüs, γερὰ ἐγκατεστημένο στὴ Δυτικὴ Γερμανία ἀπὸ τὸ 1977 μὲ τὸ ὄνομα Τουρκικὴ Ἐνωση τῆς Εὐρώπης. Ἡ τελευταία διαθέτει πολυάριθμους συλλόγους πού τοὺς χρησιμοποιεῖ ὡς βιτρίνα. Οἱ σύλλογοι αὐτοὶ διαρθρώνονται γύρω ἀπὸ ἓνα οικονομικὸ συγκρότημα πού ἐξασφαλίζει τὴν παραγωγή καὶ τὴ διακίνηση εἰδῶν διατροφῆς σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ Ἰσλάμ, καὶ παρέχει διάφορες ὑπηρεσίες. Ὁ δμιλος ἀσχολεῖται μὲ τὴ μεταφορὰ μεταναστῶν πρὸς τὴν Τουρκία (ἐκδόσεις εἰσιτηρίων, τσάρτερς) καὶ μὲ τὴν ὀργάνωση προσκυνημάτων στὴ Μέκκα, πού προσφέρουν εὐκαιρίες γιὰ στρατολόγηση νέων μελῶν. Οἱ ἰ-

λαμικές κλινικές, οι δανειοδοτικοί και άσφαλιστικοί οργανισμοί —πού διαθέτουν θυγατρικές στο Μπενελούξ (Βέλγιο, Όλλανδία, Λουξεμβούργο), στη Σκανδιναβία, στη Γαλλία και στην Αυστρία— βοηθούν να ενισχυθεί ο «έλεγχος» των εξόριστων. Η όργάνωση επίσης διαθέτει τακτικά έντυπα —ένα ημερήσιο και ένα εβδομαδιαίο— ενώ μία εταιρεία παραγωγής μαγνητοταινιών και βίντεο θρησκευτικού περιεχομένου αναπαράγει τους λόγους του Έρμπακάν, καθώς και διάφορες κινηματογραφικές ταινίες.

Αυτή ή έντυπωσιακή όργάνωση, γερά έδραιωμένη μέσα στην τουρκική κοινότητα της Εύρώπης, στηρίζει στην Τουρκία τή δράση του Κόμματος της Εθδαμονίας, διάδοχου του MSP. Αυτή ή μαχητική ισλαμική τάση, ενώ άσκει μία πολιτική εισοδησμού στον σχηματισμό του Τουργκούτ Όζάλ, συγχρόνως δέν κρύβει τους στόχους της: νά άνορθώσει τον ισλαμικό νόμο και νά γκρεμίσει τον κεμαλισμό. Γι' αυτός ή Δημοκρατία (Πολιτεία, Λαϊκό Κράτος) είναι άνοσιουργήματα, προϊόν μιās «ιουδαϊκής συνομοσίας», και ή ιδέα του έθνους είναι συνώνυμη του ρατσισμού: τό 'Ισλάμ δέν έχει σύνορα και ή 'Ισλαμική Δημοκρατία πρέπει νά οικοδομηθεί παντού όπου κατοικούν μουσουλμάνοι.

Σέ αντίθεση μέ τον πολιτικό ισλαμισμό, τά θρησκευτικά τάγματα και οι αδελφότητες έχουν διαλέξει ως πεδίο δράσης τήν κοινωνία των πολιτών, και παρεμβαίνουν παντού όπου μπορούν νά επηρεάσουν τίς αποφάσεις, ή νά προκαλέσουν μορφε άτυπης άλληλεγγύης. Άν και όρκισμένοι έχθροί των μασσόνων, πού από παράδοση είναι γερά ριζωμένοι στην χώρα, οι άνθρωποι των θρησκευτικών όργανώσεων τους αναφέρουν συχνά ως πρότυπο.

Η πιο σημαντική από αυτές τίς ομάδες, τόσο λόγω της ιστορίας της όσο και για τή γεωγραφική της επέκταση (Κίνα, Σοβιετικές Δημοκρατίες της Κεντρικής Άσίας, Τουρκία, Βαλκάνια) είναι των Νακτσιμπεντί, πού ιδρύθηκε στην Μπουχάρα τον 15ο αιώνα. Κάτω από σουνιτική και μυστικιστική κυριαρχία, εμφανίζεται κατ' αρχήν ως μία σχολή πού πρεσβεύει ότι πρέπει ή ιδιωτική και κοινωνική ζωή νά επιστρέψει στο 'Ισλάμ. Τό τάγμα δέν είναι μονολιθικό αλλά συγκεντρώνει ένα νεφέλωμα αδελφοτήτων πού διατηρούν τους ιδιαίτερους δικούς τους κανόνες και μεθόδους στρατολόγησης. Αυτός ο καταταμισμός μεταφράζεται σε ανταγωνισμούς, συχνά έντονους, ανάλογο μέ τό επίδικο αντικείμενο: ν' κατακτήσουν θέσεις πού θά επέτρεπαν τον έλεγχο της κοινωνίας των πιστών, των οικονομικών πόρων, και νά αναγορευθούν σε αντιπροσωπευτικό έταίρο στις τοπικές και έθνικές άρχες.

Σήμερα, ή αδελφότητα των Σουλεϊμαντί έχει τήν μεγαλύτερη προβολή. Στην δράση της τό οικονομικό, τό πολιτικό και τό πολιτισμικό, τό τοπικό, τό έθνικό και τό διεθνές επίπεδο παρεμβαίνει μέ τέτοιο τρόπο πού θυμίζει τίς πρακτικές της σχέτας Μούν. Άπό τό 1950, οι Σουλεϊμαντί ανέπτυξαν τίς δραστηριότητές τους, στήνοντας ένα δίκτυο άνεπίσημων, κορανικών μαθημάτων. Παράλληλα, ή αδελφότητα ίδρυσε ξενώνες για νέους και οικοτροφεία για τους μαθητές των άνωτερων σχολών ιμάμηδων και ιεροκηρύκων.

ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΥΟΜΕΝΟΙ ΜΑΓΟΙ

Όστόσο στο χώρο των μεταναστών παρουσιάζονται τά καλύτερα αποτελέσματα: στην Γερμανία έλέγχουν σήμερα 150 τζαμιά, τά όποια διαχειρίζεται ή Ένωση των 'Ισλαμικών Κέντρων, πού ή αδελφότητα ίδρυσε τό 1974 στην Κολωνία. Η αδελφότητα εί-

ναι επίσης έφοδιασμένη μέ μία δομή παραστρατιωτική, και τά κορανικά μαθήματα άποτελούν προθάλαμο για τή στρατολόγηση και τήν εκπαίδευση ένσπλων όμάδων πού πλαισιώνονται από άνδρες του συνταγματάρχη Τουρκές, ενός από τους κύριους εισηγητές του παντουρκισμού. Έπειδή τους ενδιαφέρει πολύ νά άναγνωριστεί ή αντιπροσωπευτικότητά τους —διεκδικούν τό 60% των μελών των ισλαμικών ενώσεων στην Γερμανία— και νά επεκτείνουν τό δίκτυό τους σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι Σουλεϊμαντί παίζουν τό παιχνίδι του λαϊκισμού δηλώνοντας ότι είναι υπέρ του διαχωρισμού Κράτους και Θρησκείας — και όχι υπέρ της υπαγωγής της δεύτερης στο πρώτο, όπως συμβαίνει σήμερα στην Τουρκία. Αντίθετα, είναι λιγότερο εύγλωτοι σε ό,τι άφορα όρισμένες σχέσεις τους, και συγκεκριμένα μέ τους έπιζώντες μουσουλμάνους συνεργάτες των ναζί στα Βαλκάνια.

Και άλλα ισλαμικά κινήματα συμμετέχουν σε αυτό τό κίνημα, στην ουσία κοινωνικοπολιτικό, πού εκφράζεται μέσα από τά τάγματα και τίς αδελφότητες: τά πιο σημαντικά από αυτά οι *purcu*, οι *kadiri*, οι *ceghahi*, χαρακτηρίζονται για τον άκτιβισμό και τον αντικομμουνισμό τους.

Η στρατιωτική έξουσία έχει άκέραια τήν εϋθύνη για τήν ανάπτυξη των ισλαμιστικών κινήματων, έστω κι αν σήμερα αυτά τά τελευταία ξεφυγαν από τον έλεγχο εκείνων πού έπαιξαν τους μαθητευόμενους μάγους. Πράγματι, τό καθεστώς πού προήλθε από πραξικόπημα του 1980 έκανε ύποχρεωτική τή διδασκαλία των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία. Όκτώ άνώτατες θεολογικές σχολές και 700 δημόσια σχολεία ιμάμηδων και ιεροκηρύκων (έναντι 1.100 κρατικών λυκείων) 12.000 διδάσκοντες, 220.000 μαθητές λυκείων (σε ένα σύνολο 790.000), 50.000 διπλωματούχοι κάθε χρόνο — μέ τά ίδια δικαιώματα πού έχουν και οι άπόφοιτοι των δημόσιων λυκείων εκτός από τήν είσοδο στις στρατιωτικές σχολές: τό ισλαμικό σχολικό δίκτυο αντιπροσωπεύει ένα έξαιρετικό έφαλτήριο για τους άκραιφείς ισλαμιστές.

Συνέπεια της άπουσίας πραγματικής δημοκρατίας τήν εποχή της κυβέρνησης Έτσεβίτ, του άναρχου υπανάπτυκτου καπιταλισμού της εποχής του 'Ινονού, των ξένων επεμβάσεων και χειρισμών τήν εποχή του Έβρέν, τό ισλαμικό κίνημα, τώρα πιά δομημένο και διαφοροποιημένο, θά μπορούσε νά μεταβάλει τό πολιτισμικό και πολιτικό τοπίο στην Τουρκία καθώς και τήν εφήμερη ίσορροπία σε μία ζώνη κατεχοχήν άσταθής.

Monde Diplomatique
27 Νοεμβρίου 1987

μετάφραση: Έλένη Καλαφάτη

Ο τύπος στην Τουρκία: έξουσία και εξάρτηση

της Μαρίας Φαλιέρη

Όταν ο Κεμάλ Άτατούρκ επέλεξε την Άγκυρα ως πρωτεύουσα του νεοϊδρυθέντος τουρκικού κράτους, εκκενώθηκαν τα γραφεία της «Ύψηλης Πύλης» στην Κωνσταντινούπολη, όπου στεγάζονταν επί αιώνες οι δημόσιες υπηρεσίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τη θέση των δημοσίων υπαλλήλων της Αυτοκρατορίας ήρθαν να καταλάβουν οι εκπρόσωποι της «τετάρτης εξουσίας» του νέου τουρκικού κράτους. Έκτοτε, η περιοχή αυτή της Κωνσταντινούπολης που γειτνιάζει με την Άγία Σοφία και το Παλάτι των Σουλτάνων, ταυτίστηκε με τον τουρκικό τύπο ο οποίος συνέχισε να θεωρεί πρωτεύουσα του την Κωνσταντινούπολη.

Στην παλιά αυτή πρωτεύουσα συνεχίζει να πάλεται μαζί με την καρδιά της τουρκικής οικονομίας και η καρδιά της δημοσιογραφίας. Έξάλλου για τους σημερινούς κατοίκους της «Ύψηλης Πύλης» ή Άγκυρα αποτελεί άπλωσ το διοικητικό κέντρο της χώρας που επιλέχτηκε ως πρωτεύουσα λόγω της τοποθεσίας της, στο κέντρο της στέππας της Ανατολίας.

Παρά την γεωγραφική απόσταση που χωρίζει την σημερινή «Ύψηλη Πύλη» από την Άγκυρα, η τετάρτη εξουσία στον σύγχρονο τουρκικό κράτος δεν κατάφερε ποτέ να λειτουργήσει αυτόνομα, ανεξάρτητα από την κεντρική εξουσία και με βάση τις αρχές της ελευθεροτυπίας.

Οι λίγες φωτεινές περιόδους στα τέλη της δεκαετίας του '60 και κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας, αποτελούν άπλωσ τις εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα.

Όπως είναι φυσικό ο τύπος υφίσταται τους κανόνες του δημοκρατικού παιχνιδιού που δυστυχώς λειτουργούν ανεπαρκώς στη γειτονική μας χώρα.

Η τουρκική δημοσιογραφία υφίσταται άνελλιπώς από το 1933 τις διατάξεις ενός Ποινικού Κώδικα, εμπνευσμένου άμεσα από τον κώδικα της μουσολινικής Ιταλίας.

Συγκεκριμένα το άρθρο 142 του τουρκικού ποινικού κώδικα απαγορεύει την «προπαγάνδα υπέρ κομμου-

νιστικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων καθώς και την προπαγάνδα που δύναται να θίξει το έθνικόν συναίσθημα».

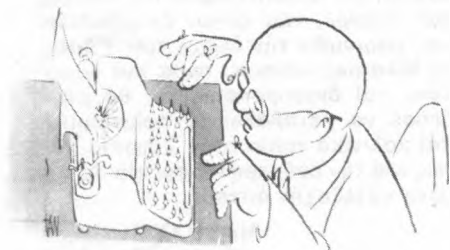
Μεγάλο μέρος των είκοσιπέντε συντακτών και έκδοτών που καταδικάστηκαν μετά το πραξικόπημα του '80 σε ποινές φυλάκισης που υπερβαίνουν στο σύνολό τους πέντε αιώνες (!) δικάστηκαν για παραβίαση του άρθρου 142. (Τά «πρωτεία» στον τομέα αυτό τά κατέχει ο διευθυντής του απαγορευθέντος άριστου περιοδικού Χαλκίν Κουρτουλουσου ο όποιος καταδικάστηκε σε φυλάκιση 748 χρόνων).

Έκτός όμως από τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, ο Τούρκος δημοσιογράφος υφίσταται επίσης περιορισμούς στις αρχές της ελευθεροτυπίας που επιβάλλονται από το ίδιο το Σύνταγμα.

Συγκεκριμένα, την πρώτη παράγραφο του άρθρου 28 του Συντάγματος, στην όποια διατυπώνεται ότι «Ο τύπος είναι ελεύθερος, δεν δύναται να λογοκρηθεί», διαδέχεται παράγραφος σύμφωνα με την όποια «δίδεται από τον νόμο» κάθε φυσικό πρόσωπο που «φέρει την ευθύνη δημοσίευσης ή εκτύπωσης ειδήσεως ή γραπτού το όποιο αποτελεί άπειλή για την έσωτερική και έξωτερική ασφάλεια του κράτους και την αδιάσπαστη ενότητα του Έθνους» όπως επίσης και κάθε φυσικό πρόσωπο «το όποιο επιχειρεί, μέσω δημοσιευμάτων να ώθήσει (το λαό) σε εξέγερση ή σε επανάσταση...».

Μεταξύ των Συνταγμάτων και των Βασικών Νόμων των δημοκρατικών καθεστώτων δεν συναντά κανείς εύκολα διάταξη που να αφορά τις βασικές ελευθερίες και όπου ο νομοθέτης να εκφράζεται με τόση «σαφήνεια» για την έννοια που προσδίδει στην συγκεκριμένη αρχή. Συνήθως οι σχετικές με την ελευθεροτυπία διατάξεις δεν ξεπερνούν τη μία ή δύο γραμμές.

Στο ίδιο αυτό άρθρο 28 του τουρκικού Συντάγματος συμπεριλαμβάνεται παράγραφος σύμφωνα με την όποια «δέν επιτρέπεται η έκδοση δημοσιεύματος σε γλώσσα μη αναγνωρισμένη από τον νόμο». Η μυστηριώδης αυτή

παράγραφος αναφέρεται σέ γλώσσες οι όποιες, μέ βάση διακρατικές συμφωνίες αναγνωρίζονται ως επίσημες γλώσσες συγκεκριμένων κρατών.

Σύμφωνα μέ τήν παραπάνω παράγραφο, στήν Τουρκία απαγορεύεται ή έκδοση κουρδικού δημοσιεύματος άλλα ταυτόχρονα δέν επιτρέπεται καί ή δημοσίευση βασκικού, σέρβικου ή άλλου κεμένου όπου χρησιμοποιείται κάποια «δευτερεύουσα» γλώσσα.

Στους βασικούς αυτούς νομικούς περιορισμούς προστίθεται καί ό νόμος περί τύπου, μέ διάταξη του όποιού (άρθρο 35), τό Ύπουργικό Συμβούλιο έξουσιοδοτείται νά απαγορεύει τήν είσοδο στή χώρα ξένων δημοσιευμάτων που κρίνονται «έπιλήψιμα». Στήν λίστα των απαγορευμένων έχουν συμπεριληφθεί κατά καιρούς τεύχη περιοδικών μεγάλης κυκλοφορίας όπως ό *Spiegel* ή ακόμα θύλερ που τυχαίνει νά φέρουν τόν «άνεπιτυχή» τίτλο «Διασχίζοντας τό άγριο Κουρδιστάν».

Τό κυνήγι των μαγισσών όμως δέν σταματά έδώ. «Οί νέοι καιροί άπαιτούν καί νέα ήθη». Ή Ισχυρή πτέρυγα των Ισλαμιστών στους κόλπους του κυβερνώντος κόμματος της Τουρκίας προώθησε στή Βουλή ένα νέο καί δρασκόντιο νόμο περί άσέλγειας, ό όποιος τέθηκε σέ ισχύ στίς άρχές του 1986 καί «πρόλαβε» ήδη μέχρι σήμερα νά επιβάλλει χρηματικές ποινές που φθάνουν τό ύψος 7 δισ. λιρών Τουρκίας (περίπου 700 εκ. δρχ.).

Ό νόμος «περί άσέλγειας» προβλέπει τή σύσταση ήπιτροπής έμπειρογνωμόνων (έπί θεμάτων ήθους!) στήν όποία άνατέθηκε ή ευθύνη νά έγκρίνει τήν ήθική «εμπρέπεια» όλων των έντύπων που κυκλοφορούν στήν αγορά.

Κατ' άρχήν ή έπιτροπή ύποχρέωσε όλα τά περιοδικά τύπου Playboy νά κυκλοφορούν συσκευασμένα σέ άδιάφανες πλαστικές σακκούλες. Πέρα όμως από παρόμοια εντάρπελα, οί ειδικοί επί των ήθων απαγόρευσαν τήν κυκλοφορία έργων του Χένρυ Μίλλερ καθώς καί πολυάριθμα έπιστημονικά έργα που άποτελούν πλέον παιδαγωγικά ή εργαλεία σεξουαλικής άγωγής σέ πολλές χώρες του κόσμου.

Ήν ρίξει όμως κανείς μία γρήγορη ματιά στίς φανταχτερές σελίδες των τουρκικών έφημερίδων θά διαπιστώσει γρήγορα ότι ένώ τηρούνται άυστηρά οί νόμοι περί άντικομμουνιστικής καί συναφούς προπαγάνδας, οί προκλητικές φωτογραφίες διαφόρων καλλονών συνεχίζουν νά διακοσμούν τίς έξωτερικές σελίδες των έντύπων.

Οί έφημερίδες πρέπει νά «πουλήσουν» καί έφόσον δέν χείρουν πλήρους έλευθερίας ως προς τό περιεχόμενο προσπαθούν νά προσελκύσουν μέ τή «μορφή». Έκτός από τό «θέαμα» οί τουρκικές έφημερίδες προσπαθούν νά προσφέρουν καί «άρτον» ό όποιος παίρνει τή μορφή διάφορων ήλεκτρικών συσκευών, ταξιδιών, έγκυ-

κλοπαιδών καί άλλων δώρων που μπαινουν σέ κλήρο καί προσφέρονται στή συνέχεια στους τυχερούς άναγνώστες.

Τά διάφορα τρύκ που χρησιμοποιούνται για τήν προώθηση των πωλήσεων δέν άποδεικνύονται όμως πολύ άποτελεσματικά έφόσον ή ημερήσια κυκλοφορία των έφημερίδων φθάνει μετά δυσκολίας τά 3 έκατομύρια φύλλα, για έναν πληθυσμό 55 έκατομμυρίων.

Σύμφωνα μέ στοιχεία της UNESCO στήν Τουρκία του 1983, ανά χίλια άτομα διανεμήθηκαν έβδομήντα τέσσερις έφημερίδες, ένώ αγοράστηκαν μόνον 63. Συγκριτικά, στήν Άγγλία τό ποσό διανομής ανά χίλιους κατοίκους φθάνει τά 388 φύλλα, στή Γαλλία τά 214, στήν Έλλάδα τά 107 καί στήν Ίταλία τά 113.

Κύριος άνασταλτικός παράγοντας κατά των πωλήσεων είναι ό οικονομικός. Σέ μία χώρα όπου τό κατά κεφαλήν εισόδημα δέν φθάνει καν τά 100 δολάρια καί όπου ή τιμή της έφημερίδας ίσοδυναμεί μέ δύο κιλά ψωμί, πολύ συχνά δέν ύπάρχει έλευθερία επιλογής μεταξύ άρτου καί θεάματος.

Έπιπλέον, τή συνεχή αύξηση της τιμής του χαρτιού άναγκάζεται νά άκολουθεί ή τιμή του φύλλου. Στά πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής που έπέβαλε στήν Τουρκία τό Διεθνές Νομισματικό Ταμείο τό χαρτί έφημερίδας σταμάτησε νά έπιδοτείται από τό 1980. Πρόσφατα ή κυβέρνηση Όζάλ υιοθετώντας μία έπιθετική πολιτική κατά του Τύπου που άρχισε νά έπικρίνει τίς οικονομικές της άποτυχίες, χρησιμοποίησε τήν αύξηση των τιμών του χαρτιού ως μέσο πίεσης. Άρκεί νά σημειώσουμε έδώ ότι τό κόστος του χαρτιού αύξήθηκε κατά 223% τόν τελευταίο ένάμηνο χρόνο ένώ οί τιμές των έφημερίδων άκολουθήσαν μία αύξηση 100% μέσα στον τελευταίο ένα χρόνο (Μάιος '87-'88).

Ποιοί είναι όμως στήν Τουρκία οί έπιχειρηματίες που τολμούν ακόμα νά επενδύουν σέ τόσο έπισφαλείς έπιχειρήσεις;

Πέρα από τά έλάχιστα παραδείγματα «άμιγών» έκδοτών όπως είναι για παράδειγμα ή περίπτωση της κεντροαριστερής *Τζουμουριέτ*, μεγάλο μέρος των έκδοτών άσκοούν άλλα κερδοφόρα επαγγέλματα ένώ οί έφημερίδες άποτελούν γι' αυτούς μέσον πολιτικής έπιρροής. Μπορούμε νά άναφερθούμε για παράδειγμα στον μεγαλοεργολάβο ιδιοκτήτη της μεγάλης κυκλοφορίας *Γκιούνες*, στον εισαγωγέα καί αντιπρόσωπο ξένων εταιρειών ιδιοκτήτη της τρίτης σέ κυκλοφορία *Μιλλιέτ*, τίς εταιρείες μάρκετινγκ, διανομής κ.ά. που άνήκουν στήν πρώτη σέ πωλήσεις *Χουρριέτ*. Πρόσφατα έκανε τήν εμφάνισή του Τουρκοκύπριος έπιχειρηματίας μέ σημαντικές επενδύσεις στήν

αγορά ήλεκτρονικών καί στον τομέα του τουρισμού, ό όποιος άγόρασε τήν τέταρτη σέ κυκλοφορία έφημερίδα *Γκιουναϊντίν*. (Γιά λόγους παραλληλισμού μέ τίς άνάλογες έλληνικές περιπτώσεις άς σημειώσουμε ότι ό έν λόγω Τουρκοκύπριος εισάγει στήν Τουρκία συνάλλαγμα που προέρχεται από τά κέρδη των έπιχειρήσεών του στήν Μ. Βρετανία).

Κάνοντας μία ιστορική άναδρομή στο πρόσφατο παρελθόν της Τουρκίας παρατηρούμε ότι ή σχετική οικονομική χειραφέτηση του τύπου από τό έπίσημο κράτος ξεκίνησε τήν εποχή του δικομματισμού καί της εγκατάλειψης του άκρατου κρατισμού ύπέρ της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. «Άνεξάρτητες» έφημερίδες όπως ή *Χουρριέτ* ή ή *Μιλλιέτ*, που στήριχτηκαν καί στήριξαν συγκεκριμένους εκπροσώπους του ιδιωτικού κεφαλαίου, γνώρισαν τήν πρώτη άνθισή τους κατά τήν πρώτη κυβέρνηση Μεντερές, στή δεκαετία του '50.

Άντίθετα, τήν εποχή του μονοκομματισμού, ό Κεμάλ καί οί διάδοχοί του στήν άρχή του Ρεπουμπλικανικού κόμματος, «κέρδιζαν» τήν ύποστήριξη του τύπου άναδεικνύοντας βουλευτές τους έπικρατέστερους εκπροσώπους της Τέταρτης Έξουσίας.

Σύμφωνα μέ στοιχεία μελέτης του άμερικανού F. Frey, («Turkish Political Elit», τήν περίοδο του 1920-1957 τό μεγαλύτερο μέρος των Τούρκων βουλευτών άποτελούσαν οί στρατιωτικοί τους όποιους άκολουθούσαν σέ δεύτερη θέση οί ιδιοκτήτες έφημερίδων καί οί δημοσιογράφοι.

Όπως σημειώσαμε καί παραπάνω ό τύπος σήμερα δέν έλέγχεται πλέον μέ τόν ίδιο άμεσο τρόπο από τό έπίσημο κράτος. Ύφίσταται όμως ακόμα καί σήμερα ό γνωστός τρόπος έμμεσης οικονομικής έπιδότησης των έφημερίδων μέσω διαφημίσεων κρατικών οργανισμών καί έπίσημων άγγελιών. Είναι σαφές ότι ή σημαντική αυτή ροή κρατικού κεφαλαίου προς τόν τύπο που σύμφωνα μέ έπίσημα στοιχεία, τό 1982 έφθασε τό ύψος του 1,9 δισ. Τουρκίας (περίπου 1 δισ. δραχμών μέ τήν ίσοτιμία δραχμής / λίρας της εποχής), άποτελεί σημαντικό όπλο έλέγχου όταν χρησιμοποιείται έπιλεκτικά, τό όποιο καί συμβαίνει κατά κανόνα.

Έχοντας έπισημάνει μέσα στα περιορισμένα πλαίσια αυτού γραπτού τους «Λαιστριγόνες καί τους Κύκλωπες» του τουρκικού δημοσιογραφικού κόσμου μπορούμε εύκολα νά κατανοήσουμε ότι ή αυτολογοκρισία άποτελεί τόν χρυσό κανόνα της έπιβίωσης στήν «Ύψηλή Πύλη». Αυτό που βλέπεις, αυτό που σκέφτεσαι καί αυτό που γράφεις πρέπει πάντα νά παραμένουν τρία διαφορετικά πράγματα, ύπαγορεύει κάποια τουρκική δημοσιογραφική παροιμία.

Τούρκικος έθνικισμός: σέ αναζήτηση ταυτότητας

του Francois Georgeon

Σ

τό σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου, της βαλκανικής Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, ο τουρκικός έθνικισμός αποτελεί, εδώ και μισό αιώνα, μιά υπολογίσιμη δύναμη. Μέσα στο παραλληλόγραμμο που όριζον τά σημερινά σύνορα της Τουρκίας κανείς δέν μπορεί νά άρνηθεί ότι υπάρχει σήμερα ένα τουρκικό έθνος.

Στά μάτια του κόσμου, ο τουρκικός έθνικισμός εκδηλώνεται ιδιαίτερα σέ περιόδους έξωτερικών κρίσεων, στό ζήτημα της Κύπρου, του Αιγαίου ή εκείνου των Τούρκων των Βαλκανίων. Άλλά, για όσους γνωρίζουν τήν Τουρκία, ή ζωντάνια του έθνικου αισθήματος είναι άναμφίβολη: εκδηλώνεται ιδιαίτερα μέ τήν θερμή άφοσίωση των Τούρκων στό κράτος

τους, στη γλώσσα και στην ιστορία της. Οι γείτονες της Τουρκίας παρακολουθούν συχνά με φόβο τη δύναμη αυτού του εθνικισμού που αρκετές φορές χαρακτηρίζουν ως θυελλώδη.

Αν και πρόκειται σήμερα για μία πραγματικότητα, ωστόσο, ο τουρκικός εθνικισμός είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο, την εμφάνιση του οποίου μπορούμε να τοποθετήσουμε στο πέρασμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Πρόκειται επίσης για ένα φαινόμενο με εκπληκτική ταχύτητα εξέλιξης: μόλις ένα τέταρτο του αιώνα πέρασε ανάμεσα στις πρώτες εκδηλώσεις του και στην πραγματοποίηση, στα 1923, ενός εθνικού τουρκικού κράτους. Για να κατανοήσουμε τον σημερινό τουρκικό εθνικισμό χρειάζεται να μελετήσουμε αυτή την περίοδο διαμόρφωσής του που συνοδεύτηκε από το τέλος της οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση του δημοκρατικού τουρκικού κράτους.

Από τις άρχες του 19ου αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιμετώπισε, όπως οι άλλες μεγάλες Αυτοκρατορίες της ανατολικής Ευρώπης, το πρόβλημα των «εθνικισμών». Οι χριστιανικοί πληθυσμοί των Βαλκανίων απέκτησαν προοδευτικά συνείδηση της «εθνικής τους ταυτότητας» και άρχισαν να επαναστατούν ενάντια στην κεντρική εξουσία που αντιπροσώπευε το Οθωμανικό Κράτος. Οι πρώτοι λαοί της Αυτοκρατορίας που ύψωσαν τα λάβαρα της επανάστασης ήταν οι Έλληνες και οι Σέρβοι που απέκτησαν αντίστοιχα την ανεξαρτησία και την αυτονομία τους. Στη συνέχεια τους, στά μέσα περίπου του αιώνα, εμφανίστηκαν ο βουλγαρικός, ο μακεδονικός και ο αρμενικός εθνικισμός. Στο σύνολό τους αυτά τα εθνικά κινήματα παρουσίαζαν αξιοσημείωτα κοινά χαρακτηριστικά: βασίστηκαν στην ύπαρξη ενός εθνικού πυρήνα που διατήρησε τη συνείδηση της ιστορίας και της εθνικότητάς του (ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο και χάρη στον ρόλο της Εκκλησίας), και στην παρουσία μιας εθνικής αστικής τάξης επηρεασμένης από τις ευρωπαϊκές ιδέες που διαδραμάτιζε ήγετικό ρόλο διεκδικώντας είτε την πολιτιστική αυτονομία, είτε την ανεξαρτησία. Τέλος, ήρθε η σειρά των μουσουλμανικών λαών της Αυτοκρατορίας. Ο εθνικιστικός πυρετός εξαπλώθηκε σ' αυτούς προς το τέλος του 19ου αιώνα: οι Άλβανοί πρώτα, έπειτα οι Άραβες, οι Κούρδοι και τέλος οι Τούρκοι.

Εάν λοιπόν εξετάσουμε το πρόβλημα μέσα από τη χρονολογική του διαδοχή, οι Τούρκοι δείχνουν να είναι ο τελευταίος λαός της Αυτοκρατορίας που συγκίνησε ο εθνικισμός. Θα ήταν ίσως εύκολο να δούμε στην περίπτωση τους την εφαρμογή ενός γενικού φαινομένου εξάπλωσης ενός —ευρωπαϊκού τύπου— εθνικισμού, από τα δυτικά στα ανατολικά, φαινόμενο που μεταδίδεται από τον έναν στον άλλο, σέ όλους τους λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τουρκικός εθνικισμός θα ήταν τότε της ίδιας ποιότητας με αυτούς τους τύπους του εθνικισμού που χαρακτηρίζουμε γενικά ως «βαλκανικούς». Μόνο που η εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού άργησε να πραγματοποιηθεί. Γιατί αυτή η καθυστέρηση; Ήπειδή η τουρκική κοινωνία, λιγότερο διαφοροποιημένη από τις χριστιανικές κοινωνίες της Αυτοκρατορίας, ήταν ή ίδια καθυστερημένη. Μόνο μετά το 1908, όταν εμφανίζεται αστική τάξη, έστω και σέ έμβρυα κατάσταση, ανάμεσα στους Τούρκους, ο εθνικισμός αρχίζει να αποκτά υπόσταση. Υπόθεση καθυστέρησης λοιπόν, αλλά φαινόμενο της ίδιας φύσης. Το εθνικό τουρκικό κράτος θα ήταν έτσι το άπευθεας αποτέλεσμα της εμφάνισης μίας τουρκικής εθνικότητας με τον ίδιο τρόπο που το Σερβικό ή το Βουλγαρικό κράτος ακολούθησαν τα εθνικά τους κινήματα.

Όμως, φαίνεται ότι πρέπει να προσεγγίσουμε το πρόβλημα μ' έναν άλλο τρόπο. Τί λοιπόν καθυστέρησε την εμφάνιση του τουρκικού εθνικισμού μέσα στην Αυτοκρατορία; Ποιοι παράγοντες έφεραν την αφύπνισή του; Η αλλιώς, πώς τίθεται το εθνικό τουρκικό πρόβλημα μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία; Πρέπει να υπενθυμίσουμε στην αρχή ότι οι Τούρκοι είναι ένας μουσουλμανικός λαός, πράγμα που μάς φέρνει αντιμέτωπους με το γενικότερο πρόβλημα της εμφάνισης των εθνικισμών μέσα στο Ισλάμ. Στα πλαίσια της

Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι ουσιαστικοί διαχωρισμοί ήταν θρησκευτικής ύφης: οι πληθυσμοί ήταν ταξινομημένοι σέ μιλέτια, κοινότητες θρησκευτικές και πολιτιστικές, ήμι-αυτόνομες. Ξεχωρίζουμε έτσι το μιλέτι των ορθοδόξων, το μιλέτι των Έβραίων και το μιλέτι των μουσουλμάνων. Ένας Τούρκος θεωρούσε πριν απ' όλα τον εαυτό του ως μέλος του μουσουλμανικού μιλετιού και με την τοποθέτησή του αυτή διαχώριζε σαφώς τον εαυτό του από τους μη-μουσουλμάνους. Η αντίθεση μουσουλμάνους / χριστιανούς είναι λοιπόν θεμελιακό στοιχείο της τουρκικής ταυτότητας. Περισσότερο από πολλά επίπεδα εθνικής και φιλοδυτικής προπαγάνδας στην Τουρκία δέν έφθασε για να εξοβελίσει ολοκληρωτικά αυτή τη διάσταση.

Μέσα στα πλαίσια του μουσουλμανικού μιλετιού, που συμπεριλάμβανε κάτω από τους κοινούς του κανόνες Άραβες, Άλβανους, Κούρδους και Τούρκους, τέθηκε το ιδιαίτερο πρόβλημα της ανάδειξης του τουρκικού εθνικισμού. Οι μουσουλμάνοι πληθυσμοί της Αυτοκρατορίας ήταν στην ίδια θέση μπροστά στο νόμο. Μπορούμε να επισημάνουμε σέ πολλά επίπεδα την ένταξη τους στο έναίο μιλέτι: σ' εκείνο της φορολογίας, σ' εκείνο των δημογραφικών ή περιουσιακών απογραφών όπου, έξω από τους χριστιανικούς πληθυσμούς δέν χρησιμοποιούν παρά τον όρο «μουσουλμάνοι». Οι μουσουλμάνοι της Αυτοκρατορίας μοιραζόντουσαν επίσης μία κοινή ιστορία που άρχιζε με την επιστροφή του Μωάμεθ και συνεχιζόταν με την χρυσή εποχή των Άββασιδών, τους Σελτζούκους και τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή. Προοδευτικά, στά πλαίσια του μουσουλμανικού μιλετιού έκανε την εμφάνισή της ή τουρκική εθνική συνείδηση.

Κατ' αρχή, υπάρχει ένα στοιχείο διαφοροποίησης αντικειμενικό, ή γλώσσα. Οι Τούρκοι υιοθέτησαν τον ισλαμισμό αλλά διατήρησαν τη γλώσσα τους. Αν και ή οθωμανική γλώσσα, γλώσσα της διοίκησης και του παλατιού, δανείστηκε αρκετές περσικές και άραβικές λέξεις, παρέμεινε σταθερά μία τουρκική γλώσσα που δέν μπορεί να θεωρηθεί άραβική. Όσο για τον χωρικό της Ανατολίας, αυτός μιλά μία σχετικά καθαρή τουρκική διάλεκτο όπου υπάρχει μικρό μόνο μέρος ξενικού λεξιλογίου. Βασικό στοιχείο της διαφοράς ανάμεσα σέ Τούρκους και Άραβες, ή γλώσσα διατήρησε κεντρική θέση ανάμεσα στα συστατικά του τουρκικού εθνικισμού. Κατά μία έννοια, ο «γλωσσικός» εθνικισμός δέν έχει ολοκληρωθεί ακόμα: ως και σήμερα στην Τουρκία, συνεχίζεται το κνήγι των άραβικών λέξεων.

Ακόμα, υπήρχε στους Τούρκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μία αίσθηση πρωτόγονης εθνικής συνείδησης που συναντιέται ιδιαίτερα σέ εκείνους που διασχίζουν συχνά την Αυτοκρατορία, ταξιδιώτες, έμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί. Αυτοί αποκτούσαν μία αίσθηση διαφοράς μέσα από τη γλώσσα, την ένδυμασία, τις συνήθειες κ.λπ. Η αίσθηση αυτή τουρκικής ταυτότητας ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα με την ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας (τύπος, δρόμοι, σιδηρόδρομος κ.λπ.). Ένισχύθηκε επίσης στους χώρους των διανοουμένων και των πολιτικών της Αυτοκρατορίας με την ανάπτυξη των τουρκολογικών μελετών. Οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στην Ευρώπη πάνω στο παρελθόν των τουρκικών λαών, γινόνταν άμέσως γνωστές στην Τουρκία του 19ου αιώνα. Η τουρκολογία που προσανατολιζόταν στην μελέτη της ιστορίας και της γλώσσας των τουρκικών λαών, αποκάλυψε ταυτόχρονα την παλαιότητα του τουρκικού πολιτισμού (ιδιαίτερα με την αποκρυπτογράφηση των πηλών του Όρχον που χαράχθηκαν στον 8ο αιώνα) και την πολιτιστική συγγένεια που υπάρχει ανάμεσα στους τουρκόφωνους λαούς από τα Βαλκάνια ως την Σιβηρία. Η τουρκολογία ανέδειξε με τον τρόπο αυτό την σημασία της προϊσλαμικής περιόδου για την ιστορία των τουρκικών λαών, πράγμα που είχε σημαντικό αντίκτυπο: ο ισλαμισμός δέν ήταν πλέον παρά μία παράδοση, μία περίοδος μέσα στην ιστορία των Τούρκων. Καταλαβαίνουμε τό πόσο επέδρασε ή τουρκολογία στο διαχωρισμό της τουρκικής ταυτότητας από το Ισλάμ και στο ξεκαθάρισμα της ιστορικής διάστασης των τουρκικών λαών.

“Όπως και νά 'χει, αυτή η αναζήτηση της προέλευσης, της αφετηρίας δέν είναι εδώ καθόλου πρωτότυπη. Συναντούμε την άρχαιολογία, την γλωσσολογία και την ιστορία στην βάση κάθε εθνικού κινήματος. Μά αυτό που ξεχωρίζει την τουρκική περίπτωση από τις άλλες της κεντρικής και βαλκανικής Ευρώπης είναι ότι εδώ πρόκειται για έναν νομάδα λαό που σχετικά πρόσφατα εγκαταστάθηκε στη γη. Στην κεντρική και στην ανατολική Ευρώπη, η εθνική συνείδηση αναπτύχθηκε σε λαούς που είχαν από πολύ καιρό εγκατασταθεί, είχαν ριζώσει μπορούμε να πούμε στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Από το γεγονός αυτό πήγαζε η επιμονή σε όρους όπως ο εθνικός χώρος, το εθνικό έδαφος, τα ιστορικά δικαιώματα, οι ιστορικές ρίζες κ.λπ. Στην τουρκική περίπτωση, οι ιστορικές αναζητήσεις έφεραν στο φως την ασιατική τους προέλευση και τόν νομαδικό τους ιστορικό χαρακτήρα. Έτσι, όσο περισσότερο έσκαβαν την ιστορία τους, οι Τούρκοι, τόσο περισσότερο απομακρύνονταν από αυτό που έγινε ο ιστορικός τους χώρος. Από το γεγονός αυτό προέκυψε ένα δίλημμα για τόν τουρκικό εθνικισμό: ιστορικές ρίζες ή έδαφική γεωγραφική πραγματικότητα; Κεντρική Άσία ή Ανατόλια; Ο Μουσταφά Κεμάλ επιχείρησε μία σύνθεση αυτών των δύο απόψεων. Προσπάθησε να συμβιάσει τό παρελθόν με την γεωγραφική θέση των Τούρκων ενισχύοντας μία θεωρία σύμφωνα με την οποία οι άρχαιοι λαοί της Ανατολίας (Χετταίοι, Σουμέριοι) ήταν Τούρκοι, πράγμα που επέτρεπε μία συνεχή παρουσία των Τούρκων στον χώρο της Ανατολίας. Σήμερα, οι Τούρκοι ξέρουν ότι μία τέτοια θεωρία είναι λανθασμένη αλλά αυτό δέν σημαίνει ότι έχουν βρει απαντήσεις στο πρόβλημα της σύνδεσής τους με τόν τόπο.

Άλλά η διαφορά ανάμεσα στον τουρκικό εθνικισμό και τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς δέν βρίσκεται μόνο στο πολιτιστικό αλλά και στο κοινωνικό επίπεδο. Στην τουρκική περίπτωση, ο εθνικισμός δέν μπόρεσε να βρει στήριγμα στην παρουσία ενός ιερατείου ή μιας Έκκλησίας πρόθυμης να διατηρήσει τά εθνικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα, σ' ένα μεγάλο βαθμό, ο τουρκικός εθνικισμός χρειάστηκε να αναδειχθεί ενάντια στη θρησκεία και ιδιαίτερα, ενάντια στη φιλοδοξία των θρησκευτικών παραγόντων (των σούλεμάνων) να διατηρήσουν την ενότητα της ισλαμικής κοινότητας. Άκόμα δέν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η τουρκική άγροτικά έπαιξε έναν ρόλο «άποθέτη» των στοιχείων της εθνικής ταυτότητας, όπως ο άγροτικός χώρος τό έκανε άλλου: ο Τούρκος άγρότης έμεινε παραδοσιακά δεμένος με τόν ισλαμισμό και παρέμεινε κοινωνικά και πολιτιστικά έξω από την διαδικασία εθνικής άφύπνισης. Μόνο κάποιες κατηγορίες νομάδων της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας διατήρησαν σ' ένα βαθμό ζωντανές τις προϊσλαμικές τουρκικές παραδόσεις, αλλά πρόκειται για στοιχεία που η κεντρική έξουσία φρόντισε να εγκαταστήσει στη γη άδιαφορώντας για τή χρησιμοποίησή τους ως άποθετών εθνικών παραδόσεων. Άλλου, η εθνική άστική τάξη διεδραμάτισε άποφασιστικό ρόλο στην άναπτυξη των εθνικισμών αλλά, στην τουρκική περίπτωση, η ίδια η ύπαρξη «εθνικής άστικής τάξης» είναι πρόβλημα. Μόνο ένας όλιγάριθμος κύκλος μορφωμένων και διανοουμένων, σχετικά άπομονωμένων από τόν λαό, υποστήριξαν την άνοδο μιας «τουρκικής εθνικότητας».

Αυτό όμως που ξεχωρίζει τό τουρκικό εθνικό κίνημα από τά υπόλοιπα που ξέσπασαν μέσα στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, είναι η υπόθεση του Κράτους. Οι μή-τουρκικές εθνότητες της Αυτοκρατορίας έπεδίωξαν την άπόσχιση τους από την κεντρική κρατική έξουσία, ζήτησαν περισσότερη άυτονομία και διεκδίκησαν την άνεξαρτησία τους. Κατέληξαν σε χωριστικά κινήματα που είχαν σαν στόχο την ίδρυση ιδιαίτερων εθνικών κρατών. Για τούς Τούρκους, τό πρόβλημα παρουσιαζόταν διαφορετικά: υπήρχε γι' αυτούς ένα κράτος που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τουρκικό σε μεγάλο βαθμό. Ήταν όμως για τό λόγο αυτό δυνατό να συναντηθεί τό κράτος με τό τουρκικό εθνικό κράτος; Η προσαρμογή του στα εθνικά τουρκικά σχέδια θά ήταν δυνατή; Βλέπουμε ήδη εδώ να προβάλλει αυτό που ονομάστηκε «ρεφορμιστι-

κός εθνικισμός», μία κίνηση που δέν στόχευε στην άπόσχιση από τόν κεντρικό κρατικό μηχανισμό αλλά στην μετατροπή του με τρόπο που νά τόν μεταμορφώσει σε κράτος - έθνος. Μέ αυτή την έννοια της βαθιάς μετατροπής, και όχι επανάστασης, πρέπει να κατανοήσουμε την κεμαλική θεωρία της «μεταρρύθμισης» (inkilapçılık), θεωρία που συχνά παρεξηγήθηκε.

ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΑΝ-ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ»;

Ο τουρκικός εθνικισμός μπορεί έξάλλου να συσχετιστεί με τό φαινόμενο που οι άγγλοσάξονες μελετητές ονομάζουν με την χρήση του θετικού πάν-, όπως στην περίπτωση του παναμερικανισμού, του πανγερμανισμού ή του πανσλαβισμού. Αυτά τά κινήματα άποβλέπουν «στην ένοποίηση ενός γεωγραφικού χώρου, μιας γλωσσικής ομάδας, ενός έθνους, μιας φυλετικής ένότητας ή μιας θρησκείας». Κατά τή γνώμη μας η άνάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού στα πλαίσια της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι στενά συνδεδεμένη με τόν παντουρκισμό του όποιου οι στόχοι άπέβλεπαν στη δημιουργία μιας πολιτιστικής αλλά και πολιτικής ένότητας ανάμεσα στους τουρκικούς λαούς. Πραγματικά, οι πρώτες διατυπώσεις του τουρκικού εθνικισμού ήταν άποτέλεσμα παντουρκικών πρωτοβουλιών. Και άκόμα, μέσα στο τουρκικό εθνικό κίνημα έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο οι φορείς του παντουρκικού εθνικισμού, ιδιαίτερα οι καταγόμενοι από την Ρωσία Τούρκοι. Η ιδέα της ένωσης των τουρκόφωνων λαών γεννήθηκε πραγματικά στην Ρωσία ανάμεσα στους τουρκικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς της τσαρικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο παντουρκισμός εμφανίστηκε άρχικά ως αντίδραση στις κατακτητικές έξορμήσεις των Ρώσων στον Καύκασο και στην κεντρική Άσία, καθώς και ως αντίθεση στον πανσλαβισμό. Οι οικονομικές δραστηριότητες των Τούρκων της Ρωσίας, των Τατάρων και Άζέρων ιδιαίτερα βρέθηκαν σε κίνδυνο όπως και η πολιτιστική τους ταυτότητα. Έπικεφαλής του παντουρκικού κινήματος βρέθηκε η μεγαλοαστική τάξη των Τατάρων και στην πηγή των σχετικών πρωτοβουλιών ο Ίσμαήλ Γκασπρίνσκι. Καταγόμενος από την κοινότητα των Τατάρων της Κριμαίας, ο τελευταίος εξέδωσε από τά 1883 την Τερζουμάν, έφημερίδα γραμμένη σε μία κοινή γλώσσα πολύ κοντινή στην όθωμανική έπιστήμη. Οι στόχοι του Γκασπρίνσκι διατυπώθηκαν έπιγραμματικά: «Ένότητα γλώσσας, ένότητα δράσης, ένότητα σκέψης». Η δραστηριότητα των Τούρκων εθνικιστών στην Ρωσία υπήρξε άξιοσημείωτη ιδιαίτερα στην επανάσταση του 1905. Άς σημειωθεί ότι στους μουσουλμάνους της Ρωσίας, παντουρκισμός και πανισλαμισμός πήγαιναν μαζί, χωρίς αντίθεση ανάμεσά τους. Γι' αυτούς, έπρεπε να γίνει άγώνας σε πολλά επίπεδα, τό θρησκευτικό, τό γλωσσικό, τό πολιτιστικό, την οικονομική δραστηριότητα. Η επίδραση αυτού του κινήματος στο έσωτερικό της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, έγινε αισθητή όχι μόνο μέσα από τό έργο του Γκασπρίνσκι, αλλά έπίσης και κυρίως διαμέσου των προσφύγων που έφθασαν στην Τουρκία μετά τό 1908 για ν' άποφύγουν την τσαρική καταπίεση και συνδέθηκαν με την επανάσταση των Νεοτούρκων. Οι πλέον γνωστοί είναι ο Χουσεϊνζάντ Άλί, που πρωτοστάτησε στη διάδοση του ιδεώδους της τουρκικής ένότητας στους χώρους της νεολαίας, ο Γιουσούφ Άκσούρα και ο Άχμέτ Άγάογλου.

Οι άνησυχίες τους συνάντησαν τις αντίστοιχες των διανοουμένων και των συγγραφέων της Τουρκίας που στις δικές τους μελέτες τόνιζαν την ένότητα των τουρκικών λαών. Η ρωσική πολιτική στον Καύκασο και στην κεντρική Άσία είχε έξάλλου τραβήξει την προσοχή των Όθωμανών πάνω στην τύχη των «άδελφών» της Ρωσίας. Ο παντουρκισμός περιλάμβανε λοιπόν δύο συνισταμένες: πολιτιστική ένότητα των τουρκόφωνων λαών, στρατηγική ένωση ενάντια στον ρωσικό και πανσλαβικό κίνδυνο που άπειλούσε τούς Τούρκους της Ρωσίας όπως και εκείνους της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για την πραγματοποίησή του προϋπέθετε τήν ήττα ή την διάλυση της Ρωσίας. Οι δυνατότητες ύλοποίησής

του ήταν λοιπόν στενά εξαρτημένες από την έσωτερική και εξωτερική συγκυρία της Ρωσίας: άπαρχές της όργανωσης του παντουρκικού κινήματος μετά από την ρωσική ήττα από τους Ίάπωνες στά 1905 και την επανάσταση που την ακολούθησε, ανανέωση των ελπίδων στά 1914 με την είσοδο στον πόλεμο της Όθωμανκής Αυτοκρατορίας ενάντια στην Αυτοκρατορία των Τσάρων, αναζοπύρωση των παντουρκιστικών κινήσεων την εποχή της Έπανάστασης του 1917. Μιά δημοκρατία του Άζερμπαϊτζάν γνώρισε εφήμερη ύπαρξη στά 1918. Κατόπιν, κατά την διάρκεια των αγώνων του γιά την διασφάλιση της γής της Άνατόλιας, ο Μουσταφά Κεμάλ καταδίκασε τον παντουρκισμό, αλλά ή άναταραχή ξανάρχισε κατά τή διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου ανάμεσα σε μερικές παντουρκιστικές ομάδες κατά την προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων προς τον Καύκασο.

Όπως ο πανσλαβισμός ή ο πανγερμανισμός, έτσι και ο παντουρκισμός έφερε μαζί του ένα ρομαντικό περιεχόμενο, μυστικιστικό μπορούμε να πούμε, και τό μετέδωσε στον τουρκικό εθνικισμό. Γέννησε καινούργιες ελπίδες και προοπτικές επιτυχιών στις γενιές που σημάδευε ή παρακμή της Όθωμανκής Αυτοκρατορίας. Παρουσιάστηκε ως μία εναλλακτική πρόταση - άπάντηση στην άποσύνθεση της Αυτοκρατορίας αυτής: ή τελευταία πέθαινε στην άνατολική Μεσόγειο αλλά στή θέση της μία νέα Αυτοκρατορία μπορούσε να γεννηθεί στην Άσία. Ό Τζένκιγκς Χάν, που έφερε την ένωση των Τούρκων, μπορούσε να αντικαταστήσει στην τουρκική φαντασία τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή. Ύμνώντας τις άρετές των Τούρκων, προβάλλοντας τό μεγαλείο της Ιστορίας τους, προτεινοντας έδαφικές διεκδικήσεις ικανές να εξισορροπήσουν τις συνεχείς συρρικνώσεις της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο παντουρκισμός επέτρεψε στον τουρκικό εθνικισμό να προβληθεί, να μπορέσει να εκφραστεί μέσα στην ίδια Αυτοκρατορία.

Ταυτόχρονα ο παντουρκισμός διαφοροποιείται από τά υπόλοιπα κινήματα «πάν», όπως ο πανσλαβισμός ή ο πανγερμανισμός, σε μερικά βασικά σημεία. Πρώτα άπ' όλα προώθησε μαζί του ένα προοδευτικό περιεχόμενο. Διαμέσου των ιδεών του παντουρκισμού που έφεραν οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες της Ρωσίας, ένα ρεύμα άστικού φιλελευθερισμού διείσδυσε μέσα στον τουρκικό εθνικισμό. Οι παντουρκιστές καλλιεργούσαν μία σύγχρονη αντίληψη γιά τή θρησκεία, διέδιδαν την άπελευθέρωση της γυναίκας, εϋχονταν την οικονομική και κοινωνική πρόοδο της Αυτοκρατορίας πάνω στο παράδειγμα αυτού που ήταν οι κοινωνίες των Τατάρων και των Άζέρων στην Ρωσία. Γιά να χρησιμοποιήσουμε ένα πιο μοντέρνο λεξιλόγιο, στο πολιτικό φάσμα της Τουρκίας των άρχων του 20ου αιώνα, ο παντουρκισμός άνηκε, χωρίς άμφιβολία στην «άριστερά». Μόνο μετά την ρωσική επανάσταση και την καταδίκη της από τον Κεμάλ, ο παντουρκισμός έκανε στροφή στά «δεξιά».

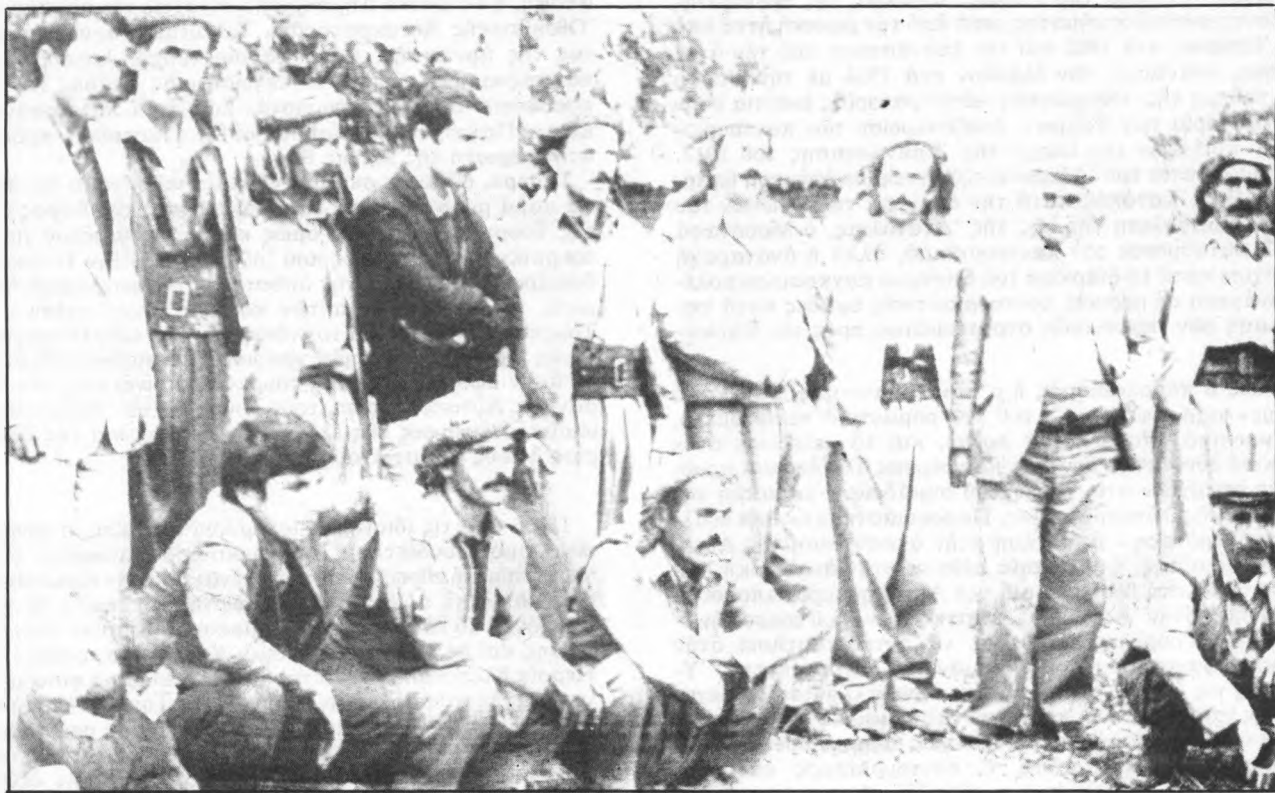
Έπιπλέον ο παντουρκισμός δέν βρήκε στήριγμά του μία ισχυρή οικονομική και στρατιωτική δύναμη σε πλήρη ανάπτυξη, όπως συνέβη στον πανγερμανισμό με την Πρωσία, αλλά μία εξαντλημένη Αυτοκρατορία. Από τό γεγονός αυτό δημιουργήθηκε μία μεγάλη άπόσταση ανάμεσα στους δραματισμούς της τουρκικής ενότητας και τις ύλοποιήσεις τους, άπόσταση που έθρεψε πολλές άπογοητεύσεις. Τέλος, αντί να είναι μία ιδέα εξάπλωσης που να ώθει σε έδαφική επέκταση, ο παντουρκισμός συνεισέφερε στην προσέλευση στην Όθωμανική Αυτοκρατορία πλήθους προσφύγων. Δέν ύπήρξαν προσαρτήσεις και κατακτήσεις στο όνομα του παντουρκισμού αλλά αντίθετα έγκατάσταση στην Τουρκία εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων, από τά Βαλκάνια, την Ρωσία κ.λπ. Γιά παράδειγμα άς αναφέρουμε τους Τούρκους της Έλλάδας μετά τό 1923, τους Τούρκους των Βαλκανίων μετά τον δεύτερο παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και μικρές ομάδες Τούρκων της Ρωσίας. Αυτή ή κίνηση συνέχισε τά μεταναστευτικά ρεύματα των μουσουλμανικών, τουρκικών πληθυσμών μέσα στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, με την διαφορά ότι αυτή ή κίνηση δέν γινόταν πλέον στο όνομα του Ίσλάμ

άλλά στο όνομα της τουρκικής συνείδησης. Από αυτή την άποψη, ή Τουρκική Δημοκρατία συνέχισε την παράδοση της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τελευταίο παράδειγμα έτούτης της άρνητικής, κατά κάποιο τρόπο, λειτουργίας του παντουρκισμού, είναι ή περίπτωση μιάς ομάδας Κιργίσιων προσφύγων από τό Άφγανιστάν που, άφου κατέφυγαν άρχικά στο Πακιστάν, προτίμησαν να έγκατασταθούν πρόσφατα στην περιοχή της λίμνης Βάν.

Σήμερα, ο παντουρκισμός ως πολιτικό κίνημα δέν επιβιώνει παρά μόνο ανάμεσα στις οργανώσεις της άκρας δεξιάς της Τουρκίας. Ύπάρχει όμως κάποιο ενδιαφέρον γιά τους τουρκικούς πληθυσμούς που ζουν έξω από την Τουρκία, ενδιαφέρον άνάλογο με την άπόσταση, τή γεωγραφική ή ιστορική, των τουρκικών αυτών κοινοτήτων σε σχέση με την Τουρκία. Έτσι, αν και τό ενδιαφέρον γιά τους Ουϊγκούρ της Κίνας μπορεί να θεωρηθεί γραφικό, ή ευαισθησία είναι ισχυρή όσον άφορα τις παλιές τουρκικές κοινότητες της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους Τούρκους των Βαλκανίων και ιδιαίτερα εκείνους της έλληνικής Θράκης και της Βουλγαρίας ή τους αντίστοιχους της Κύπρου.

Πέρα από τις ιδιαίτερες ιστορικές του ρίζες, ο τουρκικός εθνικισμός συνδέεται μ' ένα γενικότερο φαινόμενο, την εξέγερση των μη εύρωπαϊκών λαών ενάντια στην εύρωπαϊκή κυριαρχία. Αυτή ή εξέγερση καλλιεργήθηκε εκείνα τά χρόνια όχι μόνο στα έδάφη κάτω από άμεσο εύρωπαϊκό έλεγχο, μά επίσης και σε εκείνα που ονομάζουμε «ήμι-αποικίες». Στην Περσία βλέπουμε να αναπτύσσονται παρόμοια φαινόμενα άναταραχής στις άρχές του 20ου αιώνα. Την ίδια εποχή εκδηλώθηκε ο κινεζικός εθνικισμός ως αντίδραση στο καθεστώς των παραχωρήσεων. Όπως και ο κινεζικός, ο τουρκικός εθνικισμός παρουσιάστηκε σαν πρόδρομος στην εξέγερση των καταπιεζόμενων λαών. Μπορούμε να δούμε στον πόλεμο της άνεξαρτησίας στά 1920-1922 εναντίον των Έλλήνων αλλά και του άγγλικού ιμπεριαλισμού και στην εξέγερση ενάντια στην Συνθήκη των Σεβρών που έπέβαλαν οι μεγάλες δυνάμεις, τό πρώτο άπελευθερωτικό κίνημα μη εύρωπαϊκού λαού. Η νίκη των κεμαλιστών είχε έξάλλου σημαντικό αντίκτυπο στον χώρο που σήμερα ονομάζουμε Τρίτο Κόσμο που άναγνώρισε εκεί μία άφετηρία γιά την γενική άπελευθέρωση των καταπιεζόμενων λαών. Μπορούμε λοιπόν ξεκινώντας από έδω να δούμε τον τουρκικό εθνικισμό ως τό άρχέτυπο των νέων εθνικισμών του 20ου αιώνα, αντιιμπεριαλιστικών, στηριγμένων στον ένοπλο άγώνα, ούδετερόφιλων, έχθρικών ως προς την οικονομική εξάρτηση, που επιδιώκουν να χτίσουν μία έθνική οικονομία στή βάση του σοσιαλισμού ή κάποιου «τρίτου δρόμου»;

Γιά να γίνει κατανοητή αυτή ή διάσταση του τουρκικού εθνικισμού, θα πρέπει να σταθούμε λίγο πάνω στή φύση της εύρωπαϊκής κυριαρχίας πάνω στην Όθωμανική Αυτοκρατορία. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι δηλ ή Ιστορία της Αυτοκρατορίας σημαδεύτηκε από την πάλη ενάντια στην χριστιανική Εύρώπη. Άλλά αυτός ο άγώνας άλλαξε μορφή από την εποχή της όθωμανικής «ανάδιπλωσης» που άρχισε από τον 18ο αιώνα. Οι διομολογήσεις που παραχώρησε ή Αυτοκρατορία τον καιρό της μεγάλης της δύναμης μετατράπηκαν σε μέσο γιά την οικονομική και έμπορική διείσδυση της Εύρώπης. Στον 19ο αιώνα άρχισε και ή κατοχή έδαφών της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας: ή Άλγερία από τά 1830, μετά ή Τυνησία, ή Αίγυπτος, ή Λιβύη. Άκόμα, με την βιομηχανική επανάσταση, τά εύρωπαϊκά προϊόντα κατέκλυσαν την Αυτοκρατορία μετά την έμπορική συνθήκη του 1838 με την Άγγλία. Αυτός ο άγώνας ενάντια στην Εύρώπη ύποχρέωσε την Αυτοκρατορία να εκσυγχρονιστεί πάνω στα εύρωπαϊκά πρότυπα ενώ, γιά να άμυνθεί, ιδιαίτερα από την πλευρά της Ρωσίας, έξαναγκάστηκε σε παραχωρήσεις προς τις υπόλοιπες δυνάμεις. Οι εύρωπαϊκές πιέσεις έγιναν πιο ισχυρές στην εποχή των Τανζιμάτων. Κατόπιν, στο τέλος του 19ου αιώνα άρχισε αυτό που ονομάζουμε «ήμι-αποικισμό» της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βασίστηκε πάνω σε οικονομικούς θεσμούς (διαχείριση του δημόσιου χρέους, μονοπώλιο καπνού

κ.λπ.), πάνω στην ανάπτυξη βιομηχανικών και εμπορικών ευρωπαϊκών επιχειρήσεων στην Αυτοκρατορία (δημόσια έργα, σιδηρόδρομοι, λιμενικά έργα κ.λπ.). Στηρίχθηκε επίσης στην παλιά ιδέα για προστασία των χριστιανικών πληθυσμών, για μορφωτικό έργο, δηλαδή στην άνηση ιεραποστολής και ξένων σχολείων στο τέλος του 20ού αιώνα. Η ευρωπαϊκή παρουσία έφθασε να καλύπτει όλες τις πτυχές της οικονομίας, της κοινωνικής και πνευματικής ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στις μεγάλες πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη.

Απέναντι σ' αυτήν την κυριαρχία, οι αντιδράσεις ποικίλουν ανάλογα με την εποχή και την κατάσταση. Μία αντίθεση είναι ήδη αισθητή στην εποχή των Τανζιμάτων που καταγγέλλθηκαν τά προνόμια των ξένων μέσα στην Αυτοκρατορία. Οι αντιδράσεις κλιμακώθηκαν καθώς η ευρωπαϊκή παρουσία έγινε πιο άσφυκτική στο γύρισμα του αιώνα. Έξωτερικά γεγονότα, όπως ο Ρωσο-Ιαπωνικός πόλεμος και η επανάσταση του '17 ήρθαν να ενισχύσουν την αντιευρωπαϊκή διάθεση των Τούρκων. Πολλές μορφές αντίστασης παρουσιάστηκαν. Παθητική αντίσταση, όπως το λαθρεμπόριο των καπνών, που η κεντρική εξουσία υπέθαλπε για να πολεμήσει το μισητό ξένο Μονοπώλιο. Το γεγονός αποτελεί άριστο παράδειγμα λαϊκής αντίστασης ενάντια στα πιο μισητά σύμβολα της ευρωπαϊκής κυριαρχίας. Οι άπεργίες στις ξένες επιχειρήσεις έβρισκαν εδκόλα υποστηρικτές. Οι Νεότουρκοι οργάνωσαν στα 1908 το μπουκοτάζ των Αυστρο-ουγγρικών προϊόντων, στα 1911 των Ιταλικών μετά την επίθεση της Ιταλίας στη Λιβύη. Η κατάληψη της Σμύρνης στα 1919 από ελληνικά στρατεύματα προκάλεσε μεγάλες λαϊκές διαδηλώσεις και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας σε ολόκληρη τη χώρα. Οι αντιδράσεις ξεκινούσαν λοιπόν από την αντιευρωπαϊκή λαϊκή αντίσταση για να φθάσουν ως τις ένοπλες πρωτοβουλίες ενώ, η είσοδος της Αυτοκρατορίας στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας στα 1914 θά μπορούσε να έρμηνευτεί σαν μία προσπάθεια απαλλαγής από τον κλοιό του άγγλογαλλικού ιμπεριαλισμού. Μέ την άρχη εξέταλλου του πολέμου, οι Νεό-

τουρκοί κήρυξαν την μονομερή κατάργηση των Διομολογήσεων.

Την ίδια στιγμή ο αντιιμπεριαλισμός έγινε η αγαπημένη ιδεολογία της τουρκικής νεολαίας και της διανόησης. Ο πρώτος που έδωσε στους Τούρκους διανοούμενους μία θεωρία του ιμπεριαλισμού ήταν ο Παρβούς. Έθνικισμός και σοσιαλισμός συνέπιπταν στενά εκείνη την εποχή: αρκετοί κομμουνιστές και σοσιαλιστές προήλθαν από τις γραμμές των εθνικιστών ο ίδιος ο ιδρυτής του τουρκικού κομμουνιστικού κόμματος για ν' αρχίσουμε, ο Μουσταφά Σουφί, ο οποίος στα 1912-1913 ήταν μέλος ενός μικρού εθνικιστικού κόμματος. Αυτή η σύγκλιση του σοσιαλισμού και του εθνικισμού είναι ένας επιπλέον παράγοντας που μάς επιτρέπει να δώσουμε στον τουρκικό εθνικισμό των καιρών εκείνων μία προοδευτική χροιά. Κατά την διάρκεια του πολέμου της ανεξαρτησίας, πολέμου εθνικής απελευθέρωσης εναντίον των Έλλήνων εισβολέων αλλά και ενάντια στους Άγγλους ιμπεριαλιστές, ο Μουσταφά Κεμάλ στηρίχθηκε στη Σοβιετική Ρωσία και χρησιμοποίησε συχνά ένα λεξιλόγιο καθαρά αντιιμπεριαλιστικό.

Αυτή η αντιιμπεριαλιστική χροιά είναι βασική προϋπόθεση για να κατανοήσουμε τον σημερινό τουρκικό εθνικισμό. Υπάρχει η τάση να την παραβλέπουμε καθώς η Τουρκία τονίζει την φιλοδυτική και φιλοευρωπαϊκή της πλευρά από τα 1923 και ακόμα περισσότερο από τα 1945 και μετά. Στην πρόσφατη όμως τουρκική ιστορία οι σχέσεις με την Εύρωπη είναι γεμάτες από κακές αναμνήσεις, από μισητά σύμβολα. Πράγμα παράξενο, αυτό που επιβιώνει έντονα στη συλλογική μνήμη των Τούρκων δεν είναι τόσο η περίοδος της κατοχής της Κωνσταντινούπολης από τους συμμάχους στα 1919-1923, αλλά η ανάμνηση των προνομίων, των διομολογήσεων, της προστασίας των χριστιανών όπως και της Συνθήκης των Σεβρών που εκμηδένισε την έλπίδα δημιουργίας μιας βιώσιμης Τουρκίας, οι διαρκείς αναμίξεις με λίγα λόγια των ξένων. Μπροστά στην πυρκαγιά της Σμύρνης, τον Σεπτέμβριο του 1922, της πόλης που συμβόλιζε την διεύδυση των

ξένων συμφερόντων στη χώρα, ο Μουσταφά Κεμάλ διακήρυξε το τέλος των ξένων αναμιξεων στις υποθέσεις της χώρας. Σήμερα, οι σχέσεις της Τουρκίας με τα δυτικά κράτη σημαδεύονται από μία καχυποψία που ο έντονος «άτλαντισμός» της Τουρκίας δεν μπόρεσε να διαλύσει. Στην φιλελεύθερη Τουρκία της δεκαετίας του 1980, νοιώθει κανείς μερικές φορές την παρουσία του φαντάσματος της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. 'Η παραχώρηση προνομίων σε κάποια ξένα έταιρία που σκοπεύει να ξεκατασταθεί στην Τουρκία προκαλεί διαμαρτυρίες που υπενθυμίζει τις διομολογήσεις. 'Αν και υπάρχει ή θέληση για προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, πάντα καταγγέλλονται προνόμια οθωμανικού τύπου. Δεν θα καταλάβουμε τη σημερινή Τουρκία αν ξεχάσουμε ότι στην τουρκική έλιτ υπάρχει κάτι που μπορούμε να ονομάσουμε πραγματικό οθωμανικό τραυματικό κατάλοιπο, που ή κεμαλική ορθοδοξία συντέλεσε στη διαμόρφωσή του.

Παρ' όλα αυτά, μπορούμε άραγε να ταυτίσουμε απλά και καθαρά τον τουρκικό εθνικισμό με μία εξέγερση τριτοκοσμικού τύπου; Είναι δυνατό να θεωρήσουμε τον τουρκικό εθνικισμό ως τό ακριβές πρωτότυπο των κινημάτων ανεξαρτησίας του 20ού αιώνα; Μπορούμε να σημειώσουμε δύο τουλάχιστον καίριες διαφορές ανάμεσα στον τουρκικό εθνικισμό και στην εξέγερση των καταπιεζόμενων λαών του σύγχρονου κόσμου.

'Η πρώτη συνίσταται στο ότι ο τουρκικός εθνικισμός δεν υπήρξε αντιδυτικός. 'Αν και κάτω από την ξένη κυριαρχία, ή Τουρκία δεν ήταν άποικία. Τό πρόβλημα συνδεόταν με την πολιτιστική άλλοτριωση. Ποιός άλλοτριωσε τον πολιτισμό των Τούρκων; Τό 'Ισλάμ ή ή Ευρώπη; 'Αρκετοί εθνικιστές κατήγγειλαν στην 'Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στο κεμαλικό κράτος τη σημασία που αποκτούσε ή ευρωπαϊκή κουλτούρα και ιδιαίτερα ή γαλλική μετά τό Τανζιμάτ. Μά στο σύνολο, ή πολιτιστική άλλοτριωση της Τουρκίας γινόταν αντιληπτή όχι ως τό αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής κυριαρχίας αλλά ως εκείνο του —κατά τη διάρκεια αιώνων— εξισλαμισμού. 'Η τουρκική αβθεντικότητα βρισκόταν κάτω

από τό πολιτιστικό βερνίκι του 'Ισλάμ. 'Η κεμαλική εποχή ήταν ή περίοδος της πιο σφοδρής αντίδρασης απέναντι σ' αυτήν την πολιτιστική ισλαμική ήγεμονία: κατάργηση του χαλιφάτου, απαγόρευση της ισλαμικής εκπαίδευσης, των αδελοφωτήτων, ανανέωση της γλώσσας, μετατροπή του αλφαβήτου, περιορισμός των προσευχών στα άραβικά, υιοθέτηση οικογενειακών ονομάτων - επιθέτων, όλα αυτά στη διάσταση μιας πολιτιστικής επανάστασης που δεν στρεφόταν εναντίον της Ευρώπης αλλά εναντίον του 'Ισλάμ. 'Αντί να αποκοπεί από την Ευρώπη, ή κεμαλική Τουρκία έσπευσε να υιοθετήσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό κάτω από την καθοδήγηση του Μουσταφά Κεμάλ.

'Η δεύτερη διαφορά βρίσκεται στο ότι ο τουρκικός εθνικισμός δεν ήταν αντικαπιταλιστικός. Οι αναλύσεις που έγιναν στον καιρό των Νεότουρκων οδηγούσαν στην ανάγκη δημιουργίας έθνικής άστικής τάξης στην Τουρκία και στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού τύπου καπιταλισμού. 'Ο κεμαλισμός συνυπέγραψε αυτές τις προσπάθειες. Στις κρίσιμες στιγμές του πολέμου της ανεξαρτησίας ενάντια στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, ο Μουσταφά Κεμάλ διαπραγματευόταν συμβόλαια με ξένους επενδυτές για την αξιοποίηση της Τουρκίας. 'Υπήρξε τό περίφημο σχέδιο αμερικανικών επενδύσεων (σχέδιο Τσέστερ) στα χρόνια 1922-1923. Τό οικονομικό Συνέδριο της Σμύρνης στα 1923 ήταν αποκαλυπτικό για τό είδος των σκέψεων που επικρατούσαν στην τότε Τουρκία: υπήρχε αίτημα για περισσότερο καπιταλισμό. Κατά τη διάρκεια της ονομαζόμενης φιλελεύθερης περιόδου, μετά τό 1923, ή Τουρκία δεν σταμάτησε να προσκαλεί ξένα κεφάλαια ενώ παράλληλα κράτησε σε χαμηλά επίπεδα την παρέμβαση του κράτους στα οικονομικά πεδία. Οι πιο συγκεντρωτικοί προσανατολισμοί της δεκαετίας του 1930 δεν μετέβαλαν αυτή την τάση: αν εξαιρεθεί τό κίνημα κάντρο, που έπεχειρήσε να κάνει τό κεμαλικό κίνημα μία τρίτη όδο ανάμεσα στον σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό, ο κρατισμός θεωρήθηκε μεταβατική φάση που είχε στόχο να διευκολύνει τό πέρασμα της τουρκικής οικονομίας στον καπιταλισμό.

Πάνω σ' αυτά τὰ δύο επίπεδα μπορεί νά ερμηνευτεί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο εἶδαν οἱ ὑπόδομες χώρες τὸ κεμαλικὸ καθεστῶς: στήν ἀρχή, κατὰ τή διάρκεια τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, προκάλεσε μιὰ ἰσχυρή ἐκρηξη ἐλπίδων, στή συνέχεια ἔφερε μιὰ ἀντιστρόφως ἀνάλογη ἀπογοήτευση, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στούς μουσουλμάνους πού νόμισαν ὅτι βρῆκαν στόν κεμαλισμὸ τὸ δρόμο γιὰ τή γενική ἀπελευθέρωση τῶν ἰσλαμικῶν λαῶν.

Ἐπομένως, ὑπογραμμίζοντας τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἀναφερθήκαμε στίς ὁμοιότητές του μέ τὰ ἐθνικά κινήματα πού γεννήθηκαν στήν Εὐρώπη τοῦ 19ου-20ου αἰῶνα. Μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ τουρκικός ἐθνικισμός βρίσκεται στήν κόψη δύο σημαντικῶν φαινομένων τῆς σύγχρονης ἱστορίας. Ἐκείνου τῶν ἐθνικοτήτων τοῦ 19ου αἰῶνα καί τῆς ἐξέγερσης τῶν καταπιεζόμενων λαῶν στόν 20ό αἰῶνα. Ἐκδηλώθηκε ταυτόχρονα μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς τουρκικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καί μέ τήν ἀντίσταση στόν κίνδυνο εὐρωπαϊκῆς κυριαρχίας καί ἀποικισμοῦ. Πῶς συμπλέκονται αὐτές οἱ δύο πλευρές τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ; Μέ ἄλλα λόγια, πότε καί πῶς ἡ αἴσθηση τῆς τουρκικῆς ἰδιαιτερότητας ἀναμίχθηκε μέ τήν ἀντίσταση στήν κυριαρχία τῶν μεγάλων δυνάμεων; Αὐτό εἶναι τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού θέτει ἡ ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ.

ΤΟ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

Πληθυσμὸς μουσουλμανικός στή συντριπτική του πλειοψηφία καί λαϊκὸ κράτος: αὐτὴ εἶναι ἡ κοινωνικοπολιτικὴ πραγματικότητα τῆς Τουρκίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κεμάλ ὡς σήμερα. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὴν περίπτωση τῆς Ἀλβανίας, ἡ Τουρκία παρουσιάζει τὸ μοναδικὸ παράδειγμα χώρας μέ ἰσλαμικὴ παράδοση πού ἔχει υἱοθετήσει τὸ λαϊκὸ ἐθνικισμὸ πού, στὰ ἐξωτερικά του χαρακτηριστικά τουλάχιστον, θυμίζει τοὺς ἀντιστοιχοῦς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἄπο ἐδῶ πηγάζει ἡ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης Τουρκίας ἡ ἐπιβολὴ τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς καί ἡ ἀνάγκη ἰδιαιτέρως μελέτης αὐτοῦ τοῦ φαινομένου.

Παρουσιάζεται ὡς συχνὸ φαινόμενο σήμερα στοὺς χώρους τῶν διανοουμένων, ἡ διατύπωση κριτικῶν ἐναντία στίς ἐπιλογές τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ μέ κοινὸ παρονομαστὴ τὴν ἀποκοπή τῆς χώρας ἀπὸ τίς παραδόσεις τῆς. Εἶχε ἄδικο, ὑποστηρίζουν ὁ πατέρας τῶν Τούρκων ὅταν ὀδήγησε τὸ λαὸ του μακριὰ ἀπὸ αὐτές τίς παραδόσεις. Αὐτὰ τὰ λόγια πού δέν εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, μιὰ ὑπεράσπιση τοῦ Ἰσλάμ ἀλλὰ περισσότερο μιὰ ἀνάδειξη παραδοσιακῶν ἀξιών, προδίδουν τὴν κρίση ταυτότητας πού διέρχεται αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ τουρκικὴ διανόηση. Ἄλλὰ πρέπει νά ρωτήσουμε τὴν ἱστορία ἂν θέλουμε νά διαλευκάνουμε τὸ σύνθετο πρόβλημα τοῦ τουρκικοῦ λαϊκισμοῦ.

Δέν θά καταλάβουμε τίποτα ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ ἀπέναντι στοῦ Ἰσλάμ ἂν ξεχάσουμε τὸ περιβάλλον καί τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες αὐτὴ δημιουργήθηκε. Οἱ κεμαλικές κοσμικές ἀρχές δέν στράφηκαν ἐναντία στοῦ αἰώνιο ἰσλάμ τῶν θεολόγων ἢ στοῦ ἀντίστοιχο, γενικά, τῶν μελετητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀνοδος τοῦ λαϊκισμοῦ στήν Τουρκία ἐμφανίστηκε μέσα σέ μιὰ ἰδιαιτέρη συγκυρία: τὸ ὀθωμανικὸ ἰσλάμ τοῦ τέλους τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰῶνα.

Τί θά πεί ὅμως ὀθωμανικὸ ἰσλάμ; Ἀπὸ τὴ νομικὴ πλευρὰ πρόκειται γιὰ ἕνα ἰσλάμ «χανεφικὸ» καθὼς οἱ Τούρκοι ἀκολουθοῦσαν τὴ «σχολή» τοῦ Ἀμπού Χανίφα. Οἱ εἰδικοὶ πάνω στοῦ μουσουλμανικοῦ δίκαιου θεωροῦν αὐτὸ τὸ χανεφικὸ ἰσλάμ ὡς ἕνα ἰσλάμ «μεταποιημένο». Μά ταυτόχρονα, ἀναγνωρίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ νομικὴ τάση τοῦ Ἰσλάμ πού ἱστορικά εἶναι περισσότερο κλειστὴ στήν ἀνανέωση. Μέ τὸ κλείσιμο τῶν πυλῶν τοῦ ἰjtihad, καί τὴν ἀκαμψία τῆς θεολογίας καί τοῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἰσλαμικῆς σκέψης βρέθηκε κατὰ κάποιο τρόπο μπλοκαρισμένη. Σ' αὐτό, πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι οἱ μακρόχρονοι δογματι-

κές καί στρατιωτικές διαμάχες τῆς Αὐτοκρατορίας μέ τὴν Περσία τῶν Σιτῶν συνέεισφεραν στήν παγίωση τῆς ὀθωμανικῆς ὀρθοδοξίας. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὸ ἀρτηριοσκληρωμένο ἰσλάμ, οἱ ζωντανές δυνάμεις ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τίς ἀδελφότητες πού ἡ ἐξουσία εἶχε λίγο πολὺ ὑπὸ διωγμὸ. Σέ κάθε περίπτωση, στήν ἐπίσημη ἐκδοχὴ του, ὁ ὀθωμανικός ἰσλαμισμὸς ἦταν, στήν περίοδο τῆς ἀναμέτρησης μέ τὴ δύση, στοῦ 19ου αἰῶνα, ἰδιαίτερα ἀνίκανος στοῦ νά ἐξελιχθεῖ. Ἀξίζει νά τονίσουμε αὐτὸ τὸ παράδοξο: οἱ λαϊκές ἀρχές ἀναπτύχθηκαν στοῦ μουσουλμανικοῦ ἐκείνου κράτος πού ἐθεωρεῖτο τὸ κατ' ἐξοχὴ ὀρθόδοξο.

Ἐξάλλου ὁ ὀθωμανικός ἰσλαμισμὸς ἦταν στενὰ δεμένος μέ τὸ κράτος. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ, οἱ ὀθωμανοὶ Σουλτάνοι δημιούργησαν παράλληλα μέ τὸν ἰσλαμικὸ νόμο (seriat), ἕνα κρατικὸ νομικὸ πλέγμα βασισμένο στὰ περίφημα διατάγματα (kanunname). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἴδιο τὸ κράτος ἐξέσκησε τὸ στενὸ τοῦ ἐλέγχου πάνω στὰ θρησκευτικὰ ἰδρύματα καί πάνω στόν «κλήρο». Ἐτσι ὁ Σεῖχ οὐλ-Ἰσλάμ ἦταν ἕνα εἶδος θρησκευτικοῦ κρατικοῦ ἀξιοματοῦχου στήν ὑπηρεσία τῆς Πύλης, πού τοῦ ὑπαγόρευε τίς θελήσεις τῆς καί τὸν διορίζε ἢ τὸν ἀπέλυε κατὰ τὴ θέλησή της.

Ὁ ὀθωμανικός ἰσλαμισμὸς εἶχε ἤδη, στίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰῶνα σηματοθετεῖ ἀπὸ μισὸ αἰῶνα μεταρρυθμίσεων. Βγήκε ἀρκετὰ ἐξασθενημένος ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Τανζιμάτ. Ὁ πολιτικὸς καί διοικητικὸς ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας πού ἐσπευδε νά προλάβει τίς προκλήσεις τῆς προόδου ἀλλὰ καί τὴν ἐδαφικὴ τῆς ἀκεραιότητα, ὀδήγησε στόν περιορισμὸ τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἀρχισαν στόν καιρὸ τοῦ Μαχμούτ Β' ἦταν προσπάθειες δυτικοποίησης τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους καί περιορίζαν τίς ἐξουσίες τῶν οὐλεμάδων. Ἀπὸ ἐκεῖνα κίχλας τὰ χρόνια ἡ ἐξουσία τους ἐξασθένησε ἀπὸ τὸν οικονομικὸ ἐλεγχὸ τοῦ Σουλτάνου πάνω στὰ εἰσοδήματά τους (τὸ σύστημα τῶν βακίρ) καί ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς δυτικοῦ τύπου γραφειοκρατίας ξεκομμένης ἀπὸ τίς θρησκευτικές ἀξίες πού ἐξασφάλιζε προδοτικὰ γιὰ λογαριασμὸ τῆς τίς θέσεις πού κατεῖχαν πρὶν οἱ οὐλεμάδες. Μετὰ τὸ 1839 καί τὴ χάρτα τοῦ Γκιουλχανέ, ἡ λαϊκοποίηση τοῦ κράτους ἐγίνε σέ βάρος τῶν μουσουλμανικῶν θεσμῶν. Αὐτὴ ἡ ὑποχώρηση εἶναι ἐντυπωσιακὴ σέ δύο επίπεδα: σ' ἐκεῖνο τὸ δικαίωμα καί τῆς νομοθεσίας πρῶτα. Παράλληλα μέ τὸ ἰσλαμικὸ παραδοσιακὸ δίκαιο ἀναπτύχθηκαν σχήματα δυτικοῦ τύπου γιὰ τίς ἐμπορικές ὑποθέσεις στήν ἀρχή, γιὰ τίς ποινικές στὴ συνέχεια. Σχετικὰ μέ τίς ἐξελίξεις αὐτές δέν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία περιλάμβανε μεγάλα ποσοστὰ χριστιανικῶν πληθυσμῶν καί πολλοὺς ξένους, ἐμπόρους κυρίως. Ἐπειτα, στοῦ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαίδευσης: δίπλα στοὺς θρησκευτικὸς ἐκπαιδευτικοὺς κύκλους ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του καί ἐξαπλώθηκε γρήγορα μετὰ τὸ Τανζιμάτ, ἕνα σύγχρονο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Ἄν καί σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δέν μπορούμε νά πούμε ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμὸς γινόταν ἐναντία στόν ἰσλαμισμὸ, εἶναι σίγουρο ὅτι γινόταν παράλληλα σ' αὐτὸν καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτόν. Πρόκειται γιὰ ἕνα καιρὸ γεγονός. Ἡ τύχη τοῦ ἰσλαμισμοῦ καθορίστηκε ἀπὸ τότε στήν Τουρκία. Δέν θά βροῦμε λοιπὸν τίς ρίζες τοῦ τουρκικοῦ λαϊκισμοῦ στήν κεμαλικὴ ἐποχὴ ἀλλὰ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια τῶν βαθύτατων ἀνατροπῶν. Στούς Τούρκους τῆς Ρωσίας, ὁ ἐκσυγχρονισμὸς ξεκίνησε ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ὄργανα καί ἡ διάδοση τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος ἐγίνε στὰ τζαμιά καί στοὺς θρησκευτικοὺς χώρους. Δύο πρότυπα ὑπάρχουν λοιπὸν: ἐκεῖνο τῶν Τατάρων ὅπου ὁ ἐκσυγχρονισμὸς ἐγίνε στοῦ ἐπίπεδο τῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν καί ἐκεῖνο τῶν Τανζιμάτ ὅπου ἐγίνε στοῦ ἐπίπεδο τοῦ κράτους μακριὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ σχήματα. Τὸ δεύτερο δέν ἦταν μιὰ μοιραία κατάληξη ἀλλὰ μιὰ συνειδητὴ ἐπιλογὴ τῶν ἀνθρώπων στήν ἐξουσία στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα.

Ὁ ὀθωμανικός ἰσλαμισμὸς βρέθηκε ἔτσι ἐξασθενημένος στόν τομέα τῆς δημόσιας ζωῆς ἂν καί διατήρησε τὴν ἐπιρροή του πάνω στίς μουσουλμανικές μάζες. Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση πόσο προετοιμασμένο βρέθηκε γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τίς δύο μεγάλες προκλήσεις πού παρουσιάστηκαν μπροστὰ στόν ὀθωμανικὸ κόσμον τοῦ 19ου αἰῶνα: τὸν ἐκσυγχρονισμὸ

και τής εδαφική ακεραιότητα του κράτους; Πώς απάντησε σ' αυτές; Τί θέση του έδωσαν οι κυβερνώντες σ' αυτή τή συγκυρία;

Έδώ παρουσιάζεται τό πρόβλημα του μουσουλμανικού ρεφορμισμού. Γεννήθηκε στην Αίγυπτο τόν 19ο αιώνα (αυτό πού όνομάστηκε νάχτα, ή αναγέννηση) και εξαπλώθηκε από έκει στις χώρες τής Μέσης Ανατολής. Άς δούμε τά μεγάλα όνόματα του ρεφορμισμού αυτού στό 19ο αιώνα: Νιζεμάλ έλ-ντίν, έλ Άφγανί, Μωχάμετ Άμπτούχ, Ρασίντ Ριντά. Κανένας τους δέν ήταν Τούρκος. Τό πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του Ίσλάμ, ή Κωνσταντινούπολη δέν έπαιξε ποτέ τό ρόλο του Έλ Άζάρ ή τής Ζιτούνα. Στην εποχή των πολιτικών μεταρρυθμίσεων, ή Κωνσταντινούπολη προσέλυε από τήν υπόλοιπη Αύτοκρατορία έμπόρους και δημοσίους υπαλλήλους, ποτέ ανθρώπους τής θρησκείας. Ο ρεφορμισμός εμφανίστηκε λοιπόν τής περιφερειακό φαινόμενο πού βρίσκουμε στό περιθώρια τής Αύτοκρατορίας, στή Συρία, στην Αίγυπτο ή στους μουσουλμάνους τής Ρωσίας. Οι ρίζες του άραβικού εθνικισμού στό πλαίσια τής Οθωμανικής Αύτοκρατορίας βυθίζονται βαθιά μέσα σ' αυτό τό κίνημα του ρεφορμισμού.

Άπουσίαζε όμως ολοκληρωτικά ό ρεφορμισμός από τήν Τουρκία; Οπωσδήποτε όχι. Για παράδειγμα μέσα στό ρεύμα τής επανάστασης των νεότουρκων του 1908, διακρίθηκε ένα ρεύμα έκσυγχρονιστικό μουσουλμανικό στην Κωνσταντινούπολη, συσπειρωμένο γύρω από τήν έπιθεώρηση *Σιράτ-Ι-Μοστακίμ*, πού προπαγάνδιζε μία πιο έλεύθερη στάση άέναντι στή θρησκευτική πρακτική και τή θέση τής γυναίκας. Αυτό τό ρεύμα ήταν επηρεασμένο από τίς ιδέες του Μωχάμετ Άμπτούχ και από τους μουσουλμάνους τής Ρωσίας πού προωθούσαν στό έσωτερικό τής Οθωμανικής Αύτοκρατορίας τίς ιδέες του ρεφορμισμού των Τατάρων. Τό ρεύμα αυτό δέν διατηρήθηκε. Ο πόλεμος τής Τριπολίτιδας και κατόπιν οι βαλκανικοί πόλεμοι, ή άνοδος του τουρκικού εθνικισμού έσπρωξαν πρós τό συντηρητισμό τά πιο προχωρημένα στοιχεία του οθωμανικού ισλαμισμού. Ο μουσουλμανικός ρεφορμισμός παρέμεινε περιορισμένο φαινόμενο. Η περίπτωση του Μεχμέτ Άκίφ ήταν ένδεικτική. Από τους πιο διακεκριμένους άρχηγούς του μουσουλμανικού ρεφορμισμού στό 1908, μετέχει στόν πόλεμο τής ανεξαρτησίας στόν όποιο βλέπει ένα θρησκευτικό χαρακτήρα. Αυτό ό άναμορφωτής όμως δέν άντεξε τίς μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ και έξορίστηκε στην Αίγυπτο, τήν κλασική πατρίδα του ρεφορμισμού. Η διαδρομή του Μεχμέτ Άκίφ ήταν συμβολική για τή θέση του μουσουλμανικού ρεφορμισμού στην Τουρκία.

Άκόμα, ό τουρκικός ισλαμισμός συμβιβάστηκε μέ τό χαμιδικό καθεστώς και συντηρητικά θρησκευτικά στοιχεία πήραν μέρος στό άντιδραστικό πραξικόπημα τής 12ης Άπριλίου 1909 πού ξέσπασε μέ σύνθημα «θέλουμε τό σεριάτ» (τόν ισλαμικό νόμο). Ο ισλαμισμός παρουσιάστηκε στό μάτια των διανοομένων και τής νεολαίας (πού πλήθαινε τίς γραμμές του τουρκικού εθνικισμού) σάν μία όπισθοδρομική κατάσταση. Ένας έκσυγχρονιστικός διάλογος πάνω στόν ισλαμισμό διατηρήθηκε δέν ήταν όμως προϊόν θρησκευομένων αλλά λαϊκών διανοομένων. Η διαφορά είναι σημαντική. Οι πρώτοι άναρωτιούνται: ποιά είναι ή θέση του έκσυγχρονισμού μέσα στό Ίσλάμ; Οι δεύτεροι: ποιά είναι ή θέση του Ίσλάμ μέσα στόν έκσυγχρονισμό;

Μπροστά στή δεύτερη άπειλή για τήν Αύτοκρατορία, τήν άπειλή των εθνικών άφυπνίσεων, τί έλπίδες είχε τό Ίσλάμ ν' άνταποκριθεί στις άνησυχίες τής άρχουσας τάξης: στό πώς δηλαδή θά διατηρηθεί ή Αύτοκρατορία; Έέναντι στις ευρωπαϊκές δυνάμεις ό Σουλάνος Άβδούλ Χαμίτ χρησιμοποίησε τό χαρτί του ισλαμισμού και κατάφερε νά διατηρήσει κάποιες ίσορροπίες στηριζόμενες κυρίως στή Γερμανία. Τήν ίδια στιγμή όμως συνέχιζε νά έκσυγχρονίζει τό κράτος στή γραμμή πού χάραξαν οι μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτ, προετοιμάζοντας έτσι μία έκρηκτική κατάσταση. Η πολιτική αυτή άπέτυχε. Η ανάπτυξη του άραβικού και του άλβανικού εθνικισμού μέσα στην Αύτοκρατορία άπέδειξε ότι τό ισλάμ δέν ήταν πιά ένας συνεκτικός ιστός αξιόπιστος. Ο Ιερός πό-

λεμος (τζιχάντ) πού κηρύχτηκε στό 1914 δέν ξεσήκωσε τους Άραβες. Άντίθετα οι τελευταίοι χρησιμοποιήθηκαν από τους Άγγλους ένάντια στους Τούρκους δύο χρόνια άργότερα. Η πανισλαμική ιδεολογία άπέτυχε.

Αυτά τά γεγονότα επέδρασαν προοδευτικά πάνω στους διανοομένους και στις άρχουσες οθωμανικές τάξεις. Θα ήταν ενδιαφέρον νά παρακολουθήσουμε τήν εξέλιξη τής θέσης πού κατείχε ό ισλαμισμός στις σκέψεις των Τούρκων διανοομένων. Για τή γενιά των νεο-οθωμανών, ό ισλαμισμός διατήρησε τήν αξία του ως θεμελιώδης δεσμός τής Αύτοκρατορίας, παρέμεινε ή βάση του κράτους και τής κοινωνίας άκόμα κι όταν δεχόντουσαν ότι τά δύο αυτά έπρεπε νά έκσυγχρονιστούν. Οι νεο-οθωμανοί προσπάθησαν νά νομιμοποιήσουν τή συνταγματική έξουσία διά του ισλαμισμού. Ο Ναμίκ Κεμάλ και οι όπαδοί του είχαν έτσι τήν τάση νά άντιδρούν ένάντια στις υπερβολές τής «δυτικοποίησης» τής περιόδου των Τανζιμάτ. Μέ τους νεότουρκους τά πράγματα ήταν διαφορετικά. Βαθύτατα επηρεασμένοι από τό θετικισμό θεωρούσαν ότι ή έπιστήμη επρεπε νά άντικαταστήσει ως κάποιο σημείο τή θρησκεία. Στην πλειοψηφία τους έχουν άποδεσμευτεί από τή θρησκεία άν και όρισμένοι εκτιμούσαν ότι ό ισλαμισμός ως εργαλείο διατηρούσε τή σημαντική ένωτική του αξία. Δημιουργημένοι πολιτικά στό έξωτερικό, υπερασπιζαν τόν ισλαμισμό άέναντι στις επιθέσεις των Ευρωπαίων. Ένδιαφερόντουσαν ιδιαίτερα στό νά άπαντήσουν στην κατηγορία ότι ό ισλαμισμός ήταν υπεύθυνος για τήν παρακμή των ισλαμικών κρατών και τής Οθωμανικής Αύτοκρατορίας. Μερικοί από αυτούς έπιζητούσαν άκόμα νά νομιμοποιήσουν τήν έξουσία διά του ισλαμισμού αλλά αυτό γινόταν όλοένα και πιο σπάνιο. Από τό 1920, μέ τήν άνάδειξη τής έννοιας τής εθνικής κυριαρχίας ό ισλαμισμός έπαψε νά είναι νομιμοποιητικό σημείο άναφοράς. Οι εθνικιστές έκαναν τίς ίδιες σκέψεις μέ τους νεότουρκους: έπρεπε νά διατηρηθεί ή ισλαμική άλληλεγγύη. Η θρησκεία ήταν ένα από τά στοιχεία τής εθνότητας, τό ίδιο όπως και ή γλώσσα και ό πολιτισμός. Υιόθετησαν τίς ιδέες του Νιζεμάλ έντ-ντίν έλ Άφγανί πάνω στην αναγέννηση του ισλαμισμού μέσω των εθνικιστικών κινήματων. Και για ν' άποφύγουν τήν άντιδραση των θρησκευτικών ήγετων, άρκετοί άνέλαβαν νά διατυπώσουν θεωρίες πού ν' άποδεικνύουν ότι ό ισλαμισμός στην ουσία του δέν ήταν άντίθετος στόν εθνικισμό. Η θρησκευτική άναφορά όμως έξασθένησε κλιμακωτά. Κάτι πού φαίνεται στόν Ζιγιά Γκεάλπ: άνάμεσα στό 1909 και στό 1918, τό θρησκευτικό στοιχείο έχασε τή σημασία του προοδευτικά στις άντιλήψεις του για τό έθνος, άντιλήψεις όλοένα και περισσότερο λαϊκές.

Τήν εποχή λοιπόν πού ό Κεμάλ ξεκινά τίς άντιθρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του, ό ισλαμισμός ήταν ιδιαίτερα έξασθενημένος στην Τουρκία: ή παρακμή των μεντρεσέδων, ή οικονομική άδυναμία αλλά και κοινωνική και πνευματική του «κλήρου», ή άδυναμία υιοθέτησης μιας θρησκευτικής μεταρρύθμισης ανεξάρτητα από τήν επέμβαση του κράτους, όλα αυτά δήλωναν τήν άδυναμία του οθωμανικού ισλαμισμού νά άπαντήσει στην πρόκληση του έκμοντερνισμού. Έξάλλου, άν βγούμε από τά όρια τής Οθωμανικής Αύτοκρατορίας και ριζούμε μία σύντομη ματιά στό σύνολο των ισλαμικών κρατών, διαπιστώνουμε ότι τό πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα άποτελεί γι' αυτά τό ναδίρ τής πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής τους κατάπτωσης. Τό Μαγκρέπ και ή Μέση Άνατολή πέρασαν κάτω από τήν ευρωπαϊκή κυριαρχία, τό Άφγανιστάν και τό Ίράν παρέμειναν στενά έλεγχόμενα από τίς ευρωπαϊκές δυνάμεις και θά χρειαζόταν ή υιοθέτηση έκ μέρους τους μιας πολιτικής έμπνευσμένης από τίς κεμαλικές άρχές για ν' άποφύγουν τήν άποικιοποίηση. Δέν θά μπορούσαμε νά καταλάβουμε τόν κεμαλισμό άν άγνοήσουμε τήν κατάσταση των ισλαμικών κρατών στό τέλος του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Η Ευρώπη και ό πολιτισμός τής θριάμβευαν παντού ένώ τό ισλάμ βρέθηκε παντού κάτω από ξένη κυριαρχία. Ο μουσουλμανικός ρεφορμισμός και ό πανισλαμισμός κατέληξαν σέ άδιέξοδα. Άλλά ή σημασία του έξωτερικού παράγοντα οδηγεί

στην ερώτηση: σέ περίπτωση ανανέωσης του ισλαμισμού, ποιά θά ήταν ή εξέλιξη του τουρκικού λαϊκισμού;

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στήν κλασική όθωμανική περίοδο, έξω από τήν ταύτιση μέ τόν Ισλαμισμό, υπήρχε στους μουσουλμάνους τής Αυτοκρατορίας Ένας δεσμός μέ τό κράτος, πού χαρακτηριζόταν από τήν πίστη στήν ιδρυτική δυναστεία τής Αυτοκρατορίας, στό πρόσωπο του Σουλτάνου-Χαλίφη, στίς άναμνήσεις μίας ένδοξης κοινής Ιστορίας. Ή Αυτοκρατορία άποτελοΰσε Ένα σύνολο έδαφών πού έπρεπε νά προστατευθεί από τούς άπίστους. Ξαναβρίσκουμε έδω τήν παλιά Ισλαμική αντίληψη του Ισλαμικού χώρου (ντάρ ούλ-ισλάμ) σέ αντίθεση μέ έκείνο των άπίστων (ντάρ ούλ-χάρμπ) πού λεγόταν καί χώρος του πολέμου. Άπό τίς άρχές τής όθωμανικής συρρίκνωσης στά τέλη του 17ου αιώνα καί τή ρωσική άπειλή στό βορρά ή υπεράσπιση των όθωμανικών έπαρχιών έγινε ή κύρια φροντίδα των άξιωματούχων τής Αυτοκρατορίας.

Πρίν τά μέσα του 19ου αιώνα κάτω από τίς ευρωπαϊκές έπιδράσεις καί χάρη στήν εμφάνιση τής κοινής γνώμης στήν

Αυτοκρατορία, καλλιεργήθηκε ή ιδέα τής πατρίδας πού ένσωμάτωνε παλιές έννοιες όπως ή ιδέα τής κληρονομιάς, τής γής πού άφησαν οί πρόγονοι, τά έδάφη πού ποτίστηκαν μέ τό αίμα τους κ.λπ. Ή έδαφική εικόνα ένός έθνους καθορισμένη άπό τά άκριβή του σύνορα άπέκτησε όλοένα καί μεγαλύτερη σημασία. Ή όθωμανικός πατριωτισμός πού έμφανίστηκε έκείνη τήν έποχή καί πού άντιστοιχούσε στή σειρά των ιδεών καί των αισθημάτων στήν πολιτική του όθωμανισμού πού καλλιεργούσαν οί μεταρρυθμιστές Σουλτάνοι καί Βεζύρηδες, δέν ήταν άποκλειστικός στους μουσουλμάνους ή στους Τούρκους. Περιοριζόταν όμως άποκλειστικά σ' αυτούς καθώς άλλοι πατριωτισμοί άποσπούσαν τούς υπόλοιπους. Στά 1860-1870, ή πατρίδα πού προβάλει ό όθωμανός ποιητής Ναμίκ Κεμάλ είχε τά χρώματα του Ισλαμισμού. Ένας άλλος ήρωας του όθωμανικού πατριωτισμού πού ή μνήμη του διατηρείται ως τά σήμερα στήν Τουρκία ήταν ό Γκαλί Όσμάν Πασά, ήρωικός υπερασπιστής τής θέσης τής Πλέβνας κατά τόν ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877-1878.

Ή ιδέα τής πατρίδας πού άνέδειξαν οί Ναμίν Κεμάλ καί Γκαλί Όσμάν Πασά έθρεψε τή γενιά των νεότουρκων, πατριωτών άξιωματικών καί διανοουμένων, έχθρων του χαμιδικού δεσποτισμού πού, σύμφωνα μέ αυτούς όδηγούσε τή χώρα στόν όλεθρο. Ή επιδίωξη τους ή σωτηρία του κράτους. Μέ

τή διάδοση της εκπαίδευσης και των τυπωμένων σχολικών βιβλίων καλλιεργήθηκε μία εικόνα της χώρας που πάνω απ' όλα ήταν εδαφική: ένα σύνολο εδαφών καθορισμένων από ξεκάθαρα σύνορα. Οι γενιές των μαθητών έβλεπαν στο σχολείο χάρτες που παρουσίασαν χειροποίηστα τό κράτος της. "Ας μὴν ξεχνάμε ὅτι ἀνάμεσα στὰ 1881 καὶ στὰ 1908 τὰ σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας παρέμειναν σταθερά. Θά ἦταν λάθος νά ἀντιληφθοῦμε τὴν ὀθωμανικὴ ἀποσύνθεση ὡς ἕνα διαρκές φαινόμενο: αὐτὸ πού ἔκανε ἐντύπωση ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν ἡ σχετικὴ σταθερότητα τοῦ κράτους καὶ ἡ συσσώρευση τῶν ἀπειλῶν ἐναντίον του. Σὲ σχέση μὲ αὐτὴ τὴ σταθερότητα θά πρέπει νά ἐκτιμήσουμε τὰ ἀποτελέσματα τῶν εδαφικῶν ἀπωλειῶν τοῦ 1912-1913 πού δὲν ἀφησαν στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία παρά τὴν ἀνατολικὴ Θράκη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ πατριωτισμὸς ἦταν ιδιαίτερα ἰσχυρὸς στὶς στρατιωτικὲς Σχολές ὅπου οἱ μουσουλμάνοι βρισκόντουσαν ἀναμεταξύ τους καὶ ὅπου ὅλη ἡ ἐκπαίδευση στηριζόταν στὴν ἀφοσίωση στὴν ὑπόθεση σωτηρίας τοῦ κράτους. Ἡ ἰδεολογία τῆς ὑπεράσπισης τοῦ κράτους (ἐδάφη, πληθυσμοί, σύνορα) ἀπέναντι στὸν ἐσωτερικὸ ἀποσχιστικὸ κίνδυνο καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἀποικισμὸ κυριαρχοῦσε στὴ σκέψη πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν τὸν καιρὸ τῶν Νεότουρκων. «Πῶς μπορεῖ νά σωθεῖ αὐτὸ τό κράτος;» ἦταν τὸ μόνιμο ἐρώτημα. Ἡ ἴδια ἀνησυχία ὡδήγησε τὸν Μουσταφά Κεμάλ, τὸν πῶ διάσημο ἀπὸ τοὺς Νεότουρκους ὅταν στὰ 1919 ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπιση τῆς πατρίδας. Σ' αὐτὸ ἦταν ὁ ἀπευθείας κληρονόμος τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν Ναμίκ Κεμάλ καὶ Γκαλί Ὁσμάν Πασά.

Ἔτσι, λοιπόν, ὑπῆρχαν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μέσα στὶς τουρκικὲς ἑλίτ δύο ρεύματα σκέψης, δύο «ἰδεολογίες»: ἕνας κρατικὸς πατριωτισμὸς στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς γραφειοκρατίας καὶ τοῦ ὁποίου οἱ φροντίδες ἦταν εδαφικὲς καὶ πολιτικὲς, καὶ ἕνας τουρκικὸς εθνικισμὸς ἀσαφῆς ἀκόμα πού διαχέεται στοὺς διανοούμενους καὶ στὴ δειλὰ ἐμφανιζόμενη ἀστική τάξη, εθνικισμὸς πού στηριζόταν σὲ μιὰ ἐθνικοπολιτιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Πῶς συνδεόντουσαν τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα; Στηριγμένος πάνω σὲ μιὰ ἐθνικὴ κοινότητα, πάνω σ' ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅπως ἔλεγαν τότε, ὁ τουρκικὸς εθνικισμὸς δὲν ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἰδεολογία τῆς διατήρησης τῶν κρατικῶν δομῶν πού ὑπῆρχε στοὺς Νεότουρκους. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ τουρκικὸς εθνικισμὸς δὲν στρεφόταν ὅπως τὰ ἄλλα ἐθνικὰ κινήματα τῆς Αὐτοκρατορίας ἐναντίον τοῦ κράτους;

Γιὰ νά ἀπαντήσουμε ἄς δοῦμε τί σκεφτόντουσαν οἱ ἐθνικιστὲς πάνω στὸ ἔθνος καὶ στὸ κράτος. Οἱ παντουρκιστὲς πρῶτα. Αὐτοὶ ἐνδιαφερόντουσαν γιὰ τὴν τουρκικὴ ἐθνότητα στὸ σύνολό της, ξεπερνώντας κατὰ πολὺ τὰ ὅρια τῆς Αὐτοκρατορίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ τοὺς ἐνδιέφερε τό ζήτημα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ὁ Γιουσούφ Ἀνσοῦρα, γιὰ παράδειγμα, σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μανιφέστα τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ, στὰ *Τρία πολιτικά συστήματα*, προσπαθοῦσε νά δεῖ τί θετικὸ θά ἔφερνε ὁ παντουρκισμὸς στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. Ξεκινοῦσε ἀπὸ τό κράτος καὶ ὄχι ἀπὸ ἀόριστες ἐννοιες. Ἄντί νά ὑμνήσει τό παρελθόν καὶ τὸ μέλλον τῶν τουρκικῶν λαῶν, προτίμησε μιὰ ὀρθολογικὴ σκέψη πάνω στὴ συνεισφορά τοῦ παντουρκισμοῦ στὸ κρατικὸ ὀθωμανικὸ πλαίσιο. Ἄναγνώριζε ἔτσι τὴν ὑπεροχὴ τοῦ κράτους ὡς πρὸς τό ἔθνος. Ἄκολοῦθώντας τὰ ἴχνη του οἱ παντουρκιστὲς καὶ ιδιαίτερα οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἔβαλαν τὴν ὑπεράσπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους στὸ ἐπίκεντρο τῶν φροντίδων τους.

Κοντὰ στοὺς παντουρκιστὲς πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ τό σύνολο τῶν τουρκικῶν λαῶν, βρισκόμε τοὺς ὁπαδούς αὐτοῦ πού θά ὀνομάζαμε τουρκο-ἀνατολιανὸ εθνικισμὸ. Αὐτοὶ πίστευαν ὅτι ἡ Ἀνατόλια ἀποτελοῦσε τὴν ἐθνικὴ κοιτίδα τῶν Τούρκων. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἦταν παλιά ἀλλὰ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὶς εδαφικὲς ἀπώλειες στὰ Βαλκάνια καὶ ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στὴν Ἀνατόλια μεγάλου ἀριθμοῦ προσφύγων ἀπὸ τὴ Ρωσία ἢ ἀπὸ τὰ Βαλκάνια. Στὴν ἐποχὴ τῶν βαλκανικῶν πολέμων τὴν βρισκόμε νά ἐκφράζεται ἀπὸ ἐθνικιστὲς διανοούμενους καὶ ἀπὸ Νεότουρκους ἡγέτες. Ὁ Ἀχμέντ Φερίντ ἔγραφε στὰ 1914 ὅτι τὸ μελλοντικὸ τουρκικὸ κράτος ἔπρεπε νά ἀνήκει

στὴν Ἀνατόλια. Δεχόταν τὴν ἀνεξαρτησία τῶν ἀραβικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἀλλὰ ὄχι ἐκείνη τῶν μὴ τουρκικῶν λαῶν τῆς Ἀνατολίας (Ἀρμενίων, Κούρδων) πού ἔπρεπε νά παραμείνουν μέσα στὸ κράτος. Οἱ εδαφικοὶ ὑπολογισμοὶ κυριαρχοῦσαν σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη. Ὁ στόχος, ἡ δημιουργία ἑνὸς κράτους συμπαγούς εδαφικά, παραμέριζε καθαρὰ τὶς ἐθνικὲς σκέψεις. Αὐτὴ ἡ σύγχυση ἀνάμεσα σὲ κράτος καὶ ἔθνος ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη Τούρκων, Ἀρμενίων καὶ Κούρδων στὴν ἀνατολικὴ Ἀνατόλια.

Τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο τοῦ 1920 ἦταν τὸ πρῶτο κείμενο ἀναφορᾶς τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος πού ὄριζε τὸν ἐθνικὸ χῶρο. Ἀλλὰ ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς στηρίχθηκε σὲ πολιτικὰ δεδομένα (τὸ ἔδαφος πού διαμόρφωσε ἡ ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου) παρά σὲ ἐθνικὰ στοιχεῖα. Δὲν γινόταν ἀκόμα λόγος γιὰ «τουρκικὸ ἔθνος» ἀλλὰ γιὰ «ὀθωμανικὴ κοινότητα» καὶ «ὀθωμανικὸ κράτος». Ἡ ἴδια ἀφειτηρία ξαναβρέθηκε λίγο ἀργότερα στὶς τουρκικὲς διεκδικήσεις τῆς Μοσσοῦλης. Τὴν διεκδικοῦσαν γιὰ «ἐθνικὸς» λόγους πού στηριζόνταν ὅμως σὲ στρατηγικὰ δεδομένα (ὀδικὸς κόμβος, θέση κλειδί γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀνατολίας κ.λπ.) καὶ ὄχι ἐθνικὸς πληθυσμιακὸς παράγοντες καθὼς ἀναγνώριζαν ὅτι οἱ Τούρκοι ἦταν μειοψηφία στὴν περιοχὴ.

Ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς αὐτὲς φάσεις καὶ καταστάσεις τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ ἀνάδεικνυόταν ἕνα σταθερὸ στοιχεῖο: οἱ ἐθνικιστὲς σκέφτονταν μὲ βάση τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους παρά μὲ βάση τὴν τουρκικὴ ἐθνικὴ ὄντοτητα. Τὸ ἔθνος ἐρχεται δεῦτερο μπροστὰ στὶς εδαφικὲς καὶ στρατηγικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους. Τὸ κρατικὸ συμφέρον κυριαρχεῖ πάνω στὸ ἐθνικὸ αἶσθημα. Αὐτὴ ἡ ἱεράρχηση ἐξηγεῖ τὸ πῶς μερικοὶ μειονοτικὸι συνάντησαν τὸ χῶρο τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ. Γιὰ παράδειγμα ἡ περίπτωση πολλῶν Ἑβραίων πού, ὅπως ὁ Τεκίν Ἀλῆ, ἔθεσαν τὴ δράση καὶ τὴ σκέψη τους στὴν ὑπηρεσία τῶν συμφερόντων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἡ φιλελεύθερη ἐκδοχὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ πού ἀναγνώριζε ἴσα δικαιώματα στὶς μειονότητες παρέμεινε ιδιαίτερα περιορισμένη. Οἱ ἐθνικιστὲς τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς γραφειοκρατίας ἢ ὁποῖα εἶδε στὸν ἐθνικισμὸ ἕνα ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν κρατικῶν συμφερόντων πού αὐτὴ διαχειριζόταν.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ὁ ἐθνικισμὸς «κρατικοποιεῖται», ἡ ἀρχουσα τάξη τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐνδιαφέρεται ὄλο καὶ περισσότερο γι' αὐτόν. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Νεότουρκων, στὴν ἐξουσία μετὰ τό 1908.

Γιὰ νά γίνει κατανοητὸς ὁ ἐθνικισμὸς τους, θά πρέπει νά συνυπολογίσουμε τὶς εδαφικὲς ἐξελίξεις τῆς Αὐτοκρατορίας. Στὰ 1908, τὴν ἐπαύριο τῆς νεοτουρκικῆς ἐπανάστασης, ἡ Βουλγαρία, ἡ Βοσνία - Ἑρζεγοβίνη καὶ ἡ Κρήτη, χάθηκαν γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ κριαρχία. Στὰ 1912 ἦταν ἡ σειρά τῆς Λιβύης πού κατέλαβαν οἱ Ἴταλοι, μετὰ τῆς Ἀλβανίας πού ἀποσχίστηκε. Στὰ 1913, ὅλες οἱ βαλκανικὲς κτήσεις χάθηκαν. Ἡ ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἔμεινε ἕνα ἀσιατικὸ κράτος πού στηριζόταν στὴν Ἀνατόλια καὶ στὶς ἀραβικὲς ἐπαρχίες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν διαδοχικῶν κτυπημάτων οἱ Νεότουρκοι στράφηκαν πρὸς τὸν τουρκικὸ ἐθνικισμὸ.

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στὸ ἐθνικιστικὸ κίνημα δημιουργήθηκαν δεσμοί. Ἐθνικιστὲς διανοούμενοι ὅπως ὁ Γκιουμάλπ καὶ ὁ Ἀχμέτ Ἀγάογλου ἔγιναν μέλη καὶ στελέχη τῆς Ἐνωσης καὶ Προόδου, ἐνῶ ἡ τελευταία ἐνίσχυε τὶς ἐθνικιστικὲς προσπάθειες. Τὸ καλύτερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς συνάντησης ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Γκιουκάλπ (1876-1924). Στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν ἐπαύριο τῆς νεοτουρκικῆς ἐπανάστασης ὁ Γκιουκάλπ ἀνέπτυξε ἐθνικιστικὴ δράση τόσο στὸ λογοτεχνικὸ ὅσο καὶ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἔγινε γρήγορο μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ κινήματος Ἐνωση καὶ Πρόοδος καὶ ἐνέπνευσε τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ πολιτικὴ του, ιδιαίτερα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου. Στὶς ἰδέες του ἀρνιόταν κάθε φυλετικὸ στοιχεῖο στὸν ὀρισμὸ τοῦ ἔθνους ἐπιμένοντας στὴν κουλτούρα, τὴν ἐκπαίδευση, τὴ θρησκεία (ὀλοένα καὶ λιγότερο). Στὴ βάση τῶν ἰδεῶν του πού πλησίαζαν τὸν παντουρκισμὸ ὑπῆρχε ὁ σταθερὸς ὀθωμανισμὸς πού

θεωρούσε έθνικά σύνορα τά σύνορα τής Αυτοκρατορίας.

Ποιά ήταν ή έθνικιστική πολιτική τών Νεότουρκων; Άς δώσουμε τά χαρακτηριστικά τής σέ δύο επίπεδα, τής διοίκησης καί τής οικονομίας. Στην διοίκηση, πραγματικοί Ίακωβίνοι, ξεκίνησαν μιά συγκεντρωτική προσπάθεια, ιδιαίτερα στίς άραβικές έπαρχίες όπου προσπάθησαν νά διαδώσουν τήν γλώσσα τού Κράτους, τήν όθωμανική τουρκική. Στά χέρια τους ό έθνικισμός ήταν έργαλειό έκτουρκισμού. Βλέπουμε τήν διαφορά μέ τήν «άστική» έκδοχή τού έθνικισμού πού ήταν πρόθυμη νά αναγνωρίσει στούς Άραβες τό δικαίωμα τού «έθνικισμού». Στην οικονομία οί Νεότουρκοι έπεδίωξαν τό δέσιμο μιās έθνικής οικονομίας πού θά στρεφόταν ενάντια στίς μειονότητες καί στήν ευρωπαϊκή εξάρτηση. Μέ τόν πόλεμο κατάργησαν τίς διομολογήσεις καί επενέβησαν στήν νομοθεσία διευκολύνοντας τήν μεταβίβαση τής οικονομικής εξουσίας στά χέρια Τούρκων επιχειρηματιών. Προσπάθησαν νά δημιουργήσουν μιά έθνική άστική τάξη προστατευόμενη από τό κράτος. Σέ σχέση μέ τίς μειονότητες ή πολιτική τους βασισμένη στό «κρατικό συμφέρον» όδήγησε στήν δραματική σφαγή τών Άρμενίων.

Στήν εποχή τού κεμαλισμού ό έθνικισμός ήταν μιά από τίς θεμελιώδεις άρχές τού νέου έθνικού κράτους, ένα από τά έξι βέλη τού Δημοκρατικού Κόμματος τού Λαού. Άν καί οί χριστιανικές μειονότητες δέν ήταν πλέον παρά μιά άσήμαντη λεπτομέρεια, ύπήρχε τό πρόβλημα τού έκτουρκισμού τών πολυάριθμων μουσουλμάνων προσφύγων από τά Βαλκάνια, τήν Ρωσία, τήν Έλλάδα. Ύπήρχε επίσης τό κουρδικό ζήτημα πού πέρασε σέ πρώτο πλάνο στήν κεμαλική Τουρκία. Ό έθνικισμός είναι τό κάρδιο έργαλειό ένοποίησης αυτών τών πληθυσμών. «Ό έθνικισμός, έλεγε ό Ίνονού, είναι τό συνδετικό μας στοιχείο». Τό Ίσλάμ είχε περιέλθει σέ δευτερεύοντα ρόλο μέσα στήν Δημοκρατία. Η τουρκική ταυτότητα άν-

τικαχιστούσε τήν συμμετοχή στήν ισλαμική κοινότητα.

Τό κράτος ανέλαβε τήν διάδοση τού έθνικισμού μέσα από τήν διαχείριση τών παλιών έθνικιστικών οργανωτικών σχημάτων. Ήπιδίωξε όμως νά είναι ή μόνη πηγή έθνικιστικής θεωρίας. Έτσι στά 1924 καί 1933, οί έθνικιστικές εκδηλώσεις τών φοιτητών αντιμετώπισαν τήν κρατική καταστολή πού δέν επέτρεπε τήν ανάπτυξη παράλληλων πόλων. Ό έθνικισμός ήταν κρατικό έργαλειό καί όχι έκφραση τών κοινωνικών όραμάτων. Η Ένωση τών Τουρκικών Έστιών, όργανωση πού παρέμεινε αυτόνομη, δέχτηκε πιέσεις από τό κράτος ώς τήν κατάργησή της στά 1931 καί τήν αντικατάστασή της από τά Σπίτια τού Λαού, όργάνωση κάτω από τόν έλεγχο τού Δημοκρατικού Κόμματος τού Λαού.

Ό έθνικισμός έγινε λοιπόν μιά κρατική υπόθεση. Τά Σπίτια τού Λαού διέδιδαν μιά ενιαία συλλογή ταυτότητας σέ όλη τήν Άνατόλια. Η εξάπλωση μικρών έλεγχομένων τοπικών έλίτ όδηγούσε στήν διαχείριση τών τοπικών ιδιαιτεροτήτων στήν ύπηρεσία μιās γενικής πολιτικής. Γλώσσα, τύπος, πληροφόρηση, πολιτιστικές πρωτοβουλίες ήταν τά μέσα γ' αυτό. Γινόταν έθνική πολιτική μέ βάση τήν τοπική ιδιαιτερότητα. Ό Μουσταφά Κεμάλ ενδιαφέρθηκε προσωπικά γιά τήν διαμόρφωση σέ κρατικό επίπεδο τών κεντρικών θέσεων τού έθνικισμού: ή θέση τής Τουρκικής Ίστορικής Έταιρείας πάνω στήν τουρκική καταγωγή τών Χετταίων καί τών Σουμεριών ήταν μιά πολιτική προσπάθεια σύνδεσης τών Τούρκων μέ τήν Άνατόλια σέ εποχές πού οί μουσολινικές διεκδικήσεις στή Μεσόγειο καί ή αναζωπύρωση τού κουρδικού ζητήματος, δημιουργούσαν άπειλές. Οί γλωσσικές άπόψεις στόχευαν στήν τοποθέτηση τών Τούρκων σέ κεντρική θέση μέσα στήν παγκόσμια ιστορία καί τόν ανθρωπινό πολιτισμό. Διαμορφωμένες μετά τήν δημιουργία έθνικού κράτους, οί πολιτιστικές αυτές θέσεις πρόδιδαν τήν παντοδυναμία τού κράτους στόν τομέα τού έθνικισμού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Οι προηγούμενες αναλύσεις τόνισαν την πολυπλοκότητα του τουρκικού εθνικού φαινομένου. Δεν μπορούμε παρά να εντυπωσιαστούμε από την σημασία των εξωγενών παραγόντων στην γέννηση και στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικισμού. Θα λέγαμε ότι πρόκειται για έναν εθνικισμό αντίδρασης: μία εθνικότητα που ορίζεται ή σχέση με άλλες κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με αυτές. Αντίδραση στην ανάπτυξη του εθνικισμού των άλλων λαών της Αυτοκρατορίας, αντίδραση στην Ισλαμική κουλτούρα, αντίσταση στον πανολαβισμό, εξέγερση κατά της ευρωπαϊκής ηγεμονίας, αντίθεση στην χριστιανοσύνη, όλα αυτά σημαίνουν μία σειρά από διαμάχες κατά την διάρκεια των οποίων χτίστηκε και εκφράστηκε η τουρκική, εθνική ταυτότητα. Έπικεφαλής των συγκρούσεων αυτών βρέθηκε η άρχουσα τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η διοικητική και στρατιωτική γραφειοκρατία. Ο τουρκικός εθνικισμός ήταν υπόθεση μίας γραφειοκρατικής τάξης κυρίως. Αυτή, αφού δημιούργησε το εθνικό κράτος, ανέλαβε να διαμορφώσει τον τουρκικό εθνικισμό.

Από τότε έχει περάσει μισός αιώνας. Τι συμβαίνει σήμερα με τον τουρκικό εθνικισμό; Μπορούμε ίσως να μιλήσουμε για κρίση. Η τουρκική ταυτότητα δεν προκαλεί αμφιβολίες, ο τρόπος όμως που γίνεται αντιληπτή διαφέρει από κοινωνική τάξη σε κοινωνική τάξη και στις διάφορες πολιτικές τάξεις. Η κρίση του τουρκικού εθνικισμού μπορεί να επισημανθεί σε πολλά επίπεδα.

Κατ' αρχή υπάρχει μία μικρή αναντιστοιχία ανάμεσα στο Έθνος και στο Κράτος. Το εθνικό πρόβλημα δεν έχει λυθεί ακόμα ολοκληρωτικά: στο έσωτερικό υπάρχει το κουρδικό πρόβλημα ενώ, στο εξωτερικό υπάρχουν κοντά στην Τουρκία, πυρήνες τουρκικών πληθυσμών: στην Ελλάδα, στην

Βουλγαρία και στην Κύπρο. Αυτά τα προβλήματα απασχολούν την τουρκική επικαιρότητα. Υπάρχει ακόμα μία αίσθηση απογοήτευσης στον τουρκικό εθνικισμό. Το τουρκικό εθνικό αίσθημα περιπλανιέται ανάμεσα στις αναμνήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στα χαμένα όραματα του παντουρκισμού. Αυτά τα δύο όνειρα όριζαν το πεδίο της φαντασίας του τουρκικού εθνικισμού. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μία αυτοκρατορική πικρία που οδηγεί το βλέμμα των Τούρκων προς το παρελθόν και προς το μέλλον. Τέλος, υπάρχει μία πολιτιστική αβεβαιότητα πάνω στο περιεχόμενο του τουρκικού εθνικισμού. Η κεμαλική κληρονομιά δεν βρίσκει πιά συμφωνούς δλους τους Τούρκους. Από πολιτιστική άποψη μιλούμε πιά για πολλούς τουρκικούς εθνικισμούς. Σήμερα, ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα υπάρχουν διαφορετικές πάνω στο τί σημαίνει τουρκικός τρόπος ζωής. Οι μόν, οι ισλαμιστές επιμένουν στον ρόλο του μουσουλμανισμού ως κείριου στοιχείου της εθνικής ταυτότητας. Τους ακολουθεί σ' αυτό ένα μέρος της μέσης αστικής τάξης αλλά και μία μικρή τάση της άκρας άριστερας. Άλλοι επιμένουν πάνω στην δυτική διάσταση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας. Πρόκειται για τους διανοούμενους, τους εκπροσώπους της φιλελεύθερης αστικής τάξης, τους στρατιωτικούς. Άλλά γι' αυτούς υπάρχει, σύμφωνα με την έκφραση που χρησιμοποιούν συχνά, το «δυτικό πρόβλημα» που προέρχεται από την διαρκή απογοήτευση που νοιώθουν μπροστά στην στάση της Δύσης ως προς τη χώρα τους. Άλλοι τέλος, στην άκρα δεξιά, παραμένουν όπαδοί ενός καθαρού τουρκικού εθνικισμού. Άς σημειώσουμε τέλος τις προσπάθειες σύνθεσης αυτών των διαφορετικών συστατικών του τουρκικού εθνικισμού: αλλά ως τά σήμερα αυτές οι προσπάθειες απέτυχαν πολιτικά.

(μετάφραση: Γιώργος Μαργαρίτης)

Ἡ ἀγροτική τάξη

Ἐνα ὑπόδειγμα τῆς διαφοροποιημένης
μικροεμπορευματικῆς ἀγροτιάς

τοῦ C. Keyder

Σέ ἀντίθεση μέ τίς δομές πού ἐπικρατοῦν στή γεωργία σέ χώρες πού κατέχουν παρόμοια περιφερειακή θέση, ἡ τουρκική ἀγροτική δομή χαρακτηρίζεται ἀπό τή σαφή κυριαρχία τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς μικρῆς κλίμακας*. Ἡ ἀναλογία μεταξύ τοῦ

προϊόντος πού χρησιμοποιεῖται γιά αὐτοκατανάλωση καί τοῦ προϊόντος πού κατευθύνεται πρὸς τὴν ἀγορά διαφέρει ἀπὸ περιοχή σέ περιοχή. Συνολικά ἔχει σημειωθεῖ μιά σταθερή ἀξέση τῆς ἐμπορευματοποίησης τόσο τῶν εἰσροῶν ὅσο καί τῆς παραγωγῆς τῆς γεωργίας ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ

1950, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀξηθεῖ σημαντικά ἡ εὐαισθησία στὶς τιμές καί τίς κρατικές πολιτικές κατὰ τὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων γιά τὴν παραγωγή. Ὑπάρχουν, βέβαια, σημαντικές διαφοροποιήσεις μέσα στή μικρο-εμπορευματικὴ ἀγροτιά καί ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κατοχῆς τῶν πόρων (ἰδιοκτησία

γής και χρήση τεχνολογίας) και από την πλευρά των εισοδημάτων. Όμως, οι διαφορές που υπάρχουν στην ποιότητα της γής και μιά αγορά ένοικιασης γεωργικών μηχανημάτων που λειτουργεί με όμοιο τρόπο επιφέρουν μιά πιά ίση κατανομή του εισοδήματος από αυτή που θά περιμέναμε αν εξέτάζαμε μόνο τις στατιστικές της διανομής της γής. Γενικώς, οι διαφορές στην κατανομή της γής είναι πιά σημαντικές από περιοχή σε περιοχή και από χωριό σε χωριό από εκείνες που υπάρχουν ανάμεσα στους άγρότες της ίδιας περιοχής και του ίδιου χωριού. Οι έθνικές στατιστικές συνεπώς τείνουν να παρουσιάσουν μιά μεροληπτική εικόνα της ένδοπεριφερειακής διαφοροποίησης της άγροτιάς όπως και εκείνης στο επίπεδο του χωριού.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο κύριος άξονας κοινωνικής διαφοροποίησης χαράζεται με αναφορά την ένταξη του άγροτικού νοικοκυριού σε ένα συγκεκριμένο χωριό. Με άλλα λόγια, είναι δυνατόν να διακρίνουμε όρισμένους τύπους χωριών με κριτήριο τή λειτουργία που επιτελείται στά πλαίσια της κοινωνικής κατανομής της εργασίας, τό βαθμό και τή φύση της ενσωμάτωσης στην αγορά, τή δυνατότητα συσσώρευσης, τή δυναμική του πληθυσμού και της μετανάστευσης. Με τή σειρά τους οι τύποι αυτοί των χωριών περιορίζουν και καθορίζουν τή συμπεριφορά των άγροτικών νοικοκυριών τά όποια ανήκουν σ' αυτά τά χωριά. Ύπάρχει κάποια αντίστοιχία μεταξύ γεωγραφικών περιοχών και τύπου χωριών, αν και διαφορετικοί τύποι χωριών μπορούν να έντομισθούν διασπαρμένοι μέσα στην ίδια περιοχή. Ός προς τις σχέσεις παραγωγής, είναι σημαντικό να επαναλάβουμε με επιμονή ότι, με τήν εξαίρεση ενός μικρού αριθμού χωριών που χαρακτηρίζονται από καλλιέργειες μεγάλης κλίμακας οργανωμένες καπιταλιστικά (λιγότερα από χίλια χωριά σε ένα σύνολο περίπου 40.000), ή έν λόγω διαφοροποίησης εμφανίζεται μέσα στο πλαίσιο της μικρής έμπορευματικής παραγωγής που βασίζεται στή χρησιμοποίηση της οικογενειακής εργασίας.

Έτσι, έχουμε χωριά προσανατολισμένα βασικά στή ζωάρκεια, με χαμηλή παραγωγικότητα, των οποίων ο πληθυσμός τείνει να μεταναστεύει. Ύπάρχουν χωριά με έκτεταμένη διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων που είναι πλήρως έμπορευματικές. Ύπάρχουν χωριά μονοκαλλιιεργειών με ύψηλή παραγωγικότητα και δυνατότητα συσσώρευσης. Και σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ή σχέση μισθωτής εργασίας - κεφαλαίου είναι άσήμαντη¹.

Τό δεύτερο σημείο άφορά τήν σχετικά έπιτυχη οικονομική εξέλιξη της γεωργίας. Μέσα σ' αυτή τήν κυριαρχία της μικρής έμπορευματικής παραγωγής

γής και με άπουσία τάσεως για τήν εμφάνιση των καπιταλιστικών σχέσεων (στήν πραγματικότητα τό αντίθετο έχει διαπιστωθεί γενικώς, δηλ. ο κατακερματισμός των μεγάλων άγροτικών έκμεταλλεύσεων) δέν υπάρχει στασιμότητα ή μπλοκάρισμα της άγροτικής ανάπτυξης. Η τεχνολογική πρόοδος και ή διάχυση της τεχνολογίας ήταν σταθερές από τό 1950 και ιδιαίτερα τή δεκαετία του 1970. Ύπάρχει μιά σταθερή αύξηση της χρήσης νέων εισροών (λιπάσματα, έντομοκτόνα) και της άρδευσης. Η έτήσια πραγματική αύξηση της παραγωγής διακυμάνθηκε μεταξύ του 3 και του 4% τις τελευταίες τέσσερες δεκαετίες. Έχει γίνει μιά σημαντική συσσώρευση και μιά βελτίωση των επιπέδων κατανάλωσης έντός του άγροτικού τομέα, όπως διαφαίνεται από τόν αυξανόμενο αριθμό τρακτέρ, φορτηγών, ψυγείων, συσκευών τηλεόρασης κ.λπ. στά χωριά. Τό σημαντικό είναι, βεβαίως, ότι όλες αυτές οι μεταβολές έχουν έξαπλωθεί ανάμεσα στους μικροπαραγωγούς όλων των κλιμάκων παραγωγής και δέν έχουν γίνει αντικείμενα άπόλαυσης μόνο λιγοστών καπιταλιστών γαιοκτημόνων. Μιά τέτοια διάχυση όφείλεται έν μέρει στις ποικίλες κυβερνητικές πολιτικές που έχουν συμβάλει στην προστασία και τήν εϋημερία των άγροτών. Οι επιδοτήσεις των εισροών, τά συστήματα ένίσχυσης των τιμών και ή άπουσία φορολογίας υποδηλώνουν πολιτικές επιλογές προς όφελος σχετικά των άγροτών και είχαν ως άποτέλεσμα τή σταθερή βελτίωση των όρων έμπορίου για τόν άγροτικό τομέα. Και πάλι ήταν ή κυριαρχία των μικροπαραγωγών και ή αριθμητική τους ισχύς που έφθανε τά έκατομμύρια και ώθησε τό κοινοβούλιο να μεταφράσει τήν υποστήριξη των ψηφοφόρων σε πολιτικές προς όφελος των μικροπαραγωγών. Η ιδεολογική επίδραση της τεράστιας αριθμητικής ύπεροχής των μικροπαραγωγών στον τουρκικό κοινωνικό σχηματισμό είναι ένα πολύ ένδιαφέρον θέμα που δέν είναι δυνατόν να πραγματευθούμε έδώ. Σ' αυτό τό άρθρο θά προσδιορίσω και θά περιγράψω όρισμένα γεγονότα και πρότυπα μετασχηματισμού της τουρκικής γεωργικής δομής από τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο.

Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΣΤΙΣ ΚΑΛΙΕΡΓΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΤΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Η ειρήνη μετά τό 1945 σήμανε τήν εγκαθίδρυση της άμερικανικής ήγεμονίας πάνω στον «έλεύθερο κόσμο». Η Τουρκία ήταν σε μιά έξαιρετικά εϋνοϊκή θέση για να έκμεταλλευθεί αυτή

τήν αλλαγή. Τό πρόγραμμα για τήν άνόρθωση της Εϋρώπης** που στόχευε στην άνοικοδόμηση της εϋρωπαϊκής οικονομίας επέκτάθηκε για να καλύψει και τήν Τουρκία ώστε να αναπτύξει τήν οικονομία της σύμφωνα με τήν προβλεπόμενη κατανομή της εργασίας στην παγκόσμια αγορά. Μέχρι τά μέσα της δεκαετίας του 1950 όλα τά κεφάλαια που ήλθαν από τό έξωτερικό κατευθύνθηκαν προς τόν άγροτικό τομέα σύμφωνα με τις οδηγίες των Άμερικάνων ειδικών. Πράγματικά, οι ένισχύσεις και οι έπιχορηγήσεις από τις ΗΠΑ συνέβαλαν σημαντικά στην έπίτευξη της τεχνολογικής μεταβολής στην τουρκική γεωργία και βοήθησαν να σταθεροποιηθεί ή πρωτοκαθεδρία της μικρής παραγωγής με τό να επιτρέψουν τήν αύξηση της καλλιιεργημένης γής.

* Ο Keyder προτιμά τόν όρο «μικρή έμπορευματική παραγωγή» (petty commodity production) αντί του όρου «άπλή έμπορευματική παραγωγή» (simple commodity production) που κατά τή γνώμη μου είναι όρθότερο γιατί τονίζει τό ποιοτικό στοιχείο διαφοροποίησης από τήν καπιταλιστική παραγωγή. Έπειδή όμως δέν υπάρχει μιά κοινά άποδεκτή όρολογία, διατηρώ τήν έκφραση του συγγραφέα, παρ' όλο ότι δέν συμφωνώ μαζί της.

Αν και ή έπιχειρηματολογία και τά συμπεράσματα στά όποια καταλήγει ο Keyder είναι άμφισβητούμενα, θεωρώ ότι έχει μεγάλη σημασία ή ύπόμνηση της λειτουργίας της αγοράς έννοικιαζόμενων άγροτικών μηχανημάτων, σε μιά άγροτική οικονομία όπως αυτή της Τουρκίας. Ο C. Keyder θεωρείται ως ένας σημαντικός τούρκος μαρξιστής της νεότερης γενιάς, με αρκετές δημοσιεύσεις στά άγγλικά. Ένα προηγούμενο άρθρο του που είχε δημοσιευτεί παλαιότερα στο New Left Review μεταφράστηκε και έκδόθηκε στα έλληνικά. Πρόσφατα κυκλοφόρησε βιβλίο του από τό New Left Books για τήν Τουρκική Οικονομία.

Ύπό τό βιβλίο του Keyder *La Turquie en transition*

** Σχέδιο Μάρσαλ

Στό τέλος του πολέμου τό επίπεδο τής αγροτικής τεχνολογίας ήταν τό ίδιο μέ εκείνο του 19ου αιώνα. "Αν και ό αριθμός των τρακτέρ είχε αύξηθει μέ αξιόλογο ρυθμό κατά τή δεκαετία του 1920, τά έλλειμματα εξαιτίας τής κρίσης του 1929 και ό πόλεμος είχαν άχρηστεύσει τόν ύπάρχοντα μηχανικό έξοπλισμό. Τό 1946 ό αριθμός των τρακτέρ που λειτουργούσαν μόλις ξεπερνούσε τή χιλιάδα, ένώ ύπήρχαν σχεδόν 2,5 εκατομμύρια ζεύγη άροτριώντων ζώων. Τό 1955 ό αριθμός των τρακτέρ που εισήχθη μέ τό πρόγραμμα βοήθειας έφθασε τίς 43.000, χωρίς νά παρατηρηθούν μεγάλες αλλαγές στόν αριθμό των άροτριώντων ζώων. Αυτή ή πρόσθετη πηγή ενέργειας χρησιμοποιήθηκε στην άρχή γιά τήν επέκταση τής καλλιεργούμενης γής. Μεταξύ του 1948 και του 1955 ή συνολική σπάρσιμη έπιφάνεια αύξήθηκε από 9,5 σέ 14,2 εκατομμύρια έκτάρια ή κατά 50%, ένώ ό πληθυσμός αύξήθηκε κατά τήν ίδια περίοδο μόνο κατά 20% μέ άποτέλεσμα ή κατά κεφαλή καλλιεργούμενη γή νά αύξηθει κατά 25%². Τά τρακτέρ που έκανάν δυνατή τήν άπόδοση γαιών στην καλλιέργεια συνήθως άγοράζονταν μέ πίστωση και όχι πάντα από τούς πλούσιους γεωργούς. "Η γεωγραφική κατανομή των τρακτέρ έδειχνε ότι ή πυκνότητά τους ήταν μάλλον χαμηλή σέ περιοχές που κυριαρχούσαν μεγάλοι γαιοκτήμονες, ένώ στίς περιοχές μέ μικρές έκμεταλλεύσεις που ήταν προανατολισμένες στή άγορά, ή άναλογία ήταν δυσανάλογα μεγάλη³.

Ότε ή επέκταση τής καλλιεργήσιμης γής έπετεύχθηκε άποκλειστικά και μόνο από τούς πολιτικά παντοδύναμους κατόχους των τρακτέρ. "Η κοινότητα του χωριού συχνά έμπλέχθηκε στή διαδικασία λήψης άποφάσεων, και ή διαδικασία επέκτασης τής καλλιεργήσιμης γής όδήγησε σέ μία σειρά γεγονότων κατά τά όποια άλλες ομάδες χωρικών έπωφελήθηκαν έμμέσως. Σέ χωριά μέ μεγάλα ποσοστά καλλιέργειας που βασιζόνταν στην έπίμορτη άγροληψία, ή διανομή τής γής ήταν άνιση εξαιτίας του μικρού αριθμού των «μεσαιών χωρικών» που ξεπέρασαν τήν κρίση και τόν πόλεμο χωρίς νά χάσουν τή γή και τά ζώα τους. "Η πλειονότητα των χωρικών ήταν φτωχοί και ήταν δεμένοι στους πλούσιους γαιοκτήμονες μέ δεσμούς τοκογλυφίας και/ή έπίμορτης άγροληψίας, χωρίς πιθανότητα νά διαφύγουν από τή θέση αδή άν δεν άλλαζε ή οικονομική συγκυρία. "Όταν ή οικονομική συγκυρία αντιστράφηκε και ό γαιοκτήμοντας (ή οι γαιοκτήμονες) του χωριού άντέδρασαν άγοράζοντας τρακτέρ, ή νέα τεχνολογία χρησιμοποιήθηκε γιά νά αντικαταστήσει τούς έπίμορτους ή γιά νά καταλάβει τήν καλύτερη γή που καλλιεργού-

σαν προηγουμένως οι φτωχοί χωρικοί. Μ' άλλα λόγια, ό γαιοκτήμονας χρησιμοποιήσε τό τρακτέρ του κυρίως ως μέσο άρσης και θερισμού τής δικής του γής ή τής γής που μόλις είχε άποκτήσει κάτω από κάποιο νομικό τέχνασμα. "Η αντίδραση των πρώην έπίμορτων καλλιεργητών στην άπώλεια τής θέσης του ένοικιαστού τής γής ή των φτωχών χωρικών τήν άπώλεια τής γής καλής ποιότητας ήταν είτε συλλογικά είτε υπό τήν έξουσία τής διοίκησης του χωριού νά ένεργήσουν ώστε νά άποκτήσουν γή που μέχρι τότε ήταν στην κυριότητα του χωριού. "Έτσι ή δημόσια γή που ήταν γύρω από τό χωριό και που μέχρι τότε δεν έκαλλιεργείτο περιήλθε στην κυριότητα των πρώην έπίμορτων καλλιεργητών που έπρεπε νά δανεισθούν γιά νά επενδύσουν στή γή και γιά νά άγοράσουν άροτριώντα ζώα. Δεδομένης τής αυξανόμενης προσφοράς δανείων, ή δημιουργία έκμεταλλεύσεων ανεξάρτητων χωρικών δεν έμποδίστηκε από τήν έλλειψη πιστώσεων. "Επιπλέον, ή άβεβαιότητα που συνόδευε τήν καλλιέργεια τής δημόσιας γής σύντομα άναιρέθηκε έφόσον ή έτσι καλλιεργούμενη γή θεωρήθηκε ως *de facto* ιδιοκτησία του καλλιεργητή ό όποιος απέκτησε και νόμιμος τίτλος.

Στά χωριά στά όποια ύπήρχε πίο ίση διανομή τής γής και μία μεγαλύτερη άναλογία «μεσαιών χωρικών», αυτοί οι «μεσαιό χωρικοί» μέ πολιτικές διασυνδέσεις, ή καμιά φορά και μέ επιχειρηματικό πνεύμα, μπορούσαν να πετύχουν δάνειο γιά νά άγοράσουν τρακτέρ. Συνήθως δύο ή περισσότερα νοικοκυριά ένώθηκαν γιά νά πραγματοποιήσουν τήν επένδυση και στή συνέχεια πίεσαν σέ τοπικό επίπεδο τήν τοπική άρχή νά έπεκτείνει τήν καλλιεργήσιμη γή σέ βάρος τής δημόσιας κοινής γής. Καί πάλι ή κατοχή τής κρατικής γής νομιμοποιήθηκε τελικά μέ νομικές πράξεις μεταξή νομιμότητας και παρανομίας, και οι περισσότεροι από τούς κατοίκους του χωριού έλαβαν μερίδιο στή νέα γή. Τό κυριότερο άποτέλεσμα τής επέκτασης τής καλλιεργούμενης γής ήταν ή αύξηση τής παραγωγής των μικρών χωρικών. "Ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων των ανεξάρτητων χωρικών αύξήθηκε από 2,3 έκατ. τό 1950 σέ 2,5 έκατ. τό 1952 και σέ 3,1 έκατ. τό 1963⁴. Στίς περισσότερες περιπτώσεις τά τρακτέρ ήταν διαθέσιμα γιά ένοικίαση, και μέ τήν εύκολότερη πρόσβαση στόν τραπεζικό δανεισμό, μειώθηκε ό δανεισμός γιά επέκταση τής παραγωγής στην τοκογλυφική άγορά. "Η μετανάστευση έπίσης μειωσε τήν πίεση γιά δάνεια (και γιά τή γή) μέ τό νά άπομακρύνει από τή γεωργία εκείνους τούς χωρικούς που θά δανείζονταν γιά νά κάνουν τίς δικές τους εκμεταλλεύσεις και άρχισε νά άποτελεί μία νέα πηγή

κεφαλαίων καθώς οι μετανάστες έστελναν έμβάσματα στους συγγενείς τους που έμειναν στό χωριό.

ΕΚΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οί εξέλιξεις που περιγράφηκαν πίο πάνω ήταν τμήμα ενός πίο γενικού οικονομικού μετασχηματισμού. Παρά τήν πολιτική έμφαση που δόθηκε στή γεωργία, ή βιομηχανία στίς πόλεις είχε άρχισι εξίσου νά αναπτύσσεται μέ ταχείς ρυθμούς. "Εν μέρει αυτό ήταν άποτέλεσμα τής επέκτασης τής άγοράς καθώς αύξανονταν τά γεωργικά εισοδήματα. "Ιδιαίτερα μετά τό 1954, όμως, ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας και, δευτερογενώς, των υπηρεσιών προωθήθηκαν από προσπάθειες νά δημιουργηθεί μία προστατευμένη έσωτερική άγορά. "Από τήν πλευρά του γεωργικού μετασχηματισμού, ή οικονομική ανάπτυξη στίς πόλεις μεταφράστηκε σέ εύκαιρίες άπασχόλησης, και κατά τά πρώτα χρόνια τής δεκαετίας του 1950 έφανίστηκε ή άρχή ενός μαζικού ρεύματος αστικοποίησης που καταλάγιασε μόνο στό τέλος τής δεκαετίας του 1970. "Εκείνη τήν εποχή εμφανίσθηκαν οι πρώτες παραγκουπόλεις γύρω από τήν "Ινσταμπούλ. Τό 1955 είχαν γίνει κομμάτι από τήν έθνική σκηνή. Μεταξύ του 1950 και 1960 ό πληθυσμός των τεσσάρων μεγαλύτερων πόλεων αύξήθηκε κατά 75% και ό αστικός πληθυσμός (πόλεις μέ περισσότερους από 10.000 κατοίκους) αύξήθηκε από 19% σέ 26% στόν συνολικό πληθυσμό. Κατά τή δεκαετία του 1950 οι μετακινούμενοι στίς πόλεις διατηρούσαν στενούς δεσμούς μέ τά χωριά τους και δεν άμφισβητούσαν ουσιαστικά ούτε τούς δεσμούς του κοινού οικογενειακού προϋπολογισμού μέ τίς οικογένειές τους. "Έτσι, τό νοικοκυριό στό χωριό μπορούσε νά πετύχει ύψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης άν και τό πρότυπο παραγωγής *in situ* έμεινε τό ίδιο.

"Από τήν άλλη πλευρά ή ύπαρξη ενός μέλους τής οικογένειας που κέρδιζε ένα εισόδημα στην πόλη και ή διαθεσιμότητα έμβασμάτων συνεπαγόταν μία πρόσθετη δυνατότητα νά δημιουργηθεί μία ανεξάρτητη καλλιέργεια, νά άγοραστεί γή ή ζώα, ή ακόμα νά επεκταθεί ή καλλιέργεια. "Όταν ό μετανάστης έφευγε και ή προσωπική του εργασία δεν ήταν άπαραίτητη στό χωριό δεν έφανιζόταν πρόβλημα από τήν έλλειψη εργατικού δυναμικού. "Αργότερα, όμως, όταν ή μετανάστευση έγινε πίο μόνιμη, άρχισαν νά έμφανίζονται προβλήματα διαθεσιμότητας τής εργασίας. "Η λύση δόθηκε μέ τή μορφή μιās έντατικής άγοράς ένοικία-

σης μηχανημάτων που με ολοκληρωμένο τρόπο συνεισέφερε στη διατήρηση της παραγωγής μικρής κλίμακας.

Κατά τη διαδικασία επέκτασης της καλλιεργούμενης γης τό 1950-1954, ή αγορά αυτή λειτουργούσε εύρως. Καθώς αξιόθηκε ό αριθμός τών τρακτέρ, όλο και περισσότερα χωράφια κατέληγαν νά όργώνονται και νά σοδιάζονται μέσω μιάς σχέσεως ένοικίασης. Ταυτοχρόνως, ή εισαγωγή μηχανημάτων θερισμού (συνήθως θεριζοαλωνιστικά) βοήθησε στό νά μειωθεί σημαντικά ή μεγάλη ζήτηση για έργασία στά σιτηρά τήν περίοδο τής σοδειάς. Οί γαιοκτήμονες πού είχαν αρκετή γή ώστε νά άπασχολήσουν μιά θεριζοαλωνιστική μηχανή μόνο για δική τους χρήση ήταν πολύ λίγοι. Οί θεριστικές μηχανές κάλυπταν τς ανάγκες αρκετών χωριών καθώς άκολουθούσαν τήν ώριμανση του καρπού (σε συνάρτηση μέ τήν όδική πρόσβαση και τς συνθήκες του έδάφους) κατά τό θερισμό. Ήδη από τό 1955 ύπήρχαν 5.615 θεριζοαλωνιστικές στην Τουρκία και μιά ζωντανή αγορά μηχανημάτων πρός ένοικίαση για τς ύπηρεσίες τους⁵.

Ή αγορά ένοικίασης τών άγροτικών μηχανημάτων επέτρεψε στό εργατικό δυναμικό τής οικογένειας νά μεταναστεύσει (τουλάχιστον για τό χρονικό διάστημα πού δέν συνέπιπτε μέ τς περιόδους ύψηλης ζήτησης για έργασία στη γεωργία) χωρίς νά θέτει σε κίνδυνο τήν παραγωγή. Αυτοί οί μετανάστες δέν ήταν ύποχρεωμένοι νά πουλήσουν ή νά έγκαταλείψουν τά χωράφια τους μέ τήν αναχώρησή τους από τό χωριό. Στο βαθμό πού κάποιο μέλος τής άμεσης οικογένειας ή κάποιος ήλικιωμένος συγγενής ήταν διαθέσιμος για νά επιβλέπει τήν ένοικίαση τών μηχανημάτων (πού νοικιάζοντουσαν πάντοτε μαζί μέ τούς χειριστές τους) ή γή παρέμεινε καλλιεργημένη. Έκτός του ότι επέτρεπε στη συντήρηση του δεσμού ανάμεσα στό χωριό και τήν παραγωγούπολη αυτή ή κατάσταση έμπόδισε τή σημαντική μεταβολή στην ιδιοκτησία τής γης. Οί περισσότεροι μετανάστες συνέχισαν νά είναι μικροϊδιοκτήτες και δέν πύλησαν τή γή τους παρά τή φυσική τους άπουσία από τό χωριό.

Σέ περιοχές προέλευσης μεταναστών ή ένοικίαση τών μηχανημάτων συχνά μετατράπηκε σε συμφωνίες «έπιμορτης καλλιέργειας» μεταξύ κατόχων τρακτέρ πού δέν είχαν δική τους αρκετή γή για νά ξαντλήσουν τή δυναμικότητα τών μηχανημάτων τους και, συνήθως, μικροϊδιοκτητών πού δέν μπορούσαν νά φέρουν σε πέρας τήν παραγωγική διαδικασία στη γή τους. Αρχικά ήταν κυρίως οί μετανάστες στα άστικά κέντρα πού ένοικίασαν τή γή τους στους κατόχους τρακτέρ αλλά καθώς ή κινητικότητα τής

έργασίας έγινε πió έκτεταμένη, ύπήρχαν χωρικοί πού άφηναν τή γή τους στην έπιμορτη καλλιέργεια σε συμφωνία μέ έναν κάτοχο τρακτέρ, ενώ οί ίδιοι έψαχναν για έργασία σε έναν διαφορετικό τομέα. Αυτή ή κατάσταση έγινε πολύ κοινή στό τέλος τής δεκαετίας του 1960 και επέκτάθηκε σε μιά συναλλαγή εκτός τών όρίων του χωριού, όπου ό κάτοχος τρακτέρ στό ένα χωριό θά αναλάμβανε τήν έπιμορτη καλλιέργεια ή θά νοικιάζε γή από πολλά χωριά τής περιοχής. Άργότερα, όμως, καθώς ό αριθμός τών τρακτέρ αξιόθηκε, ό ανταγωνισμός μεταξύ τών κατόχων τρακτέρ εντάθηκε και ή γή έτεινε νά νοικιάζεται μέσα στό ίδιο χωριό.

Πρέπει νά τονιστεί μιά άλλη συνέπεια τής διαθεσιμότητας ένοικιαζόμενων μηχανημάτων. Ήν και ύπήρχαν μερικές περιοχές πού εξακολουθούσε ή καλλιέργεια μέ παραδοσιακές μεθόδους, ό βαθμός όμογενοποίησης τής τεχνολογίας, ιδιαίτερα στη συγκομιδή, ήταν έκπληκτικός. Αυτό ήταν άποτέλεσμα τής όμαλης λειτουργίας τής αγοράς ένοικιαζόμενων μηχανημάτων. Τό άποτέλεσμα αυτής τής εύρειας επέκτασης τής τεχνολογίας ήταν ή ικανότητα τών χωρικών - ιδιοκτητών χωραφιών κάθε μεγέθους νά χρησιμοποιούν τά ίδια μηχανήματα. Αυτό, μαζί μέ τήν ταχεία επέκταση τών ποικιλιών σιτηρών ύψηλών άποδόσεων συνεισέφερε σημαντικά στην κατάργηση τών διαφορικών παραγωγικότητων εξαιτίας ύπαρξης οικονομικών κλίμακος.

Οί εξελίξεις πού προκλήθηκαν από τις μεταβολές στη δεκαετία του 1950—δηλαδή ή μεγάλη προσφορά δανείων, ή μόνιμη μετανάστευση στις άστικές περιοχές, και ό σχηματισμός μιάς αγοράς ένοικίασης άγροτικών μηχανημάτων— ήταν οί βασικοί παράγοντες πού όδήγησαν στη σταθεροποίηση τών άνεξάρτητων χωρικών. Μέ τή διαθεσιμότητα πιστώσεων σε άγορές πού έπιδοτούνταν από τό κράτος, οί τοκογλυφικοί δεσμοί έσπασαν. Μέ τή μετανάστευση και τά έμβάσματα έγινε δυνατό νά διατηρηθεί ή μικρή ιδιοκτησία παρά τήν παραγωγή προϊόντος σε επίπεδα κάτω τής ζώαρκειας. Και μέ τή διαθεσιμότητα μηχανημάτων πού έξοικονομούσαν έργασία άνετράπη ή αίτιώδης σχέση πού όδηγει άπό τή διαφορετική παραγωγικότητα στους διαφορετικούς ρυθμούς συσσώρευσης και στη συγκέντρωση τής γης ενώ ταυτοχρόνως ήταν δυνατή ή καλλιέργεια τής γης παρά τή φυσική έλλειψη παραγωγικής έργασίας.

ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΜΟΡΤΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Μέχρι τώρα ίσχυρισθήκαμε ότι ή κυρίαρχη τάση ήταν ή σταθεροποίηση

τής μικρής παραγωγής στη γεωργία μέ τή μορφή τής μικρής άγροτικής ιδιοκτησίας όπου ή κύρια πηγή έργασίας είναι ή ίδια ή οικογένεια. Αυτή ή κυριαρχία συνεπάγεται ότι μορφές έκμετάλλευσης πού βασίζονται στους μεγάλους γαιοκτήμονες, είτε στην έκδοχή τών ένοικιαστών γης είτε στην έκδοχή τήν καπιταλιστική (μισθωτής έργασίας Σ.τ.Μ.) είναι δευτερεύουσες και ποσοτικά και μέ τήν έννοια τής σημασίας τους στόν προσδιορισμό τής άναπαραγωγής τής συνολικής κοινωνικής δομής στη γεωργία. Θα μελετήσουμε τώρα τς περιπτώσεις τής μεγάλης γαιοκτησίας κατά τόν ιστορικό τους μετασχηματισμό. Άς έξετάσουμε τήν ένοικίαση τής γης μέ τς δύο έκδοχές της, τήν ένοικίαση άγροτεμαχίου και τήν έπιμορτη καλλιέργεια.

Ίσχυρίσθηκα πió πάνω ότι ή άφιξη τών τρακτέρ δημιούργησε στην άγροτική σκηνή έναν νέο τύπο άπόντος ιδιοκτήτη πού, άν και έχει μεταναστεύσει έξω από τό χωριό, διατήρησε τήν ιδιοκτησία τής γης του και τή νοίκιασε. Στις περισσότερες από αυτές τς περιπτώσεις ό «ένοικιαστής» είναι ό ιδιοκτήτης τρακτέρ πού ή δική του γή είναι άνεπαρκής σε σύγκριση μέ τήν τεχνική ικανότητα καλλιέργειας πού διαθέτει. Σύμφωνα μέ μιά έρευνα πού έγινε τό 1970, π.χ., τό 16,5% τών χωρικών καλλιεργούν περισσότερη γή άπό όση ιδιόκτητη έχουν⁶. Ή φύση και ή κατάσταση ιδιοκτησίας τής γης αυτών πού νοικιάζουν τή γή, δυστυχώς, δέν μπορεί νά εξαχθεί από τά στοιχεία τής ίδιας έρευνας. Ύπάρχει όμως μιά άπογραφή πού έγινε τό 1963 πού δείχνει καθαρά ότι οί χωρικοί πού καλλιεργούν μικρά άγροτεμάχια λιγότερα από 2 έκτάρια είναι εκείνοι πού νοικιάζουν περισσότερο τή γή τους. Μέ άλλα λόγια, οί μικροί ιδιοκτήτες έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα νά νοικιάσουν τή γή τους. Άπό τήν άλλη μεριά, οί μεσαίοι ιδιοκτήτες φαίνεται νά αυξάνουν τήν κλίμακα καλλιέργειας νοικιάζοντας γή. Οί γεωργοί πού καλλιεργούν γή έκτάσεως 5 μέ 50 έκτάρια νοικιάζουν γή περίπου ίσοδύναμη μέ τό 1/8 τής ιδιόκτητης γης τους. Ή τάση τών μικρών ιδιοκτητών νά νοικιάζουν τή γή τους και τών μεσαίων νά νοικιάζουν γή διατηρεί τή δομή τής ιδιοκτησίας στόν άγροτικό τομέα έπειδή οί μικροί χωρικοί (και πιθανόν και άλλες κατηγορίες ιδιοκτητών) βρίσκουν τά μέσα νά έγκαταλείψουν τά χωριά τους χωρίς νά αναγκαστούν νά πουλήσουν τή γή τους. Έτσι, προσφέρουν τήν έργασία τους έποχιακά ή μόνιμα, στις άγροτικές, άστικές, έθνικές ή διεθνείς άγορές ενώ, ταυτόχρονα, διατηρούν τήν ασφάλεια πού ένέχει ή κατοχή γης και πιθανόν νά εισπράτουν κάποια έξοδα από τήν καλλιέργεια τής γης τους. Αυτή ή μορφή τής ένοικίασης τής γης δέν σχετίζεται κα-

θόλου με τη μορφή ένοικίασης που συναντάμε στη σχέση ανάμεσα στο μεγάλο γαιοκτήμονα και το χωρικό που δεν έχει γη. Άκόμη και το μέγεθος του 1,5% στην απογραφή του 1970 που δείχνει το ποσοστό των εκμεταλλεύσεων που αποτελείται έξ ολοκλήρου από ένοικιαζόμενη γη (δηλαδή, εκμετάλλευση που καλλιεργείται από ιδιώτες οι οποίοι δεν είναι ιδιοκτήτες γης), πιθανόν να περιλαμβάνει ένα σημαντικό ποσοστό ένοικιαστών που είναι κάτοχοι τρακτέρ. Μ' άλλα λόγια, ένοικιαστές αυτών των εκμεταλλεύσεων μπορεί να είναι ιδιώτες μη κάτοχοι γης από τη στατιστική κατηγορία «άγροτικός πληθυσμός που δεν ασχολείται με τη γεωργία» και που έχουν επενδύσει σ' ένα τρακτέρ. Μπορεί ακόμη αυτοί οι ένοικιαστές να νοικιάζουν γη ώστε να λειτουργούν ως διευθυντές - οργανωτές της παραγωγής. Θα νοικιάζουν ένα τρακτέρ και μία θεριστική μηχανή και θα στοχεύουν στην επίτευξη ενός καθαρού κέρδους αφού αφαιρέσουν το κόστος του ένοικίου της γης και των μηχανημάτων από την αξία του προϊόντος.

Η έρευνα του 1963 που στόχευε να προσδιορίσει την έκταση των εκμεταλλεύσεων που λειτουργούν υπό διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας, είχε υποδείξει ότι το 9,2% της γης καλλιεργείτο με έπιμορτες καλλιέργειες. Το αντίστοιχο μέγεθος για το 1970 δείχνει ότι το ποσοστό γης που καλλιεργείται με έπιμορτη καλλιέργεια είναι μόνο 2,8%. Αυτό ή μείωση, βεβαίως, είναι αναμενόμενη δεδομένων των επιχειρημάτων που αναπτύξαμε πίο πάνω σχετικά με τη σταθεροποίηση των ανεξάρτητων καλλιεργητών. Θεωρούμε ότι το μέγεθος σήμερα είναι πολύ χαμηλότερο; και η έπιμορτος καλλιέργεια έχει περιορισθεί στις νοτιοανατολικές περιοχές που κατοικούνται από τις εγκαταστημένες μόνιμα Κουρδικές φυλές.

Στη νοτιοανατολική περιοχή, εξαιτίας της φύσης των ταξικών Ισορροπιών, η έπιμορτη καλλιέργεια παρέμεινε ως κυρίαρχη πρακτική ακόμη και αφού η εργασία έγινε περιττή με την τεχνολογική εξέλιξη. Μ' άλλα λόγια, αν και ο γαιοκτήμονας ήταν αρκετά Ισχυρός να καταλάβει τις νέες γαίες, δεν ήταν αρκετά Ισχυρός ώστε να διώξει τους χωρικούς έξω από τη γη του. Άποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μία κατάσταση που έμοιαζε με τη συνύπαρξη της γης του φεουδάρχη (domain) και της γης των χωρικών στη φεουδαρχική οικονομία με τμήμα της γης περιφραγμένο από το γαιοκτήμονα και τμήμα καλλιεργούμενο από τους χωρικούς με έπιμορτη άγροληψία.

Αυτή η κατάσταση, όμως, δεν μπορούσε παρά να σημαίνει μία παραγμένη συνύπαρξη, επειδή ο γαιοκτήμονας

ήθελε να περιφράξει ολοκληρωτή γη του χωριού και οι χωρικοί έπιθυμούσαν πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στα χωράφια που καλλιεργούσαν, αλλά και στα χωράφια που είχαν περιφραχθεί. Τό άποτέλεσμα αυτής της πάλης εξαρτιόταν από την πολιτική σύγκρουση σέ τοπικό και σέ έθνικό επίπεδο. Άντιμετωποι με την άπειλή της άγροτικής μεταρρύθμισης και την εχθρότητα των χωρικών, μερικοί γαιοκτήμονες προτίμησαν να αφήσουν τη γη να κατατμηθεί μέσω κληρονομιών ή να πουλήσουν χωράφια στους χωρικούς σέ μικρές τιμές. Σέ άλλες περιπτώσεις, ο γαιοκτήμονας κατάφερε να εκδιώξει τους πίο μαχητικούς χωρικούς από τό χωριό, ενώ επέβαλε πολύ χαμηλά νοίκια σ' αυτούς που έμειναν ως συνεργάτες του. Γενικά, στίς λιγοστές διάσπαρτες περιπτώσεις μεγάλης γαιοκτησίας που υπάρχουν στίς περιοχές της Μεσογείου και του Αιγαίου, η κατάτμηση της ιδιοκτησίας φαίνεται να ήταν η κυρίαρχη πρακτική, ενώ στα νοτιοανατολικά οι καπιταλιστικές περιφράξεις ήταν πίο έπιτυχείς.

Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Τό τελευταίο σημείο μās φέρνει στη συζήτηση για τη σημασία της μισθωτής εργασίας στην καπιταλιστική γεωργία. Ιστορικά ή φύση της κοινωνικής δομής έμπόδισε την άνάληψη της ιδιοκτησίας των χωρικών από τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Και ο υψηλός λόγος γης-εργασίας, που μεταφράζεται σέ διαθεσιμότητα γης, ήταν αντίθετος πός τό σχηματισμό μιάς κατηγορίας άγροτών χωρίς γη. Με την τεχνολογική εξέλιξη που περιγράφηκε πίο πάνω, την εισαγωγή τεχνικών εντάσεως μηχανημάτων και υποκατάστασης εργασίας, οι άγρότες σέ χωριά όπου κυριαρχούσαν οι γαιοκτήμονες έγιναν περιττοί από την όπτική γωνία των τεχνολογικών απαιτήσεων της παραγωγής. Παρ' όλ' αυτά, όταν ο γαιοκτήμονας κατόρθωσε να περιφράξει τη γη ώστε να αποκτήσει μιά συγκροτημένη εκμετάλλευση, είχε ανάγκη από τις υπηρεσίες ενός αριθμού μόνιμων εργαζόμενων που άμοίβωνταν με μισθό. Στην περίπτωση της καλλιέργειας σίτου, που είναι η κυρίαρχη μορφή καλλιέργειας στη νοτιοανατολική Άνατόλια, αυτός ο αριθμός μπορεί να είναι πολύ μικρός —είναι διευθυντές της εκμετάλλευσης, τόσοι οδηγοί όσα τρακτέρ υπάρχουν και λίγοι εργάτες. Όμως δεν υπάρχει γεωργία φυτειών στην Τουρκία με την καπιταλιστική όργάνωση της καλλιέργειας εντάσεως εργασίας. Γεωργικές εργασίες εντάσεως εργασίας έξω από τόν τομέα της μικρής παρα-

γωγής (με τη χρήση εργασίας που δεν ανήκει στην οικογένεια) συνήθως γίνονται από έποχιακούς, προσωρινούς εργαζόμενους. Η προσφορά για την έποχιακή εργασία δεν προέρχεται από τίς τάξεις των άκληρων χωρικών, αλλά μάλλον από τόν τομέα της μικρής έμπορευματικής παραγωγής.

Θά ήταν έσφαλμένο να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει άπόλυτη ταυτότητα ανάμεσα στην κατηγορία των άκληρων χωρικών και της μόνιμης μισθωτής εργασίας στη γεωργία. Στίς τουρκοτικές απογραφές οικισμοί με λιγότερο από 5.000 κατοίκους θεωρούνται ως άγροτικοί. Η κατηγορία του πληθυσμού «χωρίς γη» μέσα σ' αυτή την κατάσταση φυσικά περιλαμβάνει ιδιώτες των όποιων ή κύρια άπασχόληση είναι έξωγεωργική. Στην πραγματικότητα, ακόμη και στους μικρότερους οικισμούς ή επέκταση των καταναλωτικών ειδών και της τεχνολογίας έχουν κάνει αναγκαία την ύπαρξη μιάς αυξανόμενης πλειάδας μη βασικών άπασχολήσεων. Πρίν από 25 χρόνια, ένα χωριό στην Άνατόλια διατηρούσε οικονομικά ένα μέχρι τρία καφενεία και ένα μπακάλικο. Η βασική πηγή εισοδήματος των ιδιοκτητών τους δεν ήταν ή γεωργία. Τώρα, κάθε χωριό έχει έναν αριθμό οδηγών ταξί ή πούλμαν πλήρους άπασχόλησης, οδηγών τρακτέρ και εμπόρων. Μεταξύ των άκληρων, συνεπώς, μιά σημαντική ομάδα θά είναι μικροαστοί εκτός γεωργίας. Πραγματικά, υπάρχει μιά εκτίμηση στην έρευνα του 1970 που υποστηρίζει ότι ανάμεσα στον πληθυσμό του δείγματος τό 16% μπορεί να θεωρηθεί χωρίς γη, με την έννοια ότι ούτε έχει την ιδιοκτησία ούτε νοικιάζει γη, ενώ μόνο τό 1/10 του άκληρου πληθυσμού ήταν εργάτες γης. Μ' άλλα λόγια, όταν οι βιοτέχνες (6,2%), οι δημόσιοι υπάλληλοι (2,6%), οι εργάτες εκτός γεωργίας (1,6%), οι φοιτητές (1,5%) και οι άνεργοι (2,4%) ύπολογισθούν, μόνο τό 1,7% του άγροτικού πληθυσμού (ή ένας σέ κάθε 60 άτομα) παραμένουν ως εργάτες στη γεωργία των όποιων τά εισοδήματα προέρχονται άποκλειστικά από μισθωτή άπασχόληση⁷. Αυτό τό ποσοστό τό 1970 αντιστοιχούσε σέ λιγότερο από 100.000 ενήλικες άνδρες σ' όλη τη χώρα. Υπάρχουν επίσης μόνιμοι εργάτες γης που κατέχουν γη δική τους και ή συμπερίληψή τους θά αύξανε τόν αριθμό τόν όποιο ύπολογίσαμε προηγουμένως. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πάντως ότι οι εργάτες γης δεν αντιμετώπιζον καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής με την άυστηρή έννοια. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο βοσκός του χωριού που πληρώνεται με ένα συγκεκριμένο ποσό για κάθε πρόβατο από τά νοικοκυριά του χωριού. Έτσι, είναι ένας εργάτης άπο κοινού του χωριού. Όμως, άλλοι εργάτες γης εμπλέκονται σέ καπιταλι-

στικές σχέσεις με τό κράτος. Σέ 22 κρατικές ἀγροτικές ἐκμεταλλεύσεις ἀπασχολούνται περίπου 5.000 μόνιμοι ἐργάτες. Ένας μεγαλύτερος ἀριθμός ἐργάζεται γιά τήν κρατική δασική ὑπηρεσία⁸.

Δέν μπορούμε νά ἀποφύγουμε, συνεπώς, τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐμφάνιση καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς στή γεωργία, πού ὀρίζονται ὡς μόνιμη ἀπασχόληση χωρικῶν πού δέν ἔχουν γή, εἶναι ἐπυσωθίσιμη. Μποροῦμε ἐπίσης νά ὑποστηρίξουμε ὅτι δέν ἔχει ἀλλάξει ὁ ἀριθμός τῶν χωρικῶν πού ἀπασχολοῦνται ὡς μισθωτοί ἐργάτες. Ἐπειδή δέν ὑπάρχει συγκέντρωση τῆς γῆς μέ τήν ἀπομάκρυνση τῶν μικροϊδιοκτητῶν, δέν ἐμφανίζονται νέοι χωρικοί στερημένοι ἀπό τή γή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, προβλήματα διαχείρισης τῆς ἐργασίας, ὁ νόμος πού ρυθμίζει τά κληρονομικά δικαιώματα, ὁ φόβος τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης καί ἡ πολιτική πίεση ἀπό τά κάτω ὤθησαν τά μεγάλα ἀγροκτήματα εἴτε νά καταμεληθοῦν μεταξὺ κληρονόμων εἴτε ἀπλῶς νά πωληθοῦν στούς χωρικούς. Εἶναι πῶς ὀρθό συνεπώς νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ὑπάρχει μιά σταδιακή τάση γιά ἐξαφάνιση ἀκόμη καί τῶν λιγοστῶν καπιταλιστικῶν γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων πού χρησιμοποιοῦν μόνιμο ἐργατικό δυναμικό.

ΕΠΟΧΙΑΚΕΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέχρι τώρα ἰσχυριστήκαμε ὅτι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγῆς μέ τήν αὐστηρή ἔννοια εἶναι περιορισμένης σημασίας στή γεωργία. Ἐπίσης, δέν ὑπάρχει λόγος νά πιστέψουμε ὅτι θά ἐνισχυθοῦν στό μέλλον. Ὑπάρχει, ὁμως, μιά οὐσιαστική ἀγορά ἐργασίας πού φέρνει σέ ἐπαφή τοὺς μικροπαραγωγούς πού ἀναζητοῦν προχωρινή ἀπασχόληση μέ μεγαλύτερους γαιοκτήμονες πού χρειάζονται ἐποχιακή ἐργασία. Γιά νά ἀναλύσουμε αὐτό τό φαινόμενο, εἶναι ἀπαραίτητο νά διαπιστώσουμε πρῶτα τίς τεχνολογικές συνθήκες πού προώθησαν τή ζήτηση γιά προχωρινή ἐργασία. Ἡ τεχνολογική ἐξέλιξη τείνει νά δημιουργεῖ μιά ἀνισοκατανομή καί κυκλική χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας σέ ὅλες τίς σημαντικές καλλιέργειες μέ τήν ἐξαίρεση τῶν σιτηρῶν. Στά σιτηρά τά τρακτέρ καί οἱ θεριστικές μηχανές ἔχουν διευκολύνει τήν ἀντικατάσταση τῆς ἐργασίας στήν προετοιμασία τοῦ χωραφιοῦ, στό ὄργωμα, τή σπορά καί τή συγκομιδή. Σέ μερικές καλλιέργειες ἐντοσης ἐργασίας, ὅπως τά κηπευτικά, ἡ τεχνολογία δέν εἶχε κάποια σημαντική ἐπίδραση πάνω στήν παραδοσιακό κύκλο χρησιμοποίησης τῆς ἐργασίας. Ἡ καλλιέργεια σέ μικρή κλίμακα σα-

γιού, φουντουκιῶν, ἐλιῶν, τῶν τούρκικων ποικιλιῶν καπνοῦ πού δέν ἐπιδέχονται μηχανοποιημένη συγκομιδή, εἶναι παραδείγματα καλλιέργειῶν στήν ὁποία ἡ ἀνισότητα δέν σχετίζεται μέ τόν ἐκμηχανισμό. Ὑπάρχει ὁμως μιά σημαντική καλλιέργεια στήν ὁποία ἡ ἀνισότητα στή χρήση τῆς ἐργασίας ἔχει αὐξηθεῖ ὑπερβολικά: τό βαμβάκι. Τό βαμβάκι καλλιεργείται περίπου στό 5% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης γῆς. Καί εἶναι ἕνα πλῆρως ἐμπορευματοποιημένο προϊόν.

Πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν τρακτέρ, τό βαμβάκι καλλιεργεῖτο κυρίως σέ ἐπίμορτη βάση μέ τοὺς ἐνοικιαστές νά καλλιεργοῦν ἐκ παραλλήλου καί σιτηρά γιά λόγους ζωάρκειας. Μετά τήν ἐμφάνιση τῶν τρακτέρ, καί μέ τήν ἐντεινόμενη ἐμπορευματοποίηση, ἡ ἐργασία δέν ἦταν ἀναγκαία καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους. Καί ἐπίσης ἦταν δυνατόν νά καλλιεργοῦν βαμβάκι καί οἱ μικροὶ παραγωγοί. Τό συνολικό ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν ἦταν μιά ταχεία αὐξηση τῆς γῆς στήν ὁποία καλλιεργεῖται τό βαμβάκι, ἡ ἐξαφάνιση τῶν σχέσεων τῆς ἐπίμορτης ἀγροληψίας καί ἡ δραματική αὐξηση τῆς ζήτησης ἐργασίας κατά τή συγκομιδή. Πάντοτε ὑπῆρχε ἀνάγκη γιά ἐργασία πού ἐρχόταν ἐξω ἀπό τήν περιοχὴ παραγωγῆς βαμβακιοῦ, ἀκόμα καί ὅταν οἱ ἐπίμορτες σχέσεις ἦταν ὁ κανόνας. Μετά τόν ἐκμηχανισμό ὁμως οἱ πρῶν ἐπίμορτοι καλλιεργητές εἶχαν τήν εὐκαιρία νά δουλεύουν στά δικά τους χωράφια κατά τή συγκομιδή, γεγονός πού αὐξήσε τή διαφορὰ γιά τή ζήτηση ἐργασίας μεταξύ τῆς ἐποχῆς ἄρσης καί τῆς ἐποχῆς συγκομιδῆς. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἦταν νά ὑπάρξουν δύο διαφορετικές ἐποχές ἄρσης καί συγκομιδῆς. Καί συνεπώς, ἐμφανίστηκαν δύο διαφορετικές μορφές ὀργάνωσης τῆς καλλιέργειας τοῦ βαμβακιοῦ. Ἡ μιά, στά μικρά χωράφια, βασίζεται στήν οἰκογενειακή ἐργασία καί ἴσως καί στήν ἐργασία ἀπό τοὺς ἄλλους κατοίκους τοῦ χωριοῦ μέ συνθήκες ἀναπαιδευτικότητας. Ἡ ἄλλη, σέ μεγαλύτερες ἐκμεταλλεύσεις, βασίζεται στή μόνιμη ἀπασχόληση ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ ἐργατῶν (καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους) μαζί μέ ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ἐποχιακῆς ἐργασίας πού ἐρχεται ἀπὸ ἄλλες περιοχές. Αὐτὴ ἡ δευτέρη μορφή ὀργάνωσης ἀφορὰ τήν πλειονότητα τῆς ἐποχιακῆς μισθωτῆς ἐργασίας στή γεωργία. Ἐν καὶ δέν ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα, φαίνεται εὐλόγη μιά ἐκτίμηση ὅτι μεταξύ 200.000 καί 300.000 (ἐκτίμηση πού προέρχεται ἀπὸ τό βάρος τοῦ βαμβακιοῦ πού συλλέγει ἕνας ἐργάτης κατά μέσο ὄρο) ἀκόμα ἐτησίως εἰσέρχονται στήν ἐποχιακή ἀγορὰ ἐργασίας γιά τή συγκομιδὴ τοῦ βαμβακιοῦ. Αὐτό τό μέγεθος, μαζί μέ τήν πραγματικὰ ἐθνικὴ εὐρύτητα τοῦ φαινομένου, μέ τήν προσφορά ἐργα-

σίας νά προέρχεται ἀπὸ ὅλες τίς περιοχές τῆς Τουρκίας, κάνει αὐτὴ τὴν ἀγορὰ τῆς μόνῃ ἐθνικῆ καί τοπικῆ ἀγορὰ ἐργασίας στή γεωργία.

Ἐνῶ αὐτὴ ἡ ἀγορὰ ἔχει ἕναν σαφῆ καπιταλιστικὸ χαρακτήρα, δέν φέρνει σ' ἐπαφῆ προλετάρους «ἀπελευθερωμένους» ἀπὸ τήν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς μέ τοὺς καπιταλιστὲς πού μονοπωλοῦν αὐτὴ τὴν ἰδιοκτησία. Ἐπειδὴ οἱ προσφέροντες τὴν ἐργασία εἶναι οἱ ἴδιοι μικροὶ παραγωγοὶ ἔχουν τὴν ἐπιλογὴ νά μὴν μποῦν στήν ἀγορὰ ἐργασίας, ἂν καὶ μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ἐπικερδῆ μιά τέτοια ἐπιλογὴ. Μ' ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιά καπιταλιστικὴ σχέση βραχυχρόνιας διάρκειας κατά τὴν ὁποία καμιά πλευρὰ δέν εἶναι ἐξολοκλήρου καπιταλιστὴς ἢ ἐξολοκλήρου μισθωτός. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἰδεολογικὴ καί πολιτικὴ συμπεριφορὰ τὴν ὁποία θά προέβλεπε μιά ἀνάλυση βασιζόμενη σέ καθαρὲς σχέσεις παραγωγῆς δέν θά ἀνταποκρινόταν στήν πραγματικότητα. Τό κύριο ἐπιχειρημὰ μου ἦταν ὅτι τό ὑπόδειγμα τῆς διαφοροποιημένης μικροεμπορευματικῆς ἀγροτιᾶς εἶναι πῶς κατάλληλο γιά νά ἀντιμετωπίσει αὐτὴ τὴν πραγματικότητα. Ἡ σταθεροποίηση αὐτῆς τῆς δομῆς φαίνεται νά ἐξελισσεται ἀπὸ τό 1950 καί οἱ διαφορετικοὶ δρόμοι ἀνάπτυξης πού μποροῦν νά ἀναγνωρισθοῦν δέν δείχνουν μιά ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ βασικὸ ὑπόδειγμα μῆδεν γεωργίας ἀποτελούμενης κατὰ πλειονότητα ἀπὸ μικροὺς παραγωγούς καί πάντως δέν δείχνουν μιά πώλωση τῆς ἰδιοκτησίας καί προώθηση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς.

1. Δές τό "Paths of Rurel Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, vol. 11, no 1, Ὀκτώβριος 1983.
2. Ὅλες οἱ ἐκτιμήσεις εἶναι ἀπὸ τὴν Στατιστικὴ Ἐπετηρίδα διαφόρων ἐτῶν.
3. Ὁ ἀγροτικὸς ἐκμηχανισμὸς στήν Τουρκία (στά τουρκικά), Ἄγκυρα 1954.
4. Ἀγροτικὲς ἀπογραφές 1950 καί 1963.
5. Κρατικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία (DIE): Περιλήψεις ἀγροτικῶν στατιστικῶν, Ἄγκυρα 1965 (στά τουρκικά).
6. Δές Κ. Boratan: *Παρατηρήσεις σχετικὰ μέ τὴν δομὴ τῆς τουρκικῆς γεωργίας στά 1960* (στά τουρκικά), Α.Θ.Σ.Β.Φ. Dergisi, Σεπτέμβριος 1972.
7. Ὁπ. παρ.
8. Ὁπ. παρ. σ. 799.

Ἐξήντα χρόνια τούρκικου μυθιστορήματος

της Γκουζίν Ντίνο

Στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η οθωμανική πρόζα καλοῦνταν ὄχι μόνο νά ξεπεράσει τήν προαιώνια ἡγεμονία τῆς ποίησης ἀλλά ἀκόμη καί τήν ἀπαγόρευση νά προφέρει τό ὄνομα τῆς γυναίκα. Καθώς τό Ἰσλάμ (ἢ ἡ καθημερινή καταχρηστική του ἐρμηνεία) σκέπαζε μέ φερετζέδες τό γυναικεῖο πληθυσμό ἢ παράσταση τῆς πραγματικῆς του, φυσικῆς καί ἠθικῆς, εἰκόνας γιά καιρό ἦταν ἀδύνατη. Ἐπί αἰῶνες, πίσω ἀπό μιά μεγαλόσχημη αισθητική ἰδεολογία, θά προσδώσει στή γυναίκα μίαν ὑπαρξή περιορισμένη σέ διακοσμητικά στερεότυπα. Γίνεται λόγος γιά τόν ἔρωτα μόνο μέ τή μορφή μιάς μυστικο-ερωτικῆς ἐξιδανίκευσης. Τό χαρέμι καί ἡ πολυγαμία ἔβρισκαν τό ἀντίστοιχό τους στή γραφή.

Ἡ εἰκόνα τῆς γυναίκα ἀρχίζει νά συγκεκριμενοποιεῖται λίγο λίγο τήν ἐποχή τῶν κινημάτων ἐκδυτικισμοῦ μέ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμάτ (1839). Οἱ πῶτοι μυθιστοριογράφοι θά σκιαγραφήσουν γυναικεῖους χαρακτήρες ἐκλέγοντας συχνά ἡρωίδες ἐλευθεριάζουσες ἢ θύματα (ὄρφανή, ὀδαλίσκη κ.λπ.). Παρ' ὅλα αὐτά τό πρόσωπο, ἡ ἔκφραση, ὁ τρόπος ὁμιλίας, ἡ χειρονομία, ἡ ἐνδυμασία, ὁ συγκεκριμένος χαρακτήρας τῆς γυναίκα τῆς πόλης ἀρχίζουν ν' ἀναδύονται μέσα ἀπό τήν ἀνωθυμία.

Ἡ δυσκολία ὠστόσο τῆς γραφῆς ἢ τῆς περιγραφῆς γιά τοῦς πρωτοπόρους τοῦ μυθιστορήματος σέ τούρκικη γλώσσα δέν θά σταματήσει ἐδῶ. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς μυθιστορηματικῆς πρόζας καί τῶν χαρακτήρων τοῦ μυθιστορήματος θά συνδεθεῖ μέ τήν

έκκαθάριση της γλώσσας, υπερφορτωμένης από λέξεις και εξεζητημένα άραβοπερσικά φραστικά σχήματα. Χρειάστηκαν άναυωσεις σέ όλους τούς τομείς συγχρόνως: πέρασμα από τόν προφορικό στό γραπτό λόγο, στή δομή, στή μορφή, στή λειτουργία, στόν τύπο της έπικοινωνίας μεταξύ συγγραφέα και άναγνώστη. 'Η έπιλογή του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος ως προτύπου (γαλλικού ως επί τό πλείστον) θά συνοδευτεί από μιά πιστότητα στίς παραδοσιακές πηγές προφορικού τύπου, όπως ή «Hikāye» (άστική διήγηση πού χρονολογείται από τόν XVII^ο), Orta Oyunu (είδος Κομέντια ντέλ "Αρτε τούρκικης) ή ό Καραγκιόζης. "Ετσι τό τούρκικο μυθιστόρημα έξαρχής έγγράφεται σέ ένα δυτικό λογοτεχνικό είδος του οποίου ώστόσο ή ούσία θά σημαδευτεί από άφηγηματικούς τρόπους πού προσιδιάζουν στήν 'Ανατολή και ιδιαίτερα στούς Τούρκους.

'Η έλλειψη έπί πολλούς αιώνες της συσσώρευσης έμπειριών του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος καθιστά ιδιαίτερα δύσκολα τά πρώτα βήματα των 'Οθωμανών μυθιστοριογράφων, πού δημιουργούν τή νέα τους λογοτεχνία. Πολύ περισσότερο πού λειτουργούν στό πλαίσιο μιάς κοινωνίας προ-αστικής. Κάποιες έπιτυχίες σημαδεύουν αυτή τήν περίοδο άνιχνεύσεων. 'Ωστόσο τό τούρκικο μυθιστόρημα δέν θά γνωρίσει τήν πραγματική του άνάπτυξη παρά μόνο μετά τήν ίδρυση της τουρκικής Δημοκρατίας, τό 1923, μετά τήν κατάρρευση της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τή νίκη στόν πόλεμο της 'Εθνικής 'Ανεξαρτησίας.

'Η μεγάλη δόνηση πού προξένησε ή διαδοχή πολιτικών, στρατιωτικών και κοινωνικών γεγονότων, τό πέρασμα από τήν πολυεθνική σέ μιά έθνική κοινωνία, ή κατάρρευση των παραδοσιακών νοητικών δομών, ή κατάργηση του Σουλτανάτου και του Χαλιφάτου θά άφήσουν έλεύθερο τό πεδίο σέ μιά νέα άνάλυση της κοινωνίας και σέ μιά δημιουργικότητα των πεζογράφων σχετικά άνεξάρτητη: ή όμιλούμενη γλώσσα έπιτέλους θριαμβεύει. Τά νέα μυθιστορήματα ποικίλων προελεύσεων και άντιφατικών μορφών θά άρθρωθούν γύρω από τήν ανακάλυψη της 'Ανατολίας και των κατοίκων της, αυτών των άγνώστων πού για πρώτη φορά θά τούς συναντήσει κανείς στή διάρκεια των άγώνων της έθνικής άπελευθέρωσης. Στίς πόλεις και στά χωριά ή ταχύτητα των άλλαγών, τό πέρασμα από ένα κράτος προσκολλημένο στίς ανατολίτικες άξίες σέ ένα νέο πού άτενίζει πρός τίς δυτικές δομές, δέν πραγματοποιούνται χωρίς κρίσεις τόσο στό έσωτερικό των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων όσο και στά έπιμέρους άτομα.

'Η άμεση ή έμμεση σχέση, στενή ή όχι, άνάμεσα στήν κοινωνική πραγματικότητα και τή λογοτεχνική της έκφραση στή λογοτεχνία μπορεί νά συζητηθεί και είναι συζητήσιμη κατά χώρα και έποχή, αλλά, στήν περίπτωση της σύγχρονης Τουρκίας ή σχέση αίτιας και άποτελέσματος είναι καταφανής. 'Η ένταση του βιώματος ήταν τόσο ισχυρή, οι συνέπειες των άλλαγών τόσο βίαιες ώστε ή πλειοψηφία των μυθιστοριογράφων συνειδητοποίησαν άμέσως και έπί τόπου τίς κοινωνικές πραγματικότητες μέ όλους τούς κινδύνους πού μιά τέτοια ταχύτητα έμπεριέχει.

Δέν πρόκειται έδώ νά δώσουμε, σέ λίγες σελίδες, μιά έξαντλητική εικόνα του «μυθιστορήματος έπί Δημοκρατίας» στά τελευταία έξήντα χρόνια αλλά μάλλον νά σκιαγραφήσουμε τίς κατευθυντήριες γραμμές του, των κύριων τάσεων, προβαίνοντας σέ διαδοχικές προσεγγίσεις.

'Η θεματική της 'Ανατολίας

'Ο πόλεμος της 'Εθνικής 'Απελευθέρωσης (1919-1923) βοήθησε στήν άνάδυση της έθνικής συνείδησης. 'Η αυτοκρατορία είχε ήδη άποδιάρθρωθεί, τά βαλκανικά κράτη είχαν έπίσης άνεξαρτητοποιηθεί, οι άραβικές χώρες ένθαρρυνόμενες από τή Χριστιανική Δύση περνούσαν μέ τή σειρά τους στήν έπίθεση. 'Η

παρουσία του Χαλιφάτου στήν 'Ισταμπούλ, ή όθωμανική άλληλεγγύη της «Ουμμα»* άποδείχθηκαν μύθοι. Καλώς ή κακώς οι Τούρκοι έπέλεξαν έπίσης τόν έθνικισμό: ή αρχική κοιτίδα, ή 'Ανατολία, κατακλίζεται από όλα τά μέρη: θά τήν ανακαλύψουν οι διανοούμενοι, οι μυθιστοριογράφοι κ.λπ.

Μιά νέα γυναίκα, ή Χαλιντέ 'Εντίπ 'Αντιβάρ (1884-1964) μυθιστοριογράφος μέ ταλέντο θά εκπροσωπήσει τά πλήθη πού διαμαρτύρονταν ένάντια στήν κατοχή της 'Ισταμπούλ από τά στρατεύματα των συμμάχων. Θά συναντήσει σέ λίγο τίς κεμαλικές δυνάμεις στήν 'Ανατολία. 'Η Χαλιντέ 'Εντίπ ήταν κάτι περισσότερο από μάρτυρας, συμμετείχε ενεργά στά γεγονότα, ήταν μαχήτρια, (είχε μάλιστα τό βαθμό του έπιλοχία στό στρατό). Κατά τή διάρκεια αυτής της περιόδου ή Χαλιντέ 'Εντίπ θά δημοσιεύσει τή *Φλογισμένη στολή*, μυθιστόρημα πού έχει άφετηρία τήν κατοχή της Σμύρνης από τά ξένα στρατεύματα. 'Η ήρωίδα του μυθιστορήματος, ή 'Αϊσέ χάνει τούς δικούς της: νοσοκόμα στό μέτωπο, θά τήν έρωτευτούν ταυτόχρονα δύο φίλοι άξιωματικοί, ό 'Ιχσάν και ό Πεγιαμί.

'Η 'Αϊσέ και ό 'Ιχσάν θά σκοτωθούν στή μάχη του Σαγγάριου πού θά σημαίνει τό τέλος της έχθρικής εισβολής. Μόνος έπιζήσας από τούς τρεις, ό Πεγιαμί, μέ κομμένα τά δύο πόδια και τραυματισμένος στό κεφάλι θά γράψει τό δράμα πού έξησε ή 'Αϊσέ, πριν κι αυτός μέ τή σειρά του πεθάνει. Τά χειρόγραφα πού άφησε ό Πεγιαμί θά τά διαβάσουν οι στρατιωτικοί γιατροί πού ψάχνοντας δέν θά βρουν κανένα ίχνος της 'Αϊσέ και του 'Ιχσάν στους φακέλους του στρατού. Μήπως όλη αυτή ή ιστορία δέν ήταν παρά καρπός του παραληρήματος του Πεγιαμί; 'Η Χαλιντέ 'Εντίπ άφήνει έτσι άνοιχτή τή πόρτα στό φαντασιακό γιατί, έστω κι άν πρόκειται για μυθοπλασία, άντιστοιχεί στή πραγματικότητα μιά και πολυάριθμες γυναίκες, όπως ή 'Αϊσέ, ίδιως άγρότισες, συμμετείχαν στόν πόλεμο κουβαλώντας πολεμοφόδια, κατασκευάζοντας στρατιωτικά έργα, πολλές φορές πολεμώντας μέ τ' όπλο στό χέρι.

Παρ' όλο τό μελοδραματικό αίθηματισμό μέ τόν όποιο γίνεται ή άφήγηση της περιπέτειας των ήρώων, ό πραγματικός χαρακτήρας των γεγονότων του πολέμου της 'Ανεξαρτησίας προσφέρει στούς άναγνώστες ένα είδος ύψηλης μαρτυρίας, χρωματισμένη από τήν άυστηρότητα και τήν ευγένεια του ύφους πού έ ποδεικνύονται σέ όλη τήν πορεία του κειμένου, βαθιά ποτισμένοι από τόν συλλογικό πόνο.

Τό μυθιστόρημα, αυτό βίωμα ισχυρό της δημιουργού του, μέ τή διπλή της ιδιότητα της άγωνίστριας και της συγγραφέας, κερτορώνει νά ξεπεράσει τήν άνεκδοτολογία. Μέ τήν 'Αϊσέ ή γυναίκα και ή εικόνα της βγαίνουν από τήν προγονική παθητικότητα. 'Η ήρωίδα μάχεται μέ τό πρόσωπο άκάλυπτο, οι ιστορικές άνατροπές της έπιτρέπουν νά έπιβεβαιώνει τήν άνεξάρτητη και ένεργό παρουσία της σέ ένα κόσμο πού μεταλλάσσεται. "Ο ποιες κι άν είναι οι άφηγηματικές άνεπάρκειες της *Φλογισμένη στολής* τό μυθιστόρημα αυτό άποτελεί σημαντικό λογοτεχνικό και κοινωνικό σταθμό.

Τήν ίδια χρονολογία (1922) ό Ρεσάτ Νουρί Γκιουλτεκίν θά δημοσιεύσει ένα μυθιστόρημα τό *Τρυποκάρυδο*, πού θα γνωρίσει μιά διαρκή έπιτυχία στό άναγνωστικό κοινό, χάρη στή άφήγηση της αισθηματικής άπογοήτευσης μιάς νεαρής γυναίκας, της Φεριντέ (πού τή φωνάζουν *Τρυποκάρυδο*), ή όποία έπιλέγει νά καταλείψει τήν 'Ισταμπούλ και τή χαμένη της άγάπη για μιά θειση δασκάλας σέ κάποια κωμόπολη της 'Ανατολίας...

Οι άναγνώστριες και οι άναγνώστες προσελκύστηκαν από τίς μελοδραματικές εύκολίες του μυθιστορήματος αλλά έπίσης και ίσως περισσότερο, από τήν περιγραφή, γι' αυτούς όλως διόλου καινούργιας, μιάς γυναίκας πού παίρνει τή μοίρα της σέ χέρια και έκτίθεται στίς δυσχέρειες μιάς συντηρητικής κωμόπολης. 'Η Φεριντέ θά διεκδικήσει από όλους και έναντίον όλων τήν άνεξαρτησία της. Τό μυθιστόρημα αυτό, μέ έντυχη κατάληξη, μιά και ή Φεριντέ θά ξαναβρεί τήν χαμένη της άγάπη, γράφεται ένα χρόνο πριν τήν άνακήρυξη της Δημοκρατίας. Γιό τούς άναγνώστες, και χωρίς άμφιβολία πολύ περισσότερο γιό

* Μουσουλμάνοι διανοούμενοι της όθωμανικής αυτοκρατορίας άνεξάρτητα από φυλετική καταγωγή

τίς αναγνώστριες της εποχής, ή Φεριντέ φαντάζει «ήρωίδα» κυρίως γιά τή θέλησή της νά ζήσει μιά ζωή ανεξάρτητη.

Παρ' όλων τών βαθύτατα αισθηματικό χαρακτήρα του *Τρυπακάρυδου* και τών αδυναμιών της συγγραφής του το μυθιστόρημα έχει τήν αξία ότι θά προβάλλει γιά πρώτη φορά ένα «μάθημα γιά τή ζωή», τήν ανάγκη τών μεταρρυθμίσεων πού αφορούν τή θέση της γυναίκας και τή ζωή στην έπαρχια. Μεταρρυθμίσεις πού δέν θά άργήσουν νά έλθουν μέ τόν Μουσταφά Κεμάλ χωρίς έντοτους νά μπορέσουν νά ριζώσουν τελείως.

Ο Γιακούπ Καντρί Καραοσμάνογλου (1889-1974) είναι ένας συγγραφέας ήδη γνωστός όταν τό 1932 θά δημοσιεύσει τόν *Ξένο* του οποίου ή δράση τοποθετείται στην άρχή του πολέμου γιά τήν Έθνηκή Άνεξαρτησία. Πρόκειται γιά τήν ιστορία ενός άξιοματικού, του Άχμέτ Τζελάλ, άνάηπου από τό ένα χέρι, πού άποφασίζει νά άποτραβηχτεί στην ένδοχώρα θέλοντας νά φανερί χρησίμος. Η στιγμή είναι δραματική, καθώς ή πρωτεύουσα και πολλές περιοχές είναι κατεχόμενες. Ο διανοούμενος θά ήθελε νά επικοινωνήσει μέ τους χωρικούς αλλά σύντομα θά κατανοήσει τήν αδυναμία της άποκατάστασης ενός διαλόγου μέ αυτούς πού θέλει νά ύπηρετήσει. Ο άφηγητής είναι ένας ξένος, ή επικοινωνία είναι αδύνατη, ό έσωτερικός μονόλογος του Άχμέτ (μονόλογος πού στην ουσία ό συγγραφέας άπευθύνει στους αναγνώστες) μπορεί νά μοιάζει διδακτικός και άδέξιος. Σέ μιά μυθιστορηματική άφήγηση άποκαλύπτει όμως τήν άπαρχή μιάς αυτοκριτικής.

«...κι άν είναι άμαθείς, ποιός φταίει; Δικό μου τό λάθος, τό λάθος φίλε μου πού διαβάξεις μέ συγκίνηση αυτές τίς γραμμές είναι δικό σου. Έσύ και εγώ, πάνε αιώνας πού τους παρατήσαμε μέσ' αυτή τή φάση, μακριά από όλους, στερημένους από όλα...».

Συγγραφέας μέ ταλέντο, άναζητώντας νά έννοημάτωσει τίς μυθιστορηματικές καταστάσεις και τίς κοινωνικές συγκρούσεις, ό Καραοσμάνογλου θέτει έρωτήματα χωρίς νά μπορεί νά δώσει άπαντήσεις. Τό χωριό, ιδωμένο από τόν άξιοματικό και άργότερα από τους άλλους διανοούμενους, είναι μιά μάζα άμορφη πού πρέπει νά «καθοδηγηθεί». Άς ύπογραμμισθεί ότι ό Καραοσμάνογλου συμμετέχει στό κίνημα της επιθεώρησης *Kadro* πού στίς άρχές της δεκαετίας του '30 διακηρύσσει τόν κρατικό διευθυντισμό «ύπεράνω τάξεων» και ύποστηρίζει τήν ψευδαίσθηση ενός «τρίτου δρόμου» πού δέν θά ήταν ούτε καπιταλιστικός ούτε σοσιαλιστικός αλλά στην ύπηρεσία τών πολλών, τότε τά όρια του *Ξένου* γίνονται πίο σαφή.

Θά πρέπει νά περιμένουμε τή δημοσίευση του μυθιστορηματος του Σαμπαχαντίν Άλή (1907-1948) *Γιουσούφ ό Λιγομίλητος* τό 1937 γιά νά συναντήσουμε μιά άποψη πληρέστερη και πίο έρευνητική γιά τήν Άνατόλια μέ τίς πόλεις και τά χωριά της. Ο συγγραφέας τοποθετεί τήν πλοκή στην καρδιά της έπαρχίας (όπως συχνά συμβαίνει στα μεγάλα γαλλικά μυθιστορήματα) χάρη σέ μιά βαθιά γνώση τών προσώπων και τών τόπων όπου πέρασε τά παιδικά του χρόνια. Τό ύφος του άποδίδει τήν πραγματικότητα σέ όλη της τήν πολυπλοκότητα. Κοιτάζει κριτικά τίς κοινωνικές σχέσεις όχι μόνο σέ σχέση μέ τόν έαυτό του όπως έκανε ό Καραοσμάνογλου αλλά σέ σχέση μέ τίς ίδιες τίς κοινωνικές τάξεις.

Τά συμβάντα του μυθιστορηματος τοποθετούνται στα χρόνια πού προηγούνται του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, σέ μιά χώρα σέ πλήρη άποσύνθεση. Ο Γιουσούφ είναι ένα χωριατόπουλο πού οι γονείς του δολοφονήθηκαν. Θά υιοθετηθεί από τόν ύποδιοικητή της περιοχής, έξαιρετο άνθρωπο, αλλά ξεπερασμένο από τά γεγονότα και από τήν άπλησία τών ανθρώπων πού τόν περιβάλλουν. Ο Γιουσούφ προσαρμόζεται άσχημα στή διαφορά του περίγυρου του. Θά παντρευτεί τήν Μουαζέζ, τή θυγατέρα του εδεργέτη του, γιά νά τήν άποσπάσει από τίς όρέξεις τών προυχόντων.

Μετά τό θάνατο του πατέρα της, ή Μουαζέζ, μέ τή συνενοχή της μητέρας της, και ενώ ό άντρας της άπουσιάζει σέ ύπηρεσιακά καθήκοντα πού τόν κρατούν μακριά από τό σπίτι του, θά δοθεί στό γιό ενός προυχόντα, ύστερα στό νέο ύποδιοικητή και τέλος στόν διοικητή της χωροφυλακής στού οποίου τήν άγκαλιά θά τήν τσακώσει ένα βράδυ ό Γιουσούφ. Θά γίνει φονικό, θά ανταλαχθούν πυρά. Ο Γιουσούφ θά πάρει τή Μουαζέζ, πληγωμέ-

νη στα μιά του δρόμου, αυτή θά πεθάνει κι ό χωριάτης ό Γιουσούφ θά εξαφανιστεί μέ τό άλογο μακριά από τόν τόπο, πού γιά πάντα θ' άπεχθάνεται.

Οι μηχανισμοί συμφέροντος της κωμόπολης, οι πονηρίες τών προυχόντων, οι γυναίκες άλλαγμένες σέ έξευτελισμένα άντικείμενα δίνουν στην έξέγερση του Γιουσούφ ταξικό κίνητρο, έστω και άσυνείδητο. Ο συγγραφέας του μυθιστορηματος Σαμπαχαντίν Άλή, στή Γερμανία όπου πήγε γιά σπουδές του, θά γίνει μάρτυρας της άνόδου του φασισμού. Πειπεισμένος μαρξιστής, μαχόμενος έναντιον της εθνικοσοσιαλιστικής έκδοχής τών όμάδων της παντουρανικής άκρας δεξιάς στή Τουρκία, θά συνεχίσει τό έπάγγελμα του συγγραφέα, δημοσιεύοντας τό ένα μετά τό άλλο μυθιστόρημα, νουβέλλες, καταγγέλλοντας τίς κοινωνικές άνισότητες και τήν αυταρχική γραφειοκρατία πού τίς εύνοεί.

Ο Σαμπαχαντίν Άλή θά δημοσιεύσει μέ μεγάλη έπιτυχία και μέ τή συνεργασία του Άζίζ Νεσίν, τό χιουμοριστικό περιοδικό *Μάρκο Πασά*, πού θά του κοστίσει διάφορες καταδίκες σέ φυλάκιση και άλλεπάλληλες διώξεις πού τόν έξώθησαν νά άποπειραθεί νά φύγει στό έξωτερικό. Θά δολοφονηθεί κατά τήν άποπειρα φυγής, τό 1948. Η λογοτεχνική και προσωπική περιπέτεια του Σαμπαχαντίν Άλή είναι μιά άμφισβήτηση της κοινωνίας. Θά δοθεί ψυχή τε και σώματι στή γραφή και στή δράση. Προδιαγράφει μιά στροφή του τούρκικου μυθιστορηματος, μιάς νέας γενιάς συγγραφέων σέ αναζήτηση μιάς πίο σφαιρικής εικόνας της πραγματικότητας.

Τά θέματα της πόλης

Τά πεδία της μάχης και ή Άνατολία δέν θά άποσπάσουν τόσο τους μυθιστοριογράφους ώστε νά τους κρύψουν τίς μεταλλαγές τών πόλεων.

Πολύ πριν τή δημοκρατική περίοδο, τό καλύτερα δομημένο μυθιστόρημα και τό πλουσιότερο σέ γυναικείους χαρακτήρες ήταν ή *Άπαγορευμένη Άγάπη* (1900) του οποίου ό συγγραφέας Χαλίτ Ζίγια Ούσακλιγκίλ (1866-1945) θά τοποθετήσει τήν πλοκή στό θεματικό πλαίσιο του Βόσπορου και της Ίσταμπούλ. Ζωντανά καθοδηγούμενο από διαδοχικές εικόνες και μιά δραματική εξέλιξη δίχως ψεγάδι, τό μυθιστόρημα συγκεντρώνει τρεις γενιές γυναικών πού αντιπαρτίθενται. Η άπαγορευμένη άγάπη της Μπιχτέρ γιά τόν άνηψιό του άντρα της θά προκαλέσει μιά σειρά συγκρούσεων πού θά οδηγήσει τά πρόσωπα του μυθιστορηματος στό δράμα. Η έλευθερία και ό αισθησιασμός τών γυναικείων προσώπων (ή Μπιχτέρ ρεμβάζει γυμνή στόν καθρέφτη κι ή εικόνα του πάθους της άντανακλάται στή γραφή του μυθιστορηματος), ό ρομαντισμός τών κατοικιών του Βοσπόρου, ή περιγραφή ενός τρόπου ζωής πού τό τέλος του πλησιάζει, δίνουν στην *Άπαγορευμένη Άγάπη* αυτή τή λάμψη πού άποτελεί προνόμιο τών άριστουργημάτων. Άς πούμε ώστόσο ότι ή μεταλλαγή της γλώσσας τή στιγμή πού γράφεται τό μυθιστόρημα θά μειώσει τήν ενάργεια τών διαλόγων γιατί ό μυθιστοριογράφος είναι παγιδευμένος σέ μιά έπιτηδευμένη γλώσσα.

Άν ή *Άπαγορευμένη Άγάπη* μάς άποδίδει τήν άλληγορική εικόνα του τέλους μιάς αυτοκρατορίας χρησιμοποιώντας μιά ιστορία πάθους ό *Άγιακλί και οι νοικάρηδες* του άναλαμβάνει νά καθρεφτίσει τίς άρχές μιάς νέας κοινωνίας άκόμα στό δρόμο της διαμόρφωσης. Ο συγγραφέας του μυθιστορηματος Μαχμούτ Σεβκέτ Έσεντάλ (1883-1952) προτείνει μιά διαπεραστική εικόνα τών στοιχείων μιάς έξουσίας στην άρχή της. Στή νέα πρωτεύουσα, τήν Άγκυρα, ένας κάποιος Άγιακλί νοικιάζει δωμάτια. Σ' αυτά θά ξετυλιχθεί τό μυθιστόρημα. Ο μετασηματισμός μιάς αρχαϊκής κωμόπολης σέ πρωτεύουσα της νέας δημοκρατίας συνενώνει τά ύπολείμματα του παλιού καθεστώτος και τήν πρώτη ύλη τών νέων τάξεων. Ο Έσεντάλ θά διασταυρώσει τίς πίο αντίθετικές μοίρες χάρη στην ένότητα του χώρου πού προσφέρεται από αυτό τό είδος πανδοχείου, άνοιχτού σ' όλους τους άνέμους σέ όλες τίς κοινωνικές τάξεις. Καμιά πλοκή δέν πολώνει τα γεγονότα· αυτά έξελίσσονται στό ρυθμό της καθημερινής ζωής. Τό χιούμορ εναλλάσσεται μέ τό δράμα, ή παράσταση του συνόλου της κοινωνίας σέ πλήρη μετάβαση έμφανί-

ζεται με τη συσσώρευση λεπτομερειών και με μικρές σημαντικές πινελιές. Αδτή ή διακριτικότητα του ύφους, συνδεδεμένη με μία κατανόηση των κάποιων εσωτερικών μηχανισμών της κοινωνίας καθιστά τό έργο του Έσεντάλ ιδιαίτερα έλκυστικό. Στην πραγματικότητα, όπως και μερικοί από τους ήρωές του, ο μυθιστοριογράφος θα κάνει διπλή ζωή γιατί γιά καιρό είναι ο γραμματέας του Δημοκρατικού Λαϊκού Κόμματος (τό μοναδικό κόμμα) ενώ τό λογοτεχνικό του έργο άποκαλύπτει ένα πρόσωπο πού έχει συνειδητοποιήσει τις αντίφάσεις του, είρωνικό και σέ απόσταση από τους συγχρόνους του.

Ανάμεσα στους συγγραφείς τούς προσκολλημένους στα βιώματα των ήρώων τους άστών και ιδιαίτερα στα βιώματα των μοναχικών τύπων, ο Πεγιαμί Σερά (1899-1961) θά είνουήσει τό άτομο, άκόμη και τόν ατομικισμό. Δημοσιογράφος, γνωστός γιά τις άντιμαρξιστικές του πολεμικές, με τό μυθιστόρημά του ή *Ένατη Πεταλούδα* δίνει μία εικόνα μοναξιάς και πόνου. Η σκληρή μοίρα ενός άρρωστου νεαρού από φτωχούς γονείς έρχεται σέ αντίθεση με τή ζωή των συγγενών του, πού τόν περιμαζεύουν από συμβατικότητα. Η άφήγηση διαπνέεται από ειλκρίνεια και λεπτότητα. Αυτό τό μικρό έργο μόλις πού άγγίζει άκροθιγώς τά κοινωνικά θέματα. Όστόσο ή ανάδειξη του ψυχολογικού βάθους πού έπιζητούσε τήν υπερβατικότητα άπέναντι στη ζωή και τόν θάνατο δέν δίνει παρά σχεδιασμένα χαρακτηριστικά και καταστάσεις πού τούς λείπει ή συνθετότητα. Σέ ένα από τά τελευταία του μυθιστορήματα, τήν *Πολυθρόνα της δεσποινίδας Νοραλία* (1949), ή γραφικότητα των ήρώων πού δρούν σέ ένα περιβάλλον όπου συνταιριάζεται ή μιζέρια και ή μοιχεία ζωής, ή άπόρριψη της κοινωνίας και ή περιγραφή μιάς φοιτητικής νεολαίας προσκολλημένης στα όνειρά της μετριάζονται καθώς εκφέρεται σέ μία γλώσσα μεταφυσικής άπόχρωσης και κοινότοπων σχολιασμών.

Ένα άλλο μυθιστόρημα άφιερωμένο στους περιθωριακούς της πόλης είναι τό *Έμεις οι άλλοι και ο Φαχήμ-μπέης* καθώς και *Ο θεός μου από τήν Τσάμλιτσα* του Άμπντουλάχ Σινασί Χιζάρ (1888-1963) δημοσιευμένα αντίστοιχα τό 1941 και τό 1944. Μάς λένε τήν ιστορία μιάς παθητικής ύπαρξης πού δέν έχει πιά έπαφή με τήν πραγματικότητα πού τελειώνει τή ζωή του με σαρκαστικό τρόπο όπου τό όνειρο είναι ή τελευταία άνταμοιβή γιά μία χαμένη ζωή. Ο Α.Σ. Χιζάρ θέλησε νά δώσει μία αυτοπροσωπογραφία, τήν εικόνα ενός προσώπου κλεισμένου στον έαυτό του, τελευταίο κατάλοιπο της όθωμανικής περιόδου, δείγμα ενός έξαφανισμένου είδους. Μεγάλος θαυμαστής του Προύστ ως προς τό ύφος θά επιδιώξει νά δώσει στην τούρκικη γλώσσα μιά άσυνήθιστη συνθετότητα.

Ο Άχμέτ Χαμντί Τανπινάρ (1901-1962), μυθιστοριογράφος, ποιητής, συγγραφέας αξιόλογων μελετών γιά τήν τούρκικη λογοτεχνία και τήν όθωμανική αισθητική, θά περιγράψει όχι χωρίς ταλέντο τά βάσανα ανθρώπων καταδικασμένων στη μοναξιά. Η *Γαλήνη*, όπως και τό *Ίνστιτούτο* (1962) θά έπηρεαστούν ώστόσο από τό βάρος του ποιητή και του στοχαστή.

Τό μυθιστόρημα μετά τό 1950

Έτσι τό τούρκικο μυθιστόρημα θά εκδηλώσει έξαρχής δύο μείζονες στόχους: νά παρακολουθήσει τις μεταλλαγές των ήθών, τήν έγκατάλειψη της Άνατολής και τήν προσχώρηση στη Δύση, τήν ανάπτυξη δηλαδή του Ιστορικού μυθιστορημάτος. Αδτή ή διπλή κατεύθυνση συνεχίζεται πεισματικά ως τις μέρες μας πράγμα πού εξηγείται μόνο από τήν έπιμονή στην άναζήτηση μιάς ταυτότητας προορισμένης νά κατανοήσει τό παρόν μέσα από τό παρελθόν. Κατά κάποιο τρόπο ή περιγραφή του άγροτικού κόσμου από συγγραφείς προερχόμενους από τις μεγάλες πόλεις είναι έπίσης μιά άπόπειρα καλύτερης κατανόησης της ιστορίας της χώρας και των ανθρώπων της· άλλωστε οι ένλόγια συγγραφείς θά επιδιώξουν νά άποδώσουν μιά συνολική εικόνα της κοινωνίας.

Έτσι ο Κεμάλ Ταχίρ (1910-1973) θά γράψει τό *Σπάσιμο του χωριού* (1959) όπου άφηγείται τήν έκμετάλλευση και τήν άλλοτρίωση των χωρικών, ύστερα τό *Κράτος-Μητέρα* (1967), ιστορικό μυθιστόρημα γιά τις πρώτες ήμέρες της όθωμανικής δυναστείας τόν ΧΙΙΙ αί., τό *Νόμο του λύκου* (1969) πού θά περιγράψει

τά τελευταία επεισόδια του έν άποσυνθέσει «Κόμματος γιά τήν Ένωση και τήν πρόοδο» (κόμμα των νεοτούρκων). Ένας άλλος αξιοσημείωτος συγγραφέας της δεκαετίας του '50 είναι άναμφίβολα ο Όρχάν Κεμάλ (1914-1970) πού στα πρώτα του μυθιστορήματα άνακαλύπτει τούς ξεριζωμένους χωρικούς, τούς άγρεργάτες, τούς νεόφερτους στην πόλη. Με τό μυθιστόρημά του *Στά εύφορα χωράφια* (δημοσιεύτηκε τό 1954) θά παρακολουθήσει τή διαδρομή των ανθρώπων από τή μιά κατάσταση στην άλλη. Με τόν Όρχάν Κεμάλ ξεκινά ή περιγραφή του εκμηχανισμού, της άπεργίας της άλλοτρίωσης. Ο Κεμάλ Ταχίρ κι άκόμη περισσότερο ο Όρχάν Κεμάλ σημαδεύονται από τό μάθημα του μεγάλου ποιητή Ναζίμ Χικμέτ, συντρόφου τους άλλωστε στίς φυλακές στη δεκαετία του '40.

Τό πιο έκπληκτικό πάντως φαινόμενο πού εκδηλώθηκε στην τούρκικη πρόζα τή δεκαετία του '50 συνδέεται και με τή λογοτεχνία αλλά και με μιά ειδική κοινωνιολογική περίπτωση πολύ σπάνια στη ιστορία της παγκόσμιας λογοτεχνίας: τό γεγονός δτι πήραν τό λόγο, ή μάλλον τήν πένα, νέοι φτωχοί άγρότες πού προήλθαν ως έπί τό πλείστον από τά «Άγροτικά Ίνστιτούτα» και περιέγραψαν μόνοι τους τόν κόσμο τους. Αδτή ή δημιουργία όφειλεται ίσως σέ κάποια παρεξήγηση: τό σύνθημα του Κεμάλ Άτατούρκ «ο πραγματικός άφέντης της χώρας είναι ο Τούρκος άγρότης», όπως τό διεμήνευσε ο μεγάλος παιδαγωγός Τονγκούς, επέτρεψε σέ ένα λαϊκιστικό άριστορό ρεύμα τή δημιουργία των «ίνστιτούτων του χωριού» γιά νέα άγόρια και κορίτσια, και των όποιων οι σπουδές συνδέονταν άμεσα με τήν παραγωγή και μιά άλλη πρωτότυπη μορφή πολιτιστικής και άγροτικής διαχείρισης. Μερικοί άπ' αυτούς τούς νέους χωρικούς διάλεξαν τό αυτοβιογραφικό δοκίμιο (Μακάλ, *Ένα χωριό της Άνατολής*) ενώ άλλοι ρίχτηκαν στο μυθιστόρημα με μιά νέα ευαισθησία, έμπλουτισμένη από τό βίωμα και μιά χιλιόχρονη παιδεία στη διασταύρωση του μύθου και της πραγματικότητας. Οι κοινωνικές αντιθέσεις του χωριού, ή δυσκολία της άγροτικής ζωής, ή κυριαρχία των γαιοκτημόνων άγάδων, τά βάσανα του άκτήμονα χωρικού, ο ρόλος της γυναίκας στους κόλπους αυτού του σκληρού συστήματος, ειδώθηκαν με νέα ματιά, κατά κάποιο τρόπο «από τά μέσα», με μιά νέα γλώσσα πού έμπλούτιζε τό λογοτεχνικό ιδίωμα.

Τά έργα του Ταλίπ Άπαϊντίν, Μπασαράν, Μπεχσάτ Άδ και κυρίως του Φακίρ Μπαϋκούρτ με τή μεγαλόπρεπη ήρωίδα της παιλαϊας Άνατόλιας, τήν Ίραστζά, στην *Έκδίκηση των έρπετών* θά άποτελέσουν μιά φάση σημαντική αυτού του ρεύματος. Άν θά 'θελε κανείς τήν άπόδειξη της άποτελεσματικότητας των άγροτών-συγγραφέων θά μπορούσαμε νά πούμε δτι, σέ μιά όρισμένη έποχή, ήταν οι μόνοι πού κατήγγειλαν τήν αξιοθρήνητη κατάσταση της ύπαίθρου, δεδομένου δτι έπιστημονικές έρευνες και μελέτες δέν είχαν ως τότε πραγματοποιηθεί ή έστω δέν είχαν άγγίξει τήν κοινή γνώμη σέ εθνική κλίμακα. Στο πλαίσιο του μοναδικού κόμματος, και έπί έποχής του σχετικού πολιτικού πλουραλισμού πού συνόδεψε τή νίκη του Δημοκρατικού Κόμματος τό 1950, οι μυθιστοριογράφοι πού προήλθαν από «Άγροτικά Ίνστιτούτα» θεωρήθηκαν επικίνδυνοι άγκιτάτορες και άντιμετωπίστηκαν άνάλογα. Όστόσο αυτό τό φαινόμενο συνεχίστηκε στο λογοτεχνικό έπίπεδο άν και, σέ τελευταία άνάλυση, ύπήρξε μιά κάποια στασιμότητα πού όφειλόταν στην άκινήσια του άγροτικού κόσμου.

Όστόσο με τόν *Μεχμέτ τόν Λιγνό* (1955) ο Γιασάρ Κεμάλ, θά δώσει στο μυθιστόρημα της Άνατόλιας μιά έπική διάσταση χάρη στη μεγαλοπρέπεια του ύφους, στην ανθρώπινη, φυτική και ζωική πλησμονή. Η γραφή του, τό ύφος του, τά λεκτικά εύρήματα θά βγάλουν τούς μυθιστορηματικούς του κύκλους από τό περιορισμένο πλαίσιο του χωριού, της περιοχής, άκόμη κι όλόκληρης της χώρας, γιά νά άγκαλιάσουν τό δράμα των ανθρώπων του Τρίτου Κόσμου πού παλεύουν ένάντια στίς κοινωνικές άδικίες. Οι συγκρούσεις άνάμεσα στους φτωχούς χωρικούς και τούς άγάδες, στους άγάδες και τούς παλαιούς γαιοκτήμονες, στους νέους άγάδες και τούς γραφειοκράτες, κατά κάποιο τρόπο, έξιδανικεύονται άπ' τή πνοή του Γιασάρ Κεμάλ. Η καταλήστευση της φύσης όπως και των ανθρώπων, γιά τόν άγριο και άπληστο πλουτισμό γίνεται τό μείζον θέμα του έργου του. Χάρη στη εύέλικτη ποσολογία μυθικού και πραγματικού, του άφηρη-

μένου και του συγκεκριμένου, οι ήρωες του Γιασάρ Κεμάλ υπερβαίνουν το πλαίσιο του «τυπικού» και γίνονται οικουμενικά πρότυπα. Έτσι ο *Μεχμέτ ό Λιγνός* δεν είναι μόνο ένας κοινωνικός ληστής σε μία χαμένη γωνιά της Ανατολίας, αλλά και προσωποποίηση της «εξέγερσης» ενάντια στην αδικία. Η Μεριμετζέ δεν είναι μόνο μία γριά ξεροκέφαλη γυναίκα αλλά και η έντονη αλληγορική εικόνα των γυναικών της Μικράς Ασίας που πολύ παλιά είχαν γνωρίσει τη μητριαρχία.

Ο Γιασάρ Κεμάλ περνάει εύκολα από μορφές προφορικής αφήγησης στο γραπτό λόγο όπως εύκολα μεταπηδάει από αρχαϊκούς τρόπους παραγωγής στις άπαρχές ενός αγροτικού καπιταλισμού. Σε ένα γιγαντιαίο μαραθώνιο περνάει από τη δεκαετία του '30 στη δεκαετία του '60 και πάει πίο πέρα ακόμη χωρίς να νοιάζεται για τις επαναλήψεις, τις μακρόσυρτες αφηγήσεις, τις υπερβολές του λόγου. Αφήνεται στο έσωτερικό του ρεύμα που ξεχειλίζει εικόνες, παρασέρνοντας άσταμάτητα ό,τι άγγιζει στη ροή του.

Γεννημένος όπως κι ο Γιασάρ Κεμάλ στην περιοχή των Αδάων ο Γιλμάζ Γκιουνέι γνωρίζει τον κόσμο των χωρικών από προσωπική πείρα, τη γλώσσα του, τις εικόνες τους. Ξετυλιγώντας σκηνές γεμάτες συγκίνηση όπου η δραματική έκφραστικότητα άντλει τό κύριο της δυνάμης της περισσότερο από τό βλέμμα παρά από τη γραφή, ο Γιλμάζ Γκιουνέι στά *Χωράφια του Γιουρεγκίρ* (1971) αποκαλύπτει ένα μεγαλόπρεπο φρέσκο ανθρώπινων υπάρξεων που παλεύουν για την αξιοπρέπεια τους.

Μετά τό 1960

Μία ομάδα νέων συγγραφέων μετά τό 1960 έπιχείρησαν νά επαναπροσδιορίσουν την έννοια του ατόμου. Έξέφραζαν μάλλον την αγωνία προσωπικών καταστάσεων παρά της κοινωνίας. Ο Γιουσουφ Ατιλγκάν θα δημοσιεύσει τό 1959 τόν *Όκνηρό άνθρωπο*. Έδώ γίνεται λόγος για κάποιο άτομο όνόματι «C», που συγκρούεται μέ τούς άλλους, μέ την αγαπημένη του αλλά και τόν έαυτό του. Τό αλκοόλ και η πνευματική περιπλάνηση θά επιδεινώσουν την κατάσταση του, και τό αίσθημα αυτοεγκατάλειψης. Πρόκειται για διαψευμένες αυταπάτες του ίδιου του συγγραφέα ή μιάς γενιάς νέων μικροαστών; Τό ίδιο, ό Όγκούζ Ατάν στούς *Αποτυχημένους* (1972) διηγείται μέ πικρή ειρωνία τις χωρίς τέλος περιπέτειες των ήρώων του, όπου άλλοι θά καταλήξουν στην επανάσταση άλλα θά κλειστούν στον έαυτό τους κι άλλοι, όπως ό Σελήμ, στην αυτοκτονία. Ο Ντεμίρ Όζλου στο *Ένα φθινόπωρο που δεν τελειώνει* (1976) ή *Στά χρόνια της νεότητας ενός μικροαστού* (1979) μιλάει για την απομόνωση. Πρόκειται για μιά μορφή μοναξιάς στην πόλη μέ τις ιδιόμορφες ψυχολογικές καταστάσεις, τις διαψευσμένες έλπίδες για κάποια ανανέωση που θά αποτελέσει τό κύριο των αναζητήσεών του. Ένα κενό που δεν θά καταφέρει νά γεμίσει ούτε μέ την στρατεύσει ούτε μέ τόν έρωτα τόν όποιο εκφράζει σε μίαν λιτή γλώσσα. Ο Σελήμ Ίλερί θά γράψει κατ' αρχήν τό *Κάθε νύχτα* (1976) ύστερα τις *Θανάσιμες σχέσεις* που θά τις ακολουθήσει ή *Βασίλισσα της Κόλασης* (1980) μέ πρόσωπα που ζούν τό ίδιο αδιέξοδο, έχουν τά ίδια γούστα και αποστροφές, τό ίδιο πνευματικό ξερρίζωμα. Ο Σελήμ Ίλερί περιγράφει τόν κόσμο της μοναξιάς και της απόγνωσης στην καρδιά της πόλης μ' ένα ευαίσθητο στις αποχρώσεις των ανθρώπινων σχέσεων στυλ, προσεκτικό στό καθημερινό βίωμα.

Ένα μυθιστόρημα πυκνό και σκοτεινό, που πάει περισσότερο πρός την ποίηση παρά πρός την πεζογραφία, τό *Έκείνος* (1977) του Φερίτ Έντγκου διακρίνεται από την ενδιαφέρουσα ιδιομορφία ότι ξαναπιάνει τό θέμα του απομονωμένου στο χωριό διανοούμενου, θέμα που είχε απασχολήσει τόν Καραοσμάνογλου τό 1932. Ο ήρωας του Έντγκου είναι δάσκαλος που διάλεξε νά διδάξει σε νέους αγρότες ένα του Καραοσμάνογλου ήταν άξωματικός που ήθελε νά «αυφωτίσει» τούς χωρικούς; μπορεί νά συγκριθεί μέ τόν δάσκαλο του αύστηρά αυτοβιογραφικού διηγήματος του Μαχμούτ Μακάλ. Οι τρείς αυτοί συγγραφείς καθένas από διαφορετικό δρόμο, καταλήγουν στην ίδια δυσκολία, την άνεπικοινωνία. Οφείλεται μήπως στό ότι δεν πραγματοποιήθηκε ή αγροτική μεταρρύθμιση που τόσες φορές ύποσχέθηκαν και

τόσες φορές ματαιώθηκε; Όπως και νά 'χει τό πράγμα ό Έντγκου βυθίζεται σε μιά παγωμένη μοναξιά όπου μόνο οι λέξεις παρέχουν βοήθεια. Έτσι ή προβληματική της Ανατολίας βρίσκει μιά νέα μορφή έκφρασης που οδηγεί σε ένα νέο πεδίο σκέψης πίο στοχαστικού.

Ο Νεντίμ Γκιουρσέλ δημοσίευσε τό 1975 τό *Ένα μεγάλο καλοκαίρι στην Ίσταμπούλ*, σειρά διηγημάτων μέ νέους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες όπου ό αναγνώστης διακρίνει, στη σκιά μιάς κλειστής κάμαρας, μιά νέα γυναίκα που τήν βασάνισαν και που στις άναμνήσεις της συνεχώς ξεπετιέται ή φρίκη των άνακρίσεων. Είναι πλέον ελεύθερη αλλά φυλακισμένη του εφιάλτη που έζησε. Ο συγγραφέας άνακεφαλαιώνει τη δραματική περιπέτεια της γενιάς του.

Όλα τά πρόσωπα αυτών των μυθιστορημάτων που προσπαθήσαμε μέ λίγα λόγια νά περιγράψουμε είναι είτε διανοούμενοι είτε περιθωριοποιημένοι μικροαστοί: ή αυτογνωσία των όριών τους άντιστοιχεί στις κοινωνικές διακυμάνσεις μιάς κοινωνίας που επιδιώκει νά βρει μιά διέξοδο στην ανάπτυξη της. Καθώς ή έννοιολόγηση και ή γραφή έχουν έδώ τά πρωτεία, οι ένλόγω συγγραφείς πραγματεύονται τυπικές έμπειρίες οι όποιες, άν και δεν είναι πάντα διδακτικές, δεν στεροούνται ενδιαφέροντος ως πρός τόν έκσυγχρονισμό της δομής του μυθιστορηματικού είδους. Όσο δε για τη γλώσσα που χρησιμοποιούν αυτοί οι συγγραφείς σημαδεύει μιά σημαντική φάση στην διαδικασία έκκαθάρισης της τούρκικης γλώσσας από ένα δάνεια παρόλο που οι διαφοροποιήσεις στο ύφος δεν είναι πάντοτε προφανείς.

Τό θέμα του έγκλεισμού

Οι *Ρομαντικοί*, μυθιστόρημα του ποιητή Ναζίμ Χικμέτ, γραμμένο λίγο πριν τό θάνατό του και δημοσιευμένο στη Γαλλία τό 1964 είναι ή αφήγηση του έγκλεισμού ενός επαναστάτη που ή άστυνομία καταζητούσε. Ζει τρελός από άγάπη, γεμάτος άγωνία για τό δάγκωμα από ένα σκυλί, λυσασμένο ίσως, γεμάτος λύσα για την άπραξία. Στο σκοτάδι του κρυφώνα του ό νεός παράνομος φέρνει στη μνήμη τη μοίρα των νέων απομονωμένων επαναστατών, των φυλακισμένων, των βασανισμένων που παρόλα αυτά δεν άπελπίζεται.

Ο Άζίζ Νεσίν, διάσημος για τά χιουμοριστικά του διηγήματα, χάρη στα όποια έγινε ό πίο διαβασμένος συγγραφέας στην Τουρκία, έχει τό ταλέντο νά συνδυάζει τά κωμικά πρόσωπα μέ την κοινωνική σάτυρα που ή πηγή της βρίσκεται στα σκωπτικά άνέκδοτα του Νασρεντίν Χότζα. Τό *Σουρνάμ* είναι μυθιστόρημα που περιγράφει τόν κόσμο της φυλακής μέ έξαιρετική κυριαρχία πάνω στα πρόσωπα, στην άτμόσφαιρα και τό ύφος.

Άλλη μορφή έγκλεισμού είναι ή *Στενή επιτήρηση* (1975) και *Ούσκυ* (1978) όπου ό Τσετίν Άλτάν μεταφέρει την άγωνία του φυλακισμένου που σέρνεται στις άκατανόητες άνακρίσεις και για τόν όποιο ή μόνη βοήθεια είναι ή άνάμνηση ενός γραφικού παρελθόντος, έτερόκλητου και αισθησιακού. Ο Έρντάλ Όζ στο μυθιστόρημά του *Είσαι πληγωμένος* (1974) μιλάει για έναν φυλακισμένο που άντέχει στα βασανιστήρια, στις ταπεινώσεις αλλά που ό άγώνας του είναι άπρόσωπος. Ο Όζ άνιχνεύει τούς μηχανισμούς της έσωτερικής άντίστασης μιάς βασανισμένης ύπαρξης κάνοντας άφαίρεση των γεγονότων που προξένησαν τη σύγκρουση μέ τούς δήμιους.

Τά μυθιστορήματα που άντλούν άμεσα ή έμμεσα την έμπνευσή τους από τό πραξικόπημα της 12ης Μαΐου 1971 περιέργως, ήρθαν μετά από ένα προφητικό μυθιστόρημα του μεγάλου ποιητή Μελίχ Τζεβντέτ Άντάύ, τις *Μυστικές οδηγίες* (1970) που δημοσιεύτηκε αρχικά σε συνέχειες στην έφημερίδα *Τζουμχουριέτ*. Οι ίντριγκες άρθρώνονται μέ τό θέμα μιάς κοινωνίας που περιμένει τό πραξικόπημα και που δεν θ' άργήσει νά 'ρθει. Αυτή ή μυθοπλασία που πασχίζει νά εκφράσει την άγωνία των μέν, την ταραχή των δε και την παντοδυναμία του αισθήματος μιάς απόκρυφης δύναμης που οδηγεί τό παιχνίδι άποδείχθηκε σωστή πολλές φορές στη συνέχεια. Πρέπει ακόμη μιά φορά νά ύπογραμμίσει κανείς τά προφανή; Η λογοτεχνία δεν μπορούσε νά άποφύγει τά άλλεπάλληλα χτυπήματα που ύπέστη ή κοινωνία στη χαοτική εξέλιξη της. Όλοι αυτοί οι συγγραφείς θά έπιζητή-

σουν να σκιαγραφηθούν την εικόνα μίας κοινωνίας σε άναστάτωση, όπου οι νεόπλουτοι, οι προνομιούχοι, τα μεσαία στρώματα, οι πτωχευμένοι μικροαστοί εκφράζουν τόν διαταραγμένο από τις κοινωνικές εντάσεις ψυχικό τους κόσμο. Ωστόσο άλλες ομάδες του Τούρκικου μυθιστορήματος θα συνεχίσουν το δρόμο τους, ο Νετζατί Τζουμαλί, στή γραμμή του Όρχάν Κεμάλ, θα αφιερώσει σημαντικά μυθιστορήματα στους καπνεργάτες (*Πικρός καπνός*, 1974, *Η εποχή του καπνού*, 1959) που θα γνωρίσουν πολλές επανεκδόσεις. Ποιητής, δραματουργός και δικηγόρος, ο Νετζατί Τζουμαλί μιλάει για μία εποχή και τους ανθρώπους της των οποίων γνωρίζει την καθημερινή ζωή και την πραγματικότητα. Ένας άλλος μυθιστοριογράφος που έγραψε τό κύριο του έργου του με βάση τους ανθρώπους του Αιγαίου, της Σμύρνης, είναι ο Σαμίν Κοτζαγκιόζ. Ένα πολύ αξιόλογο έργο του είναι μία νουβέλλα ιστορικής ερμηνείας του πολέμου της Άνεξαρτησίας σε δύο τόμους: *Αυτοί που φορούσαν καλπάκια* (1962), *Σπασμένα κομμάτια* (1963).

Η Ιστορία και οι ιστορίες που προσδιόρισαν τό παρελθόν είναι βασική φροντίδα του Άττίλα Ίλχάν με την ποικιλόμορφη θεματική (στό μυθιστόρημά του *Η γιορτή των λύκων*, 1961). Θα κάνει μία ειλικρινή περιγραφή της ανόδου του καπιταλισμού στην Τουρκία τα τελευταία δέκα χρόνια εξουσίας του δημοκρατικού κόμματος. Επίσης με τό έργο του *Κάλεσμα στην προσεχρή του πρωινού* ο Άττίλα Ίλχάν διηγείται την περίοδο της κατοχής της Ίσταμπούλ από τά συμμαχικά στρατεύματα της Άντάντ. Τό ποιητικό του ταλέντο δίνει σ' αυτό τό έργο μία έλκυστική διάσταση. Οι περιγραφές των πολυτελών κατοικιών στό προάστια του Βοσπόρου όπου ναυλοχούν τά σκάφη του πολεμικού ναυτικού των κατακτητών, των συνεργατών, της σιλουέτας μίας νέας αδύνατης γυναίκας χαμένης ανάμεσα στόν έρωτα και τήν προδοσία, της κρίσιμότητας των στιγμών που έζησαν οι νέοι αγωνιστές για τήν άπελευθέρωση της πατρίδας, δέν στερούνται ειλικρινείας. Τό τοπικό χρώμα τονίζεται με τή χρησιμοποίηση της γλώσσας της εποχής, διανθισμένης με εκφράσεις άνάλογες.

Μετά από τήν Χαλιντέ Έντιπ Άντιβάρ οι γυναίκες μυθιστοριογράφοι δέν σταμάτησαν νά γράφουν μέχρι τή δεκαετία του '60. Άνάμεσα σέ άλλες ή Σονάτ Ντερβίς (1905-1972) έπηρέαστηκε από τόν «σοσιαλιστικό ρεαλισμό» και ή Κερίμ Νταντίρ (1917) από τό μυθιστόρημα των συναισθηματικών ιστοριών. Άλλά ή εύκολία του ύφους αυτών των δύο συγγραφέων μειώνουν άπωσδήποτε τό ενδιαφέρον που θά έτρεφε κανείς για τά μυθιστορήματά τους.

Ένα νέο φαινόμενο, άνάλογο ως προς τή σημασία με τήν εμφάνιση τή δεκαετία του '50 των άγροτών - συγγραφέων, παρουσιάζεται τή δεκαετία του '60 με τή δυναμική είσοδο στό λογοτεχνικό χώρο μίας νέας γενιάς γυναικών μυθιστοριογράφων τής όποιας ό ύφολογικός χαρακτήρας και ή κοσμοθεώρηση θά αποτελέσουν μία σημαντική φάση στό τουρκικά γράμματα.

Άν οι κοινωνικοί καταναγκασμοί επί αιώνες άπομάκρυναν τούς άγρότες από τά γράμματα τό ίδιο θά μπορούσαμε νά ποούμε για τίς γυναίκες που τίς άπομόνωναν ή πολυγαμία, ή πατριαρχία και οι πολλαπλές άπαγορεύσεις.

Η εμφάνιση στό γράμματά γυναικών άποτελεί μία μείζονα λογοτεχνική φάση όχι μόνο για τήν πυκνότητα και τήν πρωτοτυπία των βιωμάτων αλλά και για τό τολμηρό τους γράψιμο που τοποθετεί τά έργα τους στην αίχμη των σύγχρονων στυλιστικών αναζητήσεων. Άν είναι αδύνατο νά ένοησει κανείς τήν τέχνη του μυθιστορήματος χωρίς γυναίκες, χωρίς τήν παρουσία του προσώπου τους, είναι επίσης άπαγορευτικό νά περιορίζεται κανείς στην εικόνα μίας γυναικας φτιαγμένης άποκλειστικά μέσα από τήν άνδρική όπτική.

Για τίς τουρκάλες συγγραφείς τό ζήτημα δέν είναι ό «φεμινισμός» αυτός καθ' αυτός αλλά περισσότερο μία θέληση νά εκφράσουν τόν έαυτό τους χωρίς ενδιάμεσους, νά ρίξουν μία «άλλη» ματιά στόν άνθρωπο και τό ξετύλιγμα του καθημερινού, με βάση τή δική τους έμπειρία. Δέν είναι έκδίκηση αλλά άμοιβαίοτητα, μία έπικοινωνία θεωρήσεων.

Στό δρόμο που άνοιξε ή Νεζιχέ Μέριτς (1925) με *Τό άδιέξοδο του κουρσάρου* (1961) ή νέα θεώρηση θά πάρει τή μορφή τής άναζήτησης του πραγματικού χάρη σε μία έξαιρετικά έκλεπτυσμένη λεπτομέρεια περιγραφής και τή συνθετότητα τής γραφής που πασχίζει νά διεισδύσει τήν πραγματικότητα σε όλες τίς μορφές και διαστάσεις της.

Έάπλωσε για νά πεθάνει είναι ένα μυθιστόρημα τής Άνταλέτ Άγκάογκλου (1929) που δημοσιεύτηκε τό 1973· άνιχνευει μέσα άπο διαδοχικά έπεισόδια τήν εξέλιξη τής τουρκικής κοινωνίας ανάμεσα 1938 και 1968. Παράλληλα προς τήν άναζήτηση τής τουρκικής πνευματικής ταυτότητας μετά τίς κεμαλικές μεταρρυθμίσεις τό κύριο γυναικείο πρόσωπο του μυθιστορήματος έπιτίθεται μ' έναν κάποιο κυνισμό εναντίον των άπαγορεύσεων που καταπίεζαν τή γυναίκα επί αιώνες χωρίς όστόσο ν' άποβάλει ένα κάποιο αίσθημα ένοχής. Η Άνταλέτ Άγκάογκλου έπιζητεί τόν επαναπροσδιορισμό τής γυναικας άπέναντι στις παλιές δοξασίες, τά ταμπού, άπέναντι στόν άνδρα μέσα σε μία κοινωνία όπου ή παράδοση έρχεται σε αντίθεση προς τή νεωτερικότητα.

Η θεματική τής Άνταλέτ Άγκάογκλου στην *Νύχτα του γάμου* (1979) είναι κοντινή μ' εκείνη τής Σεβγκί Σουσόλ (1936-1976) στην *Νύχτα στο Σενίσεκέρ* (1973)· και οι δύο, κάθε μία με τόν τρόπο της, εκφράζουν τίς συγκρούσεις και τήν άμφισβήτηση τής νέας κοινωνίας: τό συντηρητισμό των πλούσιων, τήν κρίση όλων των κοινωνικών τάξεων που όφίστανται μία ξαφνική μεταλλαγή, τίς άνακατατάξεις, τήν εξέγερση τής νέας γενιάς και τίς άυταπάτες τής πολιτικής φλυαρίας που είναι ξεκομμένη από τήν πραγματικότητα. Η Σεβγκί Σουσόλ, που πέθανε πρόωρα, θά δώσει μίαν άξέχαστη εικόνα των φυλακισμένων γυναικών στό *Τμήμα άστυραπή* (1976) περιγράφοντας πολιτικές κρατούμενες όλων των τάξεων που βρέθηκαν στό ίδιο κελί. Η Σουσόλ περιγράφει τούς άτομικούς χαρακτήρες με ένα αίσθημα βαθιάς έκτίμησης, άξιόπρεπιας και χιούμορ που μετατρέπεται σε σκληρή ειρωνία για τούς βασανιστές και τούς φύλακες των φυλακών. Έξάλλου ή Άνταλέτ Άγκάογκλου θά μās δώσει τήν άξέχαστη εικόνα ενός νέου εργάτη στην Γερμανία που γυρίζει για διακοπές πάνω στό ό-

λοκαινούργιο αυτοκίνητό του. 'Η μηχανή θά χάσει δλη τήν αϊγλη της στή διάρκεια τής οδύσσειας τής επιστροφής γιά νά καταντήσει παλιοσακαράκα όταν φτάσει στό χωριό. 'Η 'Αγκάογκλου μέ τραγικοκοωμικό τρόπο αφηγείται τίς περιπέτειες του μετανάστη, τόν φετιχισμό του αντικειμένου - αυτοκίνητο τής κοινωνίας τής κατανάλωσης, τό όποιο, στήν πραγματικότητα τής τουρκικής ύπανάπτυξης, γίνεται μιά μή-έννοια.

Φιρουζάν, 'Αυσέλ 'Οζακίν, Λεϋλά 'Ερμπίλ και άλλες γυναίκες μέ μεγάλο ταλέντο έσωτερικεύουν στήν πρόζα τους τήν εικόνα τής γυναίκας, του άνδρα και τής κοινωνίας συνταιριάζοντας τό ρεαλισμό μέ τήν ποίηση, τό φανταστικό μέ τή συγκεκριμένη ανάλυση.

Σάν συμπέρασμα

Ειπώθησαν δλα όσα ήταν δυνατό νά ειπωθούν γιά τό σύγχρονο τούρκικο μυθιστόρημα; Και βέβαια όχι. Πολλά μυθιστορήματα πού δέν καταγράφηκαν έδώ άξιζαν μιά έμπεριστατωμένη ανάλυση. 'Ας αναφερθούμε μόνο σέ ένα: τό μυθιστόρημα του 'Αμπάς Σαγιάρ *Τό άλογο τής επιστροφής* (1970), ιστορία ενός γέριου άχρηστου άλόγου, κατά τήν παράδοση έγκατελειμένου στήν τύχη του, μήν έχοντας τό δικαίωμα νά επιστρέψει στόν σταύλο παρά μόνο άν θά κατάφερνε νά περάσει ένα ολόκληρο χειμώνα στίς στέπες τής 'Ανατολίας. Τό γέρικο άλογο του Σαγιάρ παίρνει άλληγορικά τή θέση τής έποποιίας των γηραιών απέναντι στό θάνατο.

Μερικές γενικές παρατηρήσεις: παρά τό ύψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού τό τούρκικο μυθιστόρημα σήμερα άγγίζει ένα σημαντικό αριθμό άναγνωστών, διαφόρων κοινωνικών τάξεων. 'Η έπιτυχία των μεγάλων τραβηγμάτων του Γιασάρ Κεμάλ, ή αναλογία πραγματικού και μυθικού στοιχείου, ή λαϊκή και σνάμα σύνθετη γραφή του αποτελούν ένα φαινόμενο αξιοσημείωτο αυτό καθαυτό. 'Από τή μεριά τους πάλι οι καυστικές και κοινωνικά άποτελεσματικές άφηγήσεις, τυπωμένες σέ χιλιάδες αντίτυπα του 'Αζίζ Νεσίν άφορούν έπίσης ένα μεγάλο κοινό. 'Εξίσου μεγάλες πωλήσεις γνώρίζουν οι συγγραφείς πού περιγράφουν τά γεγονότα του παρελθόντος ή του άμεσου παρόντος. Καθόλου άμελητέες είναι και οι επιδόσεις συγγραφέων πού χρησιμοποιούν μιά πιά σύνθετη γραφή και θεματική, άπευθυνόμενοι σέ κοινό πιά νέο και εδαίσθητο απέναντι στίς νέες μορφές εκφραστικότητας.

Πάντως οι εκδόσεις μετά τό 1980 περνούν σοβαρή κρίση πού όφείλεται στή συνεχώς αυξανόμενη άνοδο τής τιμής του χαρτιού και του κόστους τής παραγωγής των βιβλίων. 'Η ύποτίμηση του νομίσματος, ό πληθωρισμός, ή άνοδος των τιμών καθιστούν τήν άγορά βιβλίων πιά δύσκολη. 'Η επιδημία άλλωστε τής τηλεόρασης και ιδίως του βίντεο, πού γνώρίζουν τεράστια διάδοση σ' ολόκληρη τή χώρα, μειώνει τήν έλκτική δύναμη τής λογοτεχνίας, γιά τούς άναγνώστες μέ μειωμένη άγοραστική δύναμη.

'Όσο γιά τό σύνολο τής τουρκικής λογοτεχνίας, ή ποίηση συνεχίζει μέ έπιτυχία τό ρίζωμα στήν παράδοση τής χώρας. Στήν πεζογραφία, τά διηγήματα, περισσότερα από τά μυθιστορήματα, έχουν καλύτερα άποτελέσματα. Στο μυθιστόρημα, ή τέχνη τής σύλληψης των σχέσεων μεταξύ των προσώπων, ή χαρακτηρισολογία του καθενός, ό συσχετισμός ανθρώπων και πραγμάτων, ή όπτική, ψυχολογική και κοινωνική, ή σύνθετη έμβάθυνση έντέλει ώστε νά ύπάρξει ένα ένιαίο όλο συναντά γενικά περισσότερες δυσκολίες.

'Αν θά 'θελε κανείς νά κάνει μιά συνολική κριτική σέ όρισμένους συγγραφείς θά κατέγραφε τά ακόλουθα μειονεκτήματα πού συναντώνται συχνά:

- 'Ελλείψεις άρθρωσης
- Φλυαρία, έπαναλήψεις, μάκρος
- Σχηματικότητα των προσώπων, πού οι συγγραφείς τά έπιφορτίζουν νά μεταφέρουν τίς δικές τους, προσωπικές, ιδέες γιά τούς ανθρώπους και τά πράγματα.
- 'Αμεση και ύπερβολική πολιτικοποίηση των θεμάτων.
- 'Ελλειψη έμβάθυνσης του συναισθηματικού κόσμου των ήρώων

- 'Ενδεια ή ανεπάρκεια των στυλιστικών μέσων
- 'Υπερβάλλον συναισθηματισμός, πού φτάνει ως τό μελλόδραμα.

Χωρίς νά μπορούμε σέ θεωρητικές αναλύσεις, πού θά απαιτούσαν συγκεκριμένη ανάλυση των κειμένων, πρέπει νά πούμε ότι τό μυθιστορηματικό είδος στήν Τουρκία μαρτυρεί μιάν εξαιρετική ζωντάνια. Χωρίς παρελθόν τό είδος αυτό πραγματοποιήσε μιά γρήγορη πρόοδο χάρη στό κουράγιο και τό ταλέντο συγγραφέων πού ζούσαν άπολύτως τή χώρα τους, τήν εποχή τους σέ συνδιασμό μέ τήν παγκόσμια κουλτούρα. Τό τούρκικο μυθιστόρημα παίρνει στό έξής τή θέση του στήν εξέλιξη τής σύγχρονης περιπέτειας του είδους και άποτελεί τμήμα αυτού του γίγνεσθαι.

Μετάφραση: Ρούλα Κυλιντηρέα

(Δημοσιεύτηκε στό γαλλικό περιοδικό *Temps Modernes*, No Special, 1984)

Στή φλογισμένη Τσουκούροβα

του Γιασάρ Κεμάλ

Τό οδοιπορικό αυτό γιά τήν Τσουκούροβα (Κιλικία) ἔχει γραφτεῖ τό 1955, τήν ἐποχή τοῦ ἐκμηχανισμοῦ τῆς τούρκικης ὑπαίθρου καί τῶν πρώτων συνεπειῶν τῆς: ἀπαλλοτρίωση τῶν φτωχῶν μικροαγροτῶν καί ἀγροτική ἐξοδος. Ἀποτελεῖ μιά ἐξοχη μαρτυρία γιά μιά κρίσιμη, μεταβατική ἐποχή τῆς τουρκικῆς κοινωνίας.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς Τσουκούροβα τρέφουν στή γῆ τους ἀπόλυτη πίστη. Φτάνουν μάλιστα μέχρι νά ποῦνε ὅτι ἀρκεῖ νά φυτέψει κανεῖς μιά πέτρα στή γῆ τῆς Τσουκούροβα γιά νά βλαστήσει. Δέν ξέρω μήπως ἀληθινά ἔχουν σπειρεῖ καί πέτρες γιά νά δοῦν ἂν βγάλουν κλαδιά, ὅμως αὐτοῖ τό πιστεύουν ἀπόλυτα. Ἀλλά ἂν σπειροῦν ἕνα σπόρο τούς δίνει

τριάντα, σαράντα ἀκόμη καί πενήντα σπειριά. Ὅσο γιά τό ρύζι θά πάρουν ἑκατό σπέρνοντας ἕνα σπειρί. Τό σουσάμι πεντακόσια. Τό καλαμπόκι δέκα στό ἕνα. Κι ἂν ποθεῖτε χρυσάφι, πιάνετε μιά χούφτα χῶμα καί γίνεται χρυσάφι! Ἔτσι ἦταν ἄλλοτε, τό ἴδιο εἶναι καί τώρα.

Ἡ Τσουκούροβα γνώρισε πολλές δυστυχίες στήν ἴστο-

ρία της. "Όπως τό βεβαιώνει ή παροιμία οί πλουσιότεροι έχουν τίς μεγαλύτερες έγνοιες.

"Υπάρχει καί μιά άλλη παροιμία πού ό κόσμος έδω τήν επαναλαμβάνει. "Ο Σεϋχάν καί ό Ντζεϋχάν κυλάνε μπροστά στά μάτια μας καί έμείς, σάν ήλίθιοι, καθόμαστε καί τούς κοιτάμε, λένε.

Είναι αλήθεια ότι κανένα όφελος δέν βγαίνει άπ' αυτά τά δυό ποτάμια. "Ο Σεϋχάν όπως κι ό Ντζεϋχάν μόνο ζημιές φέρνουν στόν κάμπο. Πόσος πόνος στήν καρδιά για τούς ανθρώπους τής Τσουκούροβα...

"Υπάρχει έστω κι ένα λουλούδι, ένα μόνο δημοτριακό, ένα λαχανικό, ένα μόνο φυτό του κόσμου πού νά μή φυτρώνει στήν Τσουκούροβα; Σίγουρα όχι! Κι αν ακόμη υπάρχει κάποια εξαίρεση οί άνθρωποι τής Τσουκούροβα δέν τό πιστεύουν.

"Όπου καί νά φυτέψετε ροδιές σ' αυτήν τήν πεδιάδα θά ξεχυθούν άμέσως κατακόκκινα κύματα λουλουδιών, τό βουητό από τίς σφήκες καί τίς μέλισσες θά τήν πλημμυρίσει. "Αν θέλατε πάλι θά μπορούσατε νά τή γεμίσετε ματζουράνες μέ τά γαλάζια λουλουδάκια, λεμονιές, πορτοκαλιές, νάρκισσους μέ τά χρυσά μάτια. "Η Τσουκούροβα είναι ένας τεράστιος κήπος. Σήμερα είναι γεμάτη μπαμπάκι. Κάτασπρο. Σέ όλόκληρη τήν πεδιάδα αναδεύονται σύννεφα σπαρτών. "Ολόγυρα χρυσές άνταύγειες άπ' τά στάχια. Σταροχώραφα άστραφτερά στεφανώνουν τά γκριζα μπαμπακοχώραφα. "Όπως ό ήλιος χρυσώνει τά σύννεφα.

"Ένα γεφύρι στό Μισσίς. Δρασκελίζει πάνω άπ' τόν Ντζεϋχάν. Λένε ότι βρίσκεται έδω από τόν καιρό τών Ρωμαίων. "Απ' τήν άλλη μεριά του γεφυριού άπλώνονται χάνια καί λουτρά, πολύ παλιά. "Άλλοι βεβαιώνουν ότι τά 'φτιαξαν οί Ρωμαίοι όπως καί τό γεφύρι' άλλοι οί Σελτζουκίδες. "Ο Σουλτάνος Σουλεϋμάν ό Μεγαλοπρεπής πέρασε αυτό τό γεφύρι όταν ξεκινούσε νά κατακτήσει τήν Αίγυπτο. Είναι σίγουρο αυτό. "Όλοι τό ξέρουν.

"Αν πιστέψει κανείς μιά προφητεία, κάποτε, ή πόλη του Ντζεϋχάν θά καταστραφεί άπ' τόν άέρα, τό Μισσίς άπ' τά έρπετά, καί τά "Αδανα άπ' τίς πλημμύρες. Οί άνθρωποι έδω βρήκαν τήν εξήγηση γι' αυτές τίς προφητείες. "Όπως θά ξέρετε ό Σεϋχάν είναι μάλιστα για τά "Αδανα, κάθε δυό χρόνια πλημμυρίζει. Παλιά, στό Ντζεϋχάν τά σπίτια ήταν άθλια παλιοκάλυβα, καμωμένα μέ καλάμια καί βουρλα. Τά σήκωνε ό άέρας. "Όσο για τό Μισσίς, ή πόλη αυτή βρίσκεται σ' ένα μέρος όπου θεριεύουν τά φίδια. Τό Καστρόφιδο είναι ακριβώς δίπλα. Διηγούνται ότι τά παλιά χρόνια οί βοσκοί έφερναν γάλα στά φίδια του Καστρόφιδου. Καί οί άνθρωποι είναι πεισμένοι ότι εξακολουθούν νά τούς φέρνουν γάλα ακόμη καί σήμερα. "Άλλά μιά μέρα, λένε, τά φίδια δέν θά βροϋν τό γάλα τους, θά ξεχυθούν κατά τό Μισσίς, ύστερα σ' όλη τήν Τσουκούροβα... Θά σκοτώσουν μέ τίς φαρμακερές δαγκωματιές τους ανθρώπους πού παρέλειψαν τίς ύποχρεώσεις τους.

"Υπάρχει επίσης ή ιστορία του μεγάλου Σαχμεράν. Είναι ένας μύθος για τήν άχαριστία. "Ήταν, λοιπόν, μιά φορά κι ένα καιρό ένας σουλτάνος πού τόν βρήκε άρρώστια άγιάτρευτη. "Ένα μόνο φάρμακο μπορούσε νά τόν γιατρέψει: τά μάτια του Σαχμεράν, του βασιλιά τών φιδιών. "Άλλά πού νά βρεθεί ό Σαχμεράν; Κανείς δέν τό 'ξερε. "Υπήρχε όμως ένας άνθρωπος πού ό Σαχμεράν κάποτε του

'χε προσφέρει μεγάλη ύπηρεσία: τόν έκανε νά μήν τόν πιάνει τό φαρμάκι τών φιδιών. Πήγε λοιπόν ό άνθρωπος αυτός στόν Σουλτάνο καί του φανέρωσε τό μυστικό. "Επιασαν άμέσως τόν Σαχμεράν καί τόν σκότωσαν. Μέσα στό χαμάμ του Μισσίς πού τώρα γκρεμίζεται έρειπωμένο, έβγαλαν τά μάτια του Σαχμεράν, καί μέ τό λίπος τους έφτιαξαν ένα βάλαμο για τό Σουλτάνο. Νά γιατί μιά μέρα τό Μισσίς θά γεμίσει φίδια. Γιατί σ' αυτό σκοτώθηκε ό βασιλιάς τους.

"Υπάρχει ακόμη ένας άλλος θρύλος για τό γεφύρι του Μισσίς. Μιά ιστορία για τόν Λοκμάν τόν Γιατρό. Θά ξέρετε βέβαια τό διάσημο Λοκμάν, αυτόν πού βρήκε φάρμακα για όλες τίς άρρώστειες...

"Ο Λοκμάν ό Γιατρός είχε γυρίσει όλο τόν κόσμο. Τήν "Αραβία, τίς "Ινδίες, όλο τό Μαγκρέμπ καί τό Μακχρέκ. "Άλλά γιατί γύριζε έτσι σ' όλο τόν κόσμο; Γιατί γύρευε φάρμακα για τίς άρρώστειες. Καί πώς τά έβρισκε; Μά, έδω είναι τό πρόβλημα. "Ο Λοκμάν ό Γιατρός γνώριζε ένα μυστικό. Τό πιο μεγάλο μυστικό... Καταλάβαινε τή γλώσσα τών λουλουδιών καί τών φυτών. "Ας φανταστοϋμε τόν Λοκμάν τόν Γιατρό νά σαρκφαλώνει ένα βουνό. Καθώς διαβαίνει ένα λουλούδι άνασηκώνει τό κεφάλι του. Που πώς έτσι παπού Λοκμάν, τόν ρωτάει: έμένα πού μέ βλέπεις κρύβω μέσα μου τό μυστικό τής τάδε καί τής δείνα άρρώστειας, μάζεψέ με, κατεργάσου με έτσι κι άλλιώς καί σου γιάτρεφα έντελώς τήν άρρώστεια. Λίγο πιο πέρα ένα άλλο λουλούδι του λέει: κράτησέ με έπτά μέρες, όσο κρατάει τό φως του μεγάλου κομήτη. "Επτά μέρες. Καί θά δεις ότι ή τάδε καί ή δείνα άρρώστια δέν θά ξανατολήσει πιά νά χτυπήσει τά παιδιά του ανθρώπου. Κι ακόμη ό αδύνατος μίσχος ενός άγριοχορτου πού τεντώνει τό λαιμό του στάριζά του βράχου, πού πώς έτσι Λοκμάν, του λέει. "Έχω τήν τάδε ιδιότητα έγώ. Κι ό Λοκμάν ό Γιατρός μάζεψε βότανα, έφτιαχνε τά βάλαμα καί τά φάρμακά του ακολουθώντας τίς οδηγίες πού του έδιναν λουλούδια καί φυτά.

Αυτός ήταν λοιπόν ό Λοκμάν ό Γιατρός. Αυτός πού πέρασε τό Μαγκρέμπ καί τό Μακχρέκ. Κάποτε ήρθε στήν Τσουκούροβα. Νά τό μέρος πού έφαχα πάντοτε, λέει, καί έμεινε εκεί. Γιατί στήν Τσουκούροβα βρίσκει κανείς όλα τά βοτάνια καί όλα τά λουλούδια του κόσμου. Κι ό Λοκμάν βάλθηκε νά περνοδιαβαίνει άσταμάτητα τόν κάμπο, μέσα στά άρώματα τής ματζουράνας, του νάρκισσου μέ τά χρυσά μάτια, ανάμεσα στά βάτα καί τίς άγριοτριανταφυλλίες. Καί σημείωνε στό τετράδιό του, τι του 'λεγαν τά φυτά.

"Εκείνο τόν καιρό οί άρρώστειες είχαν εξαφανισθεί από τόν κόσμο. "Ο Λοκμάν έτρεχε παντού όπου μάθαινε για κάποιο περιστατικό, έβαζε τόν άρρωστο ν' αναπνεύσει τό κατάλληλο λουλούδι κι άμέσως γίνονταν καλά. Οί άρρώστειες, λοιπόν, εξαφανίστηκαν από τόν κόσμο χάρη στήν Τσουκούροβα καί σ' όλων τών ειδών τά λουλούδια πού άνθούσαν σ' εκείνα τά μέρη. Οί άνθρωποι δέν παραπονιούνταν πιά παρά μόνο για τό θάνατο...

"Άλλά άφου όλα τά λουλούδια, όλα τά βότανα του κόσμου είναι μαζεμένα έδω στή γή τής Τσουκούροβα, είτε μέσα του ό Λοκμάν ό Γιατρός, γιατί τάχα νά μή βρίσκεται έδω καί τό φάρμακο για τό θάνατο; "Αρπαξε τό τετράδιό του καί πήρε πάλι τούς δρόμους. Περπάτησε, περπάτησε

μέρες και μήνες... Ούτε ματιά δέν έριχνε πιά στά λουλούδια πού ακόμα τού προσφεύσαν νά γιατρέψει τίς άρρώστιες. Τράβηξε στήν άρχή κατά τό Κοζάν, μπήκε σέ όλες τίς σπηλιές, έφαξε όλες τίς πηγές. "Υστερα πήγε κατά τό Καντιρλί, στό 'Οσμаниγιέ, στό Ντερεγιόλ... Πέρασε βουνά, πέρασε δάση και ρουμάνια, διάβηκε ποτάμια και λαγκάδια. Και έγινε τό ξαφνικό, λίγο πριν τήν αυγή, μιά ώραία νύχτα τού καλοκαιριού... "Ένας κομήτης άστραφτε άκόμη κατά τήν άνατολή. Σ' αυτό τό μέρος, στά περίχωρα τής Ταρσου, λίγο ψηλότερα, φούντωνε ένας πελώριος, μεγαλόπρεπος πλάτανος. Στά πόδια τού πλάτανου έλαμψε ένα φως, σάν άστραπή. Και μιά φωνή άντήχησε στ' άφτιά τού Λοκμάν τού Γιατρού, μιά φωνή πού τού 'λεγε. «'Αρκετά έφαξες Λοκμάν, φτάνει! Είμαι τό φάρμακο για τό θάνατο. 'Εναντία στό θάνατο. Θά μέ βρεις στό τάδε μέρος. Θά 'ρθεις νά μέ μαζέψεις και θά μέ κατεργαστείς όπως σου πώ. Και στό έξής για τά παιδιά τού άνθρώπου, για όλα τά ζωντανά πλάσματα δέν θά υπάρχει θάνατος. "Έφτασες στό σκοπό σου Λοκμάν!».

Τρελός από χαρά ό Λοκμάν ό Γιατρός πήγε νά κόψει τό βότανο κι έγραψε στό κατάστιχο του τίς οδηγίες. "Υστερα γύρισε στό Μισσίς όπου έγκαταστάθηκε. Τό νέο μαθεύτηκε σ' όλο τόν κόσμο: ό Λοκμάν ό Γιατρός ανακάλυψε τό φάρμακο για τό θάνατο! Τό φάρμακο πού σώζει άπ' τό θάνατο! Πλήθη έτρεξαν στό Μισσίς. Έκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι γέμισαν τήν πόλη, και περίμεναν τόν Λοκμάν νά τούς μιλήσει. 'Ο Λοκμάν στεκόταν πάνω στό γεφύρι τού Μισσίς, μέ τό κατάστιχο στό χέρι και τούς κοίταγε περήφανος... "Ηθελε νά τούς πει, χάρη σέ μένα δέν θά γνωρίσετε τό θάνατο! "Ανοιξε τό τετράδιό του. Και τότε, ενώ έτοιμαζόταν νά άποκαλύψει στό πλήθος τή συνταγή ενάντια στό θάνατο, ή φτερούγα ενός πουλιού χτύπησε τό κατάστιχο τού πού χάθηκε στά νερά τού ποταμού. 'Ο Λοκμάν έμεινε άφωνος. Και μετά τά λουλούδια έπαφσαν νά τού λένε τά μυστικά τους... "Αχ, άν δέν συνέβαινε εκείνο τό άτύχημα... Γιατί σίγουρα ό Λοκμάν είχε βρει τό φάρμακό για τό θάνατο... Κανείς μας δέν θά πέθαινε σήμερα...

'Αλλά είναι αλήθεια ότι τό έλιξήριο τής ζωής υπάρχει στην Τσουκούροβα. Σάν σέφτομαι τόν 'Αλή τόν τριαντάφυλλο, πού κάθε πρωί στολίζει μέ λουλούδια τό τραπέρι του...

Τό κλειδί τής Τσουκούροβα

'Η Μεσόγειος κάτασπρη άπ' τούς άφρους... Κι άμέσως μετά μιά πεδιάδα. Μετά τά βράχια τού Ταύρου. Σάν άγναντεύετε τήν πεδιάδα άπ' τό ύψος τών άντερισμάτων τού Ταύρου διακρίνετε μιά θάλασσα. Καταγάλανη. Θά 'λεγε κανείς ότι τή σκεπάζουν τά κύματα. Ψηλά στά βουνά άσπρα σύννεφα. 'Από τή μιά μεριά τό 'Ισλαχιγιέ και ή πεδιάδα τού Παζαρτζίκ, άπ' τήν άλλη τό Ντερτιόλ, ή 'Ισκεντερούν και μετά τό Ποζεντί, τό Καντιρλί, τό Κοζάν, τέλος τά βουνά Σιλικφέ και τά ύψίπεδα τού 'Ισχέλ. 'Ανάμεσα τους, σά ν' άπλωσαν ένα πράσινο χαλί στολισμένο μέ ρίγες. Είναι ή Τσουκούροβα. Ξέρετε τήν ιστορία; Τά παλιά, τά πολύ παλιά χρόνια, κάποιος έμπηξε τό ραβδί του στό χώμα. Τό ραβδί βλάστησε, έβγαλε κλαδιά και βλαστούς. Αυτή ή γής είναι άπ' τίς πιό γόνιμες στόν κόσμο.

Τήν διασχίζουν ό Σευχάν, ό Ντζευχάν, ό Μπερντάν, ό Γκεουγκσου, ό Σουμπάς, ό Κοζάν και ένα σωρό άλλα ποταμάκια και χείμαροι. "Όλα αυτά τά νερά κουβαλάνε λάσπη όλοχρονίς. Κουβαλάνε τήν άφθονία.

Παλιά, στό χωριό μας, ζούσε κάποιος 'Ισμαήλ άγά. Ζούσε επίσης κι ό 'Αχμέτ μέ τά γαλάζια μάτια. Πέθανε, πάνε πολλά χρόνια. "Ημουν παιδί όταν αυτός ήταν κιόλας γέρος, αλλά ψηλός και δυνατός. 'Ο 'Ισμαήλ άγάς δέν πάει καιρός πού πέθανε κι αυτός. 'Ηταν ό πατέρας τού φίλου μου Μεχμέτ Σαμπίν... Μας μιλούσε για τήν Τσουκούροβα τού παλιού καιρού. Είναι άπ' αυτούς πού τούς χρωστάω όσα έμαθα για εκείνη τήν εποχή.

Τί μας διηγόταν λοιπόν οι γέροι μας; "Όταν ό 'Ισμαήλ άγά μας μιλούσε για τή δικιά του Τσουκούροβα τόν έπιανε δέος...

Τό χειμώνα οι φυλές, σέ μεγάλα караβάνια, κατέβαιναν στόν κάμπο όπου τό πράσινο χορτάρι έφτανε ως τό γόνατο. Τό καλοκαίρι ή Τσουκούροβα έρημωνόταν. 'Ακόμα και οι μύγες έφευγαν.

"Υστερα ό σουλτάνος άποφάσισε νά έγκαταστήσει τούς νομάδες στην Τσουκούροβα. Για νά μπορεί νά τούς παίρνει φόρους και κοπάδια... Οι νομάδες άρνήθηκαν. 'Ο σουλτάνος στέλνει τά στρατά του πού τούς νίκησαν. 'Αλλά δέν τούς αφήνει στην ήσυχία τους. Ξεσπάει λοιπόν ή άνταρσία τού Κοζάνογλου. 'Ο άσπλαχνος 'Οθωμανός διαλύει τίς φυλές, σπάει τίς φατρίες. Στοιβάζει τούς νομάδες στην Τσουκούροβα, βάζει σκοπιές σ' όλους τούς δρόμους πού οδηγούσαν κατά τά βουνά. Οι άνθρωποι στην πεδιάδα πεθαίνουν άπ' τόν πυρετό. Πεθαίνουν αλλά στό τέλος συνηθίζουν. Οι άνθρωποι έδώ ποτέ δέν χώνεψαν τήν ήττα τους, και πάντα μισούν τόν σκληρό 'Οθωμανό.

Οι φυλές δέν ήξεραν... Τούς έλειπε ή πείρα. 'Ο Κοζάνογλου έκανε λάθη. Διάολε, τί ήλίθιος αυτός ό Κοζάνογλου! Τί ιδέα κι αυτή νά κάνει πόλεμο μέ τόν 'Οθωμανό μέσα στόν κάμπο τής Τσουκούροβα! Θεέ μου, έχασες τά λογικά σου Κοζάνογλου; 'Εξαιτίας τής βλακείας σου ό 'Οθωμανός μας σκλάβωσε. Πώς νά τού άντισταθείς στό 'ισιωμα τού κάμπου; 'Ο 'Οθωμανός είχε φοβερά άράπικα άλογα. "Όλη του τήν αξία τή χρωστούσε στό ίππικό του. 'Αλλά έσένα Κοζάνογλου, όλη ή παλληκαριά σου ήταν τά βουνά! "Επρεπε νά τραβήξεις τόν 'Οθωμανό στά κακοτράχαλα βουνά τού Ταύρου. Νά έκμηδενίσεις τά άλογα και τά στρατά του. Νά τόν πετσοκόψεις στά βουνά! "Α, διαολοΚοζάνογλου. Τί μας έκανες, άλί και τρισαλί!

'Ο πόλεμος στην πεδιάδα διέλυσε τούς νομάδες, τούς ύπόταξε. Οι 'Αβχάρ εξορίστηκαν στό Μποζόκ. «Τί έγιναν οι 'Αβχάρ, ή άφρόκρεμα τής Τσουκούροβα;» ρωτάει ό Νταντάλογλου, ό ποιητής τού ξεσηκωμού, όποιον έρχεται στό Μποζόκ...

Τά χρόνια πέρασαν... 'Ο σουλτάνος ξέσφιξε τά λουριά. Οι νομάδες απέκτησαν ξανά τό δικαίωμα νά άνεβαίνουν στά βουνά. Ξαναγύριζαν στά βουνά αλλά πιά είχαν δεθεί μ' αυτόν τόν φλογισμένο κάμπο. "Εφτιαξαν χωριά. Τούς άρεσε πιά ή γή. Κι όσο περνούσαν τά χρόνια όλο και περισσότεροι έρχονταν στην Τσουκούροβα. Παραμονές τού πρώτου παγκόσμιου πολέμου είχαν πλέον όλοκληρωτικά έγκατασταθεί στόν κάμπο κατά φυλές, κατά περιοχές. "Υστερα, ήρθε ή καλλιέργεια τού μπαμπακιού. Μιά καλλιέργεια πού έφερεν χρημα και εξασφάλισε μεγάλες περιου-

σίες. Τότε λοιπόν οι παλιοί νομάδες δέθηκαν ακόμη περισσότερο με τον κάμπο, οι άνθρωποι άρχισαν να τσακώνονται για τή γή. Αυτοί οι καυγάδες έπαιρναν διαστάσεις ανήκουστες. Τό μεγαλύτερο μέρος τής Τσουκούροβα ήταν ακόμη σκεπασμένο από έλη και βάλτους. Οι θάμνοι ξεχερσώθηκαν, τά έλη άποξηράθηκαν.

Όσοσο όρισμένοι νομάδες δέν έγκαταστάθηκαν ποτέ στον κάμπο. Είναι αυτοί που τους λένε 'Αϊντινλί. Τά κατάρφρανα ως τώρα τελευταία να κρατήσουν τά έθιμα και τίς παραδόσεις τους. 'Αλλά έδω και δέκα χρόνια βρίσκονται σε άπόγνωση. Δέν ξέρουν που να πάνε. Γιατί δέν απέμεινε πιά στον κάμπο ούτε πιθαμή έλεύθερη γής να βοσκήσουν τά κοπάδια τους. Οι 'Αϊντινλί, οι πιά πεισματάρηδες άπ' τους νομάδες που πολέμησαν τόσο πολλά χρόνια τήν κεντρική έξουσία για ν' άποφύγουν τό ξερρίζωμα, όμολογούν ότι νικήθηκαν σήμερα. Τό πάν που ζητούν είναι ένα μικρό κομμάτι γής, να χτίσουν ένα σπίτι. 'Ικετεύουν και παρακαλούν. 'Αλλά που να βρουν γής. Τά χρόνια άλλαξαν. 'Η κυβέρνηση έγκατέστησε δύο χωριά Γεουρούκ στα χωράφια που βγήκαν μετά τήν άποξήρανση του 'Ακτχασάζ, κοντά στην 'Ανάβαρζα. Αυτοί οι πρώην νομάδες δέθηκαν τόσο πολύ με τή γή που θά τους νόμιζε κανείς άγρότες άπό πάντα. Καταλαβαίνουν σήμερα τή γλώσσα των χωραφιών όπως παλιότερα καταλάβαιναν τή γλώσσα των προβάτων και των κατσικιών.

Που είναι εκείνοι που διακήρυσσαν, ό σουλτάνος μπορεί να κάνει όσους νόμους θέλει, τά βουνά όμως μάς ανήκουν! Τί τους συνέβηκε; Τί έγινε ό γεναίος Κοζάνογλου; 'Απ' αυτόν δέν άπομένει πιά στην Τσουκούροβα παρά ένα τραγούδι. Και ή πίκρα τής ήττας. 'Ανεβασμένοι στα τρακτέρ τους οι άνθρωποι τραγουδούν ακόμη τά μοιρολόγια για τον Κοζάνογλου. Τό τραγούδι ενός κόσμου που χάθηκε, ξένου πιά.

'Ανέβηκα στου Κοζάν τά βουνά
τό χιόνι ως τό γόνα·
άνοιχτές οι πληγές μου
γιατρό χωρίς έλπίδα ψάχνω να βρω·
γιατί χάλασε τό μαυρο κονάκι
γιατί συντρίμια παντού
γιατί έφτάσαν χίλιοι καβαλαραίοι
γιατί να φύγεις Κοζάνογλου λεβέντη μου
πως είναι δυνατό, πως είναι δυνατό,
ό πατέρας τό γιό να σκοτώνει.
'Αχ, αίμοβόροι στρατιώτες του Σουλτάνου
κάποτε ό κόσμος θ' άλλαξει.

Σήμερα άκούγεται ό σαματάς του τρακτέρ, μυρωδιά βενζίνας παντού. Τό μοιρολόι του Κοζάνογλου. Οι χωριάτες χωρίς γή. "Έτοιμοι να δώσουν τή ζωή τους για ένα κομμάτι χωράφι. Γι' αυτά τά ίδια χωράφια που οι πρόγονοί τους περιφρονούσαν. Τή γή που τους ανάγκαζαν κάποτε να πάρουν, κι αυτοί τήν περιφρονούσαν, τήν έφτυναν. Και τώρα, μοιρολογούν. Τί φτωχοί τρελοί ήταν οι πρόγονοί μας, λένε. Για τό χρυσάφι, σκασίλα μας. Γή θέλουμε. Τί αξία έχει τό χρυσάφι μπροστά στη γή; 'Ο χωριάτης χωρίς γή είναι χαμένος. "Όποιος κατέχει γή έχει τά πάντα, άνθρωπος χωρίς γή είναι τίποτε, ένα τίποτε.

"Ένας κάμπος, τελείως επίπεδος ανάμεσα στη Μεσόγειο και τά βουνά του Ταύρου. 'Έδω, ένας σπόρος που σπέρνεις δίνει πενήντα. Τά σπαρτά είναι τόσο πυκνά που ούτε άγριόγατος δέν μπορεί να περάσει. Βέβαια φέτος έπασαν πολλές βροχές, είχαμε περισσότερα άχυρα παρά σάρι... Τί πειράζει. 'Η Τσουκούροβα, είναι πάντα ή Τσουκούροβα...

Τό καζάνι

Στά 'Αδανα ήταν που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ή μηχανή στη γεωργία. 'Ενώ κανείς ακόμη στα μέρη μας δέν είχε δει τρακτέρ ή άλλα γεωργικά μηχανήματα, οι καλλιεργητές του μπαμπακιού χρησιμοποιήσαν στα χωράφια τους μηχανές άτμου!!!

"Ήταν λίγο πριν τήν άνοιξη, εποχή που σκαλίζουν τά μπαμπακοχώραφα.

Μακριά έλαμπαν οι τσάπες των εργατών καθώς έσκαβαν σε μία μακριά γραμμή. Οι μεροκαματιάρηδες τραγουδούν με μία φωνή. Τό τραγούδι έμοιαζε να λυώνει στον ήλιο. Βρισκόμαστε στην περιοχή των Κουζουντζούογλου. Κοντά φαίνεται ένα χωριουδάκι. Σίγουρα είναι τό Καγιαρλί. 'Ο ήλιος έδω είναι φοβερός. Τά χωριά μοιάζουν σά να έχωσαν τό κεφάλι στους ώμους, τόσο πολύ τά κατακαίει ό ήλιος.

Καθώς λοιπόν περιδιάβαζα τό μέρος βλέπω δύο τεράστια καζάνια. Ρωτάω τό Νουρή 'Εφέντη, επιστάτη έδω και τριάντα χρόνια ίσως.

- Τί είναι αυτό;
- Καζάνια, άτμομηχανές.
- 'Ατμομηχανές, να κάνουν τί;
- Παλιά χρησίμευαν στο όργωμα. "Οργωναν συνδέοντάς τες με τ' αλέτρι.

Δέν κατάλαβα:

— Πως δηλαδή; 'Εβαζαν τ' αλέτρι πίσω άπ' αυτές τίς μηχανές; Θά πήγαιναν όμως πολ' άργά.

— "Όχι, λέει ό Νουρή 'Εφέντι καζάνια δέν δένονταν με τ' αλέτρι. "Αφησέ με να σ' ηγηώσω. Τοποθετούσαν λοιπόν τή μία μηχανή στη μία άκρη του χωραφιού, τήν άλλη στο άλλο άκρο. 'Ανάμεσα στις δύο μηχανές έβαζαν ένα αλέτρι, ένα μεγάλο αλέτρι, με ένα ύνι που χώνονταν πενήντα εκατοστά στο έδαφος. Τό έδεναν με παλαμάρια, δύο δάχτυλα χοντρά, πολύ γερά. 'Η μηχανή λειτουργούσε, τό παλαμάρι τυλιγόταν γύρω άπό τό ένα ταμπουρίνο κι έτσι τραβούσε τ' αλέτρι, που λίγο λίγο έφτανε ως τό καζάνι. 'Ερχόταν τότε ή στιγμή να τραβήξει τό αλέτρι ή άλλη μηχανή και έτσι πηγαίνοερχόταν μέρες ολόκληρες ώσπου να όργωθεί τό χωράφι. Και τί ώραία όργώματα. Δέν υπήρχαν παραπάνω άπό έξη μηχανές όπως αυτή έδω σε ολόκληρη τήν Τσουκούροβα. 'Ήταν δύσκολο, πολύ δύσκολο. "Έκαιγαν ξύλα. Ξύλα που μάς τά κουβαλούσαν άπ' τά βουνά με γκαμηλές. "Επαιρνε μέρες. Τά καζάνια γίνονταν πραγματικοί λέβητες. Οι χωριάτες έρχονταν άπό μακριά για τό θέαμα, παρατοΰσαν τή δουλειά τους για να δούν. Και να τί άπόμεινε άπ' αυτές τίς μηχανές. "Ω, είναι πολύ μακρινή εκείνη ή εποχή.

Τά καζάνια τά σέπασε σκουριά. Κοιμούνται τον τελευταίο τους ύπνο κάτω άπό τον ήλιο τής Τσουκούροβα. Πα-

λιά θυμάμαι, οι δρόμοι στά "Αδανα ήταν πλημμυρισμένοι από κάρα μέ τεράστιες ρόδες, ως τό μπόι ανθρώπου, πού τά έσερναν βόδια. Τά κάρα μέ τίς τεράστιες ρόδες, τά μαύρα θεόρατα βουβάλια περνούσαν στους λασπωμένους δρόμους, έμοιαζαν νά βγαίνουν από ένα άλλο κόσμο, απ' τόν κόσμο του θρύλου. Φορτωμένα μπαμπάκι, φιλά σάν τούς λόφους. 'Ο θόρυβος τών λαναριών ξεκούφαινε τήν πόλη. "Ένας θόρυβος έκκωφαντικός έβγαине από τά κλωστήρια.

Βόδια και μεροκαματιάρηδες στίς αυλές. Τά τεράστια κάρα, τά βόδια, οι άνθρωποι ό ένας πάνω στον άλλο μέσα σ' έναν δαιμονισμένο θόρυβο.

1949... Αυτό τό χρόνο στά "Αδανα έγινε μιά μεγάλη αλλαγή. Ανακαλύφτηκαν τά τρακτέρ. "Όλοι μπήκαν στό χορό. "Όλοι αγόραζαν τρακτέρ μέ μανία, πέντε και δέκα μέ μιās, ακόμη κι αν δέν τά χρειάζονταν όλα. "Άνθρωποι πού δέν είχαν ιδέα από μηχανές διέλυαν ένα ολοκαίνουριο, γιαλιστερό τρακτέρ μέσα σέ δυό μέρες. 'Ο πυρετός του τρακτέρ είχε πιάσει τήν Τσουκούροβα. Κι άμέσως μετά ή πόλη γέμισε αυτοκίνητα. Μέχρι τότε έβλεπε κανείς πολύ σπάνια κάτι παλιοαυτοκίνητα, ή καρότσα τους σέ άθλια κατάσταση, πού έβγαζαν περισσότερο καπνό από ένα εργοστάσιο. Τώρα τά πιό μοντέρνα μοντέλα γέμισαν τά "Αδανα.

Παλιότερα ή 'Ακρόπολη τών 'Αδάνων ήταν γεμάτη άγρεργάτες, τόσο πού δέν έπεφτε καρφίτσα στό έδαφος. Σήμερα είναι πολύ λιγότεροι. Παλιότερα σ' όλα τά σοκάκια συναντούσες παιδιά, μέ γυμνά πόδια, πού μασούλαγαν κομμάτια ζαχαροκάλαμο. Είναι πάντα εδω, μέ τά γυμνά τους πόδια. Παλιά οι δρόμοι τών 'Αδάνων ήταν πραγματικός βόρβρος. Είναι ακόμη. Στίς φτωχογειτονίες τά σπίτια ήταν άθλιες καλύβες πλινθόκτιστες. "Έτσι είναι πάντοτε. Οι τενεκεδομαχαλάδες γεμάτοι σκουπίδια. Κι αυτόι δέν άλλαξαν.

'Όσόσο υπάρχουν πολλά πού άλλαξαν. Βίλες ξεφύτρωσαν ανάμεσα στό σταθμό και τό πάγκο 'Ατατούρκ. 'Έκει πού παιδιά έπαιζαν μπάλα, στό μέρος πού τό λέγαμε Σαμπλόν, είναι γεμάτο βίλες. Θεάμα πού δέν πρέπει νά χάσει κανείς.

Παλιότερα, από τά βάθη τής Ανατολίας όπως κι από όλα τά γειτονικά διαμερίσματα, οι χωριάτες τό καλοκαίρι κατέβαιναν στην Τσουκούροβα για νά βρουν δουλειά. Χιλιάδες μεροκαματιάρηδες έβρισκαν δουλειά. Σήμερα, τέλος. Οι άκτήμενες χωριάτες γίνονταν κολληγοι. Κι όλα τέλειωναν. "Η άλλιως γίνονταν άγρεργάτες, μεροκαματιάρηδες. Κι αυτό πιά είναι παλιά ιστορία. Παλιότερα οι άνθρωποι κουτσοκατάφερναν νά βγάλουν τό φωμί τους. Σήμερα όχι. Οι άνθρωποι τής Τσουκούροβα γνώρισαν πολλές δυστυχίες. 'Ο κατάλογος θά 'ταν άτέλειωτος. Θά μάς χρειαζόταν κάποιος μεγάλος ποιητής για νά γράψει αυτή τήν έποποιία...

"Ηταν λίγο πριν τήν άνοιξη. 'Εποχή πού σκαλίζουν τά μπαμπακοχώραφα. 'Η Τσουκούροβα καίγονταν κάτω απ' τόν ήλιο. Φύγαμε μέ αυτοκίνητο κατά τό Γιουρεγκίρ. Στά χωράφια βλέπαμε μόνο μηχανές. Τά παλιά χρόνια μακριές σειρές μεροκαματιάρηδες άπλώνονταν στον κάμπο. Οι τσάπες πού άνεβοκατέβαιναν άσταμάτητα λαμποκοπούσαν στον ήλιο. 'Ακούγονταν τραγούδια. Σήμερα είναι ελάχιστοι άνθρωποι στά χωράφια. Οι μηχανές γεμίζουν μέ σφματά τόν κάμπο. Ξερνούν τόν ξερό τους ρόγχο. Οι ά-

γάδες γελούν. Και εκείνοι πού δέν βρίσκουν πιά δουλειά ζουν μέσα στη μιζέρια.

— "Άν σου έλεγαν, πριν δέκα χρόνια, ότι θά συνέβαινε αυτό; μέ ρωτάει ό φίλος μου.

— Δέν θά τό πιστεύα...

— Στά χωριά έχουν παντού ψυγετα. Οι άνθρωποι έμαθαν νά καλοπερνούν.

— Μά δέν υπάρχουν άλλες συνέπειες;

— Ναι, και πολύ δυσάρεστες. Οι άκτήμενες χωρικοί ζουν μέσα στην άθλιότητα. Μιά πιθαμή γή στην Τσουκούροβα κοστίζει όσο μιά ανθρώπινη ζωή.

Σάν μιά νιόπαντρη γυναίκα

Στην Τσουκούροβα τό τρακτέρ είναι στενά δεμένο μέ τήν καθημερινή ζωή. Οι άνθρωποι τό χρησιμοποιούν αντί για άλογο, βόδι, άροτρο κι όλα τά μέσα κυκλοφορίας. Χρησιμοποιείται σέ μέρη τόσο άστεία και σκοπούς τόσο παράταιρους πού μένει κανείς μ' άνοιχτό τό στόμα. Μερικοί πλούσιοι αγοράζουν τρακτέρ μόνο για τό σχήμα τους ή τό χρώμα τους κι όχι γιατί τό έχουν ανάγκη. Μιά μέρα είχα πάει στά "Αδανα μ' ένα πλούσιο φίλο. Καθώς περπατούσαμε στους δρόμους τής πόλης περάσαμε μπροστά από ένα κατάστημα. Στίς βιτρίνες υπήρχαν τρακτέρ. "Όλων τών χρωμάτων. 'Ο φίλος μου μπήκε στό μαγαζί κι άρχισε νά παζαρεύει ένα κόκκινο τρακτέρ.

— Μά δέν έχεις δύο; του λέω.

— "Ηθελε ό γιός μου ένα κόκκινο, μου άπάντησε.

Στά παλιά χρόνια, στους άρραβώνες υπήρχε τό έθιμο καβαλλάρηδες νά ρίχνουν τό άκόντιο και νά στριφογυρίζουν μέ τ' άλογά τους γύρω απ' τή ύψη. Σήμερα τό τρακτέρ αντικατέστησε τά άλογα. Συνάντησα ένα συμπεθεριό μέ λουλουδοστολισμένα τρακτέρ, οι ρυμούλκες τους από πίσω γεμάτες κόσμο. Διέσχιζαν τό χωριό χτυπώντας μεγάλα τύμπανα και παίζοντας κλαρίνα. Τέτοιο θέαμα δέν είχα ξαναδεί.

Στά "Αδανα, τό καλοκαίρι, τρακτέρ και ρυμούλκες παρκάρονται σέ μακριές σειρές στην όχθη του ποταμού.

Τό τρακτέρ εδω γνωρίζει κι άλλες δόξες. 'Οργανώνονται κούρσες μέ καμιά δεκαριά τρακτέρ όπως παλιά μέ τ' άλογα. Στό Γιουρεγκίρ έγινε μιά άστεία ιστορία. Κι είναι άληθινή. Δυό χωριά έβαλαν στοίχημα για τή δύναμη τών τρακτέρ τους. Διάλεξαν δύο, τά πιό δυνατά. Τά έδεσαν πλάτη μέ πλάτη και μαρσάρωντας έσπρωχνε τό ένα τ' άλλο στη μέση ενός χωραφιού. 'Αγώνας τρακτέρ δηλαδή... "Ένας αγώνας πού έγινε μπροστά σ' όλους τούς κατοίκους τών δύο χωριών μέ κλαρίνα και ταμπουρλα.

Θά μπορούσε κανείς νά χαιρέται πού τό τρακτέρ μπήκε έτσι γρήγορα στην καθημερινή ζωή. Οι άνθρωποι μιλούν γι' αυτά μέ συγκίνηση, μέ στοργή, μέ δάκρυα στά μάτια σά νά ζούσαν μαζί τους εδω και αιώνες κι όχι μόλις εδω και τέσσερα πέντε χρόνια. Πώς γίνεται νά προσαρμόζεται κανείς μέ τέτοια ίλιγγιώδη ταχύτητα σ' έναν τεχνολογικό νεωτερισμό; Είναι πραγματικά έκπληκτικό.

Θυμάμαι ένα χωριάτη πού είχε καμιά έκατοστή στρέμματα. Μόλις τότε είχε κάνει στην Τσουκούροβα τήν εμφάνισή του τό τρακτέρ κι όσοι είχαν τά μέσα αγόραζαν από

μιά μηχανή. Μόλις έφτανε στο χωριό ένα τρακτέρ, ο άνθρωπος μας μέρες ολόκληρες γύριζε γύρω από τή μηχανή, τή κοιτάζε, τή χάιδευε. Δέν άντεξε πολύ. Μιά μέρα τόν είδαν νά μπαίνει στο χωριό πάνω στο καινούριο τρακτέρ του, τρελός από χαρά. Οί μέρες περνούσαν κι εκείνος, τό κεφάλι ψηλά, ίδια ή εικόνα τής νίκης, περιδιάβαζε μέ τό τρακτέρ του, έχοντάς το στολισμένο μέ λουλουδία και κορδέλες. Τόν έβλεπες από μακριά νά 'ρχεται σηκώνοντας σύννεφα σκόνης, σάν νιόπαντρη γυναίκα μέ γιορτάνια και πέπλα...

Κι ωστόσο, στήν Τσουκούροβα τό τρακτέρ ξεσηκώνει τέτοιο μίσος πού δέν έχει τό όμοιό του παρά στο πάθος πού τρέφουν όλοι για νά τ' αποκτήσουν. Τό μίσος αυτό θά πάρει όλες τίς δυνατές μορφές. "Άλλοι του ξεβιδώνουν κομμάτια, σπάνε τά πιό κρίσιμα εξαρτήματα τής μηχανής, άλλοι περνούν τόν καιρό τους για νά βρουν τρόπο νά καταστρέφουν όλες τίς μηχανές τής Τσουκούροβα. "Ένας τύπος έσπαγε τό κεφάλι του μήνες και μήνες και κατάφερε νά βρει μία μέθοδο απόλυτης καταστροφής: σκόνη από γυαλιά στον κινητήρα τής μηχανής! Βέβαια, ή μέθοδός του ποτέ δέν μπήκε σ' εφαρμογή. Αυτό τό μίσος για τό τρακτέρ βγαίνει απ' τήν έλλειψη γής. Οί άκτήμονες χωρικοί όταν μιλούν για τά τρακτέρ τρίζουν τά δόντια...

Ή γή και τό τρακτέρ

Ξαναβλέπω τήν Τσουκούροβα όπως ήταν πριν δεκαπέντε χρόνια. 'Ο κάμπος ήταν αλλιώτικος. Ή σημερινή Τσουκούροβα δέν μοιάζει καθόλου μέ τήν άλλοτινή. Τήν σέπαζαν έλη και καλαμιώνες ως εκεί πού έφτανε τό μάτι σου. Κι απ' τήν άλλη μεριά, βουνά λάσπη όταν έβρεχε και σύννεφα σκόνης στήν εποχή τής άναβροχιάς. Στίς όχθες των βάλτων σήκωναν τό άνάστημά τους καλύβες από καλάμια σκεπασμένες μέ πλίνθες από σβουνιά και λάσπη. Οί άνθρωποι πού ζούσαν εδώ είχαν έναν αδύνατο λαιμό, ώχρό πρόσωπο, πρησμένη σπλήνα. Στά δεκαπέντε τους έμοιαζαν γέροι. Πριν είκοσι χρόνια ελάχιστοι χωριάτες στήν Τσουκούροβα έφταναν στήν ηλικία των γκριζών μαλλιών.

Ή Τσουκούροβα ήταν τότε ένας τεράστιος βάλτος και τά κουνούπια σύννεφο. 'Ελάχιστα τά καλλιεργημένα χωράφια, τόσο πού δέν τά ξεχώριζες. Τό έλος του 'Ακτχαζάζ ήταν άπέραντο. 'Απροσπέλαστο. Ξεράθηκε μόνο του. Χωρίς άποξηραντικά έργα. Είναι μία μακριά ιστορία... Σήμερα, στή θέση του βάλτου άπλώνεται ένα καταπράσινο δάσος. "Ένα δάσος στήν Τσουκούροβα, παλιά δέν ύπήρχε ούτε δένδρο.

Σήμερα, στον κάμπο, δέν μένει ούτε μία σπιθαμή γή ξεχέρσωτη. 'Ο αγρότης πού πριν πέντε μόλις χρόνια, ίσως πριν τρία χρόνια, σέρνονταν ξεθεωμένος πίσω απ' ένα άροτρο σήμερα δουλεύει συμμένος πάνω στο τρακτέρ του.

'Οποιοδήποτε κι άν ρωτήσεις στα "Άδανα είτε στα γύρω χωριά ποιό είναι τό επάγγελμα του γιού του, ένας στους δύο θά σου άπαντήσει ότι είναι μηχανικός ή οδηγός. Τίποτε τό εκπληκτικό αφού ή Τσουκούροβα γέμισε μηχανές. 'Ο μικραγρότης πού κατέχει μόλις εκατό ή εκατόν πενήντα στρέμματα αγοράζει άμέσως ένα τρακτέρ πού θά τό μοστράρει μπροστά στήν πόρτα του. Γιατί; Χρειάζονται πράγματι τόσα τρακτέρ; Καθόλου. 'Απλούστατα, από ευ-

χαρίστηση. "Ή μάλλον, γιατί κι οι άλλοι έχουν. Ρώτησα κάποιον γιατί αγοράσε τρακτέρ. Δέν ήξερε νά μου άπαντήσει. 'Επέμενα και μου εξομολογήθηκε: «γιατί όλος ο κόσμος αγοράζει...». Παρά ταυτα θά όργώσει τή γή του σε τρεις μέ τέσσερις μέρες κι ύστερα ή μηχανή θά κοιμάται μπροστά στήν πόρτα του. Κι άν κάποια στιγμή κάτι χαλάσει στή μηχανή θά κοιμάται για πάντα, γιατί τά ανταλλακτικά είναι δυσεύρετα.

"Ένας πλούσιος γαιοκτήμονας τής Τσουκούροβα μου έξηγεί:

— 'Ανταλλακτικά δέν βρίσκονται ούτε ειδικευμένοι τεχνίτες. Μιά μέρα ή Τσουκούροβα μπορεί νά γίνει νεκροταφείο μηχανών, αυτό τό λένε όλοι. Τίς προάλλες άδειασε ή μπαταρία. Τήν άλλαξα, πληρώνοντας χιλίες λίρες. 'Επισκεύασα τόν κινητήρα κι έφερνα τό τρακτέρ στο χωριό. Μου έμεινε στο δρόμο. Δέν είχα τό κουράγιο νά τό επισκεύασω ακόμη μία φορά. Τώρα σαπίζει στήν αύλή, άχρηστο.

Τά χωριά του κάμπου ξεφορτώνονται λίγο λίγο τά καλαμόσπιτά τους. Σε πολλά χωριά είδα πολύ ώραία σπίτια βαμμένα άσπρα, δύο τριών χρονών. 'Υπάρχουν ακόμη και φυγεία. 'Αλλά είναι οι παλιές καλύβες, όλες στραβοχυμένες, πού κυρίως τραβούν τήν προσοχή μέ τους ραισμένους τοίχους τους. Πληροφορήθηκα ότι σ' αυτά τά καλύβια ζουν άκτήμονες, πρώην κολληγοί των αγάδων πού τά τρακτέρ τους έδιωξαν απ' τά χωράφια.

Γνωρίζω καλά ένα χωριό όπου πέρασα τά παιδικά μου χρόνια. 'Υπήρχε παλιά εκεί ένα μόνο πέτρινο σπίτι. Σήμερα όλοι οι κάτοικοι ζουν σε πολύ ώραία σπίτια. Δέν απομένουν παρά καμιά δεκαριά καλαμόσπιτα πού άνήκουν σε άκτήμονες. Τ' άλλα χωριά διαθέτουν κληρο και τό βιωτικό τους επίπεδο βελτιώνεται συνεχώς.

Πολλοί άκτήμονες χωριάτες μαζεύτηκαν στήν πόλη για νά ζητήσουν χωράφια πού άνήκουν στο κράτος. 'Η κατάστασή μας είναι άπελπιστική, δέν έχουμε κανένα πόρο ζωής, δέν μπορούμε πιά νά ζήσουμε χωρίς γή στήν Τσουκούροβα, τώρα τή δουλειά τήν κάνουν τά τρακτέρ, δέν μπορούμε νά βρούμε δουλειά ούτε σάν οδηγό γιατί ό καθένας οδηγεί μόνος του τό τρακτέρ του. "Έτσι όπως πάνε τά πράγματα έμεις και τά παιδιά μας θά πεθάνουμε από πείνα, οι καλύβες μας κάθε μέρα πέφτουν έρείπια, δέν μπορούμε νά τίς επισκευάσουμε, σε λίγο δέν θά 'χουμε στέγη πάνω απ' τό κεφάλι μας, έλεγαν οι χωριάτες στήν αίτηση πού κατέθεσαν στις αρχές.

Στήν άπέραντη Τσουκούροβα, στα εύφορα χωράφια της, όπου τό ένα δίνει πενήντα, ενώ εκείνοι πού διαθέτουν γή ζουν ολόενα και καλύτερα, όσοι είναι άκτήμονες λιμοκτονούν...

Συνάντησα ένα γέρο χωριάτη στο Σαβρούν καθισμένο κάτω από ένα πλάτανο. Μιλήσαμε για τή γή.

— Τί ήλίθιος πού ήμουν. "Αχ, τά χωράφια, τά χωράφια. "Αν τότε ήμουν πονηρός θά μπορούσα νά αγοράσω όσα ήθελα, επαναλάμβανε.

'Οδηγός τρακτέρ

Οί δρόμοι αναδύουν μία άψιά μυρουδιά. Είναι ευχάριστο νά περπατάς νύχτα στήν Τσουκούροβα. Τά πόδια χώνον-

ται ως τόν αστράγαλο στή σκόνη, μιά σκόνη λεπτή πού σηκώνεται στόν άέρα σέ κάθε σου βήμα. Τ' αστέρια λάμπουν, ή νύχτα μουσκεμένη από σταγόνες δροσιάς, ύγρή. Μές τό σκοτάδι αισθάνεται κανείς σ' όλόκληρο τό σώμα του τόν κάμπο πού άπλώνεται επίπεδος, άπέραντος, νοιώθει ένα ρίγος γλυκό. "Άλλοτε άν βαδίζατε τή νύχτα στήν Τσουκούροβα ό θόρυβος άπ' τούς άξονες τών κάρων, υπόκωφος και πυκνός, περνούσε τά σκοτάδια. Σήμερα άπ' τά τέσσερα σημεία του όρίζοντα έρχεται ό σαματάς τών τρακτέρ και τών φορτηγών. Χιλιάδες φωτάκια, σκόρπια στήν πλάτη τής Τσουκούροβα, σαν πυγολαμπίδες. Ναι, ναι, λαμπυρίζουν σαν κωλοφωτίες, τεράστιες, χοντρές μπάλες, φανταχτερές. "Αν σταθείτε και τίς εξετάσετε προσεκτικά θα διαπιστώσετε ότι κουνιούνται. "Από τό 1949, αυτό είναι τό θέαμα πού προσφέρουν οι νύχτες στόν κάμπο τής Τσουκούροβα. Κι άν στήσετε αυτή, πίσω από κάθε τέτοιο φώς, θα άκούσετε τό ρόγχο κάποιας μηχανής.

Είχε περάσει χρόνος από τότε πού ήρθα για τελευταία φορά στήν Τσουκούροβα. Συνταξιδιώτης μου ό μπαρμπα Χεουσούκ. Πήραμε τό δρόμο στό ήλιοβασιλεμα για τό χωριό. Περπατούσαμε χωρίς να σταματάμε καθόλου. Τρακτέρ περνούσαν δίπλα μας τραβώντας ρεμουλκες λασπωμένες. Γνώριζα τόν μπάρμπα Χεουσούκ από παλιά. "Ήταν κιόλας γκριζομάλλης όταν ήμουν παιδάκι. "Αλλά παραλίγο να μην τόν γνωρίσω. Κάτασπρα μαλλιά κι άσπρη γενιάδα. "Αλλάξε πολύ ό μπάρμπα Χεουσούκ. "Ήταν πολύ χαρούμενος άνθρωπος άλλοτε, έκανε τά παιδιά του χωριού να σκάνε στά γέλια. Σάν θυμάμαι τίς παλιές μέρες, ξαναβλέπω τό νεανικό πρόσωπο του μπάρμπα Χεουσούκ.

Μέχρι τό Ντζιγκζίκ δεν άνοιξε τό στόμα του. Ούτε έγώ. Σάν περάσαμε τ' άμμουδερό ποτάμι πού κυλάει στά πόδια του Ντζιγκζίκ άκούμπησε τό χέρι του στό μπράτσο μου.

— Βρέ, άνηφιέ, φώναξε. Γιατί δεν μιλάς; Λένε ότι στήν 'Ισταμπούλ υπάρχουν τόσοι μιναρέδες όσοι και σπίτια. "Ετσι λένε. Πήγες στό στρατώνα Σελιμιγιέ; Λένε ότι ένας πατέρας πού ήταν φαντάρος μαζί με τό γιό του έμειναν στόν ίδιο στρατώνα χωρίς ν' άνταμώνουν ούτε μιά φορά. Τόσο μεγάλος. "Εσύ πήγες στό Σελιμιγιέ;

— Ποτέ...

Συνεχίσαμε τό περπάτημα. Περίμενα να ξαναμιλήσει. "Αλλά δεν άνοιγε τό στόμα του. Δεν άντεξα και του μιλησα έγώ:

— Πές μου μπάρμπα Χεουσούκ. "Αλλοτε όλο μιλούσες και γελοούσες. Τί σου συνέβη. Δεν άνοιξες τό στόμα άπ' τήν ώρα πού ξεκινήσαμε...

"Εβγαλε ένα βαθύ άναστεναγμό:

— Καλύτερα να μη μιλά κανείς. Πάνε άσχημα τά πράγματα. "Αχ! "Αν είχα ένα γιό, ξέρω τί θα 'κανα. Είμαι χαμένος... Ξέρω τί θα 'κανα άν ήμουν είκοσι χρονών. Ναι, ναι, άν είχα ένα γιό. Πές μου παιδί μου, άνθρωποι σαν έσένα, είστε μορφωμένοι, έσεις ξέρετε καλύτερα από μας τί πρέπει να γίνει. Οι άνθρωποι πού διαβάζουν βιβλία είναι έξυπνοι. Είναι καλοί άνθρωποι. Κι όμως είν' αυτοί πού έφεραν στόν τόπο αυτή τή μηχανή του διαόλου. "Ετσι δεν είναι; Κι από τότε να 'μαι χαμένος...

— Τί σου συνέβη λοιπόν μπάρμπα; Πές μου...

— "Αλήθεια, τίποτε. "Αλλά όλα άλλαξαν. Καταλαβαί-

νεις; "Ολα ήρθαν τά πάνω κάτω. "Από τότε πού ήρθαν τά ταράκτορ ό μπάρμπα Χεουσούκ είναι χαμένος. Σά νεκρός. "Ο μπάρμπα σου δεν μπορεί πιά να βρει δουλειά. Δεν έχω χωράφια, ούτε άλέτρια, ούτε βόδια, τό ξέρεις. Τό καλοκαίρι άλώνιζα ξένα σιτάρια. Μου έδιναν δέκα τοίς εκατό τής σοδειάς. Δυό άλωνίσματα μου έφταναν να ζήσω όλη τή χρονιά. "Αλλ' όταν ήρθαν τά ταράκτορ ό μπάρμπα σου ξόφλησε. Τώρα χρησιμοποιούν τίς άλωνιστικές μηχανές. Κατάλαβες;

Καθήσαμε σε έναν όγχο. "Η φωνή του μπάρμπα Χεουσούκ έτρεμε από θυμό. Με μιά χειρονομία έδειξε τόν κάμπο.

— Κοίτα, είπε. Κοίτα τά φώτα του κάμπου παιδί μου. Να οι διαόλοι πού καταβροχθίζουν τή γή. "Η Τσουκούροβα λάμπει στά φώτα. Ξεπετιούνται παντού. Βλέπεις; "Απ' όταν ήρθαν δεν ξαναβρήκα δουλειά. Πούλησα τ' άλογα. Πούλησα τή βουκέντρα. Τά κουτσοπόρεφα ένα χρόνο δουλεύοντας εδώ κι εκεί. Τόν άλλο χρόνο μ' έπιασαν οι μαύρες μου. Τί θα κάνεις τώρα Χεουσούκ, πώς θα τά βγάλεις πέρα έλεγα και ξανάλεγα. Πήγα να βρω τόν άγά, τόν παρακάλεσα να με προσλάβει. Δέ βγήκε τίποτε. Τράβηξα λοιπόν κατά τό Γιουρεγκίρ. Βρήκα δουλειά. Τό τί έκανα μόνο ό θεός τό ξέρει κι έγώ. Θές να σου πω τί έκανα στό Γιουρεγκίρ; "Αλλά προσοχή, προπαντός μην τό μάθουν στό χωριό, θα με κοροϊδεύουν. Πήγα παντού λοιπόν στό Γιουρεγκίρ, όλα είχαν αλλάξει. Τέλος τ' άλώνια, οι άνθρωποι είχαν αγοράσει άλωνιστικές μηχανές. Ούτε σπορές. Τώρα σπέρνουν με τίς μηχανές. Μόνο μηχανικός μπορείς να δουλέψεις εκεί κάτω. "Επιασα τό κεφάλι μου με τά χέρια κι άρχισα να σκέφτομαι, να σκέφτομαι. Πάει, άποφάσισα να γίνω γκαραζιέρης. Πάω σ' ένα γκαράζι και λέω στ' άφεντικό: Μάστορα, αδερφέ μου, άσε με να δουλέψω κοντά σου να μάθω τήν τέχνη, για μένα δεν υπάρχει άλλη δουλειά. Είδη τήν ηλικία μου και με λυπήθηκε. Μ' έβαλε μαθητευόμενος. Καθάρισε τή μηχανή, λάδωνε τό μοτέρ, καθάρισε τή μηχανή, λάδωνε τό μοτέρ. Κράτησε πέντε μήνες αυτό. Μάλιστα γιέ μου, πέντε μήνες. Κέρδισα λίγο χρήμα, γύρισα στα μέρη μας. "Ολοι τά 'χασαν, άναρωτιόνταν τί να 'κανα τάχα για να βγάλω λεφτά. "Αστους να λένε γιέ μου. Δεν είπα τίποτε σε κανένα κι έπιασα δουλειά σαν μαθητευόμενος στού μάστορα Χαλίλ. Τώρα στό χωριό μου κοκορεύονται με τά ταράκτορ τους. Μά δεν θα τους πω ότι ξέρω πολύ καλά τί υπάρχει μέσα στό μοτέρ. Δεν ξέρουν ότι ήμουν βοηθός μηχανικού αυτοί οι σκατάδες πού κοκορεύονται επειδή, τάχα, λύνουν και δένουν μιά μηχανή. "Αν ήξεραν ότι ό μπάρμπα Χεουσούκ είναι ό δεύτερος του μάστορα Χαλίλ!

— Γιατί λοιπόν είσαι θλιμένος;

"Α, γιέ μου, άν είχα μάθει τή δουλειά αυτή όταν ήμουν νέος, άν τότε τά ταράκτορ υπήρχαν... Ξέρεις τί μου είπε ό μάστορα Χαλίλ; Μου λέει, σε δυό χρόνια μπάρμπα Χεουσούκ θα σε κάνω τόν καλύτερο μηχανικό. Μάλιστα. Να τί μου είπε.

Σηκώθηκε και άρχισε να περπατάει γρήγορα. Τόν πρόφτασα. Μου έπιασε τό μπράτσο:

— Κι ό μάστορα Χαλίλ μου είπε, μπάρμπα Χεουσούκ όταν θα γίνεις καλός μηχανικός θα μείνουν με τό στόμα άνοιχτό, θα λένε πως στήν ηλικία σου κανείς δεν μπορεί να γίνει μηχανικός και τότε συ θα καταλάβεις τό ταράκτορ,

θά μαρσάρεις στο φούλ και τό ταραάκτορ θά χλιμιντρήσει σάν άράπικο άτι.

“Επεσε μεγάλη σιωπή. “Υστερα ό μπάρμπα Χεουσούκ όλο χαρά άρχισε νά μουρμουρίζει ένα τραγούδι, ζωηρός, όπως τά τραγούδια του παλιού καιρού. “Όταν τέλειωσε γύρισε κατά τή μεριά μου και μου ψυθίρισε στ’ άφτί:

— Θά γίνω μηχανικός κι ύστερα θά γυρίσω στο χωριό. Θά μπω στού Έμέρ άγά. Θά του γυαλίσω τό ταραάκτορ. Θά μέ ρωτάνε πού έμαθα αλλά δέν θά τους πω τίποτε, θά βάλω βενζίνα στη μηχανή κι ύστερα θά σκαρφαλώσω στο κάθισμα. “Όλοι θά ξαφνιαστούν, θά μείνουν μ’ άνοιχτό στόμα. Θά βρω τον άγά και θά του πω: έλεγεσ πώς δέν είχες δουλειά για μένα, αλλά έγω ό Χεουσούκ, παρών, έξπέρ στα ταραάκτορ. “Έχεις δουλειά για μένα; “Αν μου πείς όχι, θά πάω άλλου, υπάρχει παντού. Νά τί θά του πω.

Φτάσαμε στον Ντζεϋχάν. Τά νερά του ποταμού ήταν ήσυχα σάν πεθαμένα. Μόλις χάραζε ή μέρα. Καθώς τό ποτάμι πλησιάζει στο χωριό, ξανοίγεται στον κάμπο, οι όχθες του χαμηλώνουν, ή κοίτη του γεμάτη χαλίγια. ‘Απ’ έδω είδαμε ένα φως πού χάθηκε άμέσως. Πλησιάσαμε τό μέρος πού πριν λίγο έλαμπε τό φως. “Ένας νέος άνδρας μέ μαύρα μουσκεμένα μαλλιά πού του έπεφταν στο μέτωπο έπλενε ένα μεγάλο πορτοκαλί τρακτέρ. Σταματήσαμε ό μπάρμπα Χεουσούκ κι έγω για ν’ απολαύσουμε τό θέαμα. ‘Ο νέος έρριχνε νερό στο τρακτέρ και τό ζέπλενε μέ μιά πατσαβούρα.

‘Ο μπάρμπα Χεουσούκ πλησίασε άργά άργά. Τά χείλια του έτρεμαν, πέρασε τό χέρι στη ρόδα, εξέτασε τά φανάρια, ύστερα τή μηχανή παντού. ‘Ο άνθρωπος ήταν τελείως άπασχολημένος μέ τό πλύσιμο, δέν έβγαλε λέξη, ούτε καν κοίταξε τον Χεουσούκ. Σέ λίγο ό γέρος έκανε δυό βήματα πίσω και βάζοντας τό χέρι στη μέση είπε:

— Κοίτα με καλά γιέ μου, κοίταξέ με καλά. Αύριο ξαναφεύγω για τό Γιουρεγκίρ. Ναι, ναι, αύριο ξαναφεύγω για τό Γιουρεγκίρ.

Ξαναπήραμε τό δρόμο. Σκόνη σηκώνονταν κάτω άπ’ τά βήματά μας. ‘Ο μπάρμπα Χεουσούκ δέν ξέσφιξε τά δόντια όσπου φτάσαμε στο χωριό...

Η Τσουκούροβα φλέγεται

‘Ο θέρος είχε τελειώσει. Οι καλαμιές έχουν κιόλας ξεραθεί. “Ασπρα σαλιγκαράκια μικρά σάν κουμπιά σκεπάζουν τίς καλαμιές και τά ξερόχορτα στις όχθες των δρόμων. “Αν ξεριζώσετε ένα χορτάρι θά δείτε ότι είναι τελείως σκεπασμένο μ’ ένα σωρό μικρά κουμπάκια, κάτασπρα, σάν γάλα. “Αν τό κουνήσετε, τά σαλιγκάρια θά σκορπίσουν στο έδαφος. Είναι οι θερμές μέρες του καλοκαιριού. Τά σαλιγκάρια πού παστώνουν τίς καλαμιές και τά χορτάρια είναι σημάδι ότι ό Σείριος βασιλεύει τίς νύχτες πάνω άπ’ τον ουρανό της Τσουκούροβα.

“Ερχομαι από τό Τζεϋχανμπεκιολί, πάω κατά τό Κεζικελί. Δίπλα μου ένας άνδρας πού συνάντησα καθώς περνούσα τό ποτάμι. Είναι ήλικιωμένος, περίπου εξηντάρης. Σαγόνι μυτερό, μάτια σκουροπράσινα προς τό κασανό. Είναι πολύ λιγνός. Σκυφτός, φοράει στη μέση μιά φαρδιά κόκκινη ζώνη. Αυτό τό είδος ζώνης τό φοράνε μόνο οι πρόσφυγες πού ήρθαν από τά Βαλκάνια και έγκαταστάθηκαν

σ’ αυτά τά μέρη. ‘Αλλά ό φίλος μου δέν ξέρω γιατί τή φοράει. Τό φαρδύ του παντελόνι είναι όλοκαινούργιο, μόλις τ’ άγόρασε στο παζάρι. ‘Η μπλούζα του μέ ψηλό, γυριστό γιακά και φαρδιές ρίγες. Γύρω στα μάτια και τό λαιμό ρυτίδες, τά χείλη του λεπτά, μουστάκι ξανθό, ή άσπριδερή του γενιάδα έπήρε τή φόρμα του σαγονιού του, μακριά, μυτερή κι αυτή. Κατάγεται άπ’ τή φυλή των Ταταρλί.

Προχωρούμε φλυαρώντας για τό ‘να και τ’ άλλο. Γνώρισε τήν παλιά Τσουκούροβα, τίς παλιές ήμέρες. Διηγείται:

— ‘Η γή γιέ μου, δέν κόστιζε τίποτε εκείνο τον καιρό. Δέν είχε καμιά αξία. Κανένας δέν ενδιαφερόταν γι’ αυτήν. “Αν έρχόσουν νά μέ βρεις πριν τριάντα χρόνια θά σου άγόραζα όλόκληρο κάμπο για πέντε χρυσά νομίσματα. Κανείς δέν έδινε δεκάρα για τή γή.

— Μά δέν καλλιεργούσαν τότε τήν Τσουκούροβα;

— Ναι, αλλά μόλις τό έκατοστό από σήμερα, εκτός από τά μέρη του Γιουρεγκίρ, όπου καλλιεργούσαν σχεδόν όσο και τώρα. Και σέ μας επίσης έσπερναν. ‘Αλλά πόσο νομίζεις; Μόλις ζύγωνε τό καλοκαίρι όλος ό πληθυσμός της Τσουκούροβα έπαιρνε τά βουνά μέ τά κοπάδια. Κανένας δέν έμενε στον κάμπο, ένας φύλακας μόνο σέ κάθε χωριό...

— Τί γινόταν όμως μέ τό θέρισμα; Δέν καλλιεργούσατε μπαμπάκι;

— Ναι, κάναμε μπαμπάκια. “Όσο για τό θέρισμα οι άνθρωποι ξανακατέβαιναν στον κάμπο για λίγες μέρες, θέριζαν και ξαναέβαιναν στα βουνά. “Αλλωστε δέν έσπερναν πολύ. “Ισα ίσα για τίς άνάγκες μας. Και μπαμπάκι όσο χρειάζονταν τά μπαμπακερά μας ρούχα. ‘Ηταν μπαμπάκι για μας. Τό άφηναν πάνω στις μπαμπακιές ως τό φθινόπωρο και τό μαζεύανε όταν γυρίζανε άπ’ τά βουνά.

— Λένε ότι οι άγρεργάτες έρχονταν άπ’ τά βουνά, άκόμη κι άπ’ τά βάθη της ‘Ανατολίας, για νά δουλέψουν στην Τσουκούροβα. Τό λένε τά τραγούδια. Γιατί έρχονταν;

— “Ερχονταν κυρίως στο Γιουρεγκίρ, γιατί εκεί καλλιεργούσαν στάρι και μπαμπάκι όσο και σήμερα. Τά άγροκτημάτα ήταν πολλά εκεί. Οι χωριάτες του Γιουρεγκίρ δέν άνέβαιναν στα βουνά όπως έμεις οι υπόλοιποι. “Ετσι, οι μεροκαματιάρηδες πού έρχονταν από τά βουνά και τό Κέντρο έβρισκαν δουλειά. ‘Αλλά δέν άντεχαν τό κλίμα. Γύριζαν στα σπίτια τους φτύνοντας αίμα, ή τους τάραζαν οι θερμές. Γιατί ή Τσουκούροβα ήταν τότε τελείως διαφορετική, γεμάτη βάλτους και έλη. ‘Από δω ως τήν ‘Ανάβαρζα υπήρχαν μόνο καλαμιώνες. “Αν έμπαινες μέσα τά καλάμια ήταν τόσο ψηλά πού σου έκρυβαν τον ουρανό. “Όλα αυτά τώρα εξαφανίστηκαν, υπάρχουν παντού χωράφια καλλιεργημένα. “Υστερα εκείνα τά χρόνια υπήρχαν τόσα κουνούπια. Δέν ήταν έντομα εκείνα, ήταν άγρια ζώα. Βέβαια υπάρχουν και σήμερα, δέν έρχονται όμως από τους βάλτους αλλά από τά ριζοχώραφα. Κι είναι πάντοτε φοβερά. ‘Εκείνα τά χρόνια δέν άκουγες στην Τσουκούροβα παρ’ά μόνο τον ψίθυρο των καλαμιών, τήν άνάσα του βάλτου, τή σιωπή. ‘Εκείνα τά χρόνια άνθρωποι πού έρχονταν άπ’ τά βουνά ή τά βάθη της ‘Ανατολίας έτρεχαν όλοι στην Τσουκούροβα. Ξέρεις τό τραγούδι των «Δυό ‘Αδερφιών»; Σίγουρα θά τό ‘χεις άκουστά. Είναι μιά ιστορία της εποχής εκείνης. Δυό άδέρφια κατέβηκαν στην Τσουκούροβα. “Ερχονταν από ένα χωριό κοντά στο Μαράς ή τό ‘Ελμπι-

στάν δέν ξέρω πιά. Ήταν οί γιοί μιᾶς χήρας πολύ φτωχοί. Κατέβαιναν στήν Τσουκούροβα μέ τήν ἐλπίδα νά κερδίσουν λίγο χρήμα. Ἡ περιοχή τοῦ Γιουρεγκίρ ἦταν φωτιά, τά νερά ζεστά σάν αἷμα, τά κουνούπια τρομερά, σκληρά σά νά εἶχαν κόκκαλα. Κάποιος πού θά ῥχόταν ἀπό τά βουνά δέν μπορούσε ν' ἀντέξει περισσότερο ἀπό δεκαπέντε μέρες... Ὁ μικρότερος ἀρρώστησε. Ήταν ἕνα ἀγόρι μέ μεγάλα μάτια, σβέλτος σάν βέργα. Ὁ μέγανος παρατάει τή δουλειά, παίρνει πάλι τό δρόμο γιά τά βουνά κρατώντας τόν ἀδερφό του, κουβαλώντας τον στήν πλάτη. Ὅταν ἔφτασαν στόν κάμπο τοῦ Γκουντεσλί, πάνω ἀπό τό Μαράς, ὁ μικρός ἐξαντλήθηκε. Τά ζεστά σάν αἷμα νερά τῆς Τσουκούροβα δέν συγχωροῦν... Στάθηκαν κάτω ἀπό ἕνα δένδρο. Δέν ἔχουν παρά ἕνα καρπούζι πού μάζεψαν στήν ἄκρη ἑνός χωραφιοῦ. Τό ἀγόρι ἦταν μισοπεθαμένο. Κι ὅταν ὁ ἥλιος καυτός ἀνέβηκε ψηλά, ἀρχίζει ἡ ἀγωνία. Ὁ μέγανος ἀλαφιάζεται. Ἄκου τί τραγουδοῦ ἀπό τὸ πλευρό τοῦ ἀδερφοῦ του γιά νά ἐκφράσει τόν πόνο πού τόν κατέχει:

*Ἡ Τσουκούροβα καίει καί φλέγεται
τά κουνούπια πιά ἄγρια ἀπό λύκο
ἄν πεθάνεις ἡ καρδιά μου θά γίνει κομμάτια.*

*Σήκω ἀδερφοῦλη μου, σήκω
πᾶμε στό χωριό μας, στή μάνα μας.
Μαράς, Μαράς, Μαράς αἰμοβόρο
ἀδερφέ μου πού ξεψυχᾶς στό Μαράς
Ἡ Τσουκούροβα εἶναι θεομηνία
σήκω ἀδερφοῦλη μου σήκω
πᾶμε στό χωριό μας στή μάνα μας.*

Ὁ γέρος τραγουδῆσε τόν πόνο τοῦ ἀδερφοῦ, τό μίσος πού τοῦ ἔφερνε ἡ Τσουκούροβα, τίς κατάρεις πού τῆς ἔλεγε. Τό τραγούδι κράτησε πολύ.

Μέ ἄφησε στήν εἴσοδο τοῦ Κεζεκελί. Τά μάτια του ἦταν γελαστά, φωτεινά, σάν δροσοσταλίδες σέ πράσινα φύλλα. Σίγουρα κρατοῦσε μέσα του τή νοσταλγία τῆς παλιάς Τσουκούροβα. Ὅλοι οἱ γερόντοι μας κρατᾶνε στήν καρδιά τους τή νοσταλγία γιά τήν παλιά Τσουκούροβα, παρθένας, ἄθικτης, τή νοσταλγία γιά τή χώρα τῶν ἀράβικων ἀλόγων καί τῶν ζαρκαδιῶν. Θά τραγουδοῦν αὐτή τή νοσταλγία ὡς τήν τελευταία τους μέρα. Πού χάθηκε λοιπόν ἡ Τσουκούροβα τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ἡ τραχιά καί ἀνήμερη Τσουκούροβα; Καί οἱ ἔχθρες ἀνάμεσα στίς φυλές. Οἱ μεγάλοι καὶ μοί πού κάνουν τίς μονάδες νά λένε:

*Δέν ἔχω πιά παιδιά στό σπίτι
Δέν ἔχω πιά οὐτ' ἕνα ἄλογο
Τί κάνεις γιέ μου, Δερβίση μου
ξαπλωμένος στή ζέστη τοῦ πρωινοῦ...*

Τό μοιρολόι τῆς Ἀνάβαρζα

Ἐπεφτε τό βράδυ. Βρισκόμουν στό Νιγκντέ. Ἦθελα νά πᾶω στό Ἄδανα ἀλλά δέν ἔβρισκα κανένα μεταφορικό μέσο. Μέ ἕνα φίλο στεκόμαστε στήν ἄκρη τοῦ δρόμου ἐλπίζοντας νά βροῦμε κανένα καμιόνι. Τά δυό λεωφορεῖα πού ἔκαναν τό δρομολόγιο Καῦσερλί - Ἄδανα εἶχαν κιόλας περάσει καί τρένο δέν ὑπῆρχε πρὶν τά μεσάνυχτα. Περιμέ-

ναμε. Ἐνα καμιόνι σκεπασμένο μέ ἀντίσκηνο στάθηκε μπροστά μας. Ήταν γεμάτο ταξιδιώτες.

— Ἐχετε θέση; ρώτησα.

— Δέν ὑπάρχουν πιά, οἱ δυό μπροστινές θέσεις εἶναι πιασμένες.

— Θά μπορούσα νά κάτσω πίσω μέ τοὺς ἄλλους.

Ὁ σωφέρ σκέφθηκε λίγο καί μ' ἄφησε νά ἀνέβω. Σκαρφάλωσα ἀπό πίσω. Οἱ ἄνθρωποι ἦταν στοιβαγμένοι ἀλλά μοῦ ἔκαναν τόπο. Σωριάστηκα σέ μιά γωνιά. Θά ἔταν καμιά πενηνταριά. Τρεῖς μόνο ἦταν ἡλικιωμένοι, μέ μακριά γκριζα γενιάδα. Ἄπ' τοὺς ἄλλους ὁ πιό μέγανος δέν ξεπερνοῦσε τά τριάντα.

Τό φορτηγό μαρσάρησε. Ὅλοι κατάγονταν ἀπό τό Σαρτζ, τῆς περιοχῆς Καῦσερλί. Εἶναι Ἀβχάρ. Πᾶνε νά δουλέψουν στό σκάλισμα τοῦ μπαμπακιοῦ στήν Τσουκούροβα.

— Λένε ὅτι τό μεροκάματο εἶναι τρεῖς λίρες. Ἄν ἀληθεύει εἶναι θαυμάσια, λείει ἕνας τους.

— Λένε ἐπίσης ὅτι δέν ἔχει δουλειά, συμπληρώνει ἕνας ἄλλος. Ἐτσι μᾶς εἶπαν. Καί πῶς θέλετε νά ἔχει; Παντοῦ μηχανές. Πῶς νά βροῦμε δουλειά; Αὐτή τή χρονιά πᾶμε στήν Τσουκούροβα γιά δαμάσκηνα. Μέ μιά μηχανή καί τό μεγαλύτερο χωράφι ὀργώνεται στή στιγμή. Γιατί θά μᾶς ἔδιναν χρήματα; Καί νά μᾶς ταῖζουν κι ἀπό πάνω...

— Τότε γιατί πάτε; λέω.

— Μᾶς σπρώχνει ἡ ἐλπίδα. Καί ἡ μιζέρια. Τί θά μᾶς χρησίμευε ἄν μέναμε σίτια μας μὴν κάνοντας τίποτε; Κι ὅστερα οἱ μεροκαματιάρηδες δέν πλημμυρίζουν τήν Τσουκούροβα ὅπως παλιά. Ἴσως κάτι βροῦμε.

— Ἡ περιοχή τοῦ Γιουρεγκίρ ἔγινε διαολότοπος. Οὔτε πού μᾶς κοιτᾶνε. Χειρότερα κι ἀπό σκυλιά...

— Ἄχ τό Γιουρεγκίρ. Πεθαίνεις τῆς πείνας ἀλλά δέν σοῦ δίνουν οὔτε μπουκιά.

— Πάντα τέτοιοι ἦταν.

— Σίγουρα ἦταν πάντα σκληρόκαρδοι ἀλλ' ὄχι σ' αὐτό τό σημείο.

— Καλοῦς ἀνθρώπους θά βρεῖς στό Καντιρλί κατά τό Κοζάν...

— Ἀκόμα καί τώρα μπορεῖ νά σοῦ δώσουν δουλειά, καί νερωμένο γιαούρτι. Χλιαρό σάν αἷμα. Σέ πιάνει ρίγος μόλις τό πιεῖς. Σά νά ἔχεις πυρετό.

— Ἐμεῖς θά πᾶμε. Πάντα ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα. Ἀλλά ἡ Τσουκούροβα δέν εἶναι αὐτό πού ἦταν.

Τό φορτηγό προχωρεῖ στή στέππα τῆς κεντρικῆς Ἀνατολίας σηκώνοντας σύννεφα σκόνης στό στενό δρόμο. Εἴμαστε μιά μικρή μαύρη κουκίδα, ἀσήμαντη, στήν ἀπέραντη στέππα.

Ἐνας ἀπ' τοὺς γέρους πού τόν ἔλεγε Σουλεῦμάν ἀγά, λαιμός ἀδύνατος, πρόσωπο ρυτιδωμένο καί πλαδαρό δέρμα, παίρνει τό λόγο:

— Ὅσοι γνώρισαν τήν Τσουκούροβα τοῦ παλιοῦ καιροῦ ξέρουν καλά. Δέν μοιάζει καθόλου μέ τή σημερινή. Στίς μέρες μας δέν βρίσκεις πιά στόν κάμπο οὔτε ἕνα βάλτο οὔτε ἕνα ρουμάνι ἢ ἀγριόχορτο. Ὅταν ἤμουν νέος ὁ βάλτος περικύκλωνε τά μπαμπαχοχώραφα. Ἀπό παντοῦ θάμνοι καί σῦδενδρα. Τό καλοκαίρι ἀπ' τοὺς βάλτους ἀναδύονταν μιά μπόχα φριχτή. Ἄν κάποιος ἐρχόταν ἀπό τά βουνά ἄντεχε τό πολύ δύο μῆνες. Τόν ἐξόντωναν οἱ πυρετοί καί ἡ ζέστη. Ἀλλά παλιά, πολύ παλιότερα, πρὶν ἀρχίσει ἡ καλλιέργεια τοῦ μπαμπακιοῦ, τήν ἐποχή πού ὑπῆρ-

χαν φατρίες και φυλές, φαίνεται ότι ή Τσουκούροβα ήταν πολύ διαφορετική, θαυμάσια. Ή πραγματική Τσουκούροβα. Ο παππούς μου μολογούσε ότι ήταν γεμάτη λουλούδια. Σέ έπνιγε ή μυρουδιά. Τήν εποχή τών νομάδων και τών φυλών...

Σταματά ξαφνικά, δέν ξέρω γιατί, και γυρίζει πρós τούς νέους συντρόφους του:

— Έμπρός παιδιά, έμπρός. Όλοι έμεις κατάπιαμε τό μύσασμα τής Τσουκούροβα. Για σάς ή Τσουκούροβα είναι τόπος ευχάριστος. Για μās παλιά ήταν ό τόπος τών κουνουπιών πού χτύπαγαν χωρίς έλεος, κύματα, κύματα. Εΐμασταν καταπληγισμένοι. Γεμάτοι πύον. Έμπρός παιδιά, τραγουδείστε.

Καμιά δεκαπενταριά νεαροί άρχισαν νά τραγουδούν ένα τραγούδι, όλοι μαζί. Ο Ίσμαήλ, ό γείτονας μου, σκύβοντας πάνω μου, λέει:

— Ξέρεις γιατί λέει σ' αυτά τά παιδιά νά τραγουδήσουν;

— Για διασκέδαση...

— Καθόλου, λέει ό Ίσμαήλ. Έμεις οί άλλοι όμως ξέρουμε τό λόγο. Έχεις άκουστά για τό μοιρολόι τής Άνάβαρζα;

— Βεβαίως...

— Ο Δερβίσης πού μολογάει αυτό τό μοιρολόι ήταν προπαππούς του Σουλεϊμάν άγά. Για νά τραγουδήσουν τήν ιστορία του προπάππου, νά μιλήσουν για κείνον! Άντά παιδιά δέν έλεγαν τό μοιρολόι ό Σουλεϊμάν θά θυμωνα και θά τά ανάγκαζε μέ τή βία...

Ήταν νύχτα. Τό φορτηγό μύριζε σκόνη και ποδαρίλα. Προχωρούσε μέ θόρυβο. Οί δροσερές φωνές πέταγαν πρós τή στέππα, τά βουνά του Ταύρου. Κατά τήν Τσουκούροβα. Μου διηγήθηκαν τήν ιστορία του τραγουδιού. Μιά φτωχιά χήρα είχε ένα γιό, τόν Όσμάν. Και ό Όσμάν είχε μιάν άρραβωνιαστική. Άλλά τά χρόνια περνούσαν χωρίς νά μπορεί νά τήν παντρευτεί γιατί ήταν πολύ φτωχός. Στο τέλος αποφάσισε νά πάρει κι αυτός τό δρόμο τής Τσουκούροβα μέ τήν έλπίδα νά βγάλει άρκετά λεφτά ώστε νά παντρευτεί. Κατέβηκε, λοιπόν, στην πεδιάδα. Πρίν φτάσει όμως τό φθινόπωρο έμαθαν για τό θάνατο του Όσμάν. Ή έλνοσσία του τρύπησε τό σκώτι. Μέρες και μέρες μάνα κι άρραβωνιαστική έκλαιγαν τόν χαμένο γιό, τόν άμοιρο πού ποτέ δέν γνώρισε τήν ευτυχία. Τά βράχια και τά βουνά άντιλαλούσαν τά μοιρολόγια τους.

*Κυλάει ό Ντζεϊάν τό ποτάμι
πράσινα τά άφρισμένα νερά του
Μήν φεύγεις για τ' Άδανα γιέ μου
Είναι ζεστά τά νερά θά σέ κάψει ή θερμη*

Περνούσαμε τά βουνά του Ταύρου. Μυρουδιά σκόνης... Φυσάει ένα έλαφρό άεράκι, μυρίζει πεύκο.

— Ο Σουλεϊμάν πεθαίνει από άνυπομονησία, μου λέει ό γείτονας μου. Άκόμα δέν τραγούδησαν τό μοιρολόι τής Άνάβαρζα. Περιμένε θά τους τό ζητήσουμε...

Άκουμπάει τόν ώμο του νεαρού γείτονα του μπροστά μας:

— Παραλείπετε τά καθήκοντά σας παιδιά, τους λέει. Ο Σουλεϊμάν είναι έτοιμος νά σκάσει, θά σās βρίσει.

Τραγουδούσαν ένα χαρούμενο τραγούδι. Ξαφνικά τό σταματούν και άρχίζουν τό μελαγχολικό μοιρολόι.

— Ένα λεπτό, φωνάζει ό Σουλεϊμάν. Πρέπει πρώτα νά διηγηθώ στον κύριο περί τίνος πρόκειται.

Οί άλλοι σιωπούν.

— Δερβίσης ήταν ό παππούς μου. Τόν καιρό εκείνο στην Άνάβαρζα υπήρχαν άγάδες και μπέηδες. Ο Δερβίσης είχε κλέψει τήν κόρη ενός μπέη. Στο τέλος όμως συμβιβάστηκαν, φαινομενικά όμως γιατί ό μπέης ποτέ δέν συγχώρεσε στο νεαρό αυτή τήν αυθάδεια. Μιά μέρα λοιπόν σκότωσε τόν παππού μου. Ύστερα, ό παππούς μου είχε έναν θείο, τόν Άλή. Ήταν ληστής. Και ό μπέης έπνιξε όλη τήν οικογένεια του Δερβίση, όλους τους συγγενείς, τους ξολόθρεψε ως τόν τελευταίο.

Θά πέρασε μία ώρα μιλώντας μου για τόν Δερβίση, για τόν Άλή τόν ληστή, για εκείνα τά χρόνια. Οί νεαροί τραγουδούσαν τό μοιρολόι κι ό Σουλεϊμάν μιλούσε συνεχώς για τόν παππού του.

*Στήν Άνάβαρζα τ' άλογα φρουμάζουν
τά ρούχα βαμένα στο αίμα
χαριστείτε τον, άνθρωποι, χαριστείτε τον
είναι ό μονάκριβος μιās χήρας τυφλής
Του Δερβίση κόκκινο μαντήλι
τ' άηδόνι πετάει από κλαδί σε κλαδί
αυτόν πού τά χείλη μου ν' άγγίξουν δέν τολμούσαν
τόν έπνιξαν στο κόκκινο αίμα
Καϊμένα ζωντανά τής Άνάβαρζα
των κοπαδιών τά καλέσματα
Άλή άδερφός μου δέν θά 'σαι
αν δέν ξεπαστρέψεις αυτά τά γουρούνια*

Ύστερα αφήσαμε πίσω μας τά βουνά του Ταύρου. Ξαφνικά κάνει ζέστη πολύ. Τ' άστέρια μεγάλωσαν. Τό μοιρολόι σταμάτησε. Όλοι οί ταξιδιώτες άποκοιμούνται, στοιβαγμένοι ό ένας πάνω στον άλλο. Έκτός από μένα. Σηκώνομαι, βγάζω τό κεφάλι μου στον άέρα πού κάνει ή φόρα του φορτηγού. Στέκω στο ένα μου πόδι, δέν έχω τόπο νά βάλω και τά δυό μου πόδια. Φτάσαμε έτσι στα Άδανα, λίγο πρίν τήν αύγή. Οί άλλοι θά συνεχίσουν ως τό Κοζάν.

Στήν άλλη όχθη του ποταμού, κάτω άπ' τους ευκάλυπτους, στοιβάζονται όπως πάντα πλήθος μεροκαματιάρηδες. Έδω τό φορτηγό θά άδειασε τους ταξιδιώτες του.

Πώς οι φτωχοί τρέφουν τούς πλούσιους:

Εμπόριο και διατροφική βοήθεια

του Μιχάλη Μοδινού

Απόσπασμα από το 5ο Κεφάλαιο του βιβλίου του Μιχάλη Μοδινού *Από την Έδém στο Καθατήριο: Η Γεωγραφία της Υπανάπτυξης*, που κυκλοφορεί τόν προσεχή μήνα από τόν έκδοτικό οίκο ΕΞΑΝΤΑΣ.

Φυτοφάρμακα, λιπάσματα, άρδευτικά έργα, σπόροι, ύδριδια, γεωργικές μηχανές, ενέργεια, ιδού ή εικόνα της σύγχρονης γεωργίας. Υπερπαραγωγή και ταυτόχρονα πείνα. Γιατί; Μά γιατί οί 36 πτωχότερες χώρες του κόσμου υπολείπονται σ' ό,τι αφορά τήν παραγωγή τους σέ τρόφιμα κατά 0,5-1% τό χρόνο σέ σχέση μέ τήν πληθυσμιακή τους αύξηση. Αυτός είναι ό μόνος λόγος; Ασφαλώς όχι. Ό κυριότερος λόγος παραμένει ή απώλεια τής αυτονομίας τών τοπικών κοινωνιών και ή οικολογική υποβάθμιση συγκεκριμένων ζωνών. "Ας δούμε τώρα πώς επιδρά ή παγκόσμια οικονομική τάξη πάνω στην τάση εκπτώχευσης μεγάλων ζωνών του πλανήτη. Κατ' αρχήν ή εξέλιξη τών ανταλλαγών.

Κατά τήν περίοδο 1950-75, όταν ή γεωργική παραγωγή αυξανόταν κατά 2,7% τό χρόνο, τό παγκόσμιο εμπόριο άγροτικών προϊόντων επέκτεινόταν μέ ένα μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης πολύ κοντά στό 5%. Τήν επόμενη δεκαετία σκαρφάλασε ακόμη ψηλότερα, στό 6,3%, παρά τό ότι ή ίδια ή γεωργική παραγωγή αυξανόταν πιά άργά πλέον, δηλαδή κατά 2,3% τό χρόνο.¹ "Αν πάρουμε τό 1950 ως βάση, ό όγκος τών ανταλλαγών σέ παγκόσμιο επίπεδο είχε διπλασιαστεί τό 1962, τριπλασιαστεί τό 1972, τετραπλασιαστεί τό 1980 και πενταπλασιαστεί τό 1987. "Η εξέλιξη ήταν ιδιαίτερα θεαματική στό σιτηρά όπου ή κυριαρχική θέση τής Βόρειας "Αμερικής ενισχυόταν μέ τά χρόνια. Μετά μάλιστα από τήν ευνοϊκή συγκυρία τών ετών 1970-72, όταν επέκτάθηκε ή καλλιεργουμένη επιφάνεια στόν Καναδά και τίσ ΗΠΑ, τό 90% τών εξαγωγών σιτηρών είχε τήν προέλευσή του στην Βόρεια "Αμερική, ενώ ή αύξουσα εξάρτηση τής Σοβιετικής "Ενωσης, τής "Ινδίας και πολλών μικροτέρων τριτοκοσμικών χωρών έκανε ώστε ό ένας στους δέκα

τόνους παγκοσμίως παραγομένων σιτηρών νά καταναλώνεται πολύ μακριά από τό σημείο όπου παρήχθη. "Από γεωγραφική λοιπόν άποψη οί θριαμβολογίες τών άμερικανών υπευθύνων, πού ισχυρίζονταν ότι έτρεφαν τόν κόσμο, αποκτούσαν βάση, άφου οί έλλειμματικές σέ σιτηρά χώρες αυξαναν τήν τελευταία 15ετία τόν ρυθμό εξάρτησής τους κατά 12,5% τό χρόνο. Βεβαίως οί ΗΠΑ συνέχιζαν νά εισάγουν άλλα άγροτικά προϊόντα από τίσ χώρες αυτές, γεγονός πού εξισοροπούσε σ' ένα βαθμό τά ισοζύγια έξωτερικών πληρωμών, αλλά μόνο σ' ένα βαθμό. Ταυτοχρόνως ή Ευρωπαϊκή Κοινότητα εξελισσόταν σέ σημαντικό εξαγωγό συνεπεία του υπερδιογκωμένου προϋπολογισμού τής στήριξης και προσανατολισμού, τάση πού ασφαλώς θά παραμείνει ως τήν στροφή του 2000.²

Μετά τό 1970 παρατηρείται λοιπόν ή αναβίωση ενός έτεροχρονισμένου μερκαντιλισμού μέ βάση τά γεωργικά, τή φορά αυτή, προϊόντα. Για πολλούς έπρόκειτο για τό ξεπεράσμα μιάς ψυχολογικής αδράνειας πού έκανε ώστε ή διατροφή νά θεωρείται τοπική υπόθεση. "Η διεθνοποίηση αυτή υπαγορευόταν φυσικά και από τίσ σκληρές αναγκαιότητες τής πείνας πού είχε αρχίσει νά εγκαθίσταται σέ ήπειρωτική κλίμακα, όπως λόγου χάρι σέ όλη τήν νοτιώς τής Σαχάρας "Αφρική, αλλά και από τό νέο, σπάταλο καταναλωτικό μοντέλο, όπου τό κρέας κατείχε προεξάρχουσα θέση.

Σέ "Ανατολή και Δύση άκουγες για τά καλά του εμπορίου πού εξομαλύνει τίσ αιχμές στίς καμπύλες παραγωγής και κατανάλωσης και μάλιστα προάγει τήν βελτιστοποίηση τών αποδόσεων. Τά τρόφιμα μεταβάλλονταν σταδιακά σέ εμπόρευμα και οί κρατικές πολιτικές έπιδοτήσεων στή Δύση εφε-

ραν για τά καλά μέσα στόν γεωργικό τομέα τήν Big Business. Τό πρόβλημα ήταν πλέον «ν' άνοιξουν νέες άγορές» και «νά αυξηθεί ή ενεργός ζήτηση» ή ακόμη καλύτερα «νά μάθουν αυτοί εκεί κάτω νά τρώνε σάν άνθρωποι», δηλαδή σάν κι έμäs. Εύρώπη και Βόρεια "Αμερική θά αποδύονταν σ' ένα άνηλεή ανταγωνισμό έπιδοτήσεων, τελωνειακών ρυθμίσεων, κινήτρων και άλλων πολλών, έτσι ώστε νά βρεθούν ένα βήμα μπροστά στόν πόλεμο τών τιμών πού τό 1980 ήταν κατά 25% χαμηλότερες σέ σχέση μέ τό 1950.³ Πολιτική πού βύθιζε στό τέλμα τούς τροπικούς, όπου οί κυβερνήσεις έβλεπαν τίσ τιμές τών άγροτικών προϊόντων νά διαβρώνονται χωρίς νά είναι σέ θέση νά παρέμβουν —για διάφορους λόγους— ενεργώς ύπέρ τών άγροτών τους.

Στά μέσα τής δεκαετίας του '80 ή εικόνα αλλάζει. "Η υπερπαραγωγή στόν Βορρά κάνει τίσ πολιτικές στήριξης τών τιμών εξαιρετικά δολαριοβόρες. "Ακολουθεί ή σχετική υποχώρηση του προστατευτισμού τής άμερικανικής κυβέρνησης πού οδηγεί δεκάδες χι-

1. Winrock International, «World Agriculture: Review and Prospects into the 1990s», Μή δημοσιευμένο, Morrilton, Arkansas, 1985.

2. "Η πετρελαϊκή κρίση του 1973 και ή άνοδος τών χωρών τής Μέσης "Ανατολής στην οικονομική κλίμακα, συνετέλεσαν στό μπουμ τών εξαγωγών. Μάλιστα, οί χώρες του ΟΠΕΚ μεταβλήθηκαν στό σύνολό τους σέ εισαγωγείς σιτηρών μέ προορισμό τήν κτηνοτροφία, ενώ και οί εισαγωγές κρέατος στίς άραβικές χώρες δεκαπλασιάστηκαν μέσα σέ μία δεκαετία. Βλ. «World Resources 1986», I.I.E.D., Washington D.C., Κεφάλαιο 4.

3. P.M. O' Brien, «The Functioning of the World Food Market», U.S. Department of Agriculture, Washington D.C., 1983.

λιάδες αγρότες των μεσοδυτικών πολιτειών σε πτώχευση καθώς οι τράπεζες δεν μπορούν να περιμένουν άλλο την αποπληρωμή των δανείων που τόσο πλουσιοπάροχα είχαν παράσχει στα χρόνια του μπούμ. Εύρωπη και 'Αμερική βλέπουν τις αποθήκες τους να ξεχειλίζουν βούτυρο και σιτάρι την στιγμή που ο Τρίτος Κόσμος δεν διαθέτει τα απαραίτητα οικονομικά αποθέματα για να τα προσποριστεί. Ο κόσμος αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι πλέουμε όλοι στο ίδιο καράβι: ενδοϊκές καιρικές συνθήκες στον Καναδά μπορούν να επηρεάζουν άμεσα τον Έλληνα σιτοπαραγωγό και δυσμενείς καιρικές συνθήκες στην Εύρωπη μπορούν να στείλουν στον τάφο εκατομμύρια αγροτών του Τρίτου Κόσμου. Η κατανάλωση θερμίδων και πρωτεϊνών είναι ελάχιστα ελαστική σε αντίθεση ίσως με τα ραδιοκασετόφωνα και τα πλυντήρια. Έπομένως, όταν παραγωγή και διακίνηση διεθνοποιούνται, τα πράγματα γίνονται σκούρα για τους εύρισκομένους στο κάτω μέρος της διαχωριστικής γραμμής. Και οι γεωργοί σήμερα νοιώθουν περισσότερο ανασφαλείς, αναγκασμένοι καθώς είναι να παρακολουθούν την εξέλιξη των επιτοκίων, τις τιμές του δολαρίου και του γιέν και την πτώση των τιμών, σε σχέση με μία σχετικά πρόσφατη εποχή όπου τους ενδιέφερε η ήλιοφάνεια και η βροχόπτωση, γιατί τότε είχαν ανεπτυγμένους τους απαραίτητους μηχανισμούς ασφάλειας. Σήμερα, όπως παρατηρεί το ίδιο το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, οι παγκόσμιες τιμές των αγροτικών προϊόντων έχουν πέσει σε λιγότερο από το 45% του πρό τριακονταετίας επιπέδου τους, σε σχέση με τα βιομηχανικά προϊόντα. Οι επιπτώσεις στην ύπαιθρο του Τρίτου Κόσμου είναι προφανείς και συχνά οι έθνικές οικονομίες που στηρίζονται σε ένα ή δύο προϊόντα ύφισταται καταστρεπτικά κτυπήματα από τις διακυμάνσεις των τιμών στα διεθνή χρηματιστήρια. "Αν η Κόστα Ρίκα πλήρωνε το βαρέλι του πετρελαίου με 28 χλγρ. μπανάνας στα 1972, μία δεκαετία μετά το ίδιο προϊόν της κόστιζε 420 χλγρ. Αντιστοίχως η 'Αιτή εισήγαγε ένα τρακτέρ για 20 περίπου τόνους ζάχαρη το 1977, ενώ μόλις μία πενταετία αργότερα το ίδιο τρακτέρ της стоίχιζε 85 τόνους από το έθνικό της προϊόν.

"Αν η έκβιομηχανισμένη Δύση κραδαίνει το διατροφικό όπλο, είναι οι φτωχές χώρες που τρέφουν τις πλούσιες σε μεγάλο βαθμό. Πώς συμβαίνει αυτό το παράδοξο; Μία έλαφρώς σχηματική διατύπωση, αν εξαρέσει κανείς την διακίνηση των σιτηρών, τα περισσότερα τρόφιμα στον κόσμο κατευθύνονται από τις φτωχές στις πλούσιες χώρες και είναι χαρακτηριστικό ότι σοβούσης της κρίσεως στο Σαχέλ, οι περισσότερες χώρες —της Αιθιο-

πίας μή εξαιρουμένης— Έκαναν εξαγωγές κρέατος προς τις χώρες του Βορρά. 'Ακόμη και σ' ό,τι αφορά την γεωγραφική κατανομή του εμπορίου σιτηρών, οι περισσότερες εξαγωγές της Βόρειας 'Αμερικής κατευθύνονται στις πλούσιες χώρες. Το 1978 λόγω χάρη, περισσότερο από το 50% των εξαγωγών αυτών είχε ως προορισμό τις πλουσιότερες χώρες, εκείνες δηλαδή που έχουν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν άνω των 7.000 δολ. κατά κεφαλήν κατοίκου, σημαντικό δέ μέρος του υπολοίπου κατευθύνθηκε σε ενδιάμεσες χώρες όπως η Σοβιετική Ένωση, η Πολωνία και η 'Ιταλία.⁴ Καταπίπτει λοιπόν η έντύπωση που έχουν δημιουργήσει σοβαρές, υποτίθεται, μελέτες όπως της 'Επιτροπής Μπράντ, το Global 2000 και τα ίδια τα 'Ηνωμένα Έθνη, ισχυριζόμενα ότι η «'Αμερική είναι ο σιτοβολώνας του κόσμου». 'Η ακριβής διατύπωση θά ήταν «ή 'Αμερική είναι ο σιτοβολώνας του ανεπτυγμένου κόσμου», αφού λιγότερο από το 20% των σιτηρών που βγαίνουν στην διεθνή αγορά κατευθύνεται στον Τρίτο Κόσμο, παρά τα πολλαπλάσια πληθυσμιακά και άλλα μεγέθη του τελευταίου.

Πέραν τούτου όμως τροφή δεν είναι τα σιτηρά, τουλάχιστον όχι μόνο. Έτσι ενώ υπάρχει μία ροή σιτηρών προς τον Τρίτο Κόσμο που είναι ασφαλώς σημαντική από την άποψη των θερμίδων, μεγάλες ποσότητες βοείου κρέατος και ιχθυηρών ακολουθούν την αντίστροφη πορεία. 'Η δεύτερη αυτή κίνηση έχει ενδιαφέρον κυρίως από την σκοπιά των μετατοπιζόμενων παγκοσμίων πρωτεϊνών οι οποίες, ειδικά σε περιπτώσεις χρόνιου υποσιτισμού, είναι σαφώς σπουδαιότερες, κυρίως επειδή είναι δυσκολότερο ν' αποκτηθούν. Με τα λόγια φίλου μου γεωπόνου στον 'Αγιο Δομήνικο «ή ζάχαρη είναι καλή για την πουτίγκα των εγγλέζων. Σε μās δίνει κούφιες θερμίδες την στιγμή που έχουμε απελπιστική έλλειψη πρωτεϊνών». Ένώ λοιπόν θεωρούμε τις ΗΠΑ ως το παγκόσμιο κέντρο παραγωγής χάμπουργκερ, τα Goody's και τα MacDolal'd's τροφοδοτούνται εν πολλοίς από μοσχαρίσιο κρέας που παράγεται στην 'Αμερική. Ταυτόχρονα η Εύρωπαϊκή Κοινότητα εισάγει κρέας από την λιμοκτονούσα 'Αφρική την στιγμή που την «βοηθά» να θρέψει τους εξαθλιωμένους πληθυσμούς του Σαχέλ, της Μοζαμβίκης και της 'Αγκόλας. Για να μείνουμε όμως στο παράδειγμα των ΗΠΑ, οι εισαγωγές της σε κρέας δεν ξεπερνούν μόνον το 10% της έσωτερικής της κατανάλωσης αλλά το ποσοστό αυτό αντιπροσωπεύει εξαιρετικά σημαντικές ποσότητες για τους τροπικούς όπου, αν καταναλωνόταν, θά έλυνε το μεγαλύτερο μέρος του διατροφικού προβλήματος. Παρόμοια είναι

η κατάσταση σ' ό,τι αφορά τα έλαια όπου η κατανάλωση των χωρών του Βορρά είναι παράλογα ύψηλή, για να μην αναφερθούμε σε πλέον εξειδικευμένα προϊόντα όπως οι σαρδέλες της Γουίνεας, η οι άντζούγες του Περού, που θά ήταν ικανές να ανεβάσουν το επίπεδο διατροφής του συνόλου της Νοτίου 'Αμερικής στα ευρωπαϊκά στάνταρτς. Σύμφωνα δέ με την αξιόπιστη άποψη ενός αμερικανού έρευντη, τα αφρικανικά ψάρια που εξαγονται στην Εύρωπη θά ήταν ικανά να βελτιώσουν κατά 50% την διατροφή του μέσου αφρικανού,⁵ κάτι που θά έλυσε οριστικά ίσως το πρόβλημα της πείνας.

Μιλώντας όμως για πείνα, οι μέσοι όροι δεν έχουν νόημα. "Αν οι φτωχές χώρες εξαγουν πολύτιμη πρωτεΐνη, είναι γιατί οι μάζες τους δεν έχουν την απαραίτητη αγοραστική δύναμη. Και δεν την έχουν γιατί η παραγωγή που στρέφεται προς τις εξαγωγές άντλει γή, κεφάλαιο και έργατικά χέρια από τους τομείς που προορίζονται για την ικανοποίηση της εγχώριας κατανάλωσης. Το χειρότερο είναι ότι η έσωτερική αγορά στον Τρίτο Κόσμο άποκτά μιά τέτοια διάρθρωση που στην κορυφή ο έκσυγχρονισμένος —ή στραμμένος στον διεθνή χώρο— τομέας εισάγει πανάκριβα αγαθά από τον Βορρά, όταν στη βάση της πυραμίδας οι μεγάλες μάζες δεν μπορούν να προσοριστούν ούτε την τροφή τους. Στη Σενεγάλη, για παράδειγμα, δύο γαλλικές εταιρίες επεξεργάζονται κάπου 3.000 τόνους σαρδέλες το χρόνο εκ των οποίων το 95% κατευθύνεται ως κτηνοτροφή στα λιβάδια της Προβηγκίας και της 'Αφραίνης. Μερικά χιλιόμετρα από την ακτή οι χωρικοί δεν είναι σε θέση να φάνε ψάρι γιατί «οι ευρωπαϊκές άγελάδες έχουν μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη» κατά την πασίγνωστη, ευστοχη διατύπωση του 'Αντρέ Γκόρτζ. Αντιστοίχως τα μαροκινά ψάρια πωλούνται ως τροφή για τις ευρωπαϊκές γάτες, κάτι διόλου παράδοξο αν σκεφτεί κανείς ότι το 35% της συνολικής κατανάλωσης κονσερβοποιημένου ψαριού στις ΗΠΑ προορίζεται για τα συμπαθή τετράποδα, αναγκαίο πλέον άξεσουάρ κατά τις ατέλειωτες μοναχικές ώρες του χειμώνα μπροστά στην τηλεόραση.⁶ Ένώ λοι-

4. R.D. Laird, America feeds the Wealthy. Not the Poor, «Christian Science Monitor 7» Σεπτ. 1980.

5. Βλ. George Kent, Food Trade: «The Poor feed the Rich», «The Ecologist» / Vol. 15 / No 5-6 / 1985.

6. "Ας προστεθεί εδώ ότι ο Βορράς εισάγει το 90% των ψαριών που εισέρχονται στο διεθνές εμπόριο, παρά τους τεράστιους και καταστροφικούς άλευτικούς του στόλους. 56 εκατ. λίβρες ψαριού εξήχθησαν από το Σαχέλ κατά τη διάρκεια της πρώτης μεγάλης ξηρασίας το 1971, παρατηρεί μελαγχολικά ο G. Kent, όπ. παρ.

πόν από την εποχή του Άνταμ Σμίθ έχουμε κληρονομήσει την ιδέα ότι οι χώρες εξάγουν μόνο αυτό που δεν μπορούν να καταναλώσουν ή αλλιώς ότι οι τοπικές ανάγκες ικανοποιούνται πρώτες, στην πραγματικότητα οι τριτοκοσμικές οικονομίες οργανώθηκαν ιστορικά κατά εξωστρεφή τρόπο από την εποχή του πρώιμου μερκαντιλισμού. Τά άποτελέσματα υπήρξαν καταστροφικά, τόσο στο κοινωνικό επίπεδο, όπου η έννοια της αυτονομίας ξεχάστηκε, όσο και στο οικολογικό, με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα τό Ζαχαροκάλαμο του Νορντστε της Βραζιλίας που κατέστρεψε τά εδάφη μίας περιοχής όσο τό 1/4 της Ευρώπης. Στο κοινωνικό επίπεδο, ή Ίνδία άποτελεί τό πλέον κραυγαλέο παράδειγμα χώρας που διατηρεί πάνω από 100 έκατ. πεινασμένους και άστεγους ενώ έχει καταφέρει νά μεταβληθεί σε εξαγωγή σιτηρών. Μάλιστα εκτιμάται ότι ό μισός πληθυσμός της χώρας αυτής αντιμετώπιζει στενότητα τροφίμων τουλάχιστον μιά φορά τόν χρόνο και τό 1/3, κάπου 250 εκατομύρια άνθρωποι, ζούν σε μιά ήμιμόνημη κατάσταση άσιτίας επί τρείς μήνες τό χρόνο.⁷

Μερικά ακόμη στοιχεία φωτίζουν καλύτερα τίς —εξαγωγικών προσανατολισμών— άγροτικές δομές στον τρίτο κόσμο. Ήδη τό 1973 οι εξαγωγές διατροφικών ειδών από τίς χώρες αυτές αντιπροσώπευαν τό 25% του συνόλου μέ μιά αξία 23 δισ. δολαρίων. Μέ στοιχεία από 90 περίπου χώρες συνάγεται ότι σήμερα οι εισπράξεις τους σε συνάλλαγμα προέρχονται κατά 50% περίπου από άγροτικά προϊόντα. Μάλιστα κάπου 25 χώρες προσπορίζονται περισσότερο από τό 90% τών εισπράξεών τους από τά προϊόντα αυτά. Ένδιαφέρον είναι τό ότι ό μεγάλος όγκος τών εξαγωγών αυτών κατευθύνεται στον άνεπτυγμένο κόσμο, ενώ οι ανταλλαγές Νότου - Νότου δέν ξεπερνούν τό 20% τών συνολικών εξαγωγών τους. Παράλληλα τό έλλειμμα τους σε σιτηρά δέν παύει ν' αυξάνει: 30 έκατ. τόνοι τό 1972, 75 έκατ. τό 1980, 100 περίπου τό 1985, χώρα οι περιοδικές έπιζωσείς και λιμοί.

Οι εξαγωγές συχνά δικαιολογούνται επί τη βάση της ανάγκης για εισαγωγή τροφίμων. Ή αλήθεια όμως είναι διαφορετική. Τό συνάλλαγμα που εισπράττεται από αυτές πληρώνει κατά κανόνα τίς εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, καταναλωτικών ειδών και πάγιου έξοπλισμού για τήν έσωτερική βιομηχανία. Μέ δύο λόγια, ό αυξανόμενος όγκος τών έμπορικών ανταλλαγών ενισχύει τήν κατανάλωση στις χώρες του Βορρά και ακόμη ισχυροποιεί τήν θέση τών έλίτ του Νότου. Ένώ πολλές τριτοκοσμικές χώρες εξακολουθούν νά είναι έξαιρετικά άποδοτικοί παραγωγοί, παράγουν έντούτες

για τήν κατανάλωση άλλων. Μέ τήν έννοια αυτή ή έμφαση που συχνά δίνεται στή βελτίωση της άπόδοσης του έξαγωγικού τους τομέα τίς ρίχνει στις άγκάλες μίας άγοράς που άδυνατούν νά έλέγξουν. Χαρακτηριστικό έδω είναι ότι χώρες όπως ή Ίαπωνία και ή Σοβιετική Ένωση, άπολύτως έξαρτώμενες —για διαφορετικούς λόγους— από τίς εισαγωγές τροφίμων, συντελούν τά μέγιστα στην πείνα του Τρίτου Κόσμου. Και οι δύο έριξαν τό βάρος τους στή βιομηχανία, ενώ ή δεύτερη δέν μπόρεσε ν' άποσυνδεθεί μέχρι σήμερα από τήν κούρσα τών έξοπλισμών. Ύπό τό πρίσμα αυτό ή γκορμπατσοφική περίοδος μπορεί νά ειδωθεί ως προσπάθεια άνθρώπισης της σοβιετικής οικονομίας όπου μέρος τών άμυντικών δαπανών θά άφαιρεθεί στην καθεαυτό παραγωγική διαδικασία. Τό μέλλον θά δείξει φυσικά, όμως πρός τό παρόν ή άχανής «σοσιαλιστική πατρίδα» δέν προσφέρει ούτε ένα τόνο σιταριού στους πεινασμένους της γής, έστω και για νά σώσει τά προσχήματα.

Τά εϋγενικά αισθήματα της διατροφικής βοήθειας

Ή κόλαση είναι στρωμένη μέ ροδοπέταλα καλών προθέσεων. Κανείς δέν άμφισβήτησε, κατά τόν λιμό που χτύπησε στά 1984 τήν Αιθιοπία και τό Σαχέλ, τά χριστιανικά αισθήματα τών διεθνών οργανισμών. Όμως ή διατροφική βοήθεια είναι πολύ παλιότερη ιστορία από τήν προσγειωση της Λίβ Ουλμαν στα ύψηπεδα του Τίγκρε ή άπό τό Live Aid του Μπόμπ Γκλέντορφ που μάζεψε μερικές δεκάδες άστéρες του Ρόκ. Για νά γυρίσουμε λίγο πίσω, στά 1812, τό Κογκρέσο τών Ήνωμένων Πολιτειών ένεκρίνε ένα κονδύλι 50.000 δολαρίων για τήν βοήθεια τών θυμάτων ενός σεισμού στή Βενεζουέλα. Ή φιλευσπλαχνία αυτή είχε τά πολιτικά της αίτια, μή στερημένα κι αυτά ενός όρισμένου ιδεαλισμού. Οι ΗΠΑ της εποχής εκείνης, μοχλοσπίντες από τά ιδανικά της δημοκρατίας και της ισότητας και τεινουσες εύήκοον ούς στα κελεύσματα της Γαλλικής Έπανάστασης, έπεδιωκαν νά άποσπάσουν τίς νοτιοαμερικάνικες άποικίες της Ίσπανίας από τήν έπιρροή της μητρόπολης. Πράγμα που έγινε τελικά μέ τήν σταδιακή άπελευθέρωση, μέσα σε μιά είκοσαετία, του συνόλου της Νοτίου Άμερικής και τήν εγκαθίδρυση τών κυρίαρχων κρατών της όπως τά γνωρίζουμε σήμερα. Άνεξάρτητα πάντως από τίς ιστορικές αναπολήσεις, οι ΗΠΑ χρησιμοποίησαν έκτοτε τήν διατροφική βοήθεια ως όπλο για τήν άσκηση της έξωτερικής τους πολιτικής, «καρότο ή μαγκούρα», ανάλογα μέ τήν περίπτωση.

Ή άμερικανική ήπειρος, μέ τίς έξωστρεφείς οικονομίες της, άποτελούσε πράγματι ιδανικό πεδίο χρήσης της διατροφικής βοήθειας ως πολιτικού όπλου. Έντούτοις ή χρήση της θά άποκτούσε ένα χαρακτήρα νομιμότητας μόνο μετά τά μέσα της δεκαετίας του '60, όταν ή πείνα άπέκτησε διαρθρωτικό χαρακτήρα και εγκαταστάθηκε για τά καλά σε μιά σειρά χωρών.

Τό 1974 οι συμμετέχοντες στην Παγκόσμια Συνδιάσκεψη για τήν Διατροφή έθεσαν ένα κατώτατο όριο 10 έκατ. τόνων για ν' αντιμετώπιστούν οι έτήσιες άνάγκες μίας σειράς χωρών που δέν παρήγαν πλέον άρκετά τρόφιμα ούτε διέθεταν τό άπαραίτητο συνάλλαγμα για νά τά εισάγουν. Ό έλάχιστος αυτός στόχος δέν επιτεύχθηκε παρά μιά δεκαετία άργότερα υπό τήν σκιά του τρίτου κατατροφικού λιμού στην Άφρική, αλλά και τότε δέν αντιμετώπισε παρά μικρό μέρος τών άναγκών. Πράγματι οι έπείγουσες άνάγκες σε παγκόσμιο επίπεδο ξεπερνούσαν, τό 1985, τά 25 έκατ. τόνους κατά τούς κύκλους τών Ήνωμένων Έθνών και οι χώρες στα πρόθυρα της καταστροφής ξεπερνούσαν πλέον κατά πολύ τίς έκατό. Μάλιστα, τό άμερικανικό Ύπουργείο Γεωργίας εκτιμούσε ότι οι άνάγκες ήταν άρκετά μεγαλύτερες άφού 67 μόνο από τίς πίο πάνω χώρες χρειαζόνταν έπείγόντως 25,8 έκατ. τόνους, δηλαδή τό 2% της παγκόσμιας παραγωγής σιτηρών, για ν' άποφευχθεί τό χειρότερο. Πάντως, ακόμη και άν έληγαν οι —θεωρούμενες ως έκτακτες— καταστάσεις ξηρασίας στην Άφρική (που στην πραγματικότητα όμως είναι άδύνατο νά άπαλειφθούν για πολλά ακόμη χρόνια), οι τρέχουσες άπαιτήσεις κατά τόν FAO δέν θά ήταν μικρότερες από 15 έκατ. τόνους σε έτήσια βάση, έκτίμηση που ενισχύει τη θέση μου για τόν μόνιμο, διαρθρωτικό χαρακτήρα της πείνας.

Άρχαιότερος δότης οι ΗΠΑ, κρατούν και σήμερα τά σκήπτρα της βοήθειας μέ πάνω από τό 50% της συνολικής, άκολουθούμενες από τήν ΕΟΚ, τόν Καναδά, τήν Αυστραλία και τήν Ίαπωνία. Μερικές δεκάδες άλλες χώρες συνεισφέρουν μέ μικρές ποσότητες τροφίμων ή άλλου τύπου βοήθεια. Μεταξύ τους βρίσκονται ή Κίνα, τό Τόγκο, ή Ίνδία, τό Πακιστάν, ενώ άπουσιάζουν έντυπωσιακά οι χώρες του ύπαρκτου σοσιαλισμού παρά τήν ύπαρξη άρκετών σοσιαλιστικών τριτοκοσμικών χωρών στο κλάμπ τών πεινασμένων. Όμως ό πίνακας τών δεκτών και δοτών τροποποιείται μέ τά

7. Bharat Dogra, «Forcing the Starving to Export their Food», «The Ecologist» / Vol. 15 / No 1-2 / 1985.

8. U.N. FAO, World Food Report 1985, FAO, Ρώμη 1985.

χρόνια, ανάλογα με τις πολιτικές σκοπιμότητες. Ο γεροισιαστής Μάκ Γκόβερν διακήρυξε τό 1964, με άφορμή την εξαγγελία του προγράμματος *Τροφή για την Ειρήνη*, ότι «αυτό ενισχύει τά εθνικά συμφέροντα προσφέροντας νέες ευκαιρίες για την διάνοιξη αγορών. Σημαντικό μέρος των πόρων που διατίθενται χρησιμοποιούνται για την προβολή των αμερικανικών αγροτικών προϊόντων». Καί ακόμη: «χάρη στα προγράμματα βοήθειας εισάγουμε τά τρόφιμά μας σε χώρες που θά γίνουν μιά μέρα πελάτες σε έμπορική πλέον βάση».⁹ Πράγματι, ή σύναψη έμπορικών συμφωνιών είναι συχνά όρος εκ των ών ούκ άνευ για την έγκριση της βοήθειας και τά συμβόλαια αυτά μπορούν νά έπεκταθούν πολύ πέραν του τομέα της γεωργίας για ν' άγχαλιάζουν τεχνική ύποστήριξη, έργα ύποδομής, πωλήσεις βιομηχανικών προϊόντων και όπλων. Ειλικρινέστατος μέχρι κυνισμού ό ύπουργός Γεωργίας των ΗΠΑ Έρλ Μπουτζ έλεγε τό 1966: «ή βοήθεια είναι ένα θαυμάσιο μέσον για νά ξεμπερδέψουμε με τά πλεονάσματά μας και άποτελεί επίσης ένα θαυμάσιο πολιτικό σλόγκαν», έδω ό Πρόεδρος Λύντον Τζόνσον συνέδεε την άγροδιατροφική βοήθεια με τις πωλήσεις όπλων.¹⁰ Η βοήθεια είναι πράγματι ένα θαυμάσιο μέσον εγκαθίδρυσης έμπορευματικών σχέσεων στην γεωργία, έπομένως ένσωμάτωσης των υπαίθρων στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας. Άκόμη ενισχύει τους στρατιωτικούς στόχους εγκαθιδρύοντας ένα πολύπλοκο πλέγμα άδιαφανών σχέσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, οι ΗΠΑ είχαν διακόψει την βοήθεια προς όλες τις χώρες που είχαν συνάψει όποιαδήποτε έμπορική συμφωνία με την Κούβα και τό Βόρειο Βιετνάμ, ενώ ίσχυρες πιέσεις ασκούνται και στις χώρες που ακολουθούν εννοική πολιτική προς τους Σαντινίστας, πάντοτε υπό την άπειλή του διατροφικού όπλου.

Σέ κάθε περίπτωση οι έγκρινόμενες ποσότητες έχουν σχέση με τον βαθμό «φιλίας» ή «στρατηγικής συμπαράταξης», σπανιότερα με τον στόχο της έπαναφορής στις αγκάλες της Δύσης, όπως λόγου χάρη στην περίπτωση της Αίθιοπίας. Όλ' αυτά φυσικά δέν σημαίνουν ότι ή βοήθεια είναι άχρηστη άφου οι πεινασμένοι πρέπει νά φάνε άμέσως και δέν μπορούν νά περιμένουν τά μακροπρόθεσμα διαρθρωτικά μέτρα, την άγροτική μεταρρύθμιση και την εγκατάλειψη των έξαγωγικών καλλιεργειών υπέρ των διατροφικών. Σημαίνουν όμως ότι οι στόχοι της είναι άλλοι από εκείνους που τά φιλανθρωπικά αισθήματα υποβάλλουν. Χιλιάδες βαπόρια και άεροπλάνα διέσχισαν αιθέρες και ώκεανούς για ν' άνακουφίσουν τους πεινασμένους, αλλά έκρυ-

βαν εντός τους τις τάσεις εκείνες που μακροπρόθεσμα άπαγορεύουν τή διατροφική άυτονομία. Τά τρόφιμα σπανίως έφτασαν σε κείνους που πραγματικά είχαν ανάγκη βοήθειας λόγω έλλειψης ύποδομής, οργανωτικών δυνατοτήτων, αλλά και λόγω σκοπιμότητων. Συνήθως διοχετεύθηκαν στην αγορά (μαύρη ή λευκή), με άποτέλεσμα την πτώση των τιμών των προϊόντων σε συγκεκριμένες περιοχές και συνεπώς την καταστροφή των μικροπαραγωγών που στηρίζονται στην πώληση τμήματος των προϊόντων τους. Άκόμη δημιούργησαν μιά τάση επανάπαυσης σε πολλούς πληθυσμούς που έμαθαν νά καταφεύγουν με κάθε ευκαιρία στα στρατόπεδα προσφύγων. Πραγματικά άγνοήθηκε τελείως ή άμεση ή έμμεση παροχή κινήτρων στους μικροκαλλιεργητές, πολιτική που θά τους οδηγούσε στην εντατικοποίηση της προσπάθειάς τους. Άντίθετα δόθηκε ή έντύπωση ότι ή βοήθεια θά είναι παρούσα έσσει και ότι έπομένως οι τιμές των άγροτικών προϊόντων στις τοπικές αγορές θά έχουν πτωτική τάση «γι' αυτό καλύτερα νά περιμένει κανείς τά άεροπλάνα του Έρυθρου Σταυρου με σταυρωμένα χέρια» κατά την διατύπωση σουδανών άγροτών.

Μέσον για διόγκωση των έξαγωγών, για στήριξη της εθνικής γεωργίας, για άπόκτηση σταθερών διεξόδων για τά γεωργικά πλεονάσματα και για μείωση του κόστους άποθήκευσής τους, ίδου τί είναι ή διατροφική βοήθεια. Παράλληλα μέσον για την τροποποίηση των διατροφικών συνηθειών των άφρικανικών και ασιατικών μαζών, έτσι ώστε νά επέλθει ή παγκόσμια όμογενοποίηση και νά μεταφερθεί τό συγκριτικό πλεονέκτημα του Βορρά εκτός έδρας. Γιατί πράγματι οι άστικοί πληθυσμοί σ' όλο τον Τρίτο Κόσμο έμαθαν νά τρώνε ψωμί και μακαρόνια αντί για μανιόκα και καλαμπόκι μέσα σε δύο μόλις δεκαετίες, ενώ τώρα ή μεγάλη επίθεση γίνεται στην υπαίθρο. Δέν πρόκειται μόνο για τις άκραίες περιπτώσεις όπου στάλθηκε στους λιμοκτονούντες πληθυσμούς του Σαχέλ ίχθυάλευρο, άγνωστο άκόμη και στα ζώα τους. Η παραγνώριση των διατροφικών συνηθειών των Άφρικανών και Άσιατών έδωσε σύντομα την θέση της στην συστηματική ύπονόμευση του τρόπου ζωής τους που συχνά άρθρώνεται περί την προετοιμασία του φαγητού, άφου τό φαγητό είναι πάνω άπ' όλα πολιτισμικό γεγονός, άφορμή για συνεύρεση, συζήτηση, διασκέδαση, άφορμή ή άκόμη για νά συνεχίσει νά λειτουργεί ή οικογένεια ως τέτοια. Οι παράμετροι αυτές άγνοήθηκαν, όπως φυσικά και τά γούστα των ίθαγενών. Άξιοποιήθηκαν, στή συνέχεια, ώστε νά τονωθεί ή ζήτηση τροφίμων δυτικής προέλευσης. Η άπόπειρα πέτυχε άπόλυτα, όχι μόνο λόγω της διατροφικής

βοήθειας αλλά και λόγω της μειωμένης αντίστασης των τοπικών έλιτ στά κελεύσματα του μάρκετινγκ και της διαφήμισης. Είναι αυτά άκριβώς τά στρώματα που άξιοποιούν τή βοήθεια προς όφελός τους, την έμπορεύονται ή την χρησιμοποιούν ως πολιτικό όπλο έλέγχου των άυτονομιστικών κινήματων, των ιδιομορφιών διαφόρων φυλών και της πολιτικής άνυπακοής.

Πρόκειται όντως για ένα ιδιαίτερα άποτελεσματικό όπλο στό έσωτερικό μέτωπο. Οι άρχές του Μάλι κατηγορήθηκαν, κατά την μεγάλη ξηρασία του 1973, ότι άπαγόρευαν την παροχή τευση έφοδίων στους νομάδες Τουαρέγκ της Σαχάρας, ως έξόφληση παλαιών φυλετικών λογαριασμών μεταξύ καλλιεργητών του Νότου και κτηνοτρόφων του Βορρά. Άντίστοιχες πράξεις γενοκτονίας έχουν στό ενεργητικό τους οι κυβερνήσεις του Σουδάν και της Αίθιοπίας όπου μιλνονται οι εμφύλιοι πόλεμοι για θρησκευτικούς, πολιτικούς και φυλετικούς λόγους. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ή διχοτόμηση πόλης - υπαίθρου δρ ά εις βάρος της δεύτερης άφου οι χωρικοί βρίσκονται πολύ μακριά από τά κέντρα έξουσίας και οι άστικοί πληθυσμοί κατέχουν ίσχυρά όπλα στό χέρια τους. Για παράδειγμα, ήταν τό Κάιρο και ή Τύνιδα που ξεσηκώθηκαν όταν οι κυβερνήσεις ανέβασαν τις τιμές των τροφίμων και όχι τά χωριά της Αιγύπτου και της Τυνησίας. Οι άστικοί πληθυσμοί κρατούν για τον έαυτό τους την μερίδα του λέοντος. Με άλλα λόγια, πρόκειται για βοήθεια των πλουσίων προς τους πλούσιους και —έμέσως— για βοήθεια προς έαυτούς.

Τό ξανάπαμε, ή πείνα είναι μόνο τό σύμπτωμα: ή ασθένεια είναι ή ίδια ή άνάπτυξη.¹¹

9. Άναφέρεται από τον Ρ. Spitz στό «L' Arme de l' Aide Alimentaire», «Critiques de l' Economie Politique» / No 15 / 1974.

10. Οι δηλώσεις του Τζόνσον και του Μπουτζ αναφέρονται στό βιβλίο της Sophie Bessis «L' Arme Alimentaire» μαζί με πληθος ντοκουμέντων που τεκμηριώνουν τους στόχους της διατροφικής βοήθειας.

11. Βλ. την έξαντλητική μελέτη των Jean-Yves Carfantan και Charles Contamines, *Vaincre la Faim, c' est Possible*, Ed. du Seuil, Paris, 1983 άν και δέν τοποθετούν την άνάπτυξη στό έδώλιο της τόσο κατηγορηματικά όσο θά έπρεπε. Έξαιρετικά ενδιαφέρον τό κεφάλαιό τους για τή διατροφική βοήθεια όπου, μεταξύ άλλων, αναφέρεται ότι στό Μάλι, επί 450 κεφαλών βοοειδών άναπαραγωγής που δόθηκαν για την άνασυκρότηση του τοπικού κεφαλαίου, μόνο 10 έφτασαν στον προορισμό τους, ενώ στό Ντακάρ χιλιάδες τόνοι δημητριακών σάπισαν μέσα στό λιμάνι ενώ ό πληθυσμός πέθανε. Ταυτοχρόνως στην Μπαγκλαντές μόνο τό τρίτο της βοήθειας φτάνει στην ύπαιθρο όπου ζει έντοίτσι τό 90% του πληθυσμού.

1

EDGAR MORIN: 'Αφήνοντας τόν εικοστό αιώνα, μετάφραση Α. Φιλίππας, πρόλογος στην ελληνική έκδοση Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, εκδόσεις ΡΟΕΣ 1987.

Νά μάθουμε νά βλέπουμε. Δηλαδή τί, πώς; Ίδού: «Πρίν από μερικούς μήνες, καθώς πήγαινα στό Ίδρυμα τών Έπιστημών τού 'Ανθρόπου, ένω ήμουν έτοιμος νά διασχίσω τήν οδό Assas, στό σταυροδρόμι Raspail/Cherche-Midi/Assas, είδα μιά μικρή Σιτροέν νά παραβιάζει τό κόκκινο και νά ανατρέπει ένα μοτοσυκλετιστή πού διέσχισε κανονικά τό δρόμο. Τό αυτοκίνητο σταματά, ό οδηγός βγαίνει και ένώ κατευθύνομαι πρός τά εκεί βιαστικά γιά νά συνηγορήσω υπέρ τού θύματος πού σηκώνεται μέ δυσκολία. 'Ο αυτοκινητιστής όμως μου λέει ότι ό μοτοσυκλετιστής είναι εκείνος πού πέρασε μέ κόκκινο, και έτσι τόν κτύπησε. Πώς; 'Όσο άφορά τό χρώμα πού σηματοδότη άντιλαμβάνομαι ότι δέν είμαι πιά καθόλου βέβαιος, όσον όμως άφορά τή σύγκρουση είδα καθαρά τή Σιτροέν νά χτυπάει τό δίκυκλο. 'Ο οδηγός τού αυτοκινήτου μου δείχνει τό πίσω άριστερό φτερό πού έχει μπει έλαφρά πρός τά μέσα εξαιτίας τής σύγκρουσης. Είναι λοιπόν αυτός πού δέχτηκε τό χτύπημα, γεγονός πού ό τραυματίας δέν τό άρνείται.

Μονομιΐς κατάλαβα ότι ή αντίληψή μου προσανατολίστηκε από μιά φαινομενική λογική: καθώς ήταν ό μικρός πού ανατράπηκε δέν μπορούσε παρά νά ήταν ό μεγάλος πού τόν άνέτρεψε, άρα ήταν αυτός πού τόν κτύπησε». (σελ. 29)

Ξαναδιαβάστε αυτό τό μικρό άπόσπασμα από τό βιβλίο τού Ένγκάρ Μορέν. Και έπικεντρώστε τήν προσοχή σας στίς τελευταίες άράδες. 'Ο,τι δέν έχουν κατορθώσει όλοι οι πολιτικοί έπιστήμονες, ό συγγραφέας τό πετυχαίνει μέσα σέ λίγες

γραμμές. 'Η άλήθεια και τό ψέμα· ή σύγκρουση· ό νικητής και ό νικημένος· ή προκατάληψη· ή οφθαλμαπάτη. Τό φόντο τής συζήτησης τού συγγραφέα είναι καλοστημένο, προσεγμένο μέχρι τήν τελευταία λεπτομέρεια. Είναι ένα τόσο καθημερινό και πραγματικό πλάνο. Οί λείπουν μόνο οι ρόλοι, οι πρωταγωνιστές. Οί τελευταίες άράδες τού κειμένου σπεύδουν νά άποκαταστήσουν τήν έλλειψη. «Μονομιΐς κατάλαβα ότι ή αντίληψή μου προσανατολίστηκε από μιά φαινομενική λογική. Καθώς ήταν ό μικρός πού ανατράπηκε δέν μπορούσε νά ήταν ό μεγάλος πού τόν άνέτρεψε, άρα ήταν αυτός πού τόν κτύπησε».

Τό παράδειγμα τού συγγραφέα είναι γενικό, άφηρημένο και γι' αυτό μπορεί άνετα νά άποτελέσει, διά τής μεταφορής του, μέτρο σύγκρισης και οδηγητικό νήμα και στην πολιτική δραστηριότητα. Γιατί ειδικά γιά τήν πολιτική; Άπλούστατα γιατί «είναι μέσα στην πολιτική πού βασιλεύουν οι πιο άπλοϊκές, οι λιγότερο θεμελιωμένες, οι πιο βίαιες, οι πιο δολοφονικές ιδέες» (σελ. 24). Τά ίχνη τής ύλικής ζωής μεταφράζονται, μέσα από τήν πλήρη αϋτονόμησή τους σέ ίχνη καθαρά πνευματικά. 'Η «ύγιεινή τού πνεύματος» είναι άναγκασμένη νά βουτάει στην ύλική ζωή μέ ένα περιεργα προσδιορισμένο τρόπο: νά κυκλώνει τά πράγματα, νά τά αναταράσσει και νά ιδρύει τό αναμάρτητο βασίλειό της μέ σκοπό τήν άπόδοση τής δικαιοσύνης, τής άσπιλης γνώσης, τής ανθρώπινης άρετής. 'Η πολιτική άποτελεί τή χοάνη όπου μέσα της άνανδούνται συνωθούμενες όλες οι συνιστώσες τής ανθρώπινης ύπαρξης. Τού ανθρώπι-

νου είναι και γίνεσθαι. 'Η βασική της συνιστώσα άναδεικνύεται και από τόν συγγραφέα. 'Ο μαρξισμός. Σέ όλες του τίς έκδοχές: 'Ο σοβιετικός, οι ευρωπαϊκοί, οι έθνικοαπελευθερωτικοί.

Γιά τόν Ένγκάρ Μορέν ό μαρξισμός είναι ένας και ένιαίος, ή περίπου ένας — άν εξαιρέσουμε τόν «άνοιχτό μαρξισμό» τού Άνρι Λεφέβρ. Πλάι - πλάι ό μαρξισμός τού Στάλιν μέ τόν μαρξισμό τού Άλτουσέρ, πίο πέρα οι ιδιόμορφες μαρξιστικές εξάρσεις τού Σάρτρ, και βέβαια στό κέντρο ό «άγριος» μαρξισμός τών ανατολικο-ασιατικών χωρών τών τελευταίων δεκαετιών. 'Ενα βιβλίο «πολιτικής έπιστήμης» πού οιδομοει πάνω στό «μαρξισμό» τήν άριστοτεχνική του δυνατότητα: τήν «άπόρριψη» τού μανιχαϊστικού τρόπου σκέψης, τήν αντικατάστασή του από μιά «στρατηγική τής γνώσης».

Αυτή ή «στρατηγική τής γνώσης» δέν μπορεί παρά νά στοχάζεται τό άντικείμενό της έξω από προκαταλήψεις. Προκαταλήψεις έδραιωμένες συνήθως από μιά πολιτική ιδεολογία, πού ως ιδεολογία έγκαθιστά έξ έδριμου τή ριζική διαφορά τής μέ τήν πραγματικότητα, μέ τήν πληροφορία. 'Ιδεολογία: «μιά γερά στερεωμένη πεποίθηση καταστρέφει τήν πληροφορία πού τή διαψεύδει» (σελ. 51). Αυτή ή «άποσυνθετική σχέση άνάμεσα στην πληροφορηση και τήν πολιτική ιδεολογία» συνιστά τήν όρθολογικοποίηση τής τελευταίας, δηλαδή τή συγκρότησή της ως «ένα σύστημα ιδεών μέ συνοχή πού άποβλέπει νά κλείσει μέσα του τήν πραγματικότητα». Και πάλι ό μαρξισμός:

«Τί όμως παρακίνησε τόν Μάρξ νά οργανώσει μέ αυτόν τόν τρόπο αυτά τά θεμελιώδη θεωρητικά στοιχεία; (σημ.: άγγλική οικονομική έπιστήμη + γερμανική φιλοσοφία + γαλλικό σοσιαλισμό). Σίγουρα κάτι τό έξωθεωρητικό, πού προέρχεται από τίς έμπειρίες και τή ζωή του και ίκανοποιούσε τίς βαθύτερες άνάγκες του, ξεκινώντας νά συνδέσει τήν έπιστήμη μέ τήν πράξη. Γιατί όμως υπήρχε αυτή ή βαθιά άνάγκη νά συνδεθεί ή έπιστή-

μη μέ τήν πράξη;

Χωρίς άμφιβολία, γιατί υπήρχε ένα άσυνείδητο κάλεσμα μέσα του, μέ μεσσιανικό χαρακτήρα, πού τόν οδηγεί νά ψάξει και στή συνέχεια νά βρεί, τήν ιστορική λύση στό πρόβλημα τής Σωτηρίας: ό έρχομός μιάς κοινωνίας χωρίς τάξεις, μιά συμφιλιωμένης ανθρωπότητας. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς νά πιστέψει ότι ή σέ βάθος άναζητησή του τί γεννάει μιά θεωρία, μäs οδηγεί στά ύπαρξιακά έδάφη και έξαρτάται κυρίως από τήν ψυχανάλυση...» (σελ. 82-83).

Γιατί όμως όλα αυτά «χωρίς άμφιβολία»; Τόσο έχει προοδεύσει λοιπόν ή ψυχανάλυση πού τή στιγμή πού άνάλυτε ή χαρακτηριστική δομή τής προσωπικότητας τού Στάλιν νά ανακαλύπτει «όλοκληρωτικές» πλευρές τής επανάστασης τού 1917, συνδέοντάς τήν μέ τούς Βιετκόνγκ, τό γκεβαρισμό, τήν «πνευματική κηδεία» τού Άλτουσέρ, άνάγοντας όλα αυτά στά ύπαρξιακά άρχέτυπα» τού Μάρξ; Άν όμως είναι έτσι, ό Ένγκάρ Μορέν όφείλει νά καλύψει μιά άπουσία, νά έπιχειρήσει νά συνδέσει τήν ψυχανάλυση μέ τήν «ύγιεινή τού πνεύματος». 'Εργο έλλειδοφόρο, και καθ' ότι άπληροφόρητος, δέν άμφιβάλλω άν κάποιος μου πει ότι ήδη έχει περατωθεί.

Μόνο πού ίσως νά μήν έχει έμπεδωθεί από τούς άπροσάρμοστους τού Billancourt (έργατική παριζιάνικη συνοικία). Αυτούς τούς τελευταίους φαίνεται νά φοβάται ό Ένγκάρ Μορέν όταν μäs άνακαλεί σέ στάση προσοχής και επαγρύπνησης: «Πιστεύω ότι ένας καινούργιος μαρξισμός είναι πιθανό νά συγκροτηθεί, και θα δούμε νά εμφανίζονται καινούργια πρότυπα μέ άναπροσάρμοσμένους πυρήνες όπως ό ίός τής γρίπης πού, χρηρ στους γενετικούς μετασχηματισμούς, ξαναγυρίζει αντικαθιστώντας τους προηγούμενους ίούς... Πάντως οι βαθιές άνάγκες στίς όποιες άνταποκρινόταν και πιθανότατα θα άνταποκριθεί ξανά «ό μαρξισμός» παραμένουν...».

*Άχ αυτοί οι επιήλτες...

Άνδρέας Πανταζόπουλος

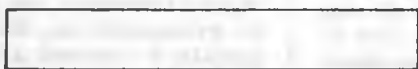
Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ Α. ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

του Γρηγόρη Καραφύλλη

Τό μικρό όνομα του Έλευθεράπουλου ήταν Άβροτέλης ή κατ' άλλους καί Άβραάμ. Γεννήθηκε τό 1869 στήν Κώνσταντινούπολη. Σπούδασε στή Μεγάλη του Γένους Σχολή (1880-1890) καί κατόπιν εργάσθηκε γιά μία διετία ως δάσκαλος στήν Πόλη. Άπό τό 1892 ως τό 1896 σπούδασε φιλοσοφία στή Λειψία καί τό 1895 αναγορεύτηκε διδάκτορας. Τό 1896 έγινε ύφηγητής τής Φιλοσοφίας στή Ζυρίχη καί τό 1915 του άπονεμήθηκε άπό τή Φιλοσοφική Σχολή τής ίδιας πόλης ό τίτλος του καθηγητή.

Τό 1911 προσκλήθηκε άπό τήν κυβέρνηση Βενιζέλου νά αναλάβει τήν έδρα τής φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τής Άθήνας, αλλά ύστερα άπό τήν πρωτοφανή αντίδραση του κατέστημένου (ιδιαίτερα του εκκλησιαστικού) ή κυβέρνηση άθέτησε τήν ύπόσχεσή της καί ό Έλευθερόπουλος επέστρεψε στή Ζυρίχη. Τέλος, τό 1929 ή Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τον εξέλεξε καθηγητή τής Κοινωνιολογίας. Στή σχολή αυτή δίδαξε μέχρι τό 1937, χρονιά κατά τήν όποία ήταν καί Πρύτανης. Η δικτατορία όμως του Μεταξά δέν τον άφησε νά συνεχίσει. Τόν ίδιο χρόνο εκδιώχθηκε άπό τό Πανεπιστήμιο καί μόλις τήν τελευταία στιγμή κατάφερε νά ανταλλάξει τήν έξορία σέ νησί μέ τήν αναγκαστική διαμονή του στήν Άθήνα. Τό 1944 διηύθυνε τό «Άρχεϊον Κοινωνιολογίας καί Ηθικής». Έζησε μέχρι τό 1963. Τό φιλοσοφικό του έργο γραμμένο καταρχήν στή γερμανική καί μεταφρασμένο άπό τον ίδιο μετά τό 1930 στήν έλληνική είναι πολύτομο.

Οί γενικοί όροι *οικονομία* καί *φιλοσοφία* διαστέλλονται άπό τον Έλευθερόπουλο γιά νά καταστούν ίκανοί νά συμπεριλάβουν τό όλον του κοινωνικού βίου, δηλαδή τήν πραγματική καί τήν ιδεολογική όψη τής κοινωνίας. Μέ τον πρώτο όρο έννοεί όχι μόνο τήν οικονομική ένέργεια, αλλά, όπως γράφει, καί κάθε θετική διαρρύθμιση καί κάθε πολιτειακή, κοινωνική, νομική καί εκκλησιαστική κατάσταση, ένώ μέ τον δεύτερο καθετί που γεννιέται καί ύπάρχει ως ιδέα.¹

Φυσικά ή έρμηνεία αυτή, όσον άφορά τον όρο φιλοσοφία, δέν τον έμποδίζει νά δηλώσει επανειλημμένα ότι ή φιλοσοφία δέν είναι ιδιαίτερη επιστήμη, αλλά συνθέτει τά πορίσματα των άλλων επιστημών γιά νά δώσει άπάντηση στα γενικότερα ζητήματα του κόσμου καί τής κοινωνίας.²

Ο Έλευθερόπουλος αναγνωρίζει τήν ύπαρξη διαλεκτικής σχέσης άνάμεσα στήν οικονομία καί τή φιλοσοφία μέ τήν έννοια ότι ή πραγματική καί ή ιδεολογική όψη τής κοινωνίας

συσχετίζεται κατά τήν μεταβολή τους.³

Άναφερόμενος στους πρώτους Έλληνες φιλοσόφους τονίζει ότι ή άνάπτυξη του ύλικού βίου ώθει καί δυναμώνει τήν αντικειμενική τους προσπάθεια γιά τήν εξήγηση του κόσμου (Θαλής - Άναξίμανδρος - Άναξίμενης), ή ύπαρξη τής άνισότητας οδηγεί στή θεωρία τής άρμονίας (Πυθαγόρας), καί οι ταξικές συγκρούσεις διαμορφώνουν τήν ιδεολογία των εύπατριδών (Ήράκλειτος) καί των ανθρώπων του δήμου (Ξενοφάνης).⁴

Τά αίτια όμως τής εξέλιξης των διαφόρων μορφών τής κοινωνίας (κοινωνικό γένος καί πολιτεία) δέν σχετίζονται μέ τίς άλλες όψεις του κοινωνικού βίου (δίκαιο, πνευματική άτμόσφαιρα) που διατηρούν κατά τήν εξέλιξή τους μία αιτιώδη συνάφεια.⁵

Ο Έλευθερόπουλος⁶ δέν δέχεται τήν ύπαρξη πραγματικού κριτικού φιλοσόφου, γιατί κάθε φιλοσοφία είναι κατασκευασμένη σύμφωνα μέ τους πόθους καί τίς άνάγκες μερών τής κοινωνίας. Οί φιλόσοφοι μέχρι τώρα ή έπινοούν μία θεωρία τής γνώσης έννοική γιά τό φιλοσοφικό σύστημα που έ-

χει κατασκευαστεί εκ των προτέρων ή

1. Άβροτέλης Έλευθερόπουλος, *Οικονομία καί φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη 1931, σ. 2 (πανεπιστημιακή έκδοση). Τό έργο αποτελεί νέα έπεξεργασία του διτόμου γερμανικού συγγράμματος «Wirtschaft und Philosophie».

2. Α. Έλευθερόπουλος, *Φιλοσοφία, γενική άποψις του κόσμου ή κοσμοθεωρία*, έκδ. Παπαζήσης, Άθήνα 1950, σ. 3. (α' έκδοση «Philosophie Allgemeine Weltanschauung», Zürich 1910).

3. *Οικονομία καί φιλοσοφία*, σ. 3.

4. Στο ίδιο, σ. 22-25.

5. Α. Έλευθερόπουλος, *Ο κοινωνικός βίος των ανθρώπων, άρχή εξέλιξης καί φύσις αυτού*, Θεσσαλονίκη 1930, σ. 92 (πανεπιστ. έκδοση). Α' έκδ. μέ τον τίτλο «Soziologie» στή συλλογή «Natur und Staat» των Η.Ε. Ziegler, J. Conrad καί Ε. Haeckel, Jena 1904.

6. Τό έργο του Έλευθερόπουλου έκριναν δύο σημαίνοντες Έλληνες θεωρητικοί. Ο Γληνός τό 1911 μέ τήν άδημοσίευτη μελέτη του, «Ο Έλευθερόπουλος καί ή φιλοσοφία του» (βλ. τώρα Δ. Γληνός Άπαντα, τ. Β', έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1983) καί ό Κανελλόπουλος τό 1930 μέ τό εκτενές άρθρο του «Ο Έλευθερόπουλος καί ή κοινωνιολογία του» (βλ. Άρχεϊον Φιλοσοφίας καί θεωρίας των Έπιστημών (ΑΦΘΕ), τ. Β', τχ. 4, Άθήνα 1930, σ. 480-520). Ο πρώτος

δέν κατασκευάζουν ένα τέτοιο σύστημα, αλλά αναπτύσσουν μία θεωρία της γνώσης ή όποια αποδεικνύει τό αδύνατο του φιλοσοφικού συστήματος.⁷ Παρ' όλα αυτά όμως ο ίδιος λειτουργεί ως κριτικός φιλόσοφος. 'Αλλά ή κριτική του μέθοδος άπέναντι σε κάθε θεωρία δέν καταλήγει και στη συγκρότηση ενός δικού του φιλοσοφικού συστήματος.

Α. 'Η γενική πρόταση του Έλευθερόπουλου για τά αίτια της κοινωνικής εξέλιξης

Οί αίτιες της κοινωνικής εξέλιξης και της ανθρώπινης ιστορίας γενικότερα ταυτίζονται μέ τις αίτιες της εξέλιξης των διαφόρων όψεων του κοινωνικού βίου και της εκάστοτε νέας όψης της ιστορίας. Τά αίτια πού ισχύουν για τό μερικό ισχύουν και για τό γενικό και για τόν Έλευθερόπουλο συνοψίζονται στά συμφέροντα και τις ιδεολογίες πού άντιπροσωπεύονται από κόμματα (συνένωση ατόμων ίδιας περίπου οικονομικής κατάστασης και ιδεολογίας για επίτευξη κοινών στόχων) και στά συμφέροντα και τήν ιδεολογία των έθνών.⁸

Ο Έλευθερόπουλος ταξινομεί τά αίτια αυτά σε δύο σειρές. Στην «πνευματικήν σειράν των αιτιοτήτων» και στην «ύλικήν αιτιότητα».⁹ Οί αιτιότητες της πρώτης σειράς είναι ψυχοπνευματικές. Είναι ιδιότητες των ατομικών ανθρώπων και των έθνών καθώς και μία «ιδιάζουσα» ανθρώπινη ιδιότητα, ενώ οι δεύτερες αντιπροσωπεύουν τά συμφέροντα των ατόμων και των έθνών. Στην πραγματικότητα της ζωής τά ύλικά συμφέροντα είναι ισχυρότερα και επικρατούν των ιδεών.¹⁰

Μολονότι δέχεται ότι ή κοινωνική κατάσταση έγκυμονεί νέες ιδέες, δέν τις θεωρεί αυτές ως συνέπειές της, αλλά ως αντίληψεις φιλοσοφικού πνεύματος. Γιατί ή ίδια κοινωνική κατάσταση γεννά διαφορετικές ιδέες ανάλογα μέ τήν ψυχοσύνθεση των φιλοσοφούντων.¹¹

'Η πνευματική άτμόσφαιρα, οι πνευματικές αίτιες δέν μπορούν να εξηγηθούν ως παραγόμενες από τις ύλικές σχέσεις και τήν ύλική κατάσταση της κοινωνίας,¹² αλλά είναι αθύπαρκτες φυσικές ιδιότητες. 'Η σχέση των ύλικών προς τις πνευματικές αίτιες «κατά τήν εκδήλωσή» είναι σχέση μόνο «έκκλύόντων ή διεγειρόντων έρεθισμών» και δέν φτάνουν μέχρι τήν παραγωγή των δεύτερων από τις πρώτες.¹³

Ο Έλευθερόπουλος έμμένει στην ισοτιμία των δύο αιτιών βλέποντας τήν εξέλιξη να βρίσκεται σε σχέση εϋθέως λόγου προς τήν ύπαρξη και τήν πολυπλοπότητα ένεργειών από ύλική ανάγ-

κη και προς τήν πνευματική και ιδεολογική ανάπτυξη των ανθρώπων. Κάθε φάση της εξέλιξης είναι συνισταμένη ύλικών και πνευματικών αιτιών σε διάφορους συνδυασμούς.¹⁴

'Η ιδεολογική άρχή «ό άνθρωπος να έχει αξίαν ως άνθρωπος» ισχύει μόνο μέσα στά όρια των ύλικών συμφερόντων του ανθρώπου. 'Η ιδεολογία, ενώ είναι μία από τις αίτιες της εξέλιξης, δέν είναι δυνατόν να περιμένουμε άπ' αυτή να κατορθώσει να μεταβάλλει και τό χαρακτήρα του ύφιστάμενου κοινωνικού βίου.¹⁵ 'Η μεταβολή των οικονομικών σχέσεων διαμέσου της οικονομικής εξέλιξης και των συμφερόντων πού δημιουργεί και ή εξέλιξη του πνεύματος της ανθρωπότητας πού άπαιτεί τή μεταβολή των ύφιστάμενων σχέσεων βαίνουν παράλληλα. 'Αλλά για να πραγματοποιηθεί ή μεταβολή αυτή και να αναγνωριστούν οι νέες σχέσεις πού παρουσιάστηκαν ως άπαιτήσεις πρέπει να συντριβεί ή αντίπαλη θέληση. Τότε ή επικρατούσα όργανώνει τήν κοινωνία μέ νέο δικαιο, νόμους κ.λπ.¹⁶

Ο δυϊσμός αυτός του Έλευθερόπουλου φανερώνεται και στην επιχειρούμενη έρμηνεία των ιστορικών γεγονότων. 'Ετσι ως αίτια των επιχειρήσεων του Φιλίππου και του 'Αλέξανδρου εκλαμβάνει τήν αναγκαιότητα των κατακτήσεων πού δίνουν διέξοδο στην οικονομική κρίση πού έπληθε εξέλιξαις του ύπερπληθυσμού, αλλά ειδικά για τόν 'Αλέξανδρο και τις ένδομυχες τάσεις του για εξέλληνισμό του κόσμου.¹⁷ Και στην εποχή των Διαδόχων οι διάφορες θεωρίες πού αναπτύσσονται κυρίως από τούς Έπικούρειους, τούς Στωικούς και τούς Σκεπτικούς κατανοούνται καλύτερα, άν πάρουμε υπόψη τήν τέλεια οικονομική καταστροφή της χώρας και τό χαρακτήρα των Έλλήνων.¹⁸ 'Ενα ακόμη παράδειγμα για τήν κατανόηση της γενικής πρότασης του Έλευθερόπουλου, όσον άφορά τις αίτιες της κοινωνικής εξέλιξης, άποτελεί και ή κριτική πού άσκει στο βιβλίο του Γ. Κορδάτου, 'Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821. Χαρακτηρίζει τή συγχρονιστική μέθοδο του Κορδάτου (αίτια + άποτέλεσμα) ως μη ικανή να εξηγήσει τήν εξέλιξη. Θεωρεί τήν άποψη του Κορδάτου¹⁹ ότι ή επανάσταση του 1821 ήταν άποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης της άστικής τάξης ότι δέν έπιβεβαιώνει τήν ύλιστική αντίληψη, αλλά δείχνει μόνο ότι τά χρήματα είναι αναγκαία για τήν πραγματοποίηση του ιδεώδους. Αυτός διακρίνει και ψυχολογικά και λογικά αίτια (όπως τό πρόγραμμα διοργανώσεως της άπελευθερωμένης πατρίδας πού αναγκαστικά συνοδεύεται από οικονομικές συγκρούσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι καταπολεμούμενες τάσεις είναι και έναντίον της έθνικής άπελευθερώσεως).²⁰

Β. 'Η συσχέτιση της οικονομίας με τις κοινωνικές τάξεις, τήν ήθική, τό δίκαιο, τό έθνος και τήν προσωπικότητα

Μολονότι ο οικονομικός παράγοντας δέν φαίνεται πουθενά στη φιλοσοφία του Έλευθερόπουλου να παίζει καθοριστικό ρόλο, έντούτους όλη ή εξέλιξη

χαρακτηρίζει θετικό τό έργο του Έλευθερόπουλου τόν όποιο θεωρεί και ως τόν μόνο «φιλοσοφούντα Έλληνα». Ο δεύτερος όμως σε μία σκληρότατη κριτική κατηγορεί τόν Έλευθερόπουλο για έλλειψη μεθόδου και άπουσία άποδείξεων στην έρευνά του, για άπαραδέκτη κριτική των άρχαίων Έλλήνων φιλοσόφων και για κακοποίηση της ελληνικής και της γερμανικής γλώσσας. Προς ένίσχυση των άνωτέρω αιτιάσεων παραπέμπει και στους έξι κριτικούς του Έλευθερόπουλου: Ρ. Barth, «Die Philosophie der Geschichte als Soziologie», I, Leipzig 1922, σ. 305, Alf. Peters, «Kölner Vierteljahrshäfte für Soziologie», 3 Jahrg., Heft 2/3, 1923, σ. 188, W. Andreae, «Platons, Staatsschriften», Einleitung 2, Teil, σ. 5. Του καταλογίζει άκόμη άγνοια των κανόνων της λογικής και παραποίηση ή άγνοια της θεωρίας των φιλοσόφων τούς όποιους κρίνει (βλ. στο άρθρο του σ. 484-494).

7. Α. Έλευθερόπουλος, *Εισαγωγή εις έπιστημονικήν φιλοσοφίαν*, Αθήνα 1952, έκδ. Παπαζήσης, σ. 127. (Α' έκδ. μέ τίτλο «Einführung in eine Wissenschaftliche Philosophie, der wert des bisherigen und der Zustand der Philosophie der Gegenwart», 1905).

8. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 163-164.

9. Τά συγγράμματα στά όποια δηλώνει ότι ανέλυσε τό ζήτημα των αιτιών της εξέλιξης είναι: α) «'Η ύλιστική θεωρία της ιστορίας κατά Κάρολον Μάρξ», *Επιθεωρήσεις Κοινωνικών και Νομικών Έπιστημών* (ΕΚΝΕ), τ. 1, τχ. Β', σ. 153-162, β) «Κοινωνικά τάξεις και κοινωνικά κόμματα», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Έπιστημών* (ΑΟΚΕ), τ. 1, τχ. 1 (1921), σ. 19 και γ) *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 81-117 και 148-159. (Για τις αναφορές αυτές βλ. «Τρόπος και νόμος της εξέλιξεως των έθνών», ΑΟΚΕ, τ. 5 (1925), τχ. Α', σ. 8, σημ. 1).

10. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 172-173.

11. Α. Έλευθερόπουλος, «'Η σχέση της φιλοσοφίας προς τήν εκάστοτε κοινωνίαν», ΑΟΚΕ, τ. 3, τχ. Α' (Ιαν. - Μάρτ. 1923) σ. 5.

12. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 113.

13. Α. Έλευθερόπουλος, «Τρόπος και νόμος της εξέλιξεως των έθνών», ΑΟΚΕ, τ. 5 (1925), τχ. Α', σ. 8.

14. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 116.

15. Στο ίδιο, σ. 226-228.

16. *Ο.π.*, σ. 195-196.

17. *Οικονομία και φιλοσοφία*, σ. 73-74.

18. Στο ίδιο, σ. 89-90.

19. Γ. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821*, έκδ. Φιλοσοφική και κοινωνιολογική βιβλιοθήκη Γ.Ι.: Βασιλείου, άρ. 20, Αθήνα 1924, σ. γ', 18, 32-33 και 50.

20. «Τρόπος και νόμος...», σ. 8, σημ. 2. (Για τά ψυχολογικά βλ. τις έργασίες των F. Giddings, «The principles of Sociology», 1896 και L. Ward, «Outlines of Sociology», 1898 και «Pure sociology», 1903.

κατ' αὐτόν είναι στενά δεμένη με τήν οικονομική θέση τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, ἀφοῦ τὰ στρώματα αὐτά είναι ἡ ἀνταπόκριση τῆς οικονομικῆς ἀνισότητος²¹ καί ἀποτελοῦν τῆς διακρίσεως ὡς πρὸς τὴν περιουσία πού μετὴν ἐξέλιξη μεγάλωσαν καί ὀξύνθησαν.

Δέν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη ὅτι στὴν ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐπικρατοῦσε κομμουνισμός. Ἡ θέση του αὐτῆς είναι ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπὸ τὴ γνωστὴ θέση τοῦ Engels γιὰ τὴν πρωτόγονη κοινωνία.²²

Ἡ ἀρχικὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας ὀφείλεται στὴν ἀνομοιότητα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐπιρροή στὴν κοινωνία ἀσκεῖται ἀπ' αὐτοὺς πού διακρίνονται πνευματικά. Ἀλλὰ αὐτοὶ πού ἐπηρέαζον τὴν κοινωνία είναι καί οἱ μᾶλλον εὐποροί. Ἔτσι ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς διαίρεσης τῆς κοινωνίας σέ τάξεις εἶναι ἡ ψυχικὴ καί πνευματικὴ (ἀρχικά καί ἡ φυσικὴ) ἀνισότητα τῶν ἀτόμων καί μετὰ ἡ κοινωνικὴ (κληρονομικότητα τῆς περιουσίας) πού ἐκμηδενίζει τὴν πρώτη αἰτία.²³ Στὴ συνέχεια γιὰ τὴ βελτίωση τῆς οικονομικῆς κατάστασης τῶν διαφόρων στρωμάτων ἐπιτρατεύεται καί ἡ χρῆση τῆς βίας. Ἔτσι οἱ τρεῖς τάξεις (ἀνώτερη, μεσαία καί κατώτερη) ἐκτός ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ καί ἄνιση ἐπιρροή πού ἀσκοῦν διαφέρουν καί ὡς πρὸς τὴν περιουσία. Ὡς πρὸς τὴν ἐπιρροή λοιπὸν ἔχουμε διάκριση σέ κοινωνικὲς θέσεις, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν περιουσία σέ κοινωνικὲς τάξεις. Στὴν ἀρχὴ θέσεις καί τάξεις ταυτίζονται. Στὴ συνέχεια, ἐπειδὴ οἱ κληρονόμοι τῆς περιουσίας δέν εἶναι ἴδιοι με τοὺς ἀποθησκόντες, αἰτία τῆς διαίρεσης σέ κοινωνικὲς τάξεις ἀποβαίνει μόνο ἡ κληρονομικότητα τῆς περιουσίας καί μετὰ αὐτῆς οἱ ἄνθρωποι μένου ἐπάνω ἢ κάτω στὴν κοινωνία ἄσχετα, βέβαια, ἀπὸ τῆς ἰκανότητός τους.²⁴ Ταυτόχρονα μετὸν πλουτισμὸ καί ἄλλων ἀτόμων ἀπὸ τῆς μεσαίας καί τῆς κατώτερης τάξεως ὑποβοηθεῖται ἡ μοναδικότητα τῆς διαίρεσης σέ κοινωνικὲς τάξεις μετὰ τὴν περιουσία καί καταρρέει ἡ διάκριση σέ κοινωνικὲς θέσεις.²⁵

Οἱ ἰδιαίτερες ὁμάδες ἀποβλέπουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, σέ διαφορετικοὺς ὑλικούς καί πνευματικούς στόχους.²⁶ Μετὴν ἐξέλιξη τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων καί τὴν παραγωγή πλούτου καί ἔξω ἀπὸ τὰ προνομιοῦχα κοινωνικά στρώματα οἱ ἀρχικὲς διαφορὲς τῶν ὑλικῶν συμφερόντων καί τῆς οικονομικῆς θέσης τῶν ἀνθρώπων στὴν κοινωνία, πού συγκρότησαν τὸ συνασπισμὸ τῶν ἰσχυρότων κατὰ τὸν ὑπολοίπων, γεννοῦν τῶρα τὸ συνασπισμὸ τῶν τελευταίων ἐναντία στοὺς πρώτους. Τὰ στρώματα, οἱ τάξεις καί τὰ κόμματα προϋποθέτουν ἀσφαλῶς συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους θέσης καί τῆς οικονομικῆς κατάστασης.

Σχετικὰ μετὴ τὴ δράση τοῦ ἀτόμου ὑποστηρίζει ὅτι αὐτὴ ἀποβλέπει στὴν προσωπικὴ εὐημερία καί ὄχι στὸ γενικὸ καλὸ. Τὸ κοινὸ καλὸ καί ἡ γενικὴ εὐημερία²⁷ εἶναι ἠθικὴ ἀπαιτήση.²⁸ Ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος τείνει πρὸς τὴν αὐτοσυντήρησή του, τὴ διατήρησή τῆς περιοχῆς τοῦ «ἐαυτοῦ». Ὁ «ἐαυτός» τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι μόνο ἡ ἰκανοποίηση τῆς πείνας (αὐτοσυντήρηση) καί τῶν ἀφροδισιακῶν ὁρμῶν (ἀναπαραγωγή), ἀλλὰ περιλαμβάνει καί ὅλα τὰ φυσικὰ προσόντα καί τῆς ἰδιότητες τοῦ ἀτόμου. «Αὐτοσυντήρησις εἶναι ἀνάπτυξις τῆς προσωπικότητος»²⁹ δηλώνει ὁ Ἐλευθερόπουλος.

Οἱ ἀπόψεις πού υἱοθετοῦν ὡς πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἐμφάνισης τῶν τάξεων τοὺς οικονομικούς λόγους (καταμερισμὸς ἐργασίας, ἐπαγγέλματα, ἀνισότητα καί ἀνομοιότητα περιουσίας) ἀπορρίπτονται.³⁰ Βλέπει νὰ ὑπάρχει μεγαλύτερη ὁμοιότητα στὰ ἄτομα τῆς ἴδιας τάξης ἀπὸ ὅ,τι στὰ ἄτομα ἄνισου πλούτου, ἀλλὰ τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος.³¹ Ἀπορρίπτεται καί τὴ θέση τῶν κοινωνιολόγων³² πού ὑποστηρίζουν τὴν ὀρθότητα τῆς ὑπαρξῆς τῶν κοινωνικῶν τάξεων στηριζόμενοι στὸ νόμο τῆς φυσικῆς κληρονομικότητος, πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν ὑφιστάμενων κοινωνικῶν τάξεων ἢ ἀνήκουν στὴν ἴδια τάξη. Ἡ θέση αὐτῆς εἶναι γιὰ τὸν Ἐλευθερόπουλο ἀντιφατικὴ, γιατί ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ἴδιοι τονίζουν ὅτι μετὸν κοινωνικὸ ἀνταγωνισμὸ ἡ ἐργασία ἀνατίθεται πάντοτε στοὺς ἰκανοὺς καί ἀρμόδιους καί ἔτσι καί τὰ ἄτομα τῶν κατώτερων τάξεων, ἐὰν ἔχουν προσόντα, μποροῦν νὰ ἀνυψωθοῦν, νὰ μεταθεθοῦν σέ ἄλλη τάξη.³³ Μετὸν τρόπο αὐτὸ ἀπορρίπτεται αὐτόματα καί ἡ «βιολογικὴ θεωρία» πού ἀποδίδει κατὰ τὴν εὐφυΐα στὰ τέκνα τῶν χαμηλότερων κοινωνικῶν τάξεων.³⁴

Ἡ οικονομικὴ κατάσταση διαπλάθει τὸ χαρακτῆρα τοῦ κοινῶ ἀνθρώπου καί μάλιστα τῆς πλευρῆς ἐκείνης πού δέν εἶναι καθορισμένες ἀπὸ τὴ φύση. Μετὴν ἔννοια αὐτῆς οἱ περιώνυμες ἀρχές τῆς *σωφροσύνης* καί τὸ *πᾶν μέτρον ἄριστον* γεννήθηκαν ὡς ἀντενέργειες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπέναντι στὴ φτώχεια πού εἶχε ἡ χώρα. Γι' αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐξυμνοῦν τὸν πλοῦτο καί τοὺς πλούσιους τῶν ἰωνικῶν πόλεων. Ἐξάλλου ὁ ἰωνικός³⁵ βίος σημαίνει βίον ἀπολαυστικόν.³⁶

Ὅριζοντας ἀκριβέστερα τὴν ἠθικὴν προσταγὴ γράφει ὅτι ἡ πηγὴ τῶν νέων παραγγελμάτων γιὰ τὸν τρόπο ζωῆς, καθ' αὐτὰ ἔξω ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ κύρος, σχετίζονται μετὰ τῆς συνθηκῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, μετὰ τὴ νοοτροπία καί τὴν πνευματικὴν κατάσταση στὴν ὁποία φθάνει ὁ λαὸς αὐτὸς κατὰ τὴν ἐξέλιξή του.³⁷ Ἡ νίκη ὁμοῦ τῆς νέας ἠ-

θικότητος δέν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῶν βιοτικῶν ὑλικῶν συμφερόντων τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι ἡ μόνη κοινὴ εὐτυχία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον εἶναι ἡ ὑλικὴ εὐτυχία καί ἡ ἔσωτερικὴ εἰρήνη πού προξενεῖ, γιατί εἶναι ἐξασφαλισμένα τὰ πρὸς τὸν βίον ἀναγκαῖα ἀγαθὰ. Ὑπάρχουν βέβαια διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ποιότητα καί τὴν ποσότητα τῶν ἀγαθῶν. Πάντως ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι σέ μιὰ τέτοια εὐτυχία εἶναι πολὺ περιορισμένη.³⁸

Βλέπει τὰ ὑλικά ἀγαθὰ πού εἶναι συνδεμένα μετὰ τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης τῶν

21. Ὁ κοινωνικός βίος..., σ. 72-73.

22. Γνωρίζει, ἀσφαλῶς, τῆς ἀπόψεις του ὅπως δηλώνει στὴν *Γενικὴ κοινωνιολογία*, σ. 46, σημ. 1. Ἀναφέρει ἐδῶ δύο ἔργα τοῦ Engels. Στὸ πρωτότυπο τὸ «Der Ursprung der Familie des Privateigentums und des Staates», 1894 (*Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας...*) καί μεταφρασμένο ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο τὸ «Die Entwicklung des Socialismus von der utopie zur Wissenschaft», 1896 (*Ἡ ἐξέλιξη τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπὸ τὴν οὐτοπία στὴν ἐπιστήμη*).

23. Α. Ἐλευθερόπουλος, «Κοινωνικὲς τάξεις καί κοινωνικὰ κόμματα», *ΑΟΚΕ*, τ. 1, τχ. 1 (1921), σ. 6-8.

24. Ὁ κοινωνικός βίος..., σ. 105-106.

25. «Κοινωνικὲς τάξεις...», σ. 5.

26. Ὁ κοινωνικός βίος..., σ. 107.

27. Οἱ ἀπόψεις αὐτές, ὡς γνωστόν, κυριαρχοῦν στὸ γαλλικὸ διαφωτισμὸ. Ὁ Ἐλευθερόπουλος πού δέν τῆς ἀσπάζεται κατηγορήθηκε ὅτι μετὴν κοινωνιολογία του ἐκφράζει τὸ πνεῦμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ του ζεῖ στὴν ἀναγέννηση τοῦ 18ου (βλ. «Ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος καί ἡ κοινωνία» σ. 97).

28. «Κοινωνικὲς τάξεις...», σ. 14-15.

29. Α. Ἐλευθερόπουλος, «Ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος καί ἡ κοινωνία», *ΑΟΚΕ*, τ. 6 (1926) τχ. Β', σ. 103-104.

30. «Κοινωνικὲς τάξεις...», σ. 8.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 8.

32. Ἀναφέρεται στῆς ἐργασίες τοῦ Ammon, «Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen», σ. 14 καί Cyp. von Overbergh, «La classe sociale», 1905 (βλ. γιὰ τὸ α' Ὁ κοινωνικός βίος..., σ. 232, σημ. 1 καί γιὰ τὸ β' «Κοινωνικὲς τάξεις...», σ. 7, σημ. 1).

33. Ὁ κοινωνικός βίος..., σ. 231-232.

34. Τὴν ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ H.E. Ziegler στὸ «Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie». Ὁ Ἐλευθερόπουλος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ziegler ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Weismann (βλ. σχετικὰ Ὁ κοινωνικός βίος... σ. 233-234, σημ. 4.).

35. Βλ. *Λεξικὸν Σουΐδα*, τ. Γ', σ. 549 (ἐκδ. Βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων).

36. *Ὀικονομία καί φιλοσοφία*, σ. 114-115.

37. Α. Ἐλευθερόπουλος, *Θρησκεία, Θεός, ἠθικότης καί οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν κοινὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν*, ἐκδ. Παπαζήσης, Ἀθῆνα 1953, σ. 75. (Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ ἀποτελεῖ συμπλήρωση τῶν δύο γερμανικῶν ἔργων α) Gott, Religion καί β) Die Sittlichkeit und der philosophische Sittlichkeitswahn (*Ἡ ἠθικότης καί ἡ ἠθικὴ πλάνη περὶ ἠθικότητος*).

38. Α. Ἐλευθερόπουλος, *Φιλοσοφία, γενικὴ ἀποψις τοῦ κόσμου ἢ κοσμοθεωρία*, σ. 122-123.

ἀνθρώπων νά λειτουργοῦν ὡς «ἀπολυτρωτικοί ἐρεθισμοί» στήν παραγωγή ἠθικῶν ἀξιών.³⁹ Τήν ἴδια ἄποψη προβάλλει καί ὁ Δ. Γληνός⁴⁰ στό ἄρθρο του γιά τόν Ἐλευθερόπουλο τονίζοντας ὅτι ἡ βαθμιαία ἐξασφάλιση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν στή διάρκεια τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης συνετέλεσε καί στήν ἀνάπτυξη τῶν ἠθικῶν ἀξιών.

Ἡ ἠθική πλευρά τῆς κοινωνίας εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθεῖ μόνο ἀπό τίς ἐκάστοτε οἰκονομικές καταστάσεις. Γι' αὐτό, κατὰ τόν Ἐλευθερόπουλο, οἱ οἰκονομικές καταστάσεις, ὅπως καί κάθε αἰτία ἐξω ἀπό τόν ἄνθρωπο, δέν παράγουν ἄμεσα τίς ἠθικές ιδέες, ἀλλά μόνο συντελοῦν στήν παραγωγή τους, ἐνῶ ἡ ἄμεση αἰτία πού τίς γεννᾷ βρίσκεται στόν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖ πάντοτε, ἢ μόνο συνήθως, ὑπό τήν ἐπίρροια ἐξωτερικῶν αἰτιῶν.⁴¹

Πιστεῖν πῶς ὁ ἠθικός ἀρχές μποροῦν νά ἐπιβιώσουν καί μετά τήν καταστροφή τῶν οἰκονομικῶν ὄρων μέ τούς ὁποίους συνδέθηκαν. Παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα πού καταστράφηκε ἀπό οἰκονομικούς καί ὄχι ἀπό ἠθικούς λόγους. Ἐνῶ καί καταστραμμένη συγκρατιόταν σέ πνευματικό καί ἠθικό ὕψος καί παρήγαγε τό χριστιανισμό. Ἀντίστροφα, κράτη καί πολιτείες συγκρατιοῦνται καί χωρίς ἠθικό ὕψος, ἀρκεῖ νά βρισκονται σέ καλή οἰκονομική κατάσταση καί νά διαθέτουν ἐπαρκή καί ἀνεκτὴ ὀργάνωση.⁴²

Θέση του γιά τήν κοινωνική συμβίωση εἶναι ὅτι κάθε ἄνθρωπος προσπαθεῖ νά συντηρήσει τόν ἑαυτό του καί ἀγωνίζεται κατὰ τοῦ ἄλλου, παρ' ὅλο πού ὁ τυφλός ἀνταγωνισμός γεννήθηκε ἀπό τόν οἰκονομικό βίω καί ἔλειπε στήν ἀρχή.⁴³ Ἡ κοινωνία αὐτή καθ' αὐτή δέν εἶναι ἀπλή συμβίωση ἴσων, ἀλλά συμβίωση ἀνίσων. Ἡ τάση γιά ἰσότητα πηγάζει ὄχι ἀπό τήν κοινωνία, ἀλλά ἀπό τήν πνευματική ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νά ἀνατρέψει τήν ἀρχή τῆς ἀνισότητος καί τίς ιδέες πού πηγάζουν ἀπ' αὐτή.⁴⁴

Οἱ ἐξωτερικοί σκοποὶ τῆς κοινωνίας πού ὑφίστανται ἀναγκαστικά ἐξαιτίας τοῦ *περί ὑπάρξεως* ἀγώνα κάθε συγκεκριμένης πολιτείας ἐναντίον ἄλλων πολιτειῶν χάνουν τήν παντοδυναμία τους μέσα στοῦς κοινωνικούς συνδέσμοις πού ἀναπτύσσονται καί κορυφώνονται ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν. Γιὰ παράδειγμα, τό προλεταριάτο στόν ἀγώνα του κατὰ τῆς κεφαλαιοκρατίας θέλει νά ὑπερβῆ τά κρατικά ὄρια, τοὺς κρατικούς φραγμούς καί νά ἀποκτήσει παγκοσμιότητα. Ὁ ἀρχικά ἐναῖος καί κοινός σκοπός, ὅταν μετατρέπεται σέ ἐθνικισμό, παύει νά εἶναι σκοπός κοινά ἐπιδιωκόμενος καί γίνεται σκοπός ἐνός μόνον μέρους τῆς κοινωνίας πού τόν ἐπιβάλλει καί σ' αὐτό.⁴⁵

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ δικαίου συνδέεται αἰτιολογικά μέ τήν ὑπαρξή τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Καί ἐπειδή οἱ κοινωνικές τάξεις δέν εἶναι παρά σύνολο ἀνθρώπων ὁμοίων ὡς πρὸς τήν οἰκονομική κατάσταση, δέχεται ὅτι μεταξύ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν ἀτόμων καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ δικαίου ὑπάρχει αἰτιολογική συνάφεια.⁴⁶

Τό δικαίωμα ἐκφράζει τό περιεχόμενο τῆς νικηφόρας θέλησης πού μπορεῖ νά καθορίζεται, ὅπως εἶδαμε, ἀπό ὑλικά συμφέροντα, μπορεῖ ὅμως καί ἀπό τήν ἰδεολογία. Κάθε νομική κατάσταση εἶναι κατάσταση ὑλικῶν ἢ πνευματικῶν πόθων πού ἐπικράτησαν μέ τή βία, μέ νίκη κατὰ τῶν ἀντίπαλων πόθων καί ἐπιβάλλονται ὡς ὁ νόμος καί οἱ νέοι κανόνες τῶν σχέσεων.⁴⁷

Σχετικά μέ τό χαρακτήρα τοῦ ἔθνους δέν δέχεται ὅτι αὐτός εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως. Γιατί δέν βρίσκουμε πουθενά κάτω ἀπό τίς ἴδιες οἰκονομικές σχέσεις τά ἴδια πνευματικά φαινόμενα. Ἐξάλου οἱ οἰκονομικές σχέσεις καθορίστηκαν ἀπό τό «ιδιάζον» πνεῦμα κάθε ἀνθρωποφυλῆς.⁴⁸ Ἡ ὑλική κατάσταση τῆς κοινωνίας συσχετίζεται μέ τό χαρακτήρα τοῦ ἔθνους, ὅπως καί μέ τό ρόλο τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καί τήν ἰδεολογία, αὐτή ὅμως ἀποτελεῖ μόνον τόν *ἐκλυτρωτικό ἐρεθισμό*.⁴⁹

Ἀπορρίπτεται καί τήν ἐμφάνιση τῶν ἐθνικῶν διαφορῶν ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῶν οἰκονομικῶν καί τῶν τοπικῶν καταστάσεων. Ἐν ἴσχυε αὐτό, θά σήμαινε ὅτι μαζί μέ τίς ὁμοιες ἢ τίς ἴδιες οἰκονομικές καταστάσεις θά ἐμφανίζονταν ὁ ἴδιος ἢ ὁμοῖος ἐθνικός χαρακτήρας. Οἱ ὁμοιότητες πού παρατηροῦνται ὀφείλονται στήν ἀνάμιξη τῶν φυλῶν. Ὁ χαρακτήρας ἐνός ἔθνους, ἀφοῦ σχηματιστεῖ, παραμένει σταθερός.⁵⁰ Ὁ «ιδιάζον» αὐτός χαρακτήρας τοῦ ἔθνους λειτουργεῖ ὀπωσδήποτε ὡς πνευματική αἰτία τῆς ἐξέλιξης.⁵¹

Ἡ οἰκονομική ἀντίληψη μπορεῖ νά καταστῆ ἀντικειμενική ἀπόφαση γιά τίς διάφορες φάσεις τῆς ἐξέλιξης καθορίζοντας ὅτι τό ἔθνος ἀναπτύσσεται ἢ καταστρέφεται οἰκονομικά.⁵²

Τελικά διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι «ἡ πρώτη ἀρχική αἰτία τῆς ἐξέλιξης εἶναι ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ ἔθνους, ὅπως καί εἰς τά ἄτομα τό πρῶτον καί ἀρχικόν εἶναι ἡ ἰδιοφυΐα των».⁵³

Ἀναφερόμενος στήν κριτική πού τοῦ κάνει ὁ Κορδάτος,⁵⁴ γράφει ὅτι αὐτός παραφράζει τίς θέσεις του λέγοντας ὅτι δέχεται τίς ἠθικές αἰτίες καί τήν ἐθνική διαφορά ὡς ρυθμιστή καί δημιουργό τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καί ὄχι τόν οἰκονομικό παράγοντα.⁵⁵

Μιλώντας γιά τό ρόλο τῆς προσωπικότητας στήν ἱστορία διατυπώνει τήν ἄποψη ὅτι οἱ ἀτομικές διαφορές δέν

μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μόνο στίς οἰκονομικές καταστάσεις. Γιατί ὑπάρχουν ἰδιοφυΐες ἀνεξάρτητες ἀπ' αὐτές.⁵⁶ Θεωρεῖ ἐπομένως ἀδύνατο νά ἀρνηθοῦμε τήν ὑπαρξή πνευματικῶν αἰτιῶν ἐξέλιξης στή διαμόρφωση τῶν μεγάλων ἀνδρῶν. Κατ' αὐτόν οἱ Περικλῆς, Μ. Ἀλέξανδρος, Ναπολέον καί Βίσμαρκ ἔδωσαν τή διεύθυνση στήν ἐξέλιξη τῶν ἀντίστοιχων λαῶν καί δέν ἦταν δημιουργήματα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.⁵⁷

Πιστεῖν πῶς στήν ἀνθρώπινη κοινωνία, ὅταν ἀλλάζει ὁ *ἰσχυρός*, ἐπέρχεται (ἢ εἶναι δυνατόν νά ἐπέλθει), ἀνάλογα βέβαια μέ τήν ἄποψη πού ἔχει αὐτός πού ὑπερίσχυσε γιά τά ὑλικά συμφέροντα καί ἀνάλογα μέ τήν ἰδεολογία του, καί τέλεια μεταβολή τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων.⁵⁸ Ὅταν ὁ ἰσχυρός νομοθετεῖ ὑποκύπτοντας στίς οἰκονομικές ἀνάγκες σημαίνει ὅτι αὐτός συμπράττει ἢ αὐτενεργεῖ στίς περιπτώσεις αὐτές καί τότε καταμετρά τήν ἰσχύ του.⁵⁹

Γ. Κριτική στήν ὕλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρξ

Ὁ Ἐλευθερόπουλος εἶναι ὁ πρῶτος⁶⁰ θεωρητικός πού ἀσχολήθηκε μέ τόν ἰ-

39. *Στό ἴδιο*, σ. 128.

40. Δ. Γληνός, «Ὁ Ἐλευθερόπουλος καί ἡ φιλοσοφία του» (1911), *Ἄπαντα*, τ. Β', ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1983, σ. 70.

41. Α. Ἐλευθερόπουλος, «Ἡ ὕλιστική θεωρία τῆς ἱστορίας κατὰ Κάρολον Μάρξ», *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν καί Νομικῶν Ἐπιστημῶν* (EKNE), τ. I (1908), τχ. 2, σ. 156.

42. Α. Ἐλευθερόπουλος, «Ὁ θετικισμός ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ», *ΑΟΚΕ*, τ. Δ', τχ. β' (1924), σ. 157.

43. Α. Ἐλευθερόπουλος, *Γενική Κοινωνιολογία*, ἐκδ. Παπαζήσης, Ἀθήνα 1950, σ. 60.

44. «Ὁ θετικισμός...», σ. 156.

45. Α. Ἐλευθερόπουλος, «Κοινωνία καί πολιτεία», *ΑΟΚΕ*, τ. I (1921), τχ. β-δ, σ. 123, μφρ. Δ. Καλιτσουάνικος ἀπό τό γερμανικό πρωτότυπο μέ τόν τίτλο «Gesellschaft und Staat», δημοσιευμένο στήν «Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft» Chrsg. v.k. Bücherl, 1921, σ. 169 κ.ε.

46. *Ὁ κοινωνικός βίος...*, σ. 88-89.

47. *Στό ἴδιο*, σ. 191-192.

48. *Ὁ π.*, σ. 120.

49. *Ὁ π.*, σ. 122.

50. «Ἡ ὕλιστική θεωρία τῆς ἱστορίας...», *EKNE*, σ. 157-158.

51. *Στό ἴδιο*, σ. 159-160.

52. «Τρόπος καί νόμος...», σ. 6.

53. *Στό ἴδιο*, σ. 8.

54. Γ. Κορδάτος, ὁ π., σ. 1β'-1γ'.

55. «Τρόπος καί νόμος...», σ. 8.

56. «Ἡ ὕλιστική θεωρία τῆς ἱστορίας...», σ. 156.

57. *Στό ἴδιο*, σ. 159.

58. *Γενική κοινωνιολογία*, σ. 77.

59. *Στό ἴδιο*, σ. 86.

60. Αὐτό δηλώνει ὁ Γληνός στό ἄρθρο του «Ὁ Ἐλευθερόπουλος καί ἡ φιλοσοφία του», σ. 56.

στορικό υλισμό σέ γερμανικό πανεπιστήμιο, θεωρώντας τον, βέβαια, κριτικά. "Όπως γράφει τό 1911 ό Γλνός, ή θεωρία του Ιστορικού υλισμού άπορρίπτεται δογματικά από τούς φιλοσόφους και τούς θεωρητικούς τών συντηρητικών και έθνικοφρόνων άστών, ενώ γίνεται δογματικά άποδεκτή από τούς φιλόσοφους και τούς θεωρητικούς τών προλεταρίων. Μόνο οί θεωρητικοί και οί φιλόσοφοι τών φίλελεύθερων και ριζοσπαστών μικροαστών άρχισαν νά συζητούν και νά γονιμοποιούν μ' αυτές τίσ Ιστορικές και κοινωνικές έπιστήμες.⁶¹

Παρουσιάζοντας συνοπτικά τή γενική θέση του Μάρξ γιά τήν Ιστορική εξέλιξη πού είχε διατυπωθεί στόν *Πρόλογο* του Έργου *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*⁶² γράφει: «Η θεωρία αυτή λέγεται (ώς έκ τής προβλέψεώς της ό-τι δηλαδή ή εξέλιξις θά καταλήξει εις συντροφισμόν, σοσιαλισμόν) θεωρία του έπιστημονικού κοινωνικού συντροφισμού (σοσιαλισμού) ή γενικότερον ή υλιστική άποψις τής Ιστορίας. Κατ' αυτήν λοιπόν πάν ό,τι συμβαίνει έντός τής κοινωνίας συμβαίνει από οικονομικούς λόγους και διά τής πάλης τών (οικονομικών) τάξεων· ιδεολογικάί αιτίαι τών γεγονότων, έφ' όσον παρουσιάζονται, είναι και αυτά προίόντα οικονομικών αιτιών».⁶³

Κρίνει θετικά τήν παρέμβαση του Μάρξ στό φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ αναφέροντας ότι ό Μάρξ έθεσε σωστά τό κοινωνιολογικό πρόβλημα άπέναντι στόν Χέγκελ. Γιατί άπέρριψε τήν άποψή του⁶⁴ ότι τό άπόλυτο πνεύμα (νοός, Λόγος) παράγει τήν Ιστορία και έβαλε στή θέση του τήν ίδια τήν πραγματικότητα.⁶⁵ Πήρε όμως ως αίτιο μόνο τήν οικονομική ζωή και έτσι έπεσε σέ κατασκευαστική έξήγηση τών γεγονότων τής κοινωνίας.⁶⁶ Ήδη τό 1904 στήν *Κοινωνιολογία* του⁶⁷ (*Soziallogie*) άπορρίπτει τή γενική θέση του Μάρξ ότι ή οικονομική σύνθεση τής κοινωνίας (Α) άποτελεί τή βάση πάνω στήν όποία ύψώνεται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα και στήν όποία άνταποκρίνονται όρισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης (Β).⁶⁸

Γιά τόν Μάρξ ή κατάσταση Β προέρχεται από τήν κατάσταση Α και δίνει αυτό πού προετοιμάστηκε σέ εκείνη. "Ο Έλευθερόπουλος καταλογίζει στό Μάρξ ότι δέν καθόρισε έμπειρικά και τό μηχανισμό αυτής τής εξέλιξης.⁶⁹ Φαίνεται όμως ότι δέν εκτίμησε σωστά τή μεθοδολογία του Μάρξ, γιατί οί νεώτεροι έρευνητές⁷⁰ τονίζουν ως βασικό χαρακτηριστικό του Μάρξ τή χρήση έμπειρικών μεθοδολογικών μοντέλων.

Έξετάζοντας τό παραπάνω σχήμα του Μάρξ ό Έλευθερόπουλος δέν θεωρεί ότι ή κατάσταση Β προέρχεται γεωμετρικά ή τελεολογικά από τήν κατάσταση Α, αλλά ότι ή κατάσταση Α άποτελεί τόν έκλυτρωτικό έρεθισμό

γιά τήν ένεργοποίηση τών αιτιών τής εξέλιξης, ενώ ή κατάσταση Β είναι μόνο μία ένδεχόμενη κατάσταση, γιατί οί αιτίες πού παίρνουν μέρος στήν εξέλιξη δέν δείχνουν άναγκαίο συνδυασμό.⁷¹

Θεωρεί τήν υλιστική αντίληψη τής Ιστορίας άνακριβή, γιατί δέν καθορίζει τίς αιτίες παραγωγής τής οικονομικής κατάστασης. Κρίνοντας τή θέση του αυτή ό Π. Κανελλόπουλος⁷² γράφει ό-τι ό Έλευθερόπουλος συγχέει τήν οικονομική κατάσταση, πού είναι παράγωγο, μέ τίς παραγωγικές δυνάμεις, δηλαδή τά τεχνικά μέσα παραγωγής, πού είναι ή αίτία, θεωρώντας ως υλικές αιτίες τής εξέλιξης τίς οικονομικές σχέσεις.

Πέρα όμως από τήν διαπιστωμένη αυτή άσάφεια, πού είναι μάλλον άποτελεσμα γλωσσικής άνεπάρκειας, εκείνο πού ενδιαφέρει πρώτιστα είναι ή άπόρριψη από τόν Έλευθερόπουλο του οικονομικού παράγοντα ως καθοριστικού γιά τήν κοινωνική εξέλιξη.

Η οικονομική κατάσταση (μέσα παραγωγής) λοιπόν μπορεί νά θεωρηθεί ως αίτία μιās δράσης και έπομένως μιās νέας κατάστασης, αλλά αυτό προϋποθέτει ψυχικές και πνευματικές διαφορές τών άτόμων και τών έθνών και άκόμη συνείδηση και συναίσθηση τής κατάστασης από κάθε άτομο. Πάντως ό Έλευθερόπουλος δέχεται ότι και τά υλικά συμφέροντα, οί υλικές αιτίες έπιφέρουν μεταβολές στήν όψη του κοινωνικού βίου. Πρέπει όμως νά λέμε ότι ή συνείδηση τής οικονομικής κατάστασης και ή συνείδηση τής υλικής θέσης του άτομικού άνθρώπου στήν κοινωνία, καθώς και ή συνείδηση τών έθνών γιά τίς σχέσεις τους, είναι ή αίτία τής εξέλιξης.⁷³

Χαρακτηρίζει μονομερή τήν άποψη πού ύποστηρίζει ότι όσα συμβαίνουν στήν κοινωνία όφείλονται σέ οικονομικούς λόγους. Έπειδή ή πνευματική και ψυχική σύσταση τών άνθρώπων δέν είναι ή ίδια, έπρεπε νά ύποτεθεί ότι όλοι οί άνθρωποι δέν ένεργούν κατά τόν ίδιο τρόπο και παρωθημένοι από τούς ίδιους λόγους, δηλαδή τούς οικονομικούς. (Γιά παράδειγμα ό μουσικός και ό ποιητής δέν εργάζονται άναγκαία γιά οικονομικούς λόγους.)

Έάν ό ιδεολόγος γεννιέται ως ιδεολόγος και δέν γίνεται τέτοιος από τήν επίδραση τής οικονομικής κατάστασης, ή ύπόθεση είναι ότι ή κοινωνική του ένεργεια ώθείται από τήν έσωτερική ιδεολογία, έστω κι άν παίρνει ύπόψη του τήν ύφιστάμενη οικονομική κατάσταση τής κοινωνίας. Έάν θεωρηθεί ότι οί άνθρωποι ως ομάδες έχουν μία όποιαδήποτε ψυχική ιδιότητα κατά τό μάλλον ή ήττον όμοια, τότε όσα ισχύουν γιά τόν ιδεολόγο ισχύουν και γιά τή διαφορά τών έθνών. Έτσι παίρνοντας ύπόψη τούς παραπάνω ψυχο-

λογικούς λόγους καταλήγει στό συμπέρασμα ότι ή γένεση τών γεγονότων από οικονομική και μόνο αίτία δέν ισχύει άπόλυτα.⁷⁴

Έκτός από τήν πάλη τών κοινωνικών τάξεων άναγνωρίζει τήν ύπαρξη ή τή δυνατότητα ύπαρξης και άλλων τρόπων παραγωγής τών κοινωνικών φαινομένων. Άποδίδει στόν Μάρξ τό χαρακτηρισμό τών τάξεων ως βιολογικών ένοτήτων,⁷⁵ χαρακτηρισμό τόν όποιο άπορρίπτει, γιατί οί βιολογικές ένότητες δέν μπορούν νά μεταβληθούν σέ άλλες, ενώ ή μεταπήδηση από τή μία τάξη στήν άλλη είναι δυνατή. Άρνητικά κρίνει και τή θέση του Ένγκελς⁷⁶ γιά τήν άνυπαρξία κοινωνικών διακρίσεων στήν προπολιτειακή κοινωνία. Γι' αυτόν⁷⁷ οί διακρίσεις άρχίζουν μέ τήν πρώτη εμφάνιση του άνθρώπου στή γή. Δηλώνει όμως ότι δέν κάνει συνολική κριτική στό μαρξισμό, αλλά κρίνει μόνο τή θέση του Μάρξ σχετικά μέ τό ζήτημα τής «μηχανικής» τής κοινωνικής εξέλιξης και μάάλιστα μόνο τυπικά.⁷⁸

Έξετάζοντας τήν έννοια τής άναγκαιότητας τήν όποία περιλαμβάνει ή υλιστική αντίληψη τής Ιστορίας, θεωρεί θαύμα τόν τρόπο πού τήν έξηγει ό Μάρξ. Γιατί ό Ιστορικός υλισμός πα-

61. Στο ίδιο, σ. 55.

62. Κάρλ Μάρξ, *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*, εκδ. Οικονομική και φιλοσοφική βιβλιοθήκη, Άθήνα 1956, σ. 6-8.

63. *Γενική κοινωνιολογία*, σ. 47.

64. K. Marx - Fr. Engels, «The Holy Family», collected works, τ. 4, Progress publishers, Moscow 1975, σ. 85-86.

65. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 186.

66. Έννοει, προφανώς, τό γενικό συμπέρασμα του Μάρξ στήν *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*, σ. 6-8. Η υλιστική αντίληψη εκτίθεται αναλυτικότερα στό έργο τών Marx - Engels, «The German Ideology», col. works, τ. 5, Moscow 1976, σ. 31-93. Αυτό τό συμπέρασμα θεωρεί ό Έλευθερόπουλος κατασκευαστική έξήγηση.

67. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 161.

68. *Κριτική τής πολιτικής οικονομίας*, σ. 7.

69. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 186-188.

70. Βλ. Ι. Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και Ιστορικής μεθοδολογίας*, μτφρ. Μ. και Γ. Μαργακός, εκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1983, σ. 40-48, 109-113 και 117-123.

71. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 188.

72. Π. Κανελλόπουλος, «Ο Έλευθερόπουλος και ή κοινωνιολογία του», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας τών Έπιστημών (ΑΦΘΕ)*, έτος Β', τ. 2, τχ. 4, σ. 507-508.

73. *Ο κοινωνικός βίος...*, σ. 170-171.

74. Στο ίδιο, σ. 48-49.

75. K. Marx, «Capital», τ. 1, progress publishers, Moscow 1977, σ. 352, σημ. 2.

76. Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή τής οικονομίας, τής άτομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, μτφρ. Σέμαν, Άθήνα (άχρονολ.), σ. 43-154.

77. «Κοινωνικά τάξεις...», σ. 3.

78. *Γενική κοινωνιολογία*, σ. 49.

ραδέχεται την ακριβή προγνωστική νομοτέλεια παρασυρμένος από την εσφαλμένη γνώμη ότι η εξέλιξη έχει μία κύρια και μόνη αιτία,⁷⁹ την οικονομική κατάσταση. Για τό Μάρξ δηλαδή κάθε νέα ιστορική εποχή είναι άμεση συνέπεια της προηγούμενης. Έτσι ή σύγκρουση των ατομικών θελήσεων των μελών μιάς κοινωνίας αποτελεί τό μηχανισμό μέσα από τον οποίο παράγεται μία νέα κοινωνική κατάσταση από την προηγούμενη, της οποίας είναι αναγκαία γεωμετρική συνέπεια. Η προηγούμενη οικονομική κατάσταση ενεργεί βάζοντας τις ατομικές θελήσεις σε κίνηση ως νους.⁸⁰

Ο Μάρξ και ή ύλιστική αντίληψη πού αυτός θεμελίωσε «σφάλει» και για έναν ακόμη λόγο. Οί οικονομικές καταστάσεις είναι διατεταγμένες καταστάσεις μιάς κοινωνίας και συνεπώς πρέπει νά υπαχθούν στίς πνευματικές και ύλικές αιτιότητες τους. Ύλικές αιτιότητες είναι οί διαφορές των ατομικών συμφερόντων τά όποια επηρεάζονται και τίθενται σε κίνηση από τις οικονομικές καταστάσεις. Χωρίς διαφορά ατομικών συμφερόντων όμως καμία κίνηση δέν μπορούν νά προκαλέσουν οί οικονομικές καταστάσεις.

Ο ιστορικός ύλισμός κατακρίνεται από τον Έλευθερόπουλο και για τά συμπεράσματά του πού τά θεωρεί όχι αποτέλεσμα πραγματικών και έγκυρων έρευνών, αλλά σύμπταμα οικονομικών και πολιτικών καταστάσεων.⁸¹ Καί ως παράδειγμα φέρνει την προσπάθεια της θεωρίας αυτής νά εξηγήσει τή διαφορά Πλάτωνα και Άριστίππου ως πρός τον προορισμό του ανθρώπου από την προσωπική οικονομική τους κατάσταση. Η εξήγηση πού δίνεται είναι έσφαλμένη, τή αναιρείται από την ταυτότητά της οικονομικής και της γενικής κοινωνικής θέσης των δύο άνδρων.⁸²

Περνώντας στο χώρο του κοινωνικού μετασηματισμού, ο Έλευθερόπουλος δέν αποδέχεται την άποψη του Μάρξ ότι οί οικονομικοί λόγοι ώθοϋν σε επαναστατική εξέλιξη. Ο ίδιος θεωρεί ότι κάθε μέρα επέρχεται μεταβολή του καθεστώτος *έν ήρεμία*. Δέχεται όμως ότι ή ήρεμη εξέλιξη έχει όρια, γιατί τό νέο δέν μπορεί νά αντιβαίνει στο πνεύμα του καθεστώτος. Οί μεταβολές του καθεστώτος μέσα από τή Βουλή είναι άμεσες, δηλαδή είναι άποτέλεσμα της πάλης των κομμάτων πού αντιπροσωπεύουν άρχές ή ιδέες και τό αποτέλεσμα αυτό καθορίζεται ως νόμος. Η επαναστατική τακτική στην εξέλιξη μπορεί νά ισχύσει, όταν υπάρχει μία κοινοβουλευτική πλειοψηφία και θελήσει αυτόματη αλλαγή του καθεστώτος και του πνεύματός του. Προϋποτίθεται όμως ότι ή ένοπλη δύναμη της χώρας αυτής θά κρατήσει ούδέτερη στάση ή θά στηρίζει την πλειοψηφία αυτή. Άλλά δέν συμβαί-

νει πάντα έτσι.⁸³

Η υιοθέτηση της θεωρίας του ιστορικού ύλισμού από τους σοσιαλιστές χαρακτηρίζεται ως λάθος, γιατί είναι έσφαλμένη ή έκδοχή ότι ή θεωρία αυτή αποτελεί τή φιλοσοφική βάση του σοσιαλισμού.⁸⁴ Κρίνει όμως θετική την προσφορά του σοσιαλισμού στην έρευνα του ζητήματος, αν είναι δυνατή ή μεταρρύθμιση της κοινωνίας, πράγμα πού δέν έχει γίνει από κανένα άλλο κίνημα. Σύμφωνα με τον Μάρξ⁸⁵ ή αλλαγή αυτή είναι αναγκαία ακολουθία της μέχρι σήμερα εξέλιξης της ύφιστάμενης κοινωνίας. Ο Μάρξ όμως άπατάται, κατά τον Έλευθερόπουλο, επειδή θεωρεί τό σοσιαλισμό ως πραγματική συνέπεια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ο σοσιαλισμός είναι φιλοσοφικός πόθος πού γεννήθηκε σε μία ψυχή ανάλογα διατεθειμένη, ικανοποιώντας τά συμφέροντα του προλεταριάτου και φαντάζοντας άπαισία στους εκμεταλλευτές.⁸⁶ Ο σοσιαλισμός βρήκε τις ρίζες των κακώς κειμένων. Ως ιδέα είναι ή μόνη και πραγματική λύση του κοινωνικού ζητήματος και της διαρρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων (κατάργηση ιδιωτικής περιουσίας, κοινά μέσα παραγωγής, κατάργηση ύφιστάμενης οικογένειας και έθνικών διαφορών).⁸⁷ Δέν δέχεται όμως ότι ο σοσιαλισμός μπορεί νά επιτύχει ποτέ την εξίσωση των ανθρώπων μιάς κοινωνίας.⁸⁸ Ο ίδιος φυσικά δέν δηλώνει σοσιαλιστής, αφού στην πρόταση, αν πρέπει νά πραγματοποιηθεί ο σοσιαλισμός, δίνει άρνητική άπάντηση.⁸⁹

Ο Π. Κανελλόπουλος κρίνει άστοχη τή θέση του Έλευθερόπουλου ότι ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός θέλοντας νά καταργήσουν τις κοινωνικές τάξεις και την ιδιωτική περιουσία άγνοϋν την ανθρώπινη φύση πού δέν είναι φυσικά ίδια σε κάθε άτομο. Χωρίς νά παίρνει θέση στο δυνατό ή όχι της οικονομικής ισότητας, τονίζει ότι ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός δέν ζητούν την εξομοίωση και την άρση της ατομικότητας, αλλά αποβλέπουν μόνο στην οικονομική ισότητα των ανθρώπων, χωρίς αυτή νά αίρει την άνομοιότητα. Οί άνθρωποι μπορούν νά διακρίνονται ως πρός την ατομικότητα χωρίς ή διάκριση αυτή νά συνδέεται με τό χρήμα και τό κεφάλαιο. Γιατί ή ανθρώπινη φύση δέν έχει σχέση οϋτε με την οικονομική ισότητα, οϋτε με την οικονομική άνισότητα.⁹⁰

Καταλήγοντας μπορούμε νά πούμε ότι ο Έλευθερόπουλος «δ έν Ζυρίχη σοφός Έλλην κοινωνιολόγος», κατά την έκφραση του Δ. Καλιτσουνάκη, θεωρεί ως πρωταρχική αιτία της εξέλιξης τή φυσική άνομοιότητα των ανθρώπων και στή συνέχεια τά πνευματικά και ύλικά αίτια πού βαίνουν παράλληλα. Αντιπάσκοντας όμως κάποτε άναγνωρίζει την ύπεροχή του οί-

κονομικού παράγοντα όταν γράφει ότι: «Ο Θουκυδίδης γνωρίζει λοιπόν καλώς ότι οικονομικά συνθήκαι καθορίζουν την πολιτειακή και γενικώς κοινωνική οργάνωσιν και την ψυχολογίαν και συμπεριφοράν των ανθρώπων» ή «Εάν ποτέ ή κοινωνία (ή Πολιτεία) καταρτιστεί τελείως ανθρωπιστική συντροφιστική = σοσιαλιστική, ώστε νά λείψουν τά ύλικά, τά βιοτικά έμπόδια, θά μεταβληθεί τότε ίσως και ή διαγωγή και του κατ' ίδιαν ανθρώπου σύμφωνα πρός την ήθικην τάσιν "ο άνθρωπος νά λάβη άξίαν ανθρώπου".⁹¹

Συνήθως όμως άπορρίπτει στά έργα του τή σπουδαιότητα της θεωρίας του ιστορικού ύλισμού ως μοναδικού έρμηνευτικού μοντέλου της ιστορίας.⁹² Έτσι κρίνοντας τή θέση του Κορδάτου ότι ο ιστορικός ύλισμός μπορεί νά εξηγήσει τά πολυπλοκότερα ιστορικά γεγονότα και κοινωνικά φαινόμενα, άποφαίνεται: «Τό πιστεύω, αλλά τό κατορθώνει όπως και ή Προκρούστης, ή διά νά μη άνατρέχω μακριά, όπως και ή Έγελ, ο πνευματικός πατήρ του Μάρξ κ.τ.λ. κ.τ.λ.».⁹³

79. Οί κριτικοί του μαρξισμού έπιμένουν νά τονίζουν την άποκλειστικότητα του οικονομικού παράγοντα παρ' όλες τις διευκρινίσεις πού έκανε για τό ζήτημα αυτό ο Engels (βλ. ένδεικτικά «Anti-Dühring», Moscow 1975 σ. 35).

80. «Η ύλιστική θεωρία της ιστορίας...», σ. 161-162.

81. Στο ίδιο, σ. 162.

82. Α. Έλευθερόπουλος, «Η σχέση της φιλοσοφίας πρός την έκάστοτε κοινωνία ν», ΑΟΚΕ, τ. 3, τχ. Α' (Ιαν.-Μαρ. 1923), σ. 6.

83. «Τρόπος και νόμος...», σ. 11.

84. «Η ύλιστική θεωρία της ιστορίας...», σ. 162.

85. Κριτική της πολιτικής οικονομίας, σ. 7-8.

86. «Η σχέση της φιλοσοφίας...», σ. 11.

87. Ο κοινωνικός βίος..., σ. 250-251.

88. Καί ο Γληνός επιβεβαιώνει ότι ο Έλευθερόπουλος δέν ήταν σοσιαλιστής (βλ. στην παραπάνω μελέτη του, σ. 70).

89. «Ότω δέ τό ζήτημα είναι μόνον, άν αυτός είναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεί, άν θά πραγματοποιηθεί ποτέ και άν πρέπει νά πραγματοποιηθεί, εγώ δέ εύρίσκω ότι και αί τρεις αυτά έρωτήσεις πρέπει νά λάβουν άρνητική άπάντησιν» (βλ. Ο κοινωνικός βίος..., σ. 251).

90. «Ο Έλευθερόπουλος και ή κοινωνιολογία του», ΑΦΘΕ, σ. 516.

91. Α. Έλευθερόπουλος, «Υπάρχει ήθικη εξέλιξις και εις τί συνίσταται», ΑΟΚΕ, τ. 35, τχ. β' (1955), σ. 97.

92. Άπαντώντας στην κριτική του Καλιτσουνάκη ότι άποκρούει ύπέρμετρα την ύλιστική αντίληψη και ότι δέν τή δέχεται οϋτε ως μέθοδο (βλ. «Τό εργατικόν ζήτημα» ΑΟΚΕ τ. Β' (1922), σ. 232 δηλώνει ότι αυτός λέγει μόνον ότι ή εξέλιξη δέν μπορεί νά εξηγηθεί μόνο από την οικονομική κατάσταση (βλ. «Κοινωνικά τάξεις...», ΑΟΚΕ, τ. 1, τχ. 1 (1921), σ. 11, σημ. 1).

93. «Τρόπος και νόμος...», σ. 8-9, σημ. 2.

ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ ΩΣ ΑΝΤΙΜΟΝΤΕΡΝΙΚΟΤΗΤΑ:

“Ένα παιχνίδι προθέσεων;

της Άννας Καφέτση

Ἀποκλειστικό ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης* εἶναι οἱ θεωρίες περί μεταμοντερνισμοῦ στίς πλαστικές τέχνες καί ἡ κριτική τους ἀνάγνωση. Σύμφωνα μέ τό διπλό σχῆμα πού ἔχει προταθεῖ ἀπό τόν Χ. Φόστερ¹ καί ἤδη δοκιμάζεται γιά τήν περιγραφή αὐτῶν τῶν θεωριῶν οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ἀπό τήν περασμένη δεκαετία, θά διακρίναμε ἕναν μεταμοντερνιστικό λόγο *ἀντίδρασης* ἢ νεοσυντηρητικό, καί ἕναν ἄλλο *ἀντίστασης* μέ πηγῆ τόν μεταδομισμό. Υἱοθετῶ τή διπλή αὐτή διάκριση παρά τόν κίνδυνο σχηματοποίησης καί πιθανόν ἀπλούστευσης τοῦ περιεχομένου θεωριῶν πού συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτήν, γιά νά τονίσω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι παρ' ὅλο πού συναντᾶμε τίς ἴδιες προθέσεις — ἐννοῶ τίς γραμματικές, μετά-(post), δια/μετά-(trans), ἀντί-(anti)—, δέν ὑπάρχει καί ἀνάλογη ταύτιση ιδεολογικῶν προθέσεων. Δέν θά ἐπιχειρήσω μιά ἐξαντλητική παράθεση τέτοιων θεωρήσεων. Θά ἀρκεστῶ σέ δύο μόνο, ἀκραῖα παραδείγματα τῆς συντηρητικῆς τάσης, πολύ ἐνδεικτικά ὡστόσο γιά τό κλίμα πού ἐπικρατεῖ τά τελευταία χρόνια στίς πλαστικές τέχνες. Ἀναφέρομαι σέ γραπτά καί ἐκθέσεις τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητῆ ἱστορίας τῆς τέχνης καί κριτικοῦ Α. Μπ. Ὀλίβα, καί τοῦ Γάλλου ἐπιμελητῆ στό Ἐθνικό Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης τοῦ Παρισιοῦ, Ζ. Κλαίρ. Μολονότι οἱ ἀπόψεις τους δέν συμπίπτουν ἀπολύτως, ὅπως ἐλπίζω νά φανεῖ στή συνέχεια, ὡστόσο καί οἱ δύο διακατέχονται ἀπό ἕνα ὁξύ καί ἐμπαθές πνεῦμα *ἀντιμοντερνικότητας*.

Τό ὅλο πρόβλημα θά μπορούσε νά σκιαγραφηθεῖ ὡς ἐξῆς: τά τελευταία χρόνια σ' ὅλες σχεδόν τίς σφαῖρες τῆς διανοητικῆς ζωῆς ὁ λεγόμενος μεταμοντερνισμός ἐμφανίζεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὡς ἀντιμοντερνισμός, καί ἡ μεταμοντερνικότητα ὡς ἀντιμοντερνικότητα. Ἀπό τή μιά μεριά ἀμφισβητεῖται ἡ δυνατότητα προώθησης τοῦ πειραματισμοῦ μέ νέα μέσα καί τεχνι-

κές, διακηρύσσεται ἐπομένως ὁ θάνατος τῆς μοντερνικότητας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὀρισμένοι φανατικοί ἀπολογητές τοῦ μεταμοντερνισμοῦ φτάνουν μέχρι διαγραφῆς τῆς, ὄχι μόνον ὡς τρόπου σκέψης καί ἔκφρασης, ἀλλά καί ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου, ὅπως ἐμφανίζεται στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μέ τίς ἱστορικές πρωτοπορίες. Οἱ βασικές θέσεις τοῦ συντηρητικοῦ αὐτοῦ ἀντιμοντέρνου μεταμοντερνισμοῦ συνοψίζονται σέ δύο ρητορικά σχήματα: α) τήν ἐξοδο ἀπό τήν ἱστορία ἢ τή στροφή πρὸς τά πίσω καί β) μιά πορεία ἀπό τήν ἀρνηση στήν κατάφαση.

Ἡ κύρια ἐναντίωση καί μομφή πού ἀκούγονται σήμερα ἀπό πολλές μεριές ἐπικεντρώνεται σ' ὅ,τι θεωρεῖται ἱστορικιστική τρομοκρατία τοῦ μοντερνισμοῦ, ἰδιαίτερα μέσα ἀπό τήν τελεολογική καί μεσσιανική ἀντίληψη γιά τήν τέχνη καί τούς στόχους τῆς, καθῶς ἐπίσης καί στήν ἐξελικτική ἀντίληψη προόδου σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάθε νεωτερικό κίνημα καθορίζεται σέ σχέση μέ τά προηγούμενα καί τά ἐπόμενα.

Ὁ Ὀλίβα, ἀπολογητής τήν τελευταία δεκαετία μιάς τέχνης τήν ὁποία βάφτισε ἀρχικά *Ἰταλική* καί στή συνέχεια *Διεθνή Μετα / διαπρωτοπορία* (transavantgardia) συμπεριλαμβάνοντας τίς περισσότερες χώρες τῆς Εὐρώπης, τήν Ἀμερική —Βόρεια καί Νότια—, καθῶς καί τήν Αὐστραλία, ἀρχίζει τό μανιφέστο του² μέ καταγγελία αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ *γλωσσικοῦ δαρβινισμοῦ*, ὅπως χαρακτηριστικά τόν ἀποκαλεῖ. Μέ τήν πεποίθηση ὅτι οἱ ἱστορικές πρωτοπορίες δέν ἦταν παρά μιά ἀπό τίς πολλές δυνατότητες τῆς τέχνης, καταγγέλλει τήν γραμμικότητα, προτείνοντας μιά «καινούργια» τέχνη, πού εἶναι τόσο πιά καινούργια ὅσο *δι-ἐρχεται* ὄχι μιά ἀλλά πολλές πρωτοπορίες —ἐννοεῖ τίς ἱστορικές—. Κατ' ἐπέκταση, νομιμοποιεῖ μιά *νομαδική* συμπεριφορά *διαμέσου* τῶν αἰῶνων, τήν ὁποία θεωρεῖ ὡς τή μόνη δυνατή σήμερα ἀπάντηση, τή μόνη δυ-

* Ἀνακοινώθηκε στό Συμπόσιο μέ θέμα *Μοντέρνο - Μεταμοντέρνο* πού ὀργάνωσε τό περιοδικό *Σπείρα* στό Γαλλικό Ἰνστιτούτο στίς 26, 27, 28 Φεβρουαρίου 1988.

νατή πρωτοπορία. Δύσκολο νά συμφωνήσει κανείς μέ τήν άποψη αυτή καί όχι μόνο γιατί μέ τήν επινόηση τής «μεταπρωτοπορίας» δέν καταργείται τελικά ή έννοια τής πρωτοπορίας, ή όποια μάλιστα από *έμπροσθοφυλακή* μετατρέπεται σέ όπισθοφυλακή τής 'Ιστορίας. Ούτε πάλι άρκει ή κυνική όμολογία του 'Ιταλου μετα / διαπρωτοπόρου ότι ή μόνη θεμιτή ιδεολογία για τή «νέα» τέχνη, είναι αυτή του *προδότη*. Προδότη τής 'Ιστορίας; Χωρίς άλλο, όσο μέσα από τήν ιδεολογία του κέρδους —γιατί, όπως έχει παρατηρηθεί, τίποτε άλλο δέν ενδιαφέρει έναν προδότη παρά μόνο τό κέρδος που άποκομίζει σέ μία δεδομένη κατάσταση, κέρδος μάλιστα που στην προκειμένη περίπτωση δέν είναι άλλως καλλιτεχνικό—, δέν διστάζει άφ' ενός νά έκτοπίζεται πέραν των όρίων του χρονικά έπίκαιρου, του σημερινού, καί άφ' έτέρου νά μετασηματίζει προς όφελός του τήν χρονική διαδοχή τής 'Ιστορίας σέ συγχρονικότητα. 'Ισως ή διεθνής αυτή μεταπρωτοπορία καταφέρνει πράγματι νά ξεφεύγει από τόν ιστορικιστικό τρόπο του μοντερνισμού, τοποθετώντας όμως τό έγχειρήμα τής έκ των προτέρων έκτός Ιστορίας.

Βέβαια ένα τέτοιο έγχειρήμα δέν θά ήταν σέ καμιά περίπτωση δημιουργικό καί πολύ λιγότερο έγχειρήμα ουσιαστικής αντίστασης, έτσι που νά θέλει νά περνάει ως ή μόνη διέξοδος σήμερα. Δέν είναι ή πρώτη φορά που μία άνιστορική χρήση τής Ιστορίας τής τέχνης —καί όχι μόνον αυτής— έρχεται νά νομιμοποιήσει μέ προοδευτικό μάλιστα προσωπείο άπελευθέρωσης έργα καί κινήματα που είναι έλεύθερα κατά τουτο μόνο: επιλέγουν έλεύθερα —κι άλλως άνευθυνα— παίζοντας ή μέ σπουδή, μέσα από τό μεγάλο δοχείο τής 'Ιστορίας αναφορές, σημασίες, τεχνοτροπίες που έτσι κι άλλως έξω από τό δικό τους αισθητικό περιβάλλον είναι πραγματοποιημένες καί άκίνδυνες. Μ' αυτήν τήν έννοια, ή έλευθερία που από πολλούς έκθειάζεται σαν νέο κεκτημένο των καλλιτεχνών σήμερα, ή ή άνοιχτή *άνεπικαιρότητα* για τήν όποια θριαμβολογεί ό 'Ολίβα δέν είναι παρά δυνατότητες πλαστές έφ' όσον έξ όρισμό είναι έξω ιστορικές καί όπισθοδρομικές.

Θά θέλαμε πολύ νά δούμε τό φαινόμενο του διαπρωτοποριακού *έκλεκτικισμού* ως έκφραση *βίας*, όπως τό θέλει ό εμπνευστής του, καί επομένως ως δημιουργική κριτική προς τή μοντερνιστική τελεολογία. Φοβάμαι όπως πώς αντί για πραγματική αντίσταση στό θεωρούμενο άδιέξοδο τής γραμμικότητας μόνον πλαστά τό άντιπαρέχεται. Δέν άρκει βέβαια νά καταφύγει κανείς σέ άτόφιες παραπομπές καί μίξη ιδιωμάτων για νά άρει τό «μανιχαϊστικό» δίχασμό κατά τήν έκφραση του 'Ολίβα καί άφηρημένης τέχνης, ή τήν

τρομοκρατία που υποτίθεται ότι ή δεύτερη άσκει σήμερα στην πρώτη άν δέν ήταν νά αναλώσει όλο τό ζήτημα τής άφαιρέσης ως άπλή ύπόθεση στύλ. "Άλλωστε οι ίδιες οι ιστορικές πρωτοπορίες —π.χ. τά κυβιστικά κολάζ— δέν έγκαινίασαν αυτή τή μίξη μέσα από μία άλλη όμως όπτική καί στόχους; "Όπως καί νά 'ναι, ή διαπρωτοπορία ξαναφέρει τό πρόβλημα ρεαλισμού - άφαιρέσης τής δεκαετίας του '50, όπως πολύ σωστά τονίζει ό Λυοτάρ στην κριτική του για τό κίνημα μέσα από τς σελίδες του περιοδικού *'Αλφάμπετα*.

Θά ήταν τό λιγότερο άφέλεια νά πιστέψουμε ότι μία άσύδοτη μίξη ετερόκλιτων στοιχείων, μία πληθωρικότητα στην έκφραση καί τήν ποσότητα τής χρωματικής ύλης, ή κάποια διακοσμητικά τεχνάσματα θά άπελευθέρωναν τούς καλλιτέχνες από τς «άπαγορεύσεις» τής *πουριτανικής* καί *ήθικολογικής* (οί χαρακτηρισμοί του 'Ολίβα) έννοιακής καί μίμιαλ τέχνης στά τέλη του '60. Είναι φανερό ότι περισσότερο από τήν έλλειψη σοβαρότητας καί πειστικότητας που έχουν οι θέσεις αυτές, ό,τι ενδιαφέρει κυρίως είναι ή ιστορική διαστρέβλωση καί άλλωστρίωση τόσο του καλλιτεχνικού παρελθόντος όσο καί του μοντερνισμού από τούς κριτικούς καί ιστορικούς που εκλογικεύουν, νομιμοποιούν καί τέλος ένσωματώνουν κάποια καλλιτεχνικά συμπτώματα σέ μία ιδεολογία τής κουλτούρας. Μέσα σ' αυτή τή διαδικασία νομιμοποίησης για τήν όποια επιστρατεύεται ένας όλόκληρος μηχανισμός (λόγος περί έλευθερίας, άθωότητας, νεωτερισμού, λόγος τέλος έκφρασμένος οικειοθελώς μέ δογματικό τρόπο), όλο τό βάρος ρίχνεται στό νά πειστούμε ότι ό ιστορικός έκλεκτικισμός είναι προοδευτική στροφή, κι άκόμη ιστορική αναγκαιότητα. 'Επιπλέον, ότι τίποτε άλλο δέν είναι σήμερα πρωτοποριακό πέρα από τς αισθητικές μεταμορφώσεις που προτείνει. Είναι φανερό ότι ό λόγος του δέν ύστερεί σέ *κανονιστικότητα* από τό λόγο του μοντερνισμού που υποτίθεται ότι πολεμάει. Ούτε άκόμη φεύγει από τό αίτημα του τελευταίου για ανανέωση καί άλλαγή, μόνο που ή άλλαγή αυτή δέν προβάλλεται στό μέλλον μέσα από τόν πειραματισμό μέ νέα ύλικά καί τεχνικές αλλά έπιστρέφει στό παρελθόν.

Τό έγχειρήμα του 'Ολίβα δέν φαίνεται νά διαφέρει από άνάλογα συντηρητικά έγχειρήματα σ' όλη τή διάρκεια του 20ου αιώνα. Μπορούμε νά αναφέρουμε τόν Πικάσο που λίγα μόλις χρόνια μετά τόν κυβισμό, από τό 1915 ήδη έπιστρέφει στον 'Εγκρ καί τήν κλασική άπλότητα, τήν Μεταφυσική ζωγραφική των Ντέ Κίρικο καί Καρά, τόν Ντερινι, τόν Σεβερίνι, τούς ρεαλισμούς του '30 μέ τήν *'Επιστροφή στό Λόγο* του Πικαμπιά ενάντια στό Νταντά, ή τήν *'Επιστροφή στην τάξη*.

"Όπως τό έχει δείξει ό Μπούχλοχ στό σπουδαίο μελέτημά του *Αύταρχισμός καί Παλινδρόμηση*,³ σ' όλες αυτές τς περιπτώσεις καθώς καί σήμερα μέ τήν εμφάνιση του μεταμοντερνισμού καί τής μετά / διαπρωτοπορίας τό σκεπτικό παραμένει τό ίδιο: ότι κάθε πρωτοποριακή πρακτική, κάθε τολμηρό έρρημα έχει γίνει σύμβαση, καί ότι ή επανεκτίμηση παλιών τρόπων αναπαράστασης μπορεί νά δώσει ένα νέο τύπο νεωτερισμού. Βέβαια σ' όλες αυτές τς περιπτώσεις τό κλισέ περί συμβατικότητας τής πρωτοπορίας έξυπηρετεί ένα κοινό στόχο: νά περάσει ό συντηρητισμός σαν τόλμη άέναντι στο μοντερνισμό καί τήν κριτική άρνηση.

Στό ίδιο κλίμα, παρά τς βασικές διαφορές στην προσέγγιση του παρελθόντος κινείται καί ή ρεβιζιονιστική στάση του Ζάν Κλαίρ άέναντι στην Ιστορία τής τέχνης. "Όπως διαφαίνεται μέσα από τά γραπτά του⁴ καί κυρίως μία σειρά εκθέσεων που έπιμελήθηκε τά τελευταία χρόνια στό Μπωμπούρ (*Οί Ρεαλισμοί, Ντέ Κίρικο, Μπαλτύς, Βιέννη* κ.ά.), ό Γάλλος ιστορικός τής τέχνης πιστεύει σέ μία άλλαγή προοπτικής μέσα στην μεταμοντέρνα εποχή που διανύουμε, όπου θά πρέπει νά επαναθεωρήσουμε ζωγράφους καί περιόδους τής δημιουργικής τους πορείας. "Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ή μοντερνιστική άντίληψη ενόησε τς παιδικές ή έστω τς νεανικές ήλικίες των καλλιτεχνών καί είναι καιρός νά ξαναδούμε καί τήν ένηλικίωση ή τά γεράματά τους. Θά ήμουν σύμφωνη σ' ένα τέτοιο έγχειρήμα που άλλωστε άποτελεί χρέος του ιστορικού καί του έπιμελητή ενός Μουσείου, άν ό Κλαίρ δέν προέβαινε στό άκριβώς αντίθετο. "Ετσι, στην έκθεση του Ντέ Κίρικο, όπου κύριος στόχος του ύπήρξε ή επανεκτίμηση τής άγνωστής ύστερης —μαροκίζουσας— φάσης του ιταλου καλλιτέχνη, όχι μόνο δέν είδε τήν τελευταία αυτή περίοδο ως *άρνηση* τής πρώτης, τής μεταφυσικής, αλλά προσπάθησε νά τήν επιβάλλει ως μοντέλο ζωγραφικής πράξης που χάθηκε μέ τς πρωτοπορίες. Τά έπιχειρήματά του: παραστατικότητα, έπιστροφή στό «μετιέ», στό μύθο καί τήν Ιστορία, ή πολύ άπλά έπιστροφή στην «παλιά καλή ζωγραφική».

Η ρεβιζιονιστική στάση του Ζ. Κλαίρ τόν πάει ωστόσο άκόμη παραπέρα: όχι μόνον βιώνουμε κατ' αυτόν, τό τέλος τής τέχνης, ή τό τέλος τής μοντερνικότητας, βιώνουμε πολύ περισσότερο τό τέλος τής ιδέας τής μοντέρνας τέχνης. Κατ' αυτή τήν άποψη θά διαχωρίσει τή θέση του από αυτούς που πιστεύουν μέν στό κλείσιμο τής μοντερνικότητας αλλά που έννοούν τήν υπέρβασή τής μέσα από μία άλλαγή, στό ίδιο πνεύμα τής πρωτοπορίας ('Ολίβα). 'Ο Κλαίρ άρνούμενος παντελώς τήν έννοια τής πρωτοπορίας ως

ορίου, και ανανέωσης, την οποία θεωρεί υπεύθυνη για τη στειρότητα στην οποία οδηγήθηκε, όπως πιστεύει η ζωγραφική εδώ και 60 χρόνια, αφ' ενός νοιώθει υποχρεωμένος να επιστρέψει σε μία προμοντέρνα κατάσταση, αφ' ετέρου κατασκευάζει ένα νέο μύθο, όχι ανανέωσης αλλά *συντήρησης*. Δεν ενδιαφέρει λέει να κατακτήσουμε σήμερα αυτό που μας ξεφεύγει, αλλά να διασώσουμε αυτό που μας περιβάλλει. Έφαρμόζοντας το αντιδραστικό αυτό οικολογικό μοντέλο όπου ενόψει των κινδύνων του τεχνολογικού φετίχ, τό εγκαταλείπουμε και γυρίζουμε να «περισώσουμε» τό παραδοσιακό, μόνο ή έννοια του μοντέλου και της κανονιστικότητας δεν φαίνεται να απουσιάζει και να έξουδετερώνεται. Η έξουθερία που διεκδικεί ο συγγραφέας για την τέχνη περνάει υποχρεωτικά από τη διαγραφή της μοντέρνας τέχνης —πλήν κάποιων εξαιρέσεων που δεν πορεύτηκαν μαζί της—, και την επανασύνδεση με την προμοντέρνα. Τό επιχείρημά του ρητά έκφρασμένο διατυπώνεται περίπου ως εξής: έφ' όσον οι πειραματισμοί των οριζόντιων με τίς κάθετες ή του λευκού τετράγωνου σε λευκό φόντο έκαναν άπρόσιτη τη ζωγραφική στό κοινό, κλείνοντας την έρμητικά στην αυτοαναφορικότητά της, και έφ' όσον τό ούτοπικό σχέδιο του Καντίνσκυ περί καθολικής γλώσσας της ζωγραφικής απέτυχε, δύο λύσεις υπάρχουν: ή επιστρέφουμε στόν προμοντέρνο Μόντριαν των χρυσαυθέμων και τόν μπαροκίζοντα μεταμοντέρνο Ντέ Κίρικο, ή διαγράφουμε συλλήβδην τίς πρωτοπορίες.

Η βασική πάντως κατηγορία του Κλαίρ άπέναντι σ' αυτές είναι ότι κατέστησαν τη ζωγραφική ένα στείο παιχνίδι, έπειδή άκριβώς τίς θεωρεί υπεύθυνες: α) για την άπώλεια του «μετιέ», του «savoir faire» για χάρη του «vouloir faire», και β) της παραστατικότητας. Χωρίς τό πρώτο, πιστεύει ότι ή ζωγραφική έχασε την ποιότητά της, και αυτό που την έκανε πράξη δημιουργίας. Η έγκατάλειψη παραδοσιακών μεθόδων και τεχνικών (κυρίως σχέδιο και παστέλ) για χάρη της φωτογραφίας και των άλλων τεχνολογικών μέσων, έπέφερε τό τέλος της. Και ένώ δεν θά συμφωνούσε με τη λύση Όλίβα που μάχεται τόν «πουριτανισμό» της άφαίρεσης με μία χρωματική και χειρονομιακή αναιδεια, πράγμα που ο Κλαίρ χαρακτηρίζει ως άποτέλεσμα αδύναμο και γελοίο, επικροτεί κι ο ίδιος την επιστροφή στις *όμορφιές της εικόνας*. Μάλιστα όταν μιλάει γι' αυτές, ο λόγος του γίνεται ήδύς, τρυφερός, ποιητικός, άθώος, φυσικός. Ο αναγνώστης μετά την ποιητική και θαυμάσια —είναι άληθεια— περιγραφή των άρετών του παστέλ —λουλούδι που συνδυάζει την ορυκτή, άερνη και ρευστή σύσταση—,

δέν άμφιβάλλει καθόλου για τά γούστα του συγγραφέα, πολύ περισσότερο όμως για τό είδος ζωγραφικής που θά έπρεπε να διαδεχτεί τη μοντέρνα. Ευχάριστη, λαμπερή, όχι εφήμερη, που να δείχνει τό μετιέ (τέχνη - επάγγελμα) του δημιουργού, προπάντων όμως κατανοητή κι αναγνωρίσιμη. Κοντολογίς, μία «πραγματική» ζωγραφική που να άρέσει. Μόνο που τό «άπιστο» της ζωγραφικής δεν μπορεί, κατά παράδοξο τρόπο να συλληφθεί, παρά μέσα από τό συγκεκριμένο: μέσα από ένα ζωγραφισμένο μήλο πάνω σ' ένα τραπέζι, τίποτα άλλο θά πεί ο Κλαίρ.

Άλλά ή μοντέρνα τέχνη άρνήθηκε και έκοψε με τη ρεαλιστική αναπαράσταση. Οι μοντέρνοι καλλιτέχνες διεκδίκησαν μία τέχνη «άρρευση», ριζικά αντίθετη στη ρευστή, κυματιστή, ανάλαφρη ζωγραφική που κληρονόμησαν ιδιαίτερα με τό συμβολισμό. Πειραματίστηκαν με νέα ύλικά, έξωκαλλιτεχνικά πολλές φορές, αλλά με μέσα της εποχής τους. Άρνήθηκαν να αναπαραστήσουν με ώραριοποιητικά μέσα μία έξισου μυθοποιημένη έκδοχή της πραγματικότητας. Άρνήθηκαν, τουλάχιστον ως πρόθεση, την έμπορική οικειοποίηση του αισθητικού αντικειμένου μέσα από την ανανέωση των μορφών. Διάλεξαν μία τέχνη κριτική, ανατρεπτική και άπελευθερωτική. Όσο κι άν σήμερα ή ανατρεπτική λειτουργία της τέχνης άμφισβητείται, όσο κι άν ή δύναμή της άπέναντι στην πολιτική βαρβαρότητα που συνεχίζεται με τη μία ή την άλλη μορφή, δεν φαίνεται τό ίδιο άποτελεσματική, τά έρωτήματα που τίθενται είναι: ή σημερινή τέχνη θά παραιτηθεί από την κριτική και μ' αυτήν μόνο την έννοια πολιτικής της λειτουργία, για να γίνει ένα πολυτελές άνώδυνο —λίαν— έμπορεύσιμο προϊόν που θά κολακεύει τά άλλοτριωμένα έτσι κι άλλως από τά μαζικά μέσα, γούστα του μεγάλου κοινού; Η θά λύσουμε τό ύπαρκτό πρόβλημα πρόβλημα της άποκοπής του από την τέχνη, με τεχνάσματα; Άλλωστε τό μόνο που καταφέρνει κανείς έτσι, είναι να μετατρέπει τη δημιουργική πράξη σε φορμαλιστικό πρόβλημα, και να ίσοπεδώνει κάθε κριτήριο της τέχνης προκειμένου να άρθεί ο διαχωρισμός λόγιας και μαζικής κουλτούρας. Θά μετατρέψουμε την τέχνη σε ήδονιστική πράξη ένός ναρκισσευόμενου δημιουργού άπευθυνόμενου σε έναν έξισου ναρκισσευόμενο άποδέκτη;

Διεκδικώντας την ανεπικάιρη, αιώνα και άρα άνιστορική ποιότητα της ζωγραφικής (Κλαίρ), ή παραδεχόμενοι κυνικά τη διάψευση της λειτουργικότητας της (Όλίβα) θά την κάνουμε άδιάφορο καταγραφείο άλλα και διατηρητή ένός άλλοιώτικα σήμερα έξουσιαστικού status quo; Θά περάσουμε από την άρνηση στην κατάφαση; Ό-

σο κι άν τά έρωτήματα παραμένουν άνοιχτά, δύσκολα θά μπορούσαμε, άκόμη και σήμερα να εγκαταλείψουμε τη θέση του Άντόρνο για την τέχνη: μία κριτική άρνηση του κόσμου, όπως είναι. Κι άς φαίνεται κι αυτό άπατηλό και έργαλειακό. Θά τελειώσω με την περιγραφή του Ζ. Κλαίρ ένός μελλοντικού μουσείου: «Ένα επαναστατικό σχέδιο σήμερα, γράφει θά ήταν να κατασκευάσουμε ένα οικόδομημα άπλό αλλά λίγο επίσημο. Άπό πέτρα, με τοίχους, πόρτες, παράθυρα, ίσως κάποιες κολώνες για να υπογραμμίζουν διακριτικά τη μεγαλοπρεπή του λειτουργία». Συνεχίζει την περιγραφή για τό φωτισμό, τίς αίθουσες κ.λπ., τονίζοντας ότι τό μόνο έκθέσιμο αντικείμενο θά είναι πίνακες. Έκεί, λοιπόν θά βλέπαμε Φαγιούμ μαζί με Τζιακομέτι, Ζαφράν, Λιοτάρ, Καναλέτο, Λουσιέν, Φρόντ, Ζερικό, Μένζελ, Μαζόν, Γκαουντένσιο Φερράρι. «Θά είμαστε υποχρεωμένοι να μιλάμε χαμηλόφωνα. Δεν θά επιτρέπεται να άγγίζουμε τά έργα, να καπνίζουμε, να τρώμε μπροστά τους. Άντίθετα θά μπορούμε να τά κοιτάμε» κ.λπ. Θά γράφαμε μάλιστα στην είσοδο αυτού του κτιρίου σε νέο στυλ: «Μουσείο ζωγραφικής».

Δέν θά σπεύσω να άποκαλέσω τίς προτάσεις αυτές συντηρητικές ή αντιδραστικές και για την έπιλογή των καλλιτεχνών και για την καρλαύλιστική ήρωοποίηση του καλλιτέχνη - δημιουργού, ή τη θεοποίηση της ζωγραφικής. Διαβλέπω όμως μαζί με άλλους την είσβολή μιας νέας πειθαρχίας και διαπειθάρχησης, όχι διαφορετικής από αυτήν που φόβιζε χτές ορισμένους διηλητές, αντίθετα πίο στυγνής από την τρομοκρατία που ως ένα σημείο άσκησε ή πρωτοπορία. Όσο κι άν οι προτάσεις φαίνονται καινούριες, εύκολα αναγνωρίζουμε σ' αυτές ένα όχι μακρινό παρελθόν. Δέν ύπαισσομαι άναγκαία ή άποκλειστικά την τέχνη και πρακτικές της φασιστικής περιόδου, αλλά ή μνήμη τους με κάνει άκόμη περισσότερο έπιφυλακτική.

1. «The Anti-Aesthetic, Essays on postmodern culture», toy Hal Foster, Bay Press, Washington, 1983.
2. Oliva (Achille Bonito), «Transavantgarde international», Giancarlo Politi Editore, Milano, 1982 (έκδοση ίταλο-αγγλική). Βλ. έπίσης του ίδιου: «L'ideologia del Traditore» (1976), «La Transavanguardia italiana» (1980), καθώς και πολλά σχετικά άρθρα και κριτικές στό περιοδικό «Flash Art» στην περίοδο 1980-85.
3. Buchloh (Benjamin), «Formalisme et Historicité, Autoritarisme et Regression», Editions Territoires, 1982.
4. Παραπέτω κατά κύριο λόγο στό βιβλίο του Jean Clair, «Considérations sur l'état des beaux-arts», Gallimard, 1983.